

Doppelgänger in Orhan Pamuk's *The Black Book*

Saniye Çancı Çalışaneller*

Abstract

This article examines Orhan Pamuk's *The Black Book* in connection with the doppelgänger motif in literature. In *The Black Book*, Galip's wife Rüya and his cousin Jelal disappear all of a sudden, and the novel narrates Galip's search for them who remain invisible throughout the novel. There is a conflict between the characters Galip and Jelal, and this article claims that although the two characters are depicted in the novel as Galip and Jelal, Jelal turns out to be the second self or author self of Galip. Thus, the doppelgänger motif will also be associated with authorship.

Keywords

Orhan Pamuk, *The Black Book*, doppelgänger, Turkish novel.

Orhan Pamuk's *The Black Book* narrates Galip's search for his wife Rüya and his journalist cousin Jelal, who have suddenly disappeared and who remain almost invisible throughout the novel. While looking for Rüya and Jelal, Galip walks in the streets of İstanbul, and his journey to search for Rüya and Jelal turns out to be a quest for his own identity as a writer. Although it seems that Rüya and Jelal are important for Galip because of the familial tie among them, both Rüya and Jelal have significant abstract connotations in the process of Galip's becoming a writer. In this work, the complex relationship between Galip and Jelal will be examined in line with the discussions on doppelgänger, and this reading of *The Black Book*

* Lecturer, Başkent University, Faculty of Science and Letters, Department of American Culture and Literature / Ankara
scanci@baskent.edu.tr

claims that although it seems there are two different characters as Galip and Jelal in the novel, Galip and Jelal are the same person since Jelal symbolizes the second self or author self of Galip.

Translated into English as double-goer, doppelgänger is defined as “a ghostly counterpart of a living person” in *Merriam-Webster's Collegiate Dictionary* in which the words “double” and “alter ego” are also provided to clarify the concept. According to John Herdman, doppelgänger is “a second self, or alter ego, which appears as a distinct and separate being apprehensible by the physical senses (or at least, by some of them), but exists in a dependent relation to the original” (1990: 14). Herdman suggests that the double or the second self is not subordinated to the original. On the contrary, mostly, “the double comes to dominate, control, and usurp the functions of the subject” (1990: 14). Other than this, as Herdman claims, “the subject and his double are physically similar, often to the point of absolute identity. Brothers... and especially twins, may be doubles, but where this is the case there is always an element, whether overtly supernatural, numinous or otherwise extraordinary, which goes beyond the merely natural relationship” (1990: 14). Thus, in his definition, Herdman draws attention to the conflict between the original and his double, the physical similarity between the original and the double due to the familial tie between them, and the extraordinary relationship between the original and the double.

Other than John Herdman, Jeffrey Berman also defines doppelgänger as “a duality or multiplicity of warring selves struggling toward integration” (1988: 963). According to Berman, the terms doppelgänger, double, secret self, second self, opposing self, alter ego, shadow, mirror image, split personality, dual personality, and multiple personality have a common point: the fact that one self becomes dominant to the other self causes psychic imbalance resulting in “fragmentation, duplication, loss of identity, and inner strife” (1988: 963). As Berman observes, the second self can be “the twin brother, pursuer, tempter, vision of horror, saviour, and the beloved. The other self may be human or nonhuman: a shadow, monster, disembodied voice, or autoscopic hallucination” (1988: 963). In Berman's opinion, the representation of doppelgänger in literature is very dramatic. Most of the time, the struggle between the selves results in “the defeat of one self by another self or, at best, an uneasy reconciliation between the warring selves” (1988: 963). Thus, according to Berman's discussion, as in the case of Herdman's, there is a conflict between the selves, and the

second self can be associated with a relative, particularly with a brother. The most striking point Berman underlines is that in the doppelgänger motif one of the selves has to be defeated, or “an uneasy reconciliation” between the selves can arise as a solution to the conflict. The discussions about doppelgänger coincide with Galip’s actions and experiences in *The Black Book*.

To begin with, it is pertinent to examine the connotations of Rüya and Jelal in the novel since *The Black Book* is based on Galip’s search for them. Throughout the novel, although Rüya and Jelal seem to have material existence, their existence could be called into question. Rüya first appears in the opening scene of the novel when the third person narrator describes her through Galip’s focalization: “Galip, languid with sleep, studied his wife’s head which poked out of the quilt: Rüya’s chin was buried in the pillow. In the curve of her brow there was something surreal that brought on anxious curiosity about the wondrous events that took place inside her head” (3). As Orhan Koçak claims, the word “surreal” suggests the illusory characteristic of Rüya (1996: 148). Throughout the novel, Pamuk’s play with the word *rüya* creates an ambiguity. In Turkish, *rüya* means dream and, in certain passages in *The Black Book*, it is not possible to comprehend exactly whether the narrator talks about a person whose name is Rüya, or just a dream (Atakay 1996: 39). According to Sooyong Kim, Rüya serves as a muse for Galip in his search for becoming a writer (1996: 235). Interestingly, while Galip is trying to find his wife Rüya, he accomplishes his dream (*rüya*) of being a writer. Thus, Rüya turns out to be an abstract entity in the novel.

As for Jelal, he is mentioned in the novel only when Galip reads Jelal’s articles. So, Jelal gains existence according to Galip’s attitude. Galip, one of Jelal’s fans, always starts his day by reading Jelal’s column, as he would “prefer living in a world described lovingly by Jelal” rather than “liv[ing] in his own world” (Pamuk 1994: 82). According to Galip, when Jelal narrates something, “the world would make sense, transforming the ‘hidden’ realities right under our noses into the rich fare of an astonishing story that we already knew but didn’t know that we knew, thereby making life more bearable” (82). Thus, through Jelal, Galip’s life becomes more meaningful and understandable. By reading his articles, Galip wishes to be a person just like Jelal because, according to Galip, “reading someone’s work” is “gradually acquiring the writer’s memory” (280). Galip’s act of writing under Jelal’s name in the end shows that he has inherited Jelal’s

memory, in other words “his ability to write” (Moran 1996: 84). Galip’s search for Jelal turns out to be a search for writing. He aspires to be (like) Jelal: Galip starts his second article he has written for Jelal’s column, saying, “I dreamed that I had finally become the person I wanted to be all these years” (284). Jale Parla, who claims that Galip’s identity is split during his search for his double or other self Jelal, defines *The Black Book* as an allegoric story that narrates the birth of a writer (1996: 104).

Throughout the novel, there is an intricate bond between Galip’s life and Jelal’s articles, and this complex relationship is worth examining to explain the doppelgänger motif in *The Black Book*. Jelal’s articles give clues about the relationship between Galip and Jelal by suggesting that Galip is identical with Jelal. For instance, in “We Lost Our Memories at the Movies,” narrated by an unknown third person narrator, Galip visits Rüya’s ex-husband to see if Rüya is there. After a long conversation, Rüya’s ex-husband sends Rüya his regards, and this chapter ends as follows: “Very well, then, might he [Galip] send Rüya his [ex-husband’s] best regards?” (114). The following chapter “The Kiss,” written by Jelal about a man who sends Jelal’s wife his best wishes, starts with similar words: “He asked me to give you [his wife] his regards two weeks ago, to be exact. ‘I sure will’ I said, but by the time I got in the car I’d already managed to forget, not the regards but the man who sent them” (115). Since these chapters about Galip’s experience and Jelal’s column follow one another with similar words, the reader is forced to question the relationship between the two incidents. Jelal’s ambiguous claims about his marital status in “The Kiss” increase the reader’s level of suspense: “Even those readers who know that I am not married, have never been married, and on account of my profession will never be married, probably suspect by now that this column, beginning with the opening sentence, is a puzzle that I have devised for them. Just who is this woman whom I address so intimately? Hocus-pocus!” (115-116). Jelal emphasizes that his article is puzzling for the reader because he is unreliable in what he has written. While he says he is married in the very beginning of the article, he denies that he is married later in the same article, but finally, he confesses that he is married: “I confessed that I myself had been married for quite some time” (120). It is obvious that this article “The Kiss” is used to create an ambiguous situation about the attachment between Galip and Jelal.

Similarly, the chapters titled “Look Who’s Here” and “We Are All Waiting for Him” display the correspondence between Galip’s experience and

Jelal's article. In "Look Who's Here," the woman in the whorehouse with whom Galip sleeps mentions an enigmatic person: "We are all waiting for Him, all of us; we are waiting for Him" (130). In "We Are All Waiting for Him," Jelal talks about a similar enigmatic person: "We are all waiting for Him at the movie theaters where we watch tough guys break bottles and windows on a Sunday night and the delightful adventures of world-class dolls; returning from whorehouses where we sleep with whores who only managed to make us feel even more lonely" (131-132). The second part of the statement after the semicolon seems to be Galip's response to the whore after sleeping with her, although it is Jelal who narrates it. Such similarities between Galip's life and Jelal's articles give the sense that Jelal narrates the events Galip experiences.

The chapter titled "Brother Mine" also implies that Galip and Jelal are identical. Here, the title of the chapter is of importance in connection with the discussions on doppelgänger where it is seen that brothers have potential to display dual personalities. In this context, it might be claimed that Galip treats Jelal as a brother who can be admired and imitated. Accordingly, after Jelal disappears, Galip moves into Jelal's flat, wears Jelal's clothes, sleeps in Jelal's bed, and pretends to be Jelal by answering the phone. An unnamed ardent reader of Jelal, who speaks to Galip by thinking that he is Jelal, gives many clues to the reader about both Galip and Jelal's identity. In one of the phone calls, Galip asks the man questions about Jelal's writing style and the man replies:

For you, style was life, style, for you, was voice. Style was your thoughts. Style was your real persona you created within it, but this was not one, not two, but three personas...

The first voice is what you call 'my simple persona': the voice that you reveal to anyone, the one with which you sit down at family dinners and gossip through billows of smoke after dinner. You owe this persona the details of your everyday life. The second voice belongs to the person you wish to be: a mask that you appropriated from admirable personages who, having found no peace in this one, live in another world and are suffused with its mystery... What took you-and me, naturally-into realms unavailable to the first two personas you call 'the objective and subjective styles' is the third voice: the dark persona, the dark style! (308-309)

The first subjective persona the man talks about is Galip who leads an ordinary life, while the second objective one is Jelal as Galip's author self. The third persona, who is described as "the dark persona," refers to the third person narrator of this book because this narrator takes the reader "into realms unavailable to the first two personas" by making it difficult for the reader to understand the nature of the relationship between these two personas, Galip and Jelal. Indeed, the dark style or ambiguity of this narrator is indicated with the title *The Black Book*.

Other than this, the most important attachment between Galip and Jelal is an eye that follows both of them. In the article titled "The Eye," Jelal describes the eye that traces him with god-like qualities:

An all-seeing, omnipresent eye now watched me without concealing itself... It was even, yes, an acquaintance; the eye knew me and I knew it. We had known about each other for a long time... I had created it, and it had created me! I thought maybe this idea would just dart through my mind, like one of those stupid words that sometimes appear at the tip of your pen and vanish, but it remained there. And the idea opened the door through which, like that English girl who followed a rabbit down his hole under the hedge, I entered a new world (98-99).

Jelal treats the eye as a subject in the sense that it knows him and creates him, just like he as a writer recognizing and creating the eye. The new world he enters could be interpreted as writing, which is implied with the use of words like "create" and "pen." In this passage, the word pun on "eye" and "I" suggests that the subject "I" is identical with the eye. Indeed, Jelal states that the eye following him is actually himself: "I knew instantly that what I saw in the center of my perception, or imagination, or illusion -whatever you want to call it-it was not a being that resembled me; it was me, myself" (99). Besides, Jelal claims that the eye comes to life out of his own experiences: "There were some clues which revealed to me that I'd abstracted him out of my own life materials and experiences" (100). Since Jelal narrates the events Galip has experienced as in the case of the chapters "Look Who's Here" and "We Are All Waiting for Him," then it could be claimed that Jelal appears as Galip's author self or second self, finding his source of writing in Galip's experiences.

Like Jelal, Galip also senses an eye following him when he comes out of the newspaper building where Jelal works. The eye reveals itself in the

chapter titled “The Letters in Mount Kaf” when Galip feels its existence on the bus:

But it wasn't an eye that belonged to the throng on the bus; the passengers swayed as if on a small steamboat on the high seas and stared out distractedly at the snowy streets and the crowds milling outside. That's when he realized Aladdin had wrapped the political magazines in an old copy of *Milliyet*. On the corner of one of the folds, Jelal stared out at him from his photograph in its usual place at the head of his column. The uncountable thing was that the photograph of Jelal, which was the same morning, now gave Galip a completely different look. Jelal appeared to say, “I'm on to you and I've got an eye on you!” Galip placed his finger on the “eye” that read his soul, but he still felt its presence under his finger the whole time he was on the bus (59).

The same word pun is obvious when Galip puts his finger on Jelal's eye/I to get rid of its/his presence. This act of avoiding Jelal might be interpreted as Galip's annoyance with the presence of his author self Jelal as his second self. Thus, it is evident that there appears a struggle between the selves as in the case of the discussions on doppelgänger.

Galip gets disturbed by the presence of his second self or his author self when he loses his ordinary life because of Jelal's dominance. In the chapter titled “Do You Remember Me?,” Galip expresses his annoyance with Jelal when he thinks that he sees Jelal's mannequin in an underground store. He says, “You are the reason why I could never be myself;... ‘You are the reason I believed in all these fictions which managed to turn me into you’” (166). Galip feels that he gradually loses his own identity. In the article titled “I must be Myself,” Galip/Jelal¹ narrates Galip's disturbance as follows:

Actually, I went to the barber's to loosen up... But as the barber and I looked in the mirror together, we saw there, along with the hair that was to be cut, this head that carries the hair, the shoulders, the trunk; and I sensed at once that the person whom we watched in the mirror sitting in the chair was not “I” but somebody else. This head that the barber held in his hands as he asked, “How much off the front?”, the neck that carried the head, the shoulders, and the trunk weren't mine, but belong to Jelal Bey, Columnist. I had indeed no connection to this man!... [H]e [the barber] asked me the sort of questions columnists get asked, like: “If war broke out, could we whip the Greeks?” “Is it true

that the prime minister's wife is a slut?" "Are greengrocers responsible for the high prices?" And some mysterious power the origin of which I cannot discern would not let me answer these questions myself. But the columnist I watched in the mirror with utter amazement would answer for me (159).

In this passage, the person who looks through the mirror is Galip, but what he sees in the mirror is the columnist Jelal. It should be remembered that the term doppelgänger is also defined as the mirror image. Thus, the fact that Galip sees Jelal in the mirror indicates that Galip has split identity. In this scene, Galip realizes that he is alienated from himself even in his ordinary life because Jelal invades his entire life.

Like the barber, who forces Galip to foreground his author self, the relatives put pressure on Galip to become a successful writer. Galip/Jelal narrates Galip's distress of finding an identity:

I must be myself, I repeated, without paying any attention to them, their voices, smells, desires, their love, their hate. If I can't be myself, then I become who they want me to be, and I cannot bear the person they want me to be; and rather than be that intolerable person they want me to be, I thought, it would be better that I be nothing at all, or not be.

In my youth, when I visited my uncle's and my aunt's, I became the person who was thought of as someone who "works as a journalist, which is too bad, but he works hard at it, and if he keeps on working like this, chances are he will succeed someday."... And what's worse, unable to see myself any other way, I let this person I didn't like cling to my flesh like an ugly skin, and before long I caught myself speaking not my own words but the words of this person; when I returned home at night, just to torture myself I reminded myself of how I'd spoken the words of this person I didn't care for, repeating trite sentences like "I touched on this subject in my long article this week." "I considered this problem in my latest Sunday article," "This coming Tuesday, I will delve into that too, in my long article," until I thought I'd drown in my own unhappiness-when, at last, I could be somewhat myself (157-158).

It is obvious that Galip starts being obsessed with the idea of being himself when he sees that nobody recognizes him as Galip. Jelal's thoughts occupy

his life without leaving him any room to speak or act as Galip. Paradoxically, he tortures himself by repeating Jelal's cliché statements in order to remind himself of his existence as Galip, not only as Jelal. In this way, he endeavors to stop Jelal's encroachment on his life. Finally, he reveals that he hates Jelal: "I hated this columnist who thought he knew everything, who knew it when he didn't know it, and who'd pedantically thought himself to accept his shortcomings and excesses. I even hated the barber who, with each of his questions, turned me that much more into Jelal the columnist" (159).

Jorge Luis Borges deals with a similar dilemma in his writing entitled "Borges and I" as follows:

It would be an exaggeration to say that ours is a hostile relationship; I live, let myself go on living, so that Borges may contrive his literature, and this literature justifies me... Besides, I am destined to perish, definitively, and only some instant of myself can survive in him. Little by little, I am giving over everything to him, though I am quite aware of his perverse custom of falsifying and magnifying things... I shall remain in Borges, not in myself (if it is true that I am someone), but I recognize myself less in his books than in many others or in the laborious strumming of a guitar... Thus, my life is a flight and I lose everything and everything belongs to oblivion, or to him (1970: 282-283).

As in Borges' passage, Jelal creates his writings out of Galip's experiences in life. Thus, Galip's life justifies Jelal's existence. Like Borges, Galip feels that his author self controls him. Besides, Galip believes that, despite being his creation, Jelal as the author self disregards Galip. Galip/Jelal recounts Galip's feelings by speaking on behalf of Galip as follows:

I had reproduced him out of my memories and memorialized persons. This monstrosity, which was the collage of the crowd that I recollected one by one, existed as the soul of the "eye" that he'd turned loose on me, which had now become my own gaze. Within it, I now apprehended myself and my whole life. I lived my life, pleased to be under the scrutiny of this gaze, pulling myself together under its auspices, imitating "him," trying to reach him through impersonation, assured that someday I would actually become him, or at least something like him... On the other hand, 'he' pretends not to be aware that he's been concocted by 'me' who impersonates him (101-102).

In this respect, unlike Borges, Galip and his author self have a hostile relationship. Although Galip tries to be Jelal, he wishes to get rid of Jelal at the same time because Galip is tired of this conflict between himself and his author self.

The bond between Galip and Jelal is also underlined with the story about Rumi and Shams of Tabriz mentioned by Jelal in his column. In "Who Killed Shams of Tabriz?" Jelal claims that Rumi is interested in Shams of Tabriz because he needs a "'soul mate' such as this, someone in whose face he could see the reflection of his own face" (223). Rumi searches for the "'other' who could move and enflame him, the mirror that could reflect his countenance and his soul" (223). According to the common story, this relationship between Rumi and Shams provokes Rumi's followers to murder Shams. Denying Shams's death, Rumi goes on a journey to Damascus to find Shams. At this point, Galip's search for Jelal and Rüya in the streets of Istanbul resembles Rumi's quest for his soul mate in the streets of Damascus.

Apart from this similarity between Galip and Rumi, the murder of Shams of Tabriz also gives clues about Jelal's murder. In his article, Jelal claims that the person who killed Shams of Tabriz is Rumi himself, and Rumi is the person who benefits most from his lover's murder "since it gave him a chance to get out of being a humdrum teacher of theology and attain the rank of a Sufi poet" (228). At the symbolic level, the same logic could be used in the case of Jelal's death. The person who benefits most from Jelal's murder is Galip because he starts writing after Jelal is lost, takes Jelal's place for an interview with the British journalists, and, thereby, manages to justify his existence as a writer.

Rumi questions his relationship with Shams of Tabriz by saying "If I am He, then why am I still searching?" (227) and quits searching for Shams of Tabriz because Rumi recognizes that he actually searches for himself. Similarly, Galip stops his quest when he realizes that the person he searches for is nobody but himself in the reflection of Jelal. When Galip walks towards Jelal's dead body the narrator uses Jelal's name while quoting Galip's words. The narrator says: "I remember, I remember, I remember, Jelal was saying" (382). Although the narrator mentions Jelal, s/he actually refers to Galip because this part is narrated through Galip's focalization, and Jelal is dead. This detail shows that for the third person narrator Jelal is identical with Galip. Moreover, as soon as he sees Jelal's corpse, Galip

says, "I am myself!" (382), which suggests that Galip has completed his search, got rid of his own creation Jelal, and proved his identity as a writer.

The death scenes of Jelal and Rüya signify the existence of these characters only in Galip's mind. Jelal's existence in the novel depends on his articles, in other words, texts. Likewise, in his death scene, he is treated as a text. The narrator prefers to talk about not his corpse but the pages of the newspaper that cover Jelal's dead body: "A few paces from the window where the Singer machines were displayed, there was a pinkish white botch on the side walk. A solitary figure: he [Galip] knew it was Jelal. The body had been covered under newspapers, except for the head" (381). The only part of his dead body described above is his head, which might symbolize the imagination of the writer: "[t]he eyes were open but distracted as if dreaming; the face wore the expression of someone lost in his own thoughts, peaceful as if observing the stars, as if both resting and dreaming" (381). Thus, the most precious aspect of writing, namely imagination, is still alive after Jelal's death. The significance of writing is also underlined with the emphasis on the green ink on Jelal's shirt rather than blood stains; as the "bullet had shattered the pen in the left pocket of his jacket" (387).

Similarly, Rüya, like Jelal, is not described as an entity in her death scene. The only thing the reader knows about Rüya's death is that her corpse is found at Aladdin's Store one day after she has been shot. Nobody, not even Aladdin, sees her entering the store after being fatally wounded when she "collapses among the dolls in the corner" (387). Right after this statement, the third person narrator, the dark persona, interferes by addressing the reader and by indicating the sole textual existence of Rüya as the heroin of the novel *Rüya and Galip*:

So, you see, had I been a top-notch wordsmith instead of the johnny-come-lately columnist that I am, I'd assume with assurance that this is one of those pages in my work called *Rüya and Galip* which might accompany my sensitive and intelligent readers for many years to come. But I don't possess that sort of assurance; I happen to be a realist when it comes to my talent and my work. That's why I wish to leave you, the reader, alone on this page with your own recollections (384-385).

This quote gives clues about the identity of the narrator as well. The narrator being a columnist suggests that this person could be Galip/Jelal, meaning Galip's author self or second self. Furthermore, when the narra-

tor claims "I was so far from being myself that I was becoming a stranger to this black book, as well as to Galip" (396), he implies that he is actually Galip who is the narrator of Pamuk's *The Black Book* as well as the book, *Rüya and Galip*, within *The Black Book*. Thus, throughout the novel, the reader actually reads Galip's novel *Rüya and Galip*, narrated by Galip, within Pamuk's *The Black Book*. The fact that Jelal dies as soon as Galip finishes his novel is not a coincidence. That is, since Galip is done with his novel, he does not need his author self any more.

The death of Jelal could also be interpreted in accordance with Roland Barthes's idea of the death of the author. According to the realist tradition in literature, it is the author who creates the meaning in a text. However, in Barthes's opinion, the text and its author should be separated because it is not the author but language that creates meaning(s) in the text. As Barthes suggests, the author is also a grammatical "subject" (1977: 145) identified with the pronoun "I," and therefore, a product of language. Hence, Barthes declares the death of the the god-like author. It should be remembered that in the chapter "The Eye," Jelal is identified with an eye characterized by god-like qualities such as "all-seeing, omnipresent" (98). Hence, Jelal is treated as if he is a god-like author. However, the death of Jelal in the end symbolizes the death of the god-like author in accordance with Barthes's claim. Finally, in terms of the doppelgänger motif, it could be claimed that although Galip is not able to totally escape the fact that he is alienated from himself, the struggle between the doubles seems to be relieved because Galip has finished his novel and Jelal is dead. Thus, Galip, as the original, survives his double, Jelal.

Conclusion

To sum up, in the novel, Rüya and Jelal gain symbolic meanings for Galip. Rüya stands for a driving force to write. Rüya's existence in the novel depends on Galip's narrative, and she never appears as a concrete entity in the novel except for her death scene. Jelal's meaning for Galip is more complicated. Although there seems to be two different characters as Galip and Jelal, Jelal symbolizes Galip's second self. The familial tie between Galip and Jelal creates a legitimate background to suggest doubleness for them. Besides, the hidden dialogues between the chapters in the novel contribute to the idea that Jelal is Galip's double as being his author self. Since Galip develops conflicting feelings towards Jelal after a certain point, there appears a struggle between Galip and Jelal, which coincides with the

discussions on the doppelgänger motif. In accordance with the discussions about doppelgänger, the tension between Galip and Jelal is eased after Jelal, Galip's second self, dies. Finally, *The Black Book* presents the identity crisis of a writer in relation to the writing process, and Galip's journey in the city to find Rüya and Jelal could be interpreted Galip's quest for his own identity as a writer.

Note

- ¹ Galip/Jelal will hereafter be used to indicate Galip's author self, and the chapters which are referred as Jelal's columns in the novel are interpreted in this work as the outcome of Galip's author self.

Bibliography

- Atakay, Kemal (1996). "Kara Kitap'ın Sırrı." *Kara Kitap Üzerine Yazılar*. Ed. Nüket Esen. İstanbul: İletişim Yay. 36-47.
- Barthes, Roland (1977). "The Death of the Author." *Image, Music, Text*. Trans. Stephen Heath. London: Fontana. 142-148.
- Berman, Jeffrey (1988). "Personality (Double-Split-Multiple)." *Dictionary of Literary Themes and Motifs*. Ed. Jean-Charles Seigneuret. Vol. 2. New York: Greenwood. 963-970.
- Borges, Jorge Luis (1970). "Borges and I." *Labyrinths: Selected Stories and Other Writings*. Ed. Donald A. Yates and James E. Irby. Trans. James E. Irby. London: Penguin. 282-283.
- "Doppelgänger." Def. 1a, 2a, 2b. (1998). *Merriam-Webster's Collegiate Dictionary*. 10th ed.
- Herdman, John (1990). *The Double in Nineteenth-Century Fiction*. Houndmills: Macmillan.
- Kim, Sooyong (1996). "Mürşid ile Mürid: Kara Kitap'ı Bir Yorumlama Çerçevesi Olarak Tasavvuf." Çev. Kemal Atakay. *Kara Kitap Üzerine Yazılar*. Ed. Nüket Esen. İstanbul: İletişim Yay. 233-255.
- Koçak, Orhan (1996). "Aynadaki Kitap/Kitaptaki Ayna." *Kara Kitap Üzerine Yazılar*. Ed. Nüket Esen. İstanbul: İletişim Yay. 142-190.
- Moran, Berna (1996). "Üstkurmaca Olarak Kara Kitap." *Kara Kitap Üzerine Yazılar*. Ed. Nüket Esen. İstanbul: İletişim Yay. 80-90.
- Pamuk, Orhan (1994). *The Black Book*. Trans. Güneli Gün. London & Boston: Faber and Faber.
- Parla, Jale (1996). "Kara Kitap Neden Kara?" *Kara Kitap Üzerine Yazılar*. Ed. Nüket Esen. İstanbul: İletişim. 102-109.

Orhan Pamuk'un *Kara Kitap*'ında Öteki Benlik

Saniye Çancı Çalışaneller*

Özet

Bu makale, Orhan Pamuk'un *Kara Kitap* adlı romanını edebiyatta doppelgänger (ikinci kişilik ya da öteki benlik) kavramı bağlamında tartışacaktır. Romanda Galip ve Celal olarak iki karakter tanımlansa da Celal, roman boyunca Galip'in öteki benliği ya da ikinci kişiliği olan yazar benliğine dönüşür. Bu süreçte ise iki karakter arasında bir çatışma ortaya çıkar. Bu makale, söz konusu çatışma ve gerilimi doppelgänger ışığında yorumlayacak ve öteki benlik sorunsalını yazarlıkla ilişkilendirecektir.

Anahtar Kelimeler

Orhan Pamuk, *Kara Kitap*, öteki benlik, Türk romanı.

* Öğr. Gör., Başkent Üniversitesi, Amerikan Kültürü ve Edebiyatı Bölümü / Ankara
scanci@baskent.edu.tr

Альтер-эго в Орхан Памука

Черная книга

Сание Чанджы Чалышанеллер*

Аннотация

В этой статье обсуждается роман Орхан Памука "Черная книга" в контексте литературной концепции doppelganger (второе я или другая личность). Хотя в романе и определены два характера, Джелаль, являющийся на протяжении всего романа другим я или второй личностью Галиба, переходит в личность автора. В этом процессе возникает конфликт между этими двумя персонажами. В этой статье рассматриваются конфликты и напряженность в свете doppelganger и связь проблематики другого я с писателем.

Ключевые Слова

Орхан Памук, "Черная книга", Альтер-эго, Турецкая роман.

* Науч. сотр., университет Башкент, кафедра американской культуры и литературы / Анкара
scanci@baskent.edu.tr

Osmanlıya Gelen Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları

Mehmet Demirtaş*

Özet

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında meydana gelen Kırım Savaşı ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Rusya'nın işgal ettiği veya güvenlik zaafiyetine uğrayan yerlerden kitlesel göçler gerçekleşmiştir. Göçlere muhatap olan yüz binlerce insan gerek yol boyunca, gerekse geçici iskân bölgelerinde büyük sıkıntılara maruz kalmışlardır. Göçmenlerin söz konusu sıkıntıları iskân edilmelerinden sonra da kısmen devam etmiştir. Bu makalede, Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı'nın nispeten güvenli bölgelerine gelen göçmenlerin yaşadıkları sıkıntılar vurgulanarak, devletin bu sıkıntıları ortadan kaldırmak amacıyla aldığı tedbirler üzerinde durulmuştur. Söz konusu döneme dair çalışmalarda ağırlıklı olarak sayısal veriler işlendiğinden, bu yazıda daha çok göçmenlerin çektikleri sıkıntılara ayrıntılı bir şekilde yer verilmesi uygun görülmüştür.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı, Kırım, Kafkasya, göç, göçmen, iskân.

Giriş

Kitlesel göçlerin, zora dayalı olduğu bilinmektedir. Bu tür göçler, bir devlet veya millet için sosyal, ekonomik, siyasi sonuçları başta olmak üzere, birçok sonucu bulunan ve çözülmesi zor, mecburiyet hali yüzünden büyük bir meseledir. Bunun dışında göç olgusu, aynı zamanda fert veya toplumları mal ve can güvenliğinden, vicdan hak ve hürriyetinden mahrum bırakan bir dünya görüşü ve telak-

* Yrd. Doç. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Bitlis
demirtasm@gmail.com

kisine karşı yapılan mücadelelerle ilgili insanî bir davadır. Bu sebeple diğer faktörler yanında özellikle ırk, din, mezhep ayrımı yüzünden fert ve toplumların ana vatanlarından göçe mecbur edilmeleri, insan haklarından mahrum bırakılmaları insanî ve medeni dünya görüşü ile bağdaşmamaktadır (Eren 1966: 5, 6).

XVIII. yüzyılda başlayan ve XIX. yüzyılda gittikçe hız kazanan, siyasi-dinî sebeplerden kaynaklanan bu göçlerin hemen hemen tümü Müslümanları kapsamaktadır. Göçler Osmanlı Devletinin sosyal, etnik ve dinî görünümüne önemli oranda etki yapmıştır.

XIX. yüzyılda meydana gelen kitlesel göçlerin temel sebeplerinden birisi, ırk ve din ayrımının, göç ettirmenin bir gerekçesi olarak algılanmasıdır (Karpat 2003: 6). Bu algıyı harekete geçiren faktörler ise savaşlardır. 1829 tarihinde yapılan Edirne Antlaşması ile Kafkasya'nın tamamında veya çeşitli bölgelerinde 375 sene süren Osmanlı hâkimiyeti sona ermiş, yalnızca merkezi Batum olan Acaristan Osmanlılarda kalmıştı. Dolayısıyla halkının büyük bölümü Müslüman olan Kafkasya'nın hâkimiyeti Rusya'ya geçmişti (Bilge 2005: 193, Saydam 1997: 44). Söz konusu tarihten itibaren gerek Ruslara karşı zaman zaman meydana gelen direnişler ve başkaldırıları (Saydam 1997: 46, Akçora 1996: 47, 48), gerekse Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan savaşlar sebebiyle Rusya'nın Kafkasya halkı üzerindeki baskıları yoğunlaşmıştır. Bu kapsamda XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında meydana gelen savaşlar ayrı bir yere sahiptir. Bunlar, yaptıkları etkiler ve meydana getirdikleri sonuçlar bakımından büyük önem taşıyan Kırım Savaşı (1853–1856) ile 93 Harbi olarak bilinen 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşıdır. Her iki taraf da oldukça büyük zararlara uğramış olmakla birlikte, özellikle 1877–1878 Osmanlı- Rus Savaşı, Osmanlı Devleti için her açıdan bir yıkımı ifade etmektedir. Çünkü bu savaştan sonra devletin geleceğini doğrudan etkileyen büyük bir nüfus hareketi yaşanmıştır (Habiçoğlu 1993: 150, B. Yıldız 2006: 4). Bu süreçte, çoğu Türk olmak üzere 250.000 ila 300.000 Müslümanın öldüğünü ve 1,5 milyon kadarının da Osmanlı topraklarına sığınmak mecburiyetinde kaldığını (Karpat 2003: 118, Demirel 2008b: 35) hatırdan tutmak gerekir. Osmanlı memleketine doğru göç eden bu insanlar büyük sıkıntılara maruz kalmışlardır.

Göçmenlerin Karşılaştıkları Sıkıntılar

a. Yol Boyunca Yaşanan Sorunlar

Gerek Kırım Savaşı gerekse 93 Harbi esnasında ve sonrasında Osmanlı memleketine gelen göçmenler göç sırasında ciddi sorunlar yaşamışlardır. Onların kendi topraklarından ayrılmasıyla başlayan sıkıntılı devre, iskân

edilmelerinden sonraya kadar devam etmiştir. Göçmenlerin öncelikle yaşadıkları sorun sevkıyat sırasında görülen aksamalar ve tehlikelerdi. Onların sevkıyatında çeşitli nakil araçları kullanılmaktaydı. Gelen göçmenlerin başlıca çıkış yerleri Kerç, Taman, Anapa, Novorossiski, Tuapse ve Soçi iskeleleriydi. Göçmenler, sayının az olduğu dönemlerde doğrudan doğruya İstanbul'a çıkartılmışlardır (Habiçoğlu 1993: 78, 79). Rumeli'ye gönderilecek olanlar daha çok Varna, Köstence, Bergos ve Lom gibi limanlara taşınmaktaydılar. Bu limanlarda birikenler Tuna nehir yolu, demiryolu ve karayolu vasıtasıyla Rumeli'nin iç kesimlerine sevk edilmekteydiler. Karayolu ile gelenler genellikle, 1877-1878 Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin elinden çıkan Kars, Ardahan ve Artvin dolaylarından insanlardı. Savaşın kaybedildiği 1878 yılında ve sonrasında bu yörelerden gelenlerin ilk varış yerleri Erzurum'du. Buradan itibaren göçmenler Bayburt, Sivas, Mamuretülaziz, Diyarbakir, Bitlis, Van ve Hakkâri gibi vilayetlere sevk edilmişlerdi. Bu esnada Sivas, Diyarbakir ve Hakkâri'ye göç edenler 700-800 km gibi uzunca bir mesafeyi kat etmek mecburiyetinde kalmışlardı. Haliyle göçler sırasında karayolunun kullanılması yolculuğun aylarca sürmesine yol açmıştı (Erkan 1996: 78).

Deniz yolunu kullanan göçmenlerin taşınmasında Fevâid-i Osmaniye, Tersane-i Âmire, Tuna, Bursa ve Rus kumpanyaları ile tüccarlara ait gemilerin kiralanması yoluna gidilmekteydi. Anadolu'ya yerleştirilecek olan göçmenler başta Trabzon olmak üzere Samsun, Sinop ve İnebolu gibi iskân bölgelerine en yakın Karadeniz limanlarına taşınmaktaydılar (İpek 2006: 41, bk. BOA. DH. MKT 1324/47, 09 L 1295, bk. BOA. Y. A. HUS 175/112, 25 S 1301.) Göçmen sayısının büyük artış gösterdiği zamanlarda ihtiyaca göre bu iskelelerle birlikte Giresun, Batum, Akçaabat, Fatsa ve Ayancık iskeleleri de kullanılmaktaydı (Habiçoğlu 1993: 78, 79). Kırım Savaşı sonrasında göçmen hareketliliğinin yoğun olduğu günlerde gelen nüfus bu iskelelerden Bursa şirketi ve sair şirketlere ait vapurlarla İstanbul'a, oradan da iskân bölgelerine taşınmışlardı (İpek 2006: 41). Göçmenler için vapur ayarlama işi Bahriye Nezareti'nin sorumluluğu altındaydı. Vapur tahsis ile ilgili olarak yapılan işlemlerin, faaliyette olduğu dönemlerde Muhâcirin Komisyonu'na bildirilmesi gerekmekteydi.

Göçmen sayısının beklenenden daha fazla olduğu dönemlerde bu göçmenler Kafkasya'da aylarca gemi veya kendilerini Osmanlı sahillerine taşıyacak vasıta beklemişlerdi. Osmanlı Devleti ve Rusya'nın tahsis ettiği gemiler çok yetersiz kalmıştı. Göçmenler beraberlerinde götürmek istedikleri eşyalarını ve hayvanlarını, vapurlara sığmadığı için orada bırakmak mecburiye-

tinde kalmaktaydılar (Erkan 1996: 83, Firuzoğlu 1999: 692). Böylece geldikleri yeni yerlerde yokluklar içinde ve yardıma muhtaç bir hayat yaşamaya mahkûm olmaktaydılar.

Sevkiyat sırasında bir kısmı insanlık adına, bir kısmı da para kazanmak maksadıyla Karadeniz sahillerindeki çok sayıda balıkçı ve denizci, taka ve sandallarıyla göçmen taşıma işine başlamışlardı. Ancak bu taka ve sandalların çoğu, küçük olduğu veya kapasitelerinden fazla yolcu aldıkları için batmıştı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti bu tip deniz araçlarıyla göçmen taşınmasını yasaklamıştı. Bunun yanında göçmenler aylarca Kafkasya sahillerinde gemi beklerken yiyecekleri tükenmiş ve giysileri perişan bir vaziyete düşmüştü. Rus ve Osmanlı vapurlarının çok fazla göçmen alması bir sıkışıklığa, dolayısıyla sağlık şartlarının bozulması yol açmış, bunun sonucunda salgın hastalıklar baş göstermişti (Habiçoğlu 1993: 76, 77, Firuzoğlu 1999: 692). Nitekim 18 Mart 1878'de İstanbul'a iki mavna dolusu göçmen cesedi gelmiş ve bunlar Karacaahmet mezarlığına defnedilmişlerdi (Erkan 1996: 86).

Sevkiyatın kış mevsiminde yapılan bölümünde soğuktan kaynaklanan başka sıkıntılar da göçmenleri oldukça zorlamıştır. 1860 tarihinde Osmanlı memleketine göç etmek üzere yola çıkan Çerkes ve Nogay göçmenler kış yüzünden sefaletе düşmüş ve hayati tehlikeye maruz kalmışlardır. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti yaptığı toplantıda konu ile ilgili bazı tedbirler alınmasını kararlaştırmıştı. Buna göre, Rusya Büyükelçiliği nezdinde girişimde bulunularak, göçmenlerin mevsim dolayısıyla perişan olmamaları için havaların ısınmasının beklenmesi istenmişti. Ancak düşünülen tedbirlerin uygulanması mümkün olmadığından zorluklar devam etmişti. Nitekim bu esnada üç bin aileden meydana gelen göçmen kafilesinin yüzer hanelik gruplar halinde Bayezit, Kars ve Ardahan taraflarından yola çıktığı bilgisi Rus Büyükelçiliği tarafından Osmanlı makamlarına bildirilmişti (Saydam 1997: 87). Yine 1863-1864 kışı çok şiddetli geçmiş, Osmanlı memleketine gelmek üzere kıyılarda gemi bekleyen göçmenlerden çok sayıda kişi, soğuk ve hastalık sebebiyle hayatını kaybetmişti (Firuzoğlu 1999: 691, 692). Göçmenlerin hayati tehlikeyi göze alarak göç etmiş olmaları onların içinde bulunduğu şartların ne denli ağır olduğuna işaret etmektedir.

Kırım Savaşı sürecinde meydana gelen göç meselesi Osmanlı Devleti'ni uzun yıllar meşgul etmişti. Osmanlı idaresi hiç beklemediği, dolayısıyla önceden ciddi bir hazırlık yapmaya fırsat bulamadan (B. Yıldız 2006: 15) yüz yüze kaldığı büyük göçmen kitlesi karşısında yine de gerekli tedbirleri

almaya gayret etmişti. Devlet, ülkenin ekonomik durumunun bozuk olmasına rağmen büyük masraflar yapmış, ancak göçmenlerin sevkı 1865 kışında tamamlanamamıştı. Bu esnada sevk edilmeyi bekleyen çok sayıda göçmen Kafkasya’da beklerken açlık, hastalık, soğuk ve düşman saldırısı yüzünden hayatını kaybetmişti (Habiçoğlu 1993: 79).

Göçmenlerin bir kısmı yerinden ayrılmak istemediğinden Rusların şiddetine maruz kalmış, bu durumdakiler çocuklarıyla ve her şeyleriyle imha edilmişlerdi. Kurtulabilenler Karadeniz sahillerine gelmişlerdi. “Burada tahayyülü bile vicdanları titreten bin bir çeşit ıstırap ve fecaat içinde aç ve açık, aylarca gemi beklemek zorunda kalmış, nihayet bulunan gelişi güzel gemilere yüklenerek parça parça Osmanlı ülkesinin muhtelif sahil mıntıklarına dökülmüşlerdi. Fakat bu topraklara ayak bastıkları zaman mevcutlarının dörtte birini kaybetmişlerdi” (Berkok 1958: 528). 1863 kışından 1865 ilkbaharına kadarki dönmede deniz kazaları sonucu boğulan göçmenlerin sayısı binlerle ifade edilmektedir (Cuthell 2005: 191).

Ölüm olaylarının sebepleri arasında kötü beslenme ve salgın hastalıklar önemli bir yer almaktaydı. Çerkesler Rus yönetimi altındaki limanlarda, gemilere gerçek anlamda istif edilmişlerdi. Kendilerine yardım sağlanmadığı gibi yiyecek ve içecek de verilmemişti ve daha ilk uğranılan Osmanlı limanı olan Trabzon’da çiçekten, tifüsten ve iskorbütten büyük sayılarda telef olup ölmüşlerdi (McCarthy 1998: 38, 39). Öyle ki, bu dönemde Kafkasya’dan Osmanlı memleketine gelen göçmenlerin önemli bir kısmı, muhtemelen toplam nüfuslarının % 25’i kötü beslenme, salgın hastalıklar ve deniz kazaları sebebiyle hayatını kaybetmişti (M. Yıldız 2006: 16). 1854 yılında Trabzon’da günde ortalama 200-300 kişi hayatını kaybetmekteydi. Bunların bir kısmı kayıtlara geçirilirken bazıları hemen defnediliyordu (Saydam 1997: 91). 1864–1865 yılları arasında Samsun’daki ölüm ortalamasının günde 120–150 kişi olduğu kaydedilmişti. Bu da, bir senelik ölüm mevcudunun yaklaşık 50,000 kişi olduğunu göstermektedir. Yine önemli bir giriş noktası olan Trabzon’da 1865 yılı sonu itibarıyla toplam ölü sayısı 53.000 kişi olmuştu (Karpas 2003: 112). Göçmen kitlesi içinde en büyük sayıyı meydana getiren Çerkeslerin çok azı kalıcı iskân mahallerine ulaşabilmişti. Çoğunluğunun ise bekleme kamplarında, iskelelerde ve yollarda çeşitli nedenlerle öldüğü, resmi Rus memurlarının Petersburg’a gönderdikleri raporlarda da yer almıştı (Bala 1997: 384). İskân bölgelerine nakledilen göçmenlerin büyük sefaleti yol boyunca da devam etmişti. İngiliz Konsolos Vekili R. H. Lang’ın raporuna göre, Kırım Savaşından sonra, Çerkeslerden 2,718 kişilik bir topluluk Kıbrıs’a gitmek üzere Samsun’da

gemiye bindirilmişlerdi; bunlardan 202'si Samsun ile İstanbul arasında ölmüş, 528'i İstanbul'da gemiden inmişti. Kıbrıs'a doğru yola devam eden 1,988 kişiden 637'si daha, yolculuk sırasında ölmüştü. Söz konusu gemi ile ilgili yazılan başka raporlarda, karaya çıkanların yarısından fazlasının daha öleceğinin belli olduğu bilgisine yer verilmişti. Gerçekten de günlük ölümler 30 ile 50 arasında sürüp gitmişti (McCarthy 1998: 39). Buna göre, sonradan ölenler hariç tutulsa bile yolculuk boyunca göçmenlerin üçte biri hayatını kaybetmişti. Bu da sivillerin savaştan olduğu kadar savaş sonrasındaki şartlardan da önemli ölçüde etkilendiklerini göstermektedir.

Kırım savaşı sonrasında göçmenlerin karşı karşıya kaldıkları başka bir felaket de, maruz kaldıkları hayat şartlarıydı. Bu durumu anlatan bazı yabancı devlet görevlileri ve yazarların ifadeleri son derece etkileyicidir. Bunlardan biri olan ve savaş esnasında Osmanlı donanmasında müşavir olarak görev yapan amiral Dolsoftur. İngiliz amiral, Kırım Savaşı hakkında yazdığı bir eserinde Kafkasya'nın kurtarılamamış olduğunu esefle hatırlattıktan ve kurtuluşun sağlanması halinde elde edilecek faydaları sıraladıktan sonra, şöyle devam etmektedir: "Bundan başka Kafkasya kurtulsaydı, medeniyet yarım milyon Kafkasyalı'nın üç yüz yıldır vatanlarını müdafaa etmek için muharebe ve mücadele etmiş olmalarının cezası olarak topraklarından kovulduklarını görmek ıstırabından; insanlık da, bu zavallı muhacirlerin hasislik ve şehvetin kurbanı olmalarına şahit olmak eleminden kurtulmuş olurdu!". Dolsoft'un hasislik olarak tanımladığı, bu göçmenlerin kötü gemiler içerisinde Afrika esir gemilerinde olduğu gibi sınıksız yükletilmiş olarak sahil sahil dolaştırılmaları; şehvet dediği ise, bu insan kalabalığı arasında her yaştan güzel kızların, bütün Karadeniz kasabalarına dağıtılmalarıydı (Berkok 1958: 528). Savaşların çok fazla üzerinde durulmayan bu yönü aslında bütün savaşlarda az ya da çok görüldüğü gibi Kırım Savaşında da yaşanan en büyük acılardan birisiydi. Bu sevkıyat sırasında meydana gelen durumun benzeri 93 Harbi sonrasında her iki cephedeki göçmen sevkıyatı sırasında da yaşanmış ve bu durum Çerkes göçmenlerin yoğun şikâyetlerine yol açmıştı. Dolayısıyla sivillerin, savaşların fiili döneminden ziyade savaş sonrasındaki dönemde daha büyük mağduriyetler yaşadıkları sonucuna varılabilir. Bu da savaşların, en büyük zararı fiilen savaşma-yanlara verdiğini bir kez daha ortaya koymaktadır.

93 Harbi sonlarına doğru savaşın sürdüğü bölgelerden daha güvenli yerlere doğru göç etmek mecburiyetinde kalan kitlenin yolda yaşadıkları en büyük sıkıntılar açlık ve barınma sorunuydu. Gerek Balkanlardan gerekse Kafkasya'dan gelen göçmenler benzer bir akıbete maruz kalmışlardı. Bir irade-i seniyyede, savaş bölgesinden göç eden nüfusun başlarından geçenler hak-

kında çeşitli ayrıntılar verildikten sonra tedbir alınması emredilmektedir (bk. BOA, Y. A. HUS- 159/33, 17 M 1295). Söz konusu iradede, düşman mezaliminden dolayı yerlerini terk etmek mecburiyetinde kalan göçmenlere, halkın dinî ve insani duygular çerçevesinde yardım etmesinin kendi mükellefiyeti olduğu gibi, devlet memurlarının da aynı şekilde göçmenlere yardım ederek onların sefaletle düşmelerine mani olmaları gerektiği ancak bu konudaki hamiyetsizliğin pek ziyade teessüfe yol açtığı belirtildikten sonra, göçmenlerin sefalet çekmemesi için gerekli dikkat ve ihtimamın gösterilmesi emredilmiştir.

Bir telgraf suretinde, göçmenlerin çektikleri sıkıntıların başka bir yönü dile getirilmektedir. Belgede, yollardaki göçmenlerin çokluğundan bahsedilerek hayvanların sevkıyatı için vagon talebinde bulunmaktadır (bk. BOA, Y. A. HUS-159/33). Belgede sözü geçen göçmenler beraberlerinde hayvanlarını getirmeye muvaffak olmuşlardı. Çoğu göçmen grubunun, topraklarından ayrılırken beraberinde herhangi bir şey getiremediği düşünüldüğünde bunların oldukça şanslı olduğu söylenebilir. Çünkü iskân sonrası dönemde göçmenlerin karşı karşıya kaldığı en önemli sorunlardan biri de geçim sıkıntısı olmuştur. Beraberlerinde hayvanlarını veya eşyalarını getirebilenlerin daha rahat bir hayat yaşadığı muhakkaktır.

b. Geçici İskân Bölgelerinde Yaşanan Sorunlar

Göçmenlerin bir kısmı öncelikle İstanbul'a gelmekte ve oradan iskân bölgelerine sevk edilmekteydiler. Deniz yolu ile İstanbul'a gelen göçmenler ya derhal kalıcı iskân bölgelerine gönderilmekte (Cuthell 2005: 166, 167) veya kendilerine ayrılmış bulunan geçici yerlere yerleştirilmekteydiler. Göçmenlerin sevkî için hükümet gerekli vapurları tahsis ederek sevkıyatı olabildiğince erken yapmaya çalışmaktaydı (BOA, Y. A. HUS-175/29).

Göçmen gelişi yoğunlaştığında bazı aksamalar meydana gelmekteydi. 93 Harbinin arifesinden sonuna kadar göçmen trafiğinde bir artış olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla bu dönemde İstanbul'a gelen göçmen sayısı bir hayli artmış, bu da çeşitli sıkıntıları beraberinde getirmişti. İstanbul'a göçmen hareketliliğinin sürdüğü bir sırada Kabataş İskeleye açıklarına gelen bir gemideki kişiler, iki gün boyunca karaya çıkartılamamış ve bu süre zarfında aç kalmışlardı. Daha sonra kışlalardaki asker ve diğer personelin yiyeceklerinden verilerek bu kişiler doyurulmuş ve bundan böyle lazım gelen tedbirlerin aksatılmadan alınması hususu şehremanetine bildirilmişti. Aksamanın sebebinin, göçmenlerin bir kısmının yelkenli gemi ile gelmiş bulunmaları olduğunu bildiren şehremini, kendisi tarafından komisyonlar

oluşturulduğunu ve göçmenlerin nakil, iskân ve iâşe işleri için derhal çalışmalar başlatıldığını ilave etmişti (BOA. Y. A HUS (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Sadaret Hususi)-159/33). İstanbul'da sevk edilmeyi bekleyen göçmenler bütün tedbirlere rağmen sefil ve perişan bir duruma düşmekteydiler. Sadarete ve Dâhiliye Nezaretine yazılan tezkire suretlerinde bu konu ile ilgili dikkat çekici ifadelere yer verilmişti (Y. A. HUS-175/25).

Başta İstanbul olmak üzere geçici iskân bölgelerinde göçmenlerin açlık sorunu tam olarak giderilememiştir. Daha sonraki yıllarda da benzer şikâyetler gündeme gelmişti. Eyüp Sabri Paşa tarafından hükümete gönderilen telgrafta, Rusya'dan göç ederek gelen Kafkasyalı göçmenlerin tayınının henüz verilmediği, bu yüzden üç yüz hane nüfusun sefaletе düştüğü dile getirilmişti (BOA. DH. MKT (Dahiliye Mektubu)-1333/95). Şikâyetler gündeme geldiğinde konu ile ilgili araştırmalar yapılarak durumun açıklığa kavuşturulmasına çalışılırdı (BOA. DH. MKT-1454/86). Ancak bütün şikâyetlerin yerinde olduğu da söylenemezdi. Bazen gerçeği yansıtmayan iddialar da ortaya atılmaktaydı. Trabzon'da iskân edilmeyi bekleyen göçmenlerin sefaletе düştükleri yolunda yapılan ihbar üzerine tahkikat yapılmış, ihbarın doğru olmadığı anlaşılmıştı. Bunun üzerine iddia *red ve tekzib* edilmişti (BOA. DH. MKT-1334/99).

Göçmenlerin, tahsis edilmiş olan iskân bölgelerine sevk edilinceye kadar geçici bir süre İstanbul'da ikamet etmek mecburiyetinde kaldıklarından söz edilmişti. Bu sırada İstanbul'da yaşanan önemli sorunlardan biri konut sıkıntısıydı. Kırım Savaşı sonrasında yurtlarından göç ederek İstanbul'a gelen göçmen sayısı çok artmıştı. Bu esnada özellikle Boğaziçi'nde kiralık ev bulmak zorlaşmış, ev fiyatları ve kiralar artmıştı (Badem 2005: 64, 65). Benzer sıkıntılar 93 Harbi sonrasında da meydana gelmişti. 18 Aralık 1878'de, İstanbul'daki Küçük Ayasofya ve Büyük Ayasofya ile Sultanahmet'te misafir edilen göçmenlerin helâ ihtiyaçlarının karşılanması maksadıyla mevcutlara yenilerinin eklenmesi için tahsisat ayrılmıştı. Hayat pahalılığı ve arzın talebi karşılamaması da bu dönemlerde daha belirgindi. İstanbul'da bulundukları süre içinde, fırınlar da yeteri kadar ekmek çıkarılmaması sebebiyle aç kalan göçmenlerden birkaç kişi, bizzat padişahın huzuruna çıkarak, dertlerine çare bulunmasını istemişlerdi. Bu esnada Karaköy köprüsünden ücret ödmeden geçmek isteyen göçmenlerin, memurlar tarafından hakarete uğramaları da diğer bir şikâyet konusuydu (Erkan 1996: 84).

Başka bir aksama da güvenlikle ilgiliydi. Özellikle Kafkasya'dan İstanbul'a gelen Çerkes göçmenler, zaman zaman taşkınlıklar yapmaktaydılar. Bunun

en önemli sebeplerinden biri sevkıyat sırasında meydana gelen aksamalar ve buna bağlı olarak Çerkeslerin içine düştüğü sefil durumdu (BOA. Y. A. HUS-175/112). Ancak her ne olursa olsun göçmenlerin İstanbul'da uzun süre bekletilmeleri sakıncalıydı. Geçici de olsa Kartal Kazası'na çok sayıda göçmenin yerleştirilmesi de çeşitli karışıklıklara sebebiyet vermişti. Gerek göçmenlerin gerekse asker ve firari kişilerin taşkınlıkları yüzünden olaylar baş göstermişti. Durumu araştırmak üzere görevlendirilen Şûrâ-yı Devlet azası Yanko, hükümete yazmış olduğu raporda bazı tespitlerde bulunmuştu. "Tarafımdan takdim kılınan arızanın tercümesidir" şeklinde başlayan raporda yer alan en önemli tespit, bölgedeki güvenlik personelinin sayısının yetersiz oluşuydu. Buna göre yüz otuz kişiden meydana gelen zaptiye kuvvetinin, o kadar kişinin üzerinde etkili olması mümkün olmadığından sayının artırılması gerekmektedir (BOA. Y. A. HUS-159/43).

Geçici iskân bölgelerinde göçmenlerin karşılaştıkları önemli sorunlardan biri kendi rızaları hilafına çeşitli yerlere sevk edilmeleriydi. Bu yüzden göçmenler, bazen yer konusunda çeşitli taleplerde bulunmuşlardır. Bunun en önemli gerekçelerinden biri, daha önce akrabalarının iskân edildikleri yerlere gitmek istemeleriydi. Çünkü göç furçasının yaşandığı dönemlerde bazen aile fertleri dahi birbirinden ayrılmak mecburiyetinde kalmaktaydılar. Ailelerin parçalanmasına yol açan bu sorunu ortadan kaldırmak için hükümet, göçmenler arasında anne, baba, kardeş gibi yakınlarını arayanlara yardımcı olunmasını uygun görmüştü. Ayrıca ailelerin parçalanmasını önlemek için iki tarafın bulunduğu kaza yönetiminin haberleşerek müsait olan yerde ailenin birleşmesi usûlü getirilmişti (Saydam 1997: 194). Ancak taleplerin karşılanması her zaman mümkün olmamıştır. Sivas'ta akraba ve yakınları bulunan göçmenlerin bu vilayete gitme istekleri, Sivas Vilayeti'nin aşırı soğuk olması sebebiyle karşılanamamış ve onların, havası daha elverişli olan yerlere gönderilmeleri kararlaştırılmıştı (BOA, A. MKT. NZD (Sadaret Mektubî Kalemî Nezaret ve Devâir)-381/55). Ekonomik olarak yük getirmesine rağmen, şartların elverdiği durumlarda ise göçmenlerin yerle ilgili talepleri karşılanmıştı (BOA. A. MKT. NZD-314/65). Katrin'de bulunan ancak akraba ve yakınları Suriye'ye gitmiş olan yedi yüz kişilik Çerkes göçmen grubunun, Selanik Vilayeti'nden yapılan teklif üzerine, ayarlanan bir vapurla Beyrut'a nakledilmeleri kararlaştırılmış ve vapur ücreti olan dört yüz lira Hazine-i Celile'den karşılanmıştı (BOA. DH. MKT-1324/47). Rusya'dan göçle Sinop'a gelen yüz elli Çerkes göçmenin, Mamuretülaziz ve Sivas'ta iskân edilmeleri kararlaştırılmıştı. Ancak bu göçmenler, Sinop'taki akrabalarının yanına yerleşmek istedikleri için

Mamuretülaziz ve Sivas vilayetlerine gönderilmelerinden vazgeçilmesini sağlamak üzere Muhâcirîn Komisyonu'na müracaat etmişler ve talepleri hükümete iletilmişti (BOA. DH. MKT-1464/103). Yine Batum'dan Sam-sun'a gelen Kafkas göçmenleri de Şam'a gönderilmeleri için Muhâcirîn Komisyonu'ndan yardım istemişlerdi (BOA. DH. MKT-1454/86). Göçmenlerin gerek yer konusundaki taleplerinin imkânlar ölçüsünde karşılanması (Saydam 1999: 683, Bayraktar 2008: 52) gerekse hava şartlarının nispeten iyi olduğu bölgelere gönderilmek istenmeleri devletin, çeşitli aksamalara rağmen meseleye ciddi bir şekilde baktığını ispat etmektedir.

Göçmenlerin kendileri için tayin edilen veya istedikleri yerlere yerleştirilmeleri tek başına sorunlarını çözmeye kâfi değildi. Aynı zamanda diğer ihtiyaçlarının da karşılanması gerekmektedir. Aksi takdirde mağdur olmaları kaçınılmaz bir hale gelmekteydi. "Batum'dan hicretle Avcı Korusu nam mahalde sâkin hemşehrilerinin yanına gitmiş olan 120 hane muhâcirînin fevkalade bir surette sefalet ve perişanlığa uğradıkda ve hükümet-i mahallice kendilerine katiyyen muavene idilmediği beyaniyle öylece gelenlere *ta'vizen zahire*" verilmesi için Kervansaray İmamı tarafından müracaat edilmiş ve söz konusu dilekçe, gereğinin yapılması ve neticenin bildirilmesi için komisyona havale edilmiştir (BOA. DH. MKT-1454/83). Belgede geçen *ta'vizen* ifadesi göçmenlere zahirenin, bedeli sonradan alınmak üzere borç olarak verileceğini göstermektedir. Buradan da, göçmenlerin bütün ihtiyaçlarının bedelsiz olarak karşılanmadığı sonucuna varmak mümkündür.

Göçmenlere yer ayarlamak veya ayarlanan yerlerin hazır hale gelmesi bazen zaman almaktaydı. Böyle durumlarda geçici bir süre İstanbul'da barınmaları mecburiyeti hâsıl olmaktaydı (BOA. A. MKT. NZD-281/8). Fakat gelişlerin yoğunlaştığı dönemlerde geçici iskân için dahi İstanbul'da yer kalmadığı görülen bir durumdu. Nitekim bir arşiv kaydında Dersaadet'teki hanların göçmenlerle dolduğu ve daha yolda gelmekte olanların istihbar edildiği, gelen göçmenlerin yerleştirilmesi için mümkün olan çarelere baş vurulması istenerek bunların tamamının İstanbul'a yerleştirilmesinin şart olmadığı, bunun yerine Üsküdar ve Tophane taraflarında münasip yerlere yerleştirilmeleri Zaptiye Müşiri'ne emredilmişti (BOA. A. MKT. NZD 315/3). Emir üzerine Zaptiye Müşiri'nin, gereğini yaptığı anlaşılmaktadır. Çünkü kısa bir süre sonra *Seraskeri*'den, göçmenlerin Üsküdar taraflarına sevk edilerek uygun yerlere yerleştirilmeye başlandığına dair cevap gelmişti (BOA. A. MKT. MHM 192/33).

İstanbul'da geçici iskâna tabi tutulan göçmenler için devlet gereken tedbirleri almaktaydı. Barındıkları yerlerin kiralari, ekmek ve nakliyat masrafları devlet tarafından karşılanmaktaydı (BOA. Y. A. HUS-163/77). Yine göçmenlerin elbise ihtiyaçlarını da devlet gidermekteydi (BOA. A. MKT. NZD-281/8). Özellikle kış aylarında büyük önem arz eden yakacak sorunu da devlet tarafından halledilmekteydi. Bu maksatla Muhâcirin Komisyonu'na gereken para verilerek göçmenler için kömür ve diğer yakacak malzemesi satın alınmaktaydı (BOA. A. MKT-1325/46). Zaman zaman fakir göçmenler için padişahın kişisel ihsanı da gündeme gelmişti. Bir arşiv kaydında, Üsküdar'da şiddetli kış günlerinde acınacak bir hale düşmüş olan muhtaç ve aciz göçmenlere kömür ve çorap için padişah tarafından yardım yapılmış, bunun üzerine göçmenler de padişaha, şükranlarını bildirmek için *varaka-i şükranîye* takdim etmişlerdi (BOA. Y. A. HUS-163/77). Belgede geçen ifadelere dikkat edildiğinde özellikle kış aylarında bir çift çorabın dahi büyük ehemmiyeti olduğu görülecektir. Bu da göçmenlerin sefaletinin boyutu konusunda bir fikir vermektedir. Bunun yanında arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla ekonomik durumu yerinde olan göçmenlerden bir vergi alınmaktaydı. Fazla ayrıntının yer almadığı, Muhâcirin Komisyonu Riyaseti'ne yazılan cevabî kısa bir telgraf suretinde, İstanbul'da bulunan göçmenlerin zengin olmayanlarından vergi alınmayacağına belirtilmiş olması (BOA. DH. MKT-1335/78, bk. Demirel 2005, Saydam 1997: 119), zengin olanlardan bir vergi alındığını göstermektedir.

Diğer taraftan İstanbul'da geçici iskâna tabi tutulan göçmenlerin ciddi sağlık sorunları yaşadıkları bilinmektedir. Ancak devlet, göçmenlerin sağlık sorunlarıyla da yakından ilgilenmekteydi. Hasta erkekler Gurebâ Hastanesinde tedavi görmekte iken kadınlar için Yenibahçe Hastanesi'nde bir koğuş tahsis edilmişti. Bu tedbirlere rağmen göçmenlerin yoğun olarak bir arada barındıkları yerlerde salgın hastalıkların önüne geçilememiştir. Nitekim 1860 yılında göçmenler arasında tifo hastalığı yaygın bir hale gelmişti. Bu sebeple devlet mümkün olduğu kadar göçmenlerin kalıcı iskân mahallerine sevk edilmesini hızlandırmaya çalışmıştı (İpek 2006: 43, Saydam 1997: 127). Gelen göçmen sayısının fazla olduğu dönemlerde yer bulmak mümkün olmamış ve hastaneler dahi göçmenlerin geçici iskânında da kullanılmıştır. Mısır Hidivi'nin yalıları ve müstemilatında yer alan hastaneler de bu iş için tahsis edilmişti.

İstanbul'a gelen göçmenlerin çoğunlukla hanlara yerleştirildiklerinden söz edilmişti. Ancak bu uygulama, yer sıkıntısı yüzünden bazen imkânsız hale gelmekteydi. Bunun üzerine medreseler ve camilerden yararlanılması dü-

şünülmekteydi. 93 Harbi sonrasında Rumeli ile birlikte Kafkasya'dan İstanbul'a yüz binlerce göçmen geldiğinde bunların barınma ve işlerini temin etmek büyük bir sorun haline gelmişti. İstanbul'da geçici olarak barındırılan göçmenler Yeni Cami, Ayasofya Camii, Sultan Ahmed Camii gibi büyük camiler başta olmak üzere diğer camilere, tekkelere, medresele-re, mescitlere, mekteplere hususi binalara, barakalara ve çiftliklere yerleştirilmişlerdi (Demirel 2008a: 288). Bunun da mümkün olmadığı zamanlarda göçmenlerin, iskân bölgelerine sevk edilinceye kadar çadırlara yerleştirilmesi kaçınılmaz bir hal almaktaydı. Özellikle kış mevsiminin yaklaşması üzerine göçmen sevkıyatının yapılması zorlaştığından onların, kış geçinceye kadar geçici olarak yerleştirilmesi kararlaştırılmaktaydı (BOA. A. MKT. UM (Umumi)-374/77). Üsküdar ve Haydarpaşa'da bulunanlar, hanlar dolu olduğundan öncelikle çadırlara yerleştirilmiş, hanların boşaltılması üzerine de oralara gönderilmişlerdi. Göçmenlerin, özellikle kış mevsiminin yaklaştığı dönemlerde acilen yerleştirilmelerine devlet büyük bir önem vermekteydi. Nitekim çadırlarda barınmakta olanlar için hanların süratle tahliye edilerek nakillerine başlanması emredilmişti (BOA. A. MKT. NZD-330/4). Hatta mümkün olduğunca onların İstanbul'a çıkarılmadan doğrudan iskân mahallerine gönderilmesine çalışılırdı. Göçmenler memleket dışından gelmişlerse konu ile ilgili gerekli çalışmaları Hariciye Nezareti yapardı. Kafkasya'da Kuban bölgesindeki bazı köylerde barınmakta iken Osmanlı memleketine göç etmek mecburiyetinde kalan dokuz bin yüz nüfustan meydana gelen kafilenin İstanbul'a çıkarılmadan, kendileri için tayin edilmiş olan Kastamonu, Ankara, Konya, Mamuretülaziz, Sivas ve Adana vilayetlerine doğrudan sevk edilmeleri için Hariciye Nezareti görevlendirilmişti (BOA. DH. MKT-1749/28).

Görüldüğü gibi kış mevsimi göçmenler için en büyük sıkıntı sebeplerinden birisiydi. Çerkes, Nogay ve sair kabilelerden yedi yüz ve altı yüz kişilik iki kabile Trabzon'a gelmiş ve on bin kişiden meydana gelen büyük bir kafilenin de geleceği haber alınmıştı. Söz konusu nüfusun soğuk sebebiyle sefalete düşecekleri endişesi hâsıl olmuştu. Trabzon Meclisi ile Muhâcirîn Komisyonu arasındaki muhabere neticesinde göçmenlerin yerleştirilmesi için çareler düşünülmüş ve söz konusu göçmenlerin ekseriyetinin *sıbyân ve zuafâ* olmaları ve kış mevsimi de geldiğinden çadır altında dayanabilmelerinin mümkün olmadığı değerlendirilmişti. Bunun üzerine göçmenlerin Sivas yerine havası *i'tidâl üzere* olan Diyarbakır ve Urfa vilayetlerine, bir kısmının da Van vilayetinin münasip yerlerine, güvenlik elemanları ve görevliler nezaretinde gönderilmeleri Muhâcirîn Komisyonu tarafından

kararlaştırılmıştı. Bu esnada kış şartlarının çok ağır olmadığı veya sevkıyatın önünde ciddi bir engelin bulunmadığı düşünülebilir. Bunda kış mevsiminin henüz şiddetlenmemiş olmasının da rolü olmalıdır. Çünkü kışın şiddeti yüzünden göçmenlerin iskân bölgelerine sevk edilemeyip geçici bir süre için münasip yerlere yerleştirildikleri bilinmektedir. Kar yağışının şiddetlenmesiyle yolların kapandığı günlerde, yer sıkıntısı olsa bile göçmenler o anda bulundukları yerlere geçici olarak yerleştirilmişlerdi (BOA. A. MKT. NZD-381/55).

Osmanlı memleketine göç etmek mecburiyetinde kalan insan sayısı fazla olduğundan ihtiyaçlarının karşılanması çoğu zaman tam anlamıyla mümkün olamamaktaydı. Bu esnada bu kişilerin maruz kaldıkları sıkıntıları gidermek için yetkililerin gayret göstermeleri gerekmekteydi. Muhâcirin Komisyonu'nun kurulmasından sonra göçmen meseleleri ile komisyon başarılı bir şekilde ilgilenmeye başlamıştı. Ancak bilindiği gibi komisyon kurulmadan önce de göçmenler gelmişti. Bu dönemde onların sorunlarıyla Şehremaneti ilgilenmekteydi (Saydam 1999: 681, Cuthell 2005: 92, Bayraktar 2008: 48). 1859 tarihinde İstanbul'da bulunan Çerkes göçmenlerin çeşitli sıkıntılara maruz kaldıkları görülmüştü. Bu esnada Der-saadet'te bulunan Çerkes çocuklarının elbiselerinin eskimiş ve yırtılmış olduğu, ekserisinin iç elbiselerinin olmadığı ve çıplak gezmekte oldukları görülmüş, anne-babalarının da mağduriyeti gidermelerinin mümkün olmaması sebebiyle çocukların perişan bir görüntü verdikleri, *bu durumda bırakılmamaları dahi şân-ı mükerrem-i nişân-ı âli iktizası celîlesinden bulunacağı için duruma müdahale edilmesi yetkililerden istenmişti*. Ramazan Bayramı'nın yaklaşmış olması sebebiyle Çerkes göçmenlerine elbise temin edilmesi âciliyet arz ettiğinden, bunlara *seri'an* elbise temin edilmesi emredilmişti (BOA. A. MKT. NZD-281/8). Bütün çabalara rağmen göçmenlerin ihtiyaçlarının tam olarak temin edilemediği zamanlarda halktan yardım toplanması yoluna gidilmişti (Cuthell 2005: 194). Nitekim 93 Harbinden sonra İstanbul'a gelerek geçici iskâna tabi tutulan göçmenlerin ihtiyaçlarının karşılanması maksadıyla halktan yardım toplanmış, Karaköy Köprüsü gelirleri onlara tahsis edilmiş, yine gelirleri kendilerine verilmek üzere tiyatro ve konser gibi etkinlikler düzenlenmiş, böylece oluşturulan fonlarla göçmenlerin yol, iaşe ve iskân masrafları karşılanmaya çalışılmıştır. Buna rağmen söz konusu çalışmalardan istenilen sonuçlar elde edilememiş, göçmenler aç ve açıkta kalarak perişan olmuşlardır (Demirel 2008a: 288, 289).

Savaşların en çok çocuklara zarar verdiği gerçeği 93 Harbinden sonraki yıllarda bir kez daha ortaya çıkmıştı. İstanbul'a göçle gelen kimsesiz göç-

men çocuklarının durumu bu dönemde içler acısı bir hal almıştı. Sokaklarda başıboş dolaşan ve herhangi bir eğitimden yararlanamamış olan bu kimsesiz çocuklar, alınan bir kararla toplatılarak çeşitli eğitim kurumlarına verilmişlerdi. Yapılan çalışmalar sonucunda 222 kimsesiz çocuk toplanmış, bunların 34'ü Mekteb-i Sanâyi'nin birinci sınıfına, 188'i de Tophane-i Amire'nin yedinci ve sekizinci sınıflarına verilmişlerdi (BOA. Y. A. HUS-169/30). Böylece tamamı olmasa bile çocukların bir kısmı sefaletten kurtarılırken, muhâceret meselesinin devlet için ne denli çok yönlü ve büyük bir sorun olduğu da bir kez ortaya çıkmıştı.

Geçici iskân bölgelerinde yaşanan büyük sıkıntılardan biri de savaş bölgesinden habersiz göçmen gelmesiydi. Normal şartlarda Osmanlı memleketine göçmen sevki Rusya ile istişare edilerek yapılmaktaydı. Ancak zaman zaman habersiz göçmen gelmesi gerek hükümet için gerekse göçmenler için en büyük sıkıntılardan birini teşkil etmiştir. Nitekim Osmanlı memleketine habersiz olarak Çerkes göçmen gelmesi de büyük bir sıkıntıya sebep olmuştu. Bunun üzerine Rusya'nın Petersburg Sefareti'ne gönderilmek üzere bir telgraf hazırlanmıştı. Hariciye Nezareti tarafından gönderilen telgrafta, Osmanlı ülkesine birkaç haftadan beri kalabalık göçmen nüfusun habersiz bir şekilde gelmesinin büyük bir sıkıntıya sebebiyet verdiği, zaten mağdur durumda bulunan göçmenlerin daha ciddi bir sefalete düştükleri, göçmenlerin *bağteten* (aniden) gelmelerinin, göçmen iskânıyla görevli bulunan Osmanlı memurlarını adeta tedariksiz yakaladığı dile getirildikten sonra, hiç olmazsa bundan sonra cari olduğu üzere, gelecek olan göçmenlerin geliş zamanlarının birkaç ay önceden Osmanlı memurlarına bildirilmesi gereğinin Rusya hükümetine haber verilmesi sefirden istenmiş, bu meseledeki sorumluluk ve aksamaları Rusya hükümetinin de kabul edeceğinden şüphe edilmediği vurgulanmıştı (BOA. Y. A. HUS-175/26). Bu uyarının işe yaradığı anlaşılmaktadır. Nitekim daha sonraki göçmen sevkıyatları öncesinde Rusya Devleti, sefaret vasıtasıyla durumu Osmanlı Hariciye Nezaretine bildirmiş, nezaret gereken tedbirleri almak için çalışmalar başlatmıştı.

Kalıcı iskân bölgelerine göçmen sevkıyatı arifesinde söz konusu yerde iskân için yeterli arazi olup olmadığı araştırıldıktan sonra göçmen gönderilirdi. Bunun için gerek Muhâcirin Komisyonu gerekse ilgili nezaretler ile iskân bölgelerinin idarecileri arasında yazışmalar yapılır ve sonuca göre sevkıyat gerçekleştirilirdi. Ancak bazen yerel idareciler arazi durumunu tam olarak araştırmadan Muhâcirin Komisyonu'na sahih olmayan bilgiler verdikleri için çeşitli sıkıntılar meydana gelmekteydi. Muhâcirin Komisyonu Riyase-

ti'nin tezkiyesinde yer alan ayrıntılara göre, göçmenlerin sevki için daha önce tahsis edilmiş olan Biga'da yeterli arazi kalmadığı halde Karesi Valisi, kaza kaymakamına sormadan söz konusu yerde beş yüz hanelik yer daha bulunduğunu bildirmiş, bunun üzerine beş yüz hanelik nüfusun Biga'ya gönderilmesi için çalışmaların başlatıldığı bir sırada Biga kaza meclisinden gelen yazıda, beş yüz hanelik yere zaten daha önce iki yüz hanenin (800 kişi) yerleştirildiği, dolayısıyla beş yüz hane nüfusun tamamının kabul edilmesinin imkânsız olduğu belirtilmişti. Bu durum göçmenler arasında bir kargaşaya yol açtığı gibi görevlileri de telaşlandırmıştı (BOA. Y. A. HUS-175/112). Yerel yöneticilerin ve diğer görevlilerin ihmallerinden kaynaklanan sıkıntıların daha önceki dönemlerde de yaşandığı hatırlanırsa bu konuda bezer aksamaların sıklıkla meydana geldiği kanaatine varılabilir.

XIX. yüzyılda Osmanlı devleti ile Rusya arasında meydana gelen savaşlarda ve savaş sonrasında gerçekleşen kitlesel göçler esnasında göçmenlerin karşılaştıkları en büyük sorunların başında, geçici iskân gölgelerinde yaşananlardı. Başta İstanbul olmak üzere, Trabzon, Samsun gibi geçici iskân bölgelerinde Kırım Savaşı arifesinden, XIX. yüzyılın sonuna kadar, hatta XX. yüzyılın başlarında da daima göçmenlikten kaynaklanan çeşitli sıkıntılar yaşanmıştır. Çünkü bu dönemde söz konusu yerler sürekli bir şekilde göçmen akınına sahne olmuştur.

c. Kalıcı İskân Bölgelerinde Yaşanan Sorunlar

Kalıcı iskân bölgelerinde yerleri tespit edilen göçmenler söz konusu yerlere sevk edilirdi. Fakat kimi zaman iskânları hemen mümkün olmazdı. Kalıcı iskân bölgelerinde görülen ilk sorunlardan biri iskân işlemlerinin gecikmesiydi. Kendileri için ayrılmış bulunan arazinin veya ikamet mekânının henüz hazır olmamasından kaynaklanan bu durum göçmenler için ciddi bir sıkıntı sebebiydi. Bu durumda onlara, yerleri hazır oluncaya kadar geçici yerler temin edilirdi; ailelerin yanına misafir olarak verilir veya han, medrese gibi yerlere yerleştirilirdi. Nitekim Ankara'ya ulaşan iki Çerkes göçmen kafesi medrese ve hanlara yerleştirilmişken, Kars taraflarından gelecek olanlar için de bazı hanlar temin edilmişti. Haliyle göçmenlerin geçici olarak yerleştirilmeleri, onların bütün sıkıntılarını ortadan kaldırmaya kâfi gelmediği gibi başka sıkıntıların ortaya çıkmasına da yol açmaktaydı. Ayrıca Muhâcir Nizamnâmesi gereği, misafir olarak bulunanlara ve yerleştirildiği halde henüz ürün elde edemeyenlere yevmiye verilmesi gerekmekteydi. Kış mevsimi yaklaşmış olduğundan kalıcı iskânları gerçekleştirilmeyen göçmenlerin *muvaakkaten* çeşitli hanlara yerleştirilmeleri ve

onlara münasip miktar buğday, un ve diğer zahire verilmesi hususu Ankara Valisi'ne telgrafla bildirilmiş ve gerekeni yapması istenmişti (BOA. A. MKT. UM-374/77).

Kendileri için tayin edilmiş olan kalıcı iskân bölgelerinde erken yerleştirememeleri göçmenlerin en çok şikâyet ettikleri konulardan birisiydi. Bu mesele ile bağlantılı olarak onlar özellikle devlet görevlilerini suçlamaktaydılar. Bunun bir sonucu olarak Çerkes göçmenler devletin ve memurların kendilerine reva gördükleri muameleden kurtulmak için müracaatta bulunmuşlardı. Çerkesler kendilerinin devlet tarafından potansiyel suçlu olarak görülmelerinin ve bazı memurların kendilerine karşı *zâlim-âne* bir tavır içerisinde bulunmalarının kabul edilemez olduğundan bahisle, iskân edildikleri bölge ile ilgili olarak da çeşitli şikâyetler dile getirmişlerdi. Konu ile ilgili bir arşiv belgesinde, Çerkeslerin şikâyetleri ayrıntılı bir şekilde yer almıştır (BOA, Y. MTV-2/11, ayrıca bk. Demirtaş 1996: 95-97). Çerkesler kendilerine yönelik suçlamaları ve muameleleri şikâyet ettikten sonra, gönderildikleri iskân bölgelerinde başlarından geçen olayları da dilekçelerinde dile getirmişlerdi. Arabistan, Hüdavendigar, Sivas, Kastamonu ve İzmir taraflarına gönderildikleri sırada kendilerine yevmiye ve tayın verilmediğini, *nefsedildikleri* Arabistan çöllerinde pek çoklarının açlıktan ve havanın sıcaklığından öldüğünü belirten Çerkesler, diğer iskân bölgelerindeki akrabalarının da açlık ve dilenme derecesine geldikleri halde iskân edilmelerine henüz teşebbüs edilmediğini dile getirmişlerdi (BOA. Y. MTV 2/11).

Çerkes göçmenler devletin, Rumeli'deki bina ve arazileri, kendileriyle birlikte göç ederek gelen *ahali-i kadimeye* verdiğini, böylece onların memleketlerine avdet etmeye başladıklarını, ancak kendileri için Osmanlı memleketinde arazi tahsisatı yapılmadığı gibi, devlet memurlarının, hatta devlet adamlarının bazılarının kendilerine tahammül etmediklerini, bu kişilerin Osmanlı ülkesinde kendilerini barındırmamaya kararlı olduklarını düşünmekteydiler. Devletin kendilerini isyancı olarak gördüğünü, dolayısıyla Anadolu'da barındırılmayacaklarını bildiklerini, bunu da Ahmet Refik Paşa'nın ve diğer valilerin tavırlarından anladıklarını söyleyen Çerkesler, Hüdavendigar'da Çerkes yaşatmaya çağını, huzuruna giren Çerkes heyetine bizzat söyleyen Ahmet Refik Paşa'nın tavrının benzerini, diğer vilayetlerdeki soydaşlarının da gördüğünü ileri sürmekteydiler. Cemil Paşa tarafından yapılan tahkikatın neticesinin de kendilerini teyit ettiğini iddia eden Çerkesler, Türklerin Çerkesleri adeta esir etmek istediklerini ancak bu durum karşısında sabır ve tahammüle iktidarlarının kalmadığını belirterek, "dilenmekten ve mezelletle sürtmekten kurtulmak ve

devletçe ilerüde vücudumuzdan istifade olunmak için Anadolu'da vakı' arazi-i hâliye-i mîrîyyeden bizi geçindirecek kadar münbit mahallere arazinin vüs'atına göre akrîbâ ve taallukatımız yekdiğerimizden tefrik olunmaksızın iskân edilerek her hukukta ahâlî-i kadîme ile müsâvî tutulmamıza..." irade buyrulması ile uygun boş arazilere bir an evvel iskânımızı istirham ederiz şeklindeki isteklerini ve taleplerini sıraladıktan sonra, telef olmaktan kurtulmalarının ancak bu şekilde mümkün olabileceğini de ilave etmişlerdi (BOA. Y. MTV-2/11). Çerkes göçmenlerin şikâyetlerinde dikkati çeken konulardan biri akrabalarından ayrılmak istememeleri olarak öne çıkmaktadır. Bu durum, yer konusundaki taleplerinde akraba çevrelerinin belirleyici olduğu şeklinde daha önce yapılan tespitle de örtüşmektedir. Ancak daha da önemlisi bazı yetkililerin görevlerini ihmalleri veya kötüye kullanmaları anlamına gelebilecek tavırlarıydı. Bu mesele göçmenler tarafından devamlı bir şekilde dile getirilmiştir. Fakat görevlilerin ihmali veya görevini kötüye kullanmaları durumu genel bir sorun olmaktan çok şahsi bir meseleydi. Göçmenlerin gerek kalıcı iskân bölgelerine sevklerinde, gerekse bu yerlerde süratli bir şekilde yerleştirilmelerinde her zaman karşılaşılabilecek bir sorundu.

Göçmenlerin kalıcı iskân bölgelerine gönderildikten sonra erken iskân edilmelerinde görevlilerin doğrudan büyük etkileri olmaktadır. Gerekli hassasiyeti gösteren görevlilerin bu işte başarılı oldukları görülmektedir. Dolayısıyla söz konusu görevlilerin göçmen sorununun çözümü konusunda önemli hizmetleri olmuştu. Osmanlı memleketine gelerek Diyarbakır ve Mamuretülaziz vilayetleri ile Malatya Sancağı'na gönderilen göçmenlerin tamamının, Sivas ve Amasya'da bulunanların da önemli bir kısmının kısa sürede yerleştirilmelerinde görevlilerin rolü büyük olmuştu. Bu kapsamda Sivas'taki 8.321 haneden 4.375'i (22.778 nüfus), göçmenler için yeniden imar olunan 207 köyde toplu olarak, 1.437 hane (8.475 nüfus) ise dağınık bir şekilde iskân edilmiş iken, misafir olarak barınmakta olan 2.509 hanenin (13.731 nüfus) baharda iskân edilmeleri için çalışmalara başlanmıştı (BOA. Y. MTV-8/45). Göçmenler için köylerin yeniden imar edilmek mecburiyetinde kalınması, devletin meseleye verdiği önemi göstermesinin yanında, işin ekonomik boyutuna da bir örnektir. Yeni köyler imar etmede göçmenlerin yerleşiklerle yaşamaları muhtemel sorunların önüne geçme fikrinin de etkili olduğu düşünülmektedir. İşin başka bir boyutu da, göçmenlerin yerleştikleri bölgelerdeki hayat şartlarının elverişsizliği idi. Nitekim onlar için kurulan veya kendileri tarafından oluşturulan köyler ve kasabaların bazıları yirmi-otuz sene sonra birer mezarlık durumuna gelmişti (Berkok 1958: 529).

Göçmenlerin iskânı ile görevli taşradaki memurlar dışında merkezden de gönderilenler de vardı. Devlet, etkinliklerini artırmak için komisyon vasıtasıyla onlara harcırah ödemekteydi (BOA. DH. MKT-1392/119). Buna rağmen devlet memurlarının veya mahalli idarecilerin görevlerini ihmallerinden kaynaklanan pek çok örnek mevcuttur. Bunlardan birinde, göçmenlerin durumu hakkında bilgi sahibi olan bir şahsın şikâyetleri üzerine hükümetin duruma müdahale ettiğine dair ayrıntılar yer almıştır. Rusya'ya terk edilen Acaralar ve Livane kazalarından, Trabzon ve Sivas vilayetleri ile Canik sancağına gelen yirmi bin kadar nüfustan müteşekkil göçmen kafilesi uzun bir müddet geçmiş olmasına rağmen, mahalli idarecilerin kayıtsızlıkları yüzünden iskân edilememişler ve bu duruma padişahın rıza göstermeyeceği ifade edilmiştir (BOA. Y. EE-44/129, 23 S 1297/05, ayrıca bk. BOA. DH. MKT-1454/86). Göçmenlerin durumunu takip ederek ilgili yerlere bildiren görevliler de vardı. Bunlardan biri Muhâcir Vekili idi. Vekil herhangi bir aksama gördüğünde bunu komisyona, hatta Babıâli'ye bildirmekle mükellefti. Vekil Mustafa, Erzurum'da bulunan göçmenlerin son derece sıkıntıya düştüklerinden telgrafla Babıâli'yi haberdar etmişti (BOA. YEE-5/6).

Göçmenlerin, kalıcı bir şekilde iskân edildikten sonra yaşadıkları sıkıntılardan biri de, mekâna veya coğrafi şartlara alışamamaları şeklinde kendini göstermiştir. 93 Harbi'nden sonra Suriye ve Yemen taraflarına iskân edilmek üzere gönderilen ve oralarda kısa bir süre kalan üç yüz hanelik Çerkes göçmeni, bölgenin havasına ve suyuna alışamadıklarını belirterek Muhâcirin Komisyonu Riyaseti'ne müracaat etmiş ve İzmit Sancağı'na gönderilmelerini talep etmişlerdi (BOA. DH. MKT-1325/23, 11 ZA 1295). Yer değişikliği talebi karşılanamadığı için geldikleri yeni coğrafyada yaşamaya devam eden göçmenler büyük sıkıntılara maruz kalmışlardı. Kafkasya'nın dağlık iklimine alışkın olan Çerkesler, bir yandan kötü hayat şartları diğer taraftan sıcak ve rutubetli iklim özellikleri sebebiyle salgın hastalıklarla mücadele etmek mecburiyetinde kalmış, büyük bir kısmı her çeşit hastalık sonucu yok olmuştu (Torun 2005: 73).

Kalıcı iskân bölgelerinde yaşanan başka bir sorun da uyum sorunuuydu. Bu yerlerde kimi zaman halkın, kendilerini kabul etmemesinden kaynaklanan müdahaleleri, kimi zaman da kendilerinin çevreye verdikleri rahatsızlıklar zaman içerisinde sorun haline gelmeye başlamaktaydı. Bunun sonucunda yerleşik çiftçilerle göçmenler arasında yirminci yüz yıla kadar sürecek olan düşmanlığın tohumları ekilmiştir (Shaw 1983: 154). Arşiv belgeleri arasında bu duruma dair çeşitli örnekler mevcuttur. Kars taraflarında meskûn olan Çerkes göçmenlerinin Tekay kabilesi mensuplarından olan Ali,

Mahmud ve Musa beylerin arazilerine çevreden yapılan müdahaleler şikâyet konusu olmuş ve durumun önlenmesi konusunda Erzurum Valisi ikaz edilmişti (BOA. A. MKT. MHM-326/89). Sivas bölgesinde, kendi mülkleri olmamakla beraber aşiretler tarafından kullanılan arazilerin göçmenlere tahsis edilmesi, söz konusu aşiretlerin hoşnutsuzluğuna yol açtığından göçmenlere sık sık saldırılar yapmaya başlamışlardı (Cuthell 2005: 178; Bayraktar 2008: 61). Hatta Afşar Aşiretinin saldırılarını önlemek için askeri tedbirlere ihtiyaç olmuştu. Yine Habur taraflarına yerleştirilen göçmenleri aşiretlerin taarruzlarından korumak için burada kışla inşa edilmiş olması (Saydam 1997: 190) göçmenlerle yerleşik halk arasındaki sorunun oldukça ciddi olduğunu göstermektedir. Öyle ki, iki taraf arasında mahkemelere yansıyan çeşitli davalar mevcuttu.

Bu kapsamda, Tokat taraflarında iskân edilen göçmenler ile yerli halk arasında yaşanan arazi davalarının hal edilmesi için Sivas Vilayeti'ne gönderilen tahriratın, gereğinin yapılması için Muhâcirin Komisyonu Riyaseti'ne de havale edilmesi ihtiyacı hâsıl olmuştu (BOA. DH. MKT-1392/119). Sivas Vilayeti ve Ankara'ya bağlı Çorum'da iskân edilen Çerkes göçmenlerin, köylülerin ev ve arazilerini zapt etmeleri üzerine, Hacı Köyü sakinlerinden Nakizâde İbrahim Edhem ve diğer köylüler durumu şikâyet edince hükümet Sivas Valisini, halkın hukukunu koruması ve göçmenlerin taşkınlıklarını önlemesi konusunda ikaz etmişti (BOA. DH. MKT-1586/21).

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra Anadolu'nun çeşitli yerlerine Lazların yerleştirilmesi o bölgelerde yaşamakta olan gerek Müslüman gerekse Hristiyan ahaliyi huzursuz etmişti. Lazların gerçekte sahip oldukları "bela çıkarıcılık" niteliğinin derecesini çok aşan ölçüde *bela çıkaranlar* olarak şöhrret bulmalarından kaynaklanan bu durumun, bir ön yargıdan ibaret olduğu, kendileriyle ilgili şikâyetlerin oldukça sınırlı kalmasından da anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Lazların istenmemesinin sebeplerini başka alanlarda aramanın daha doğru olacağı kanaatine varılabilir. Osmanlı Devletinin, köylülerin yeni gelen Lazlara ve diğer göçmenlere bağış niteliğinde tohumluk vermeye, onların ev yapmaya, araziye tarıma elverişli duruma getirme çalışmalarına katılmaya mecbur tutulması şeklindeki iskân politikası böyle bir sonuca yol açmış olmalıdır. Çünkü Lazların ve diğer göçmenlerin yerleştirildiği her yerde köylülerin, yabancıların yararına çalışmaları ve yoksullaşmaları kaçınılmaz bir hale gelmiş olmaktadır (McCarthy 1998: 124, 125).

Yine, Bulgaristan ve Orta Anadolu'ya yerleştirilen Gürcüler ve Nogay Tatarları eski göçebelik yöntemlerine dönüp yeni yerleşenlere ve eski yerleşmiş

çiftçilere saldırmaya başlamış, bu durum önemli bir kargaşaya yol açmıştı. Müslümanlardan bir kısmı, Hristiyan topraklarında barınamamalarını ve kaçmalarını mecburi kılan baskıyı unutmayıp Müslüman olmayan komşularına karşı Osmanlı İmparatorluğunda o güne kadar bilinmeyen bir intikam alma hevesine girmişler, bu hal bir çatışma zemini meydana getirmişti (Shaw 1983: 154). Bu kapsamda Çerkesler, evlerini barklarını ellerinden alan kişiler olarak gördükleri Kafkasyalı Hristiyanlara karşı besledikleri güçlü nefreti, kendi içlerinde yeni yurtları olan Anadolu'ya da taşımışlardı. Bununla bağlantılı olarak Doğu Anadolu'daki Hristiyan Ermenileri her zaman düşman olarak görmüşlerdi (McCarthy 1998: 122). Yerli halkla göçmenler arasında yeni iskân bölgelerinde zaman zaman görülen anlaşmazlıkların ve çatışmaların bir kısmının bu durumdan kaynaklandığı düşünülmektedir.

Kalıcı iskânları gerçekleşen göçmenlerin önemli bir sıkıntısı ortadan kalkmakla birlikte, yeni yerlerinde geçim derdiyle uğraşmak mecburiyetinde kaldıkları görülmektedir. Bu sebeple devletten talep ettikleri şeylerin başında arazi gelmiştir. Devlet de imkânlar dâhilinde boş arazilerin göçmenlere dağıtılarak ekilip biçilmesini ve onların geçimlerini temin etmelerini sağlamaya çalışmıştı. Anadolu'daki çeşitli vilayetlerde iskân edilmeleri kararlaştırılan göçmenlere, ürün verimine göre yüz dönümden yüz otuz dönüme kadar arazi verilmesi Muhâcirîn Komisyonunca talep edilmiş ve bunun üzerine Şûrâ-yı Devlet tarafından konu ile ilgili kararname hazırlanarak padişahın onayına sunulmuştu (BOA. Y. A. HUS-162/53). Göçmenlere arazilerin mülkiyeti devredilmeyip kullanım hakkı verilmekteydi. Bu durum Anadolu'da uzun süreden beri ikamet etmekte olan göçmenlerin şikâyetlerine yol açmıştır. Kafkasya'dan Anadolu'ya yıllar önce gelmiş olan Çerkesler ile Abazalar, Rusya Devleti'nin kendi arazilerine başka aşiretler yerleştirmiş olması sebebiyle Anadolu'da ekip biçmekte oldukları toprağın mülkiyetinin kendilerine verilmesi konusunda büyük çaba göstermişlerdi. Taleplerini hükümete bildiren göçmenlere, Osmanlı memleketine 15–20 yıl önce gelmiş olanlara arazi verilemeyeceği yönünde olumsuz cevap verilmişti (BOA. MV. (Meclis-i Vükela Mazbataları)-225/12). Devletin, tamamına olmasa bile arazi tahsis etmesi göçmenler açısından, geçimlerini temin etmeleri konusunda önem arz etmekle birlikte bunun bir anlamının olabilmesi için onların araziyi verimli bir şekilde ekip biçmesi gerekmektedir. Ancak onların büyük bir bölümünün, kötü tarım yöntemleri, kötü yönetim, hastalık, diğer göçmenlerin saldırıları gibi sebeplerle araziyi iyi değerlendiremeyip büyük toprak sahiplerine terk etmek mecburiyetinde kaldıkları görülmektedir (Shaw 1983: 154). Arazi elde edemeyip başkasının yanında işçi olarak çalışmak

mecburiyetinde kalanlar da vardı (Karpat 2003: 120). Görüldüğü gibi iskân edilmek göçmenlerin sorunlarını ortadan kaldırmadığı gibi bazen hesapta olmayan sıkıntıların da başlangıcını meydana getirmekteydi. Tarım tekniklerinden habersiz olan göçmenlerin kendilerine tahsis edilen arazileri randımanlı bir şekilde kullanamamaları geçimleri için önemli bir sıkıntı kaynağı olmuştur. Geçim sıkıntısından kurtulmayı başaramayan göçmenlerin vahim bazı sonuçlar doğurabilecek yollara tevessül ettikleri de görülmekteydi. Onların bu muhtaç durumundan yararlanan ve aralarında bazı devlet görevlilerinin bulunduğu muhtekirlere özellikle bazı Çerkes aileleri kız çocuklarını düşük bir bedel karşılığı cariyeler olarak satmak mecburiyetinde kalmaktaydılar (Saydam 1997: 191, Akyüz 2008: 48). İçine düştükleri zillet, sefalet ve açlık yüzünden ölen göçmenlerin yetim çocukları da cariyeler olarak *vükelâ hazeratına* hediye olarak gönderilmisti.

Geçim sıkıntısının sebep olduğu başka bir olumsuzluk da göçmenler arasında başta hırsızlık olmak üzere çeşitli suçların yaygın olarak işlenmesiydi. Yalnız Canik Sancağı'nda göçmenler tarafından çalınan at, öküz ve davarların sayısı 25,000'e varmıştı (Karal 1995: 278). Göçmenler arasında, gidecek artış gösteren söz konusu suçların önlenmesi için hükümet çeşitli tedbirler almıştı. Onların silahla dolaşmamaları, kabile üyelerinin hırsızlık, yağmacılık gibi fiilleri işlemeyeceklerine dair ileri gelen kabile beylerinden birini kefil gösterme mecburiyetleri, buna rağmen suç işlemenin önüne geçilemediği durumlarda hapis ve sürgün cezalarına başvurulması bu cümleden tedbirlerdi (Saydam 1997: 193). Bütün çabalara rağmen ortaya çıkan tablo ürkütücüydü. Bu durumu savaşların doğal sonuçları olarak değerlendirmek mümkündür. Nitekim günümüzde de savaşların benzer sonuçlar doğurduğu görülmektedir.

Geçim sıkıntısının ortaya çıkmasının bir diğer sebebi de göçmenlerin yevmiyelerinin kesilmesiydi. Muhâcir Nizamnâmesi gereği geçici iskân bölgelerinde olduğu gibi, kalıcı iskân bölgelerinde misafir durumunda olanlara da yevmiye verilmekteydi. Bu yevmiyelerin herhangi bir sebeple kesilmesi göçmenleri oldukça mağdur duruma düşürmekteydi (bk. BOA. Y. PRK. KOM 3/52, 03 CA 1299). Dolayısıyla bu durum geçim sıkıntısının ortaya çıkmasına ve bunun da zaman içerisinde çeşitli yolsuzlukların yaşanmasına sebep olacağı açıktır. Bu durumdaki göçmenlerin bir kısmının çeşitli yolsuzluklar yaptıkları, yapılan yazışmalardan da anlaşılmaktadır (BOA. DH. MKT-1336/51).

Kalıcı iskân bölgelerinde çok çeşitli sorunların meydana gelmesinin önüne geçilememiştir. Ülke dışından gelen göçmen sayısının fazlalığı ve içinde bulunulan şartların ağırlığı bunda belirleyici olmuştur. Buna rağmen felaketin boyutu ile mukayese edildiğinde aksamaların, işin tabiatı gereği olduğu sonucuna varılabilir.

Sonuç

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti ile Rusya Kırım Savaşı ve 93 Harbi gibi iki önemli savaşta karşı karşıya gelmişlerdir. Bu savaşların her iki taraf için de önemli sonuçları olmuştur. Osmanlı Devleti açısından birçok sonucunun yanında özellikle nüfusa dair sonuçları dikkate değerdir. Kırım Savaşı ve 93 Harbi esnasında ve sonrasında Osmanlı memleketine doğru Kırım ve Kafkasya'dan kitlesel göçler gerçekleşmiştir. Bu göçler devleti uzun yıllar içinden çıkılması zor bir sorunla karşı karşıya getirmiştir. Osmanlı Devleti göçmenlerden kaynaklanan sorunların ortadan kaldırılması ve gelen nüfusun kalıcı ve güvenli bir şekilde yerleştirilmesi için çeşitli tedbirler almıştır. Ancak alınan bütün tedbirlere rağmen göçmenlikten kaynaklanan sorunlar tam olarak ortadan kaldırılamamıştır. Bu sorunlar çeşitli aşamalarda görülmüştür.

Rusya'nın işgali veya tehdidi altındaki bölgelerden Osmanlı ülkesine doğru harekete geçen göçmenler ilk olarak yolculukları boyunca birçok sıkıntıyla yüz yüze gelmişlerdir. Bu sıkıntıların en önemlileri sevkıyat sırasında yaşanan güvenlik sorunu idi ki, bu süreçte gerek nakil vasıtalarının yetersizliği gerekse nakliyat sırasında yaşanan aksamalar yüzünden çok sayıda insan hayatını kaybetmişti. Yolculuk boyunca yaşanan ciddi bir sorun da beslenme sorunuydu. Yeterli gıda alamadıkları için hayatlarını kaybeden göçmenlerin durumu konuyu bütün açıklığı ile ortaya koymaktadır.

Göçmenlerin intikal bölgelerinde yaşadıkları sıkıntılar ise daha büyüktü. Bu aşamada görülen en önemli sorunlar barınma, beslenme ve zamanında iskân bölgelerine sevk edilememek şeklinde ortaya çıkmıştı. Göçmenlerin yoğun olarak geldikleri başkent İstanbul en önemli intikal bölgesiydi. Trabzon ve Samsun limanları da binlerce göçmenin geldiği yerler arasındaydı. Gelen göçmenlerin, sevk edilmeye kadar geçici bir iskâna tabi tutulmaları, barındırılmaları ve beslenmeleri ile giyim ve ısınma başta olmak üzere diğer ihtiyaçlarının karşılanmasında büyük sıkıntılar yaşanmasının önüne geçilememiştir. Bu esnada binlerce insan salgın hastalık, kötü beslenme ve açlık yüzünden ölmüştür. Geçici iskân bölgelerinde görülen başka bir sorun da güvenlikle ilgiliydi. Ortam, gerek göçmenlerin gerekse diğer insanların güven-

liğinin tam olarak temin edilmesine imkân vermediğinden, zaman zaman çeşitli sıkıntılar ortaya çıkmıştı.

Gerek halkın gerekse devlet memurlarının göçmenler için yaptığı yardımlar önemli olmakla birlikte bu yardımlar onların parasal sorunlarını tam olarak çözememiştir. Göçmenlerin kalıcı iskân bölgelerine sevki öncesinde çeşitli yer taleplerinde bulunmaları dikkate değerdir. Daha çok akrabalarının önceden gittiği yerlere yerleşmek isteyenlerin bir kısmı da bir süre sonra kendi memleketine dönecekleri düşüncesiyle, olabildiğince yakın yerlere yerleştirilmeyi talep etmişlerdi. Göçmenlerin taleplerinin bir kısmının karşılanamadığı ve bunun da bir hoşnutsuzluğa yol açtığı anlaşılmaktadır.

Göçmenlerin kalıcı iskân bölgelerine ulaşmaları sorunlarını bir bütün olarak ortadan kaldırmamıştır. Teknik sebeplerin yanında devlet memurlarının ve görevlilerinin ciddi ihmalleri ve tedbirsizlikleri de bunda önemli bir rol oynamış olmalıdır ki, bu kişiler çeşitli kereler yetkililer tarafından ikaz edilmişler hatta görevden alınanlar dahi olmuştur. Coğrafyaya ve iklime uyum sağlayamamak göçmenleri en çok zorlayan etkenlerdendi. Bu sorunu anında ortadan kaldırmak mümkün olmadığı için göçmenler, yerlerinin değiştirilmesini istemişlerdir. Yerleşik halkla yaşadıkları sorunlar da göçmenler için başka bir sıkıntı sebebiydi. Çünkü bazen yerli halkla göçmenler arasında çatışmalar ve arazi anlaşmazlıkları meydana gelmiştir. Göçmenlerin kalıcı iskân bölgelerindeki temel sorunlarından biri de geçim derdi idi. Tarım yapma konusunda yaşadıkları zaaf bir yana, bir kısmına arazi tahsisi yapılmamış olması veya bu konuda geç kalınması çeşitli şikâyetlere yol açmıştır. Tarım yapma imkânını elde edemeyen göçmenler ise genellikle işçi olarak hayatlarını sürdürmeye çalışmışlardır. Herhangi bir şekilde geçim sıkıntısı içine düşenler için ise çeşitli yolsuzlukların gündeme gelmesi kaçınılmaz olmuştur.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı boyunca adeta göçmen akınına sahne olan Osmanlı memleketinde bu gelişmelerden kaynaklanan çeşitli sorunlar yaşandığı bilinmektedir. Devlet, Kırım Savaşı ve 93 Harbi sürecinde yüz binlerce göçmenin sorununa muhatap olmuş ve içinde bulunduğu ağır şartlara rağmen bunu çözmek için gayret göstermişti. Göçmenlerin harekete başladıkları andan yerleştirildikleri zamana ve hatta sonrasına kadar yaşanan bu sıkıntıların ortadan kaldırılması konusunda önemli bir başarı sağlandığı kolaylıkla söylenebilir. Ülkeye gelen göçmenlerin çoğunun kısa sayılabilecek bir sürede çeşitli yerlere yerleştirilmiş olmasından da bunu anlamak mümkündür.

Kaynaklar

a. Arşiv Kaynakları

- BOA, A. MKT. MHM-192/33, 02 S 1277/20 Ağustos 1860.*
BOA, A. MKT. MHM-326/89, 16 L 1281/14 Mart 1865.
BOA, A. MKT. NZD -314/65, 20 ZA 1276/10 Haziran 1860.
BOA, A. MKT. NZD-281/8, 27 N 1275/01 Mayıs 1859.
BOA, A. MKT. NZD-315/3, 26 ZA 1276/16 Haziran 1860.
BOA, A. MKT. NZD-330/4, 21 R 1277/05 Kasım 1860.
BOA, A. MKT. NZD-381/55, 25 CA 1278/29 Kasım 1861.
BOA, A. MKT. UM-374/77, 03 R 1276/31 Ekim 1859.
BOA, A. MKT-1325/46, 22 ZA 1295/18 Kasım 1878.
BOA, Y. MTV-8/45, 01 RA 1299/21 Ocak 1882.
BOA, DH. MKT-1325/23, 11 ZA 1295/07 Kasım 1878.
BOA, DH. MKT-1333/95, 08 Z 1297/11 Kasım 1880.
BOA, DH. MKT-1334/99, 12 CA 1298/11 Nisan 1881.
BOA, DH. MKT-1335/78, 28 CA 1298/27 Nisan 1881.
BOA, DH. MKT-1336/51, 12 B 1298/09 Haziran 1881.
BOA, DH. MKT-1336/78, 06 Ş 1298/03 Temmuz 1881.
BOA, DH. MKT-1392/119, 22 R 1304/17 Ocak 1887.
BOA, DH. MKT-1454/83, 27 M 1305/15 Ekim 1887.
BOA, DH. MKT-1454/86, 27 M 1305/15 Ekim 1887.
BOA, DH. MKT-1464/103, 04 RA 1305/20 Kasım 1887.
BOA, DH. MKT-1586/21, 19 CA 1306/21 Ocak 1889.
BOA, DH. MKT-1749/28, 21 Z 1307/07 Ağustos 1890.
BOA, DH. MKT-1324/47, 09 L 1295/07 Ekim 1878.
BOA, İ. DH-65063, 02 CA 1297/12 Nisan 1880.
BOA, MV -225/12, 24 RA 1299/13 Şubat 1882.
BOA, Y. A. HUS-159/33, 17 M 1295/21 Ocak 1878.
BOA, Y. A. HUS-159/43, 18 C 1295/19 Haziran 1878.
BOA, Y. A. HUS-162/53, 14 L 1296/01 Ekim 1879.
BOA, Y. A. HUS-163/77, 19 S 1297/01 Şubat 1880,
BOA, Y. A. HUS-164/8, 13 R 1297/24 Şubat 1880.

- BOA, Y. A. HUS-165/66, 29 Ş 1297/06 Ağustos 1880.
BOA, Y. A. HUS-169/30, 03 S 1299/24 Aralık 1881.
BOA, Y. A. HUS-175/25, 25 S 1301/25 Aralık 1883.
BOA, Y. A. HUS-175/26, 14 M 1301/14 Kasım 1883.
BOA, Y. A. HUS-175/29, 15 M 1301/15 Kasım 1883.
BOA, Y. A. HUS-175/112, 25 S 1301/25 Aralık 1883.
BOA, Y. EE-44/129, 23 S 1297/05 Şubat 1880.
BOA, Y. EE-5/6, 03 C 1297/12 Mayıs 1880.
BOA, Y. MTV-2/11, 15 N 1296/02 Eylül 1879.
BOA, Y. PRK. DFE-1/20, 08 RA 1308/22 Ekim 1890.
BOA, Y. PRK. KOM-3/52, 03 CA 1299/23 Mart 1882.

b. Kitaplar ve Makaleler

- Akçora, Ergünöz (1996). *Geçmişten Günümüze Çeçenler*. İstanbul: Turan Yay.
- Akyüz, Jülide (2008). “Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu’ya Göç Hareketleri”. *Bilig* 46: 37-56.
- Badem, Candan (2005). “Kırım Savaşı’nın Osmanlı Toplumsal Yaşamına Etkile-ri”. *Toplumsal Tarih Dergisi* 133: 64-71.
- Bala, Mirza (1997). “Kırım”. *İslam Ansiklopedisi*. C. VI. Eskişehir: MEB Yay. 757.
- Bayraktar, Hilmi (2008). “Kırım Savaşı Sonrası Adana Eyaleti’ne Yapılan Nogay Göç ve İskânları (1859-1861)”. *Bilig* 45: 45-72.
- Berkok, İsmail (1958). *Tarihte Kafkasya*. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Bilge, M. Sadık (2005). *Osmanlı Devleti Ve Kafkasya, Osmanlı Varlığı Döneminde Kafkasya’nın Siyasi-Askeri Tarihi Ve İdarî Taksimâtı (1454-1829)*. İstanbul: Eren Yay.
- Cuthell JR, David Cameron (2005). *The Muhacirin Komisyonu: An Agent in the Transformation Of Ottoman Anatolia 186-1866*. Dissertation. Columbia: Columbia University.
- Demirel, Muammer (2005). “Kırım Savaşı’ndan Sonra Eskişehir’e Yerleştirilen Göçmenler”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 28: 311-319.
- (2008a). “Türkiye’de Bosna Göçmenleri”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 12(2): 285-306.
- (2008b). “XIX. Yüzyılda Bursa’da Göçmen İskânı”. *Bursa’nın Zenginliği Göçmenler*. Ed. Zeynep Dörtok Abacı. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yay. 31-50.

- Demirtaş, Mehmet (1996). *93 Harbi Sonrası Doğu Anadolu Nüfus Hareketleri*. Yüksek Lisans Tezi. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Eren, Ahmet Cevdet (1966). *Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*. İstanbul: Nurgök Matbaası.
- Erkan, Süleyman (1996). *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yay.
- Firuzoğlu, Safarov Rafik (1999). “Kırım ve Kafkasya’dan Osmanlı İmparatorluğuna Göçler”. *Osmanlı*. C. IV. Ankara: Yeni Türkiye Yay. 687-696.
- Habiçoğlu, Bedri (1993). *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler ve İskânları*. İstanbul: Nart Yay.
- İpek, Nedim (2006). *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*. Trabzon: Serander Yay.
- (1994). *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri (1877-1890)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Karal, Enver Ziya (1995). *Osmanlı Tarihi*. C. V. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Karpat, Kemal (2003). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*. Çev. Bahar Tırnakçı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- McCarthy, Justin (1998). *Ölüm ve Sürgün (Death and Exile), Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi-1821-1922*. Çev. Bilge Umar. İstanbul: İnkılap Yay.
- Öztürk, Adil Adnan (1998). “Sosyo-Ekonomik Yapıya Etkileri İle Rumeli’den İzmir’e Yapılan Göçler (1878-1912)”. *Tarih ve Toplum Dergisi* 30(178): 54-62.
- Saydam, Abdullah (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- (1999). “Kırım ve Kafkasya’dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti”. *Osmanlı*. C. IV. Ed. Güler Eren. Ankara: Yeni Türkiye Yay. 677-686.
- Shaw, Stanford J. ve Ezel Kural (1983). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. C. II. Çev. Mehmet Harmancı. İstanbul: e Yay.
- Süren, Zafer (2000). “Kafkasya’dan Göçlerde Sosyal Yapı”. *Tarih ve Toplum Dergisi* 34(199): 21-25.
- Torun, Zehra Açicbe (2005). “Kuzey Kafkasya Halklarının Anıları”. *Toplumsal Tarih* 133: 72-81.
- Yıldız, Berat (2006). *Emigrations From the Russian Empire to the Ottoman Empire: An Analysis in the Light of the New Archival Materials*. Master’s Thesis. Ankara: Bilkent University.
- Yıldız, Muharrem (2006). *Dünden Bugüne Kafkasya*. İstanbul: Yitik Hazine Yay.
- Zeyrek, Yunus (2000). “Acara ve Acaralılar”. *Tarih ve Toplum Dergisi* 34(199): 12-20.

Troubles of Crimean and Caucasian Immigrants in the Ottoman State

Mehmet Demirtaş*

Abstract

Mass migrations came into existence in places which were under Russian occupation during and after the Crimean War fought between the Ottoman State and Russia, and after the 1877-1878 Ottoman-Russian war in the second half of the 19th century. Hundreds of thousands of immigrants faced huge difficulties both on the way and in temporary settlement areas. These troubles continued to a certain extent following settlement too. This article emphasizes the troubles of immigrants who came from Crimea and Caucasia to the safe regions of the Ottoman State and dwells on the precautions taken by the state to lessen these troubles. Since previous studies concerning this period mostly involve numerical data, this study focuses in detail on the nature of the troubles experienced by immigrants.

Keywords

Ottoman, Crimea, Caucasia, immigration, immigrant, settlement.

* Assist. Prof., Bitlis Eren University, Faculty of Science and Letters, Department of History / Bitlis demirtasm@gmail.com

Особенности проблем переселенцев Крыма и Кавказа, прибывших в Османское государство во второй половине XIX в.

Мехмет Демирташ*

Аннотация

Во время и после Крымской войны и русско-турецкой войны 1877-1878 гг. между Россией и Османским государством во второй половине 19-го века, происходит процесс массовой миграции населения с оккупированных или оказавшихся под влиянием России территорий. Сотни тысяч мигрантов столкнулись с огромными трудностями как на пути следования, так и в районах временного проживания. Вышеупомянутые проблемы частично продолжались и после того, как они были расселены. В то время когда большинство мигрантов серьезно пострадали и сотни тысяч погибли от голода, болезней и холода, остальные были обречены жить в ужасных условиях. В этой статье подчеркнуты проблемы мигрантов Крыма и Кавказа, с которыми они столкнулись в процессе расселения в относительно безопасных регионах Османского государства и меры государства, предпринятые в целях устранения этих проблем. Так как исследования данного периода в основном содержат цифровые данные, посчиталось необходимым подробно и детально рассмотреть проблемы мигрантов.

Ключевые Слова

мигрант, голод, нищета, эпидемия, суровые зимы, расселение.

* доц., доктор, университет Битлис Эрен, факультет литературы и естественных наук, кафедра истории / Битлис demirtasm@gmail.com

Sovyet Edebiyatı İlkelerinin Modern Altay Edebiyatına Yansımaları: İlk Altay Romanı *Arina*

İbrahim Dilek*

Özet

Sovyet edebiyatı, sadece bir Rus edebiyatı değil, eski SSCB'yi oluşturan bütün etnik unsurların ortaya koydukları bir edebiyattır. Bu edebiyat, sanatkarın yaratıcılığını belli sınırlar içerisinde tutması ve fayda prensibini esas almasıyla dikkat çeker. Modern Altay edebiyatı 19. yüzyılın ikinci yarısında teşekkül etmiş ve en önemli eserlerini de Sovyet Devrimi'nden sonra vermiştir. Modern Altay edebiyatının ilk romanı olarak kabul edilen *Arina*, Sovyet edebiyatının temel özellikleri esasında yazılmış bir eserdir. Bu çalışmada, Sovyet edebiyatı ilkelerinin *Arina* romanında nasıl ele alınıp işlendiği üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler

Altay edebiyatı, Sovyet edebiyatı, sosyalist realizm, roman.

1. Lazar Vasilyeviç KOKIŞEV

Nazım ve nesir sahasında yazdığı eserlerle modern Altay edebiyatının gelişmesine büyük katkılar sağlayan ve modern Altay edebiyatının kurucu neslinden sonraki edebiyatçılar arasında yer alan Lazar Vasilyeviç Kokişev, 20 Ekim 1933 tarihinde Şebalin'e bağlı Kamlak (Kumşulu) köyünde dünyaya gelmiştir (hayatı ve eserleri hakkında daha fazla bilgi için bk. Adarov 1983, Dilek 1998). Annesi 1910 doğumlu Arina Sanalovna, babası ise 1913 doğumlu Vasiliy Konstantinoviç'tir. 1942 yılında dördüncü sınıfı

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Ankara
idilek@gazi.edu.tr

bitirdikten sonra ailesinin maddi imkânları el vermediği için eğitimine bir süre ara veren Kokışev, orta öğrenimini ancak 1950 yılında tamamlayabilmiştir. 1952 yılında bölgesel millî okulu bitiren Kokışev, aynı yıl Moskova'da Gorki Edebiyat Enstitüsü'ne kaydolmuştur. Enstitüdeki eğitim yıllarında ilk şiirleri Rusça olarak yayımlanmış ve *Altın Köl* adlı antolojisi basılmıştır (1956). Yazar, Tuba Kişi boyuna mensup birisinin başından geçen olayları hicivli ve komik tarzda anlattığı *Tuba* adlı eserini Moskova'da yaşadığı yıllarda kaleme almışsa da bu eser ancak 1958 yılında basılabilmektedir. Kokışev, 1957 yılında Moskova'daki eğitimini tamamlayarak Dağlık Altay'a dönmüştür.

Kokışev, 1957-1962 yılları arasında Devlet Basımevi'nde redaktör olarak çalışmış, bu görevi sırasında modern Altay edebiyatına önemli hizmetler yapmıştır. 1962 yılından itibaren ise Dağlık Altay Yazarlar Birliği'nin kâtipliğine atanmıştır. Bir ara *Altaydın Çolmonı* gazetesinde de çalışan yazar, 1956 yılından itibaren *Altın Köl*, *Tuba*, *Kızıl Çeçek*, *Tuštaştar*, *Sanaalar*, *Adalar Tüjelet*, *Col* ve *Ekinçi Cürüm* adlı şiir kitaplarını, *Arına*, *Çöldördin Çeçegi* ve *Meçin Cıldıs* adlı romanlarını, *Tuulardan Kelgen Baldar* adlı uzun hikâyesini ve *Kurçıyak* adlı hikâye kitabını yayımlamıştır.

7 Mayıs 1975 tarihinde ölen Kokışev, edebiyatın yanı sıra karikatür, resim ve müzikle de ilgilenmiştir. Kırk iki yıllık kısa ömrüne birçok eser sığdıran Kokışev, asıl ününü yazdığı romanlarla kazanmıştır. Modern Altay edebiyatında türünün ilk örneği olarak kabul edilen *Arına*'da yazar, 1918-1944 yılları arasında Dağlık Altay'da gelişen olayları romanın kadın kahramanı Arına'nın hayatını merkez alarak işlemiştir. Kokışev, bir diğer romanı olan *Çöldördin Çeçegi*'nde ise *Arına*'dan sonraki nesli temsil eden ve kolhozda çobanlık yapan Cergeley adlı bir genç kızın hayatı etrafında II. Dünya Savaşı'ndan sonra gelişen olayları anlatmıştır. Bu romanlar 1980 yılında *Altaydın Kıstarı* adıyla tek cilt halinde yayımlanmıştır.

Yazarın, hayatı neşeli ve komik yanlarıyla görme anlayışı daha çok *Tuba* adlı eserinde kendini gösterir. Bununla birlikte *Tumantık Arkıt* gibi komedi tarzındaki kısa piyesleri de onun mizah anlayışının örnekleridir. Ömrünün son yıllarında mizah tarzından uzaklaşan Kokışev, daha derin anlamlı eserler kaleme almıştır.

Kokışev, Kırgızistan, Kazakistan, Yakutistan, Osetya, Letonya, Ukrayna, Buryatya, Romanya ve Küba'da bulunmuştur. Gezip gördüğü bu yerler onun eserlerine yansımıştır. Romen şairi Mihail Eminesko için 1962 yılında Bükreş'te kaleme aldığı *Mihail Eminesko*, Kübalı bir çocuğu anlattığı

Enriko ve Kübalı bir anneyi tasvir ettiği *Kubinskiy Ene* adlı şiirleri bunlardan birkaçıdır. Nesir tarzında yazdığı eserlerde daha çok millî unsurları işleyen yazar, şiirlerinde ise genellikle evrensel bir yaklaşım tarzı sergiler. Kokışev'in hem nesir hem de nazım sahasında yazdığı eserleri üç önemli merkeze sahiptir: Birincisi Sosyalist ideoloji, ikincisi anayurt sevgisi, üçüncüsü ise dünyaya ve bilhassa Sosyalist ülkelere karşı ideolojik bakış açısıdır.

2. Arina

2.1. Şekil ve Üslup Özellikleri

Modern Altay edebiyatının ilk romanı olan *Arina*'yı Kokışev, 1954-1958 yılları arasında yazmıştır. Eser, 1968 ve 1980 yıllarında olmak üzere iki kez basılmıştır. Roman, Rusça, yanında Kazak ve Tuva Türkçesine de çevrilmiştir. Kokışev, eserinde 1918-1944 yılları arasındaki Dağlık Altay'daki hayatı, romanın kadın kahramanı Arina eksenli işlemiştir. Bu yönüyle eser, Dağlık Altay'da Sosyalist sistemin kuruluşunu ve bu kuruluş sırasında yaşanan iç karışıklıkları, Aklar ve Kızılar çatışmasını, kolhozların açılmasıyla kolektif hayata geçişi ve II. Dünya Savaşı yıllarında yaşananları konu edinir. Kokışev'in annesinin adının Arina olması, romanda Arina'nın çocuğu Kara'yı 1933 yılında doğurması ve bu tarihin Kokışev'in doğum tarihiyle aynı olması, yazarın belli ölçüde annesinin hayatını romanlaştırdığı izlenimini uyandırmakla birlikte eserinde daha çok kendi hayat tecrübelerini ve gözlemlerini yansıttığı söylenebilir. Nitekim Kokışev, 1954 yılında yazdığı *Arina* adlı iki bölümden oluşan şiirinde annesine duyduğu hislerini ve annesinin kendisinden beklentilerini Moskova'da edebiyat eğitimi gören Altaylı bir gencin (kendisinin) dilinden şiirleştirmiştir (Kokışev 1983: 38-41). Bu yönüyle şiir âdeta *Arina* romanının devamı niteliğindedir.

Arina romanı, Arina'nın dördüncü çocuğunu doğurduğu günün akşamı 15 yaşındayken yaşadığı kaçırılma hikâyesini hatırlamasıyla başlar. 1944 yılına kadar geçen süre içindeki olaylar kronolojik olarak verilmiştir. Bu yönüyle eserde *flashback* (geriye dönüş) tekniği kullanılmıştır. *Arina* romanında anlatıcı, olayların dışında ve üstündedir. Roman, her şeyi bilen, gören durumundaki yazar-anlatıcı tarafından aktarılmaktadır. Yani eserde tüm olaylar hakim bakış açısıyla sunulmaktadır.

Arina romanı, üç bölüm ve bu bölümlere ait alt başlıklardan müteşekkildir. Bölümlerin her biri *bölük* başlıklarının her biri de *bajalık* olarak adlandırılmıştır. *Baştapkı Bölük* (Birinci Bölüm) 16, *Ekinçi Bölük* (İkinci Bölüm)

17, *Üçinçi Bölük* (Üçüncü bölüm) ise 5 *bajalıktan* (başlıktan) oluşmaktadır. Bu bölümlerin ana konuları şu şekildedir:

İlk bölümde *Arina*'nın 15 yaşındayken kaçırıldığı günden itibaren II. Dünya Savaşı'nın başladığı 1939 yılına kadar geçen zaman -Odoy'un trenle cepheye gittiği güne kadar- anlatılır. Bu bölümün ana konuları Aklar ve Kızıklar arasındaki iç savaş, Sosyalist sistemin kurulması ve kolhozların açılmasıdır. İkinci bölümde Odoy'un savaşa katıldığı cephenin tasviri ve onun savaşta yaralanmasının anlatımıyla başlar, *Cañı Col* "Yeni Yol" kolhozunda gittikçe kötüleşen hayatın tasviri yapılır. Kolhoza Pavlov adında Leningrad'dan bir yönetici gelir. Bölüm, Pavlov'un, eşinin ve çocuğunun ölüm haberini almasıyla biter. Pavlov'un Leningrad'a dönüş hazırlıklarıyla başlayan üçüncü bölüm, savaşın bitmesiyle sona erer.

2.2. Karakterler

Eserin ana kahramanı Arina'dır. Romandaki diğer bütün şahıslar onun hayatı etrafında tasvir edilirler. Eserde, başta Arina olmak üzere şahıslar kadrosuyla ilgili olarak fiziki ve psikolojik tasvirler hemen hemen hiç yapılmamıştır. Bu sebeple okuyucu kahramanların görünüşleri, iç dünyaları ve hepsinden önemlisi olaylara bakış açılarına dair çok az bilgi edinir. Bu kahramanlar eserde genel olarak bir anlayışın sembolü olarak takdim edilirler.

2.3. Özet

Arina, dördüncü çocuğunu doğurduğu günün akşamı gökyüzündeki ayı seyrederek 15 yaşından itibaren o güne kadar yaşadıklarını hatırlar. İlk hatırladığı anısı babasının köyde yaptığı evdir. Babası, Ruslardan ev yapmayı öğrenen ve köyde iki odalı evi yapan ilk kişidir. Bu yaşlarında Arina'ya köyün yoksul gençlerinden Odoy âşıktır. Fakat Arina, bir gece köydeki eğlencelerin birinden dönerken başka köyden Tuytak adlı bir delikanlı tarafından kaçırlılır.

Arina kaçırılıp götürüldüğü köyde 12 gün boyunca hasta yatar. Bu süre boyunca Altaylı kadınlardan duyduğu "Curtka bargan bala curtında artatan" (Evlenen genç kız evlendiği evde kalır) atasözü kulaklarında yankılanıp durur. Ayrıca hastalığı boyunca düşünde hep babasının gelerek onu evlerine geri götürdüğünü görür. Nihayet günler sonra Arina'nın köyünden birkaç kişi onun kaçırıldığı eve gelir. Onlar, Arina'nın yaşadığı köyü partizanların bastığını, bütün evlerin kapısına kızıl bez bağladıklarını, atların hepsini aldıklarını, Arina'nın babasının Kızıklarla birlikte gittiğini, annesinin ise kızının kaçırıldığı yerde kalmasına rıza gösterdiğini söylerler.

Arina bunlara inanmak istemese de çaresizdir. Fakat bir akşam kaçmayı başarır.

Kaçtıktan iki gün sonra Arina kendi evine ulaşır. Fakat, evi dahil her yer korkunç bir sessizlik içindedir, köyde hiç kimse yoktur. Arina geceyi köyün dışındaki ormanda geçirir. Sabah Odoy'un babası Karamay'ı görür. Karamay, Arina'yı kendi evine götürür. Geceyi bu evde geçiren Arina, annesinin bulunduğu Caan-Tayga adlı yere gider. Burada annesini ve Odoy'u görür. Annesi Arina'nın kaçıp gelmesine sevinmemiştir. Altay geleneğini bozduğunu söyleyerek kızına kızar. Arina burada yaşamaya başlar. Bu arada Akların elinden kaçıp yolda hastalanan birçok kişiye (Kızıla) evini açıp, onları misafir eder. Hastalıklarını iyileştirmeye çalışır ve onlardan iç savaş hakkında bilgiler alır.

Kışa doğru hastalanan Arina'yı geri götürmek için bir gece yarısı onu kaçırarak gençle babası gelir. Fakat saklanan Arina'yı bulamayıp geri dönerler. Bu olaydan dört gün sonra Arina'nın annesi ölür. Genç kız kışı komşularının evinde geçirir. Baharda ise babası geri döner.

Arina'nın geçmişte unutmadığı olaylardan birisi de Tuulu Altay'da kolhozların kurulmasıdır. O zamanlar Rusya'yı Moğolistan'a bağlayan asfalt yol çalışmalarının başladığı yıllardır. Bu arada Arina, Odoy ile evlenmiş ve ondan bir kızı olmuştur. Çocuğa Çeçek adını verirler. Kolhoz, Odoy'u eğitim için şehre gönderir. Arina ise kolhozda açılan okula kaydolar. Kolhozdaki okula eğitimi olmayan herkes işten sonra devam etmek zorundadır. Arina gündüz kolhozun merasında çalışıp gece de çocuğunu kaynana-sına bırakarak bu okula devam eder. O, uzun yıllardır beklediği rahatı ve huzuru bu kolhozda bulur. Fakat diğer taraftan babasının Kulak¹ olduğuna dair iftiralar çıkmaya başlamıştır. Kayınbabası Karamay da bu sıralarda ölür. Arina, içine dönük yaşamaya başlar.

Yaz mevsiminde kocası köye döner. Odoy, Caylu içindeki en tahsilli kişi olmuştur. Bir süre sonra Odoy ve Arina bir Rus köyüne taşınırlar. Bu yeni köyde Arina yine kolhozda çalışmaya başlar. Onun kolhozdaki görevi buzağıları otlatmaktır. Fakat yaptığı işlerin yanında o, Ruslardan dans etmeyi, dikiş dikmeyi ve Rus türkülerini öğrenir. Diğer taraftan Odoy ise tahsiline devam etmektedir. Bu arada Arina bir erkek çocuğu doğurur. Adını Kara koyarlar. Şehirdeki eşinden uzun süre haber alamayan Arina, Odoy'u görmek için şehre gittiğinde onu başka bir kadınla birlikte görür. Bu olaydan sonra onun hayatı değişir. Odoy, başka bir kadınla evlenir. Arina ka-

bul etmese Odoy ailesine yardım etmek ister. Arina kendi köyü olan Caylu'ya geri döner.

Sonraki zamanlarda Odoy, Arina'ya bir mektup yazarak evlendiği eşinden ayrıldığını, yaptıklarına pişman olduğunu ifade eder. II. Dünya Savaşı başlar. 1939 yılında Odoy cepheye gider. Bu tarihte Arina'nın kızı Çeçek dokuz, oğlu Kara altı, evlilik dışı bir ilişkiden doğan oğlu ise iki yaşındadır. Kara büyüüp çobanlık yapmaya başlar. Eserin bundan sonraki bölümü *Cañ Col* "Yeni Yol" kolhozu etrafında kolhoz hayatının tasvirine ve II. Dünya Savaşı'na ayrılmıştır. *Cañ Col* kolhozunda elli yaşın altındaki bütün erkekler cepheye gönderilir.

Kolhoz ve elbette bütün bir Dağlık Altay, derin bir sessizliğe, sahipsizliğe ve umutsuzluğa gömülür. Artık hayatın bütün yükü yaşlıların, kadınların ve çocukların omzundadır. Savaşa dair tasvirler eserde Odoy'un katıldığı cephe anlatılarak yapılır. Kolхозlarda ise yoksulluk had safhadadır. Bazen kibritin bile bulunamadığı günler yaşanır. Bu zamanların en trajik olayı ise; bir kış günü Arina'nın biriktirdiği derilerin karşılığında başka bir köyden patates alıp döndüğünde yaşanır. Kızağı çeken at açlıktan ve yorgunluktan yere devrilir. Kara, kızağın altında kalır. Arina ve Kara, dağ başında hayatta kalma mücadelesi verirlerken Arina'nın Rus köyünden arkadaşı olan Evdokiya İvanovna onları kurtarır. Yolda Arina, kolhoza yönetici olarak atanan Pavlov'la karşılaşır. Pavlov, eski yönetici Kuraçı'yı yaptığı yolsuzluklardan dolayı hapisaneye attırır. Kuraçı diğer mahkûmlarla cepheye götürülürken kaçır.

Kolхозda yoksulluk had safhadadır. Kara ise büyümüştür. Bir taraftan kolhoz işlerinde çalışırken diğer taraftan kolхозdaki okula devam eder. Kolhoz öğretmeni Tatyana Tovorevna onunla ilgilenir. Kara, kolхозda yapılan toplantılarda insanlara Puşkin ve Turgenyev gibi yazarlardan nesir parçaları ve şiirler okur. Arina ise bütün yoksulluğuna rağmen şehirde tanıdığı öksüz bir Rus çocuğunu evlat edinir.

Pavlov, çocuğunun kendisine çektiği telgraftan Leningdad'daki evine bomba düştüğü ve bir çocuğuyla karısının öldüğü haberini alır. Telgrafi çeken çocuğu ise bir ayağını kaybetmiştir. Bunun üzerine Pavlov, Leningrad'a gitmek için kolхозdan ayrılır. Onun ayrılışından iki gün sonra gece Kuraçı kolhoza gelerek, Pavlov'un gittiğinden habersiz onun evini ateşe verir. Polis Kuraçı'nın peşine düşerek onu yakalar. Kuraçı hapsedildiği yerden kaçmayı başarsa da vurularak ölür. Pavlov'un gidişine en çok üzülen kişi ona uzaktan bir aşkla bağlı olan kolhoz öğretmeni Tatyana

Tovorevna'dır. Tovorevna bölge yönetiminden, başka bir yere tayinini istese de bu isteği kabul edilmez. Tovorevna henüz şehirden ayrılmamış olan Pavlov'u kaldığı otelde bulur. Onu kalması için ikna etmeye çalışsa da başarılı olamaz.

Kolhozda hayat düzelmeye başlar. Savaş biter. Arina savaşta tek ayağını kaybeden Odoy'a sevgi ve merhametle bakar. Artık onlar için yeni bir hayat başlayacaktır.

3. Arina'da Sovyet Edebiyatının Özellikleri

Eski Sovyetler Birliği, siyasî sistemiyle, idare biçimiyle, - kültür politika-sından eğitimine, üretiminden estetiğine – idaresi altında bulunan toprak-lar üzerinde bir hakimiyet ve üstünlük yaratmayı amaçlamış ve büyük ölçüde de bu hedefinde başarılı olmuştur (Naskali 1996: 54). Bu hedefe ulaşmada kullandığı araçlardan birisi ise edebiyat olmuştur. İlk örnekleri 20. yüzyılın başlarında verilmeye başlanan fakat asıl eserleri 1917'den son-ra yazılan Sovyet edebiyatı, Sosyalist realizmi esas alan bir parti edebiyatı-dır. Sosyalist realizm, edebiyat ve ideoloji arasında denge bulma çabasıdır. Bunun için edebiyatı ideoloji haline getirmek veya ideolojiyi edebiyat şek-line sokmak gerekmiştir (Tagızade 2006: 8). Zelinskiy'e göre, Komünist Parti, edebiyatı her merhalede yönlendiren ana unsurdur ve Sovyet edebi-yatı, 1917 Ekim Devrimi'nden doğmuştur. Devrimin imajlarının, düşün-celerinin, türkülerinin, devrimin kendisinin sesidir. Bu edebiyatın temelle-ri işçilerin ve köylülerin başarıları, Lenin'in, komünist toplumun kuruluşu konusundaki fikirlerinin zaferiyle atılmıştır. Bunun için, Ekim Devri-mi'nin fikirlerini, ve sadece fikirlerini değil, yeni toplumun oluşma süreci-ni anlamak zorunludur. Nihayet, edebiyatın gelişmesi için can alıcı önem-de bir nokta vardır: Bu, yeni devletin kuruluşu ve pekişmesi, parti yöneti-mi ve devletin edebî hayatın akışı üzerindeki etkisidir (Zelinskiy 1978: 15-16). Edebiyatın gelişmesinin her aşamasında, Komünist Partisi, tüm edebî süreci biçimlendiren temel faktörlerden biri olarak işe karışır (Zelinskiy 1978: 55). Şeklen millî, fakat ruhen Sosyalist olan bu edebiyatın amacı geniş kitleleri etkileyerek halkın iradesini, duygu ve düşüncelerini bir mer-kezde, yani Sovyet ideolojisi üzerinde toplamaktır. Sovyet edebiyatının ideolojik mahiyeti Leninci-Stalinci Bolşevik Partisi'nin dünya görüşünden ibarettir (Karakaş 2008: 462). Kendi dünya görüşünü halka benimsetmek için edebiyatı bir vasıta olarak gören Sosyalist rejim bu hususta bazı konu-ları işlemeleri için şair ve yazarlara telkinde bulunmuştur. Fakat bu telki-nin sınırlama, yönlendirme ve kontrol altına alma boyutlarına ulaşması, Rus sembolizminin en güçlü kalemlerinden olan Blok tarafından bile

“Bolşevikler şiir yazmaya engel olmuyorlar, onlar şairin kendisini, sanatının ritmini duyan ve sanatın özünü kendi içinde barındıran bir sanatçı olarak hissetmesini engelliyorlar” sözleriyle eleştirilmiştir (Tagızade 2006: 13-14). Lenin ve Stalin başta olmak üzere yöneticilere övgü, Ekim devrimine ve Sosyalist sisteme övgü, sistem karşıtlarının haksızlığının ortaya konması, kolhoz ve sovhozlardaki hayatı üstün hayat tarzı göstermek suretiyle kolektif hayat tarzını teşvik, kadınları iş ve sosyal hayata davet ve bilhassa kırsalda kadın haklarının verilmesi, II. Dünya Savaşı, sanayileşme ve emeğin kutsallığı, şehirleşme ve Rusların medeniyet getirici bir unsur olarak takdimi gibi konular Sovyet edebiyatının temel konuları olmuştur. Modern Altay edebiyatında da bu konuların hemen tamamı işlenmiştir (Dilek 1998: 451-483). Sovyet edebiyatı, aynı zamanda 70’den fazla dilin konuşulup yazıldığı eski SSCB coğrafyasının edebiyatıdır. Bu yönüyle Sovyet edebiyatı, değişik dil ve kültür ortamlarında yaşayan insanların belli ilkeler etrafında oluşturdukları ortak bir edebiyat olarak dikkat çeker. Zelinskiy’nin de işaret ettiği üzere eski SSCB, yarı göçebe-yarı uygar bu ülkede hâlâ Şamanlara inanan halklarla teorileri Avrupa’da olaylar yaratan aydınlar yan yana yaşamaktadır (Zelinskiy 1978: 47). Bu çalışmada incelenmeye çalışılan *Arina* romanı, eski SSCB’de Şamanlara inanan Altay Türklerinin modern edebiyatının ilk romanıdır. *Arina* romanında görülen Sovyet edebiyatı özelliklerini şöyle açabiliriz:

3.1. 1917-1918 Yıllarındaki İç Karışıklık Dönemi

Romanda bu dönem anlatılırken sosyalist sistem karşıtı olan *Aklar* ve sosyalist sistem taraftarı olan *Kızıllar* ayrımı yapılmıştır. Bu ayrım romanın başlangıcında Arina’nın kaçırıldığı köyden kendi köyüne döndüğü sırada anlatılır. Yazar bu durumu Arina’nın sevdiği genç olan Odoy’un babası vasıtasıyla şu cümlelerle dile getirir:

Oo, âh, âh! Kıyametin gelişi bu herhalde... Küçük çocukların hayatı sönüp gitmiş, kıyamet geldi galiba. Oo, âh, âh!... Oo, vah! Önceleri büyükler bütün Altay’a ateş düşecek, bütün halklara felaket incek derlerdi, şimdi hepsi gerçekleşti... Oo, vah, vah kamçı gövdeli Altay kana gömülecek, kan döken kara halk lânetlenip hepsi yok olacak... Sonunda böyle olacak.²

Doksan dokuz yaşındaki Karamay’ın bu cümleleri Altay’ın o yıllarda yaşadığı iç mücadeleyi özetler niteliklidir. Karamay, Altay’daki iç karışıklığı kıyametin gelişi, Altay’ın ve bütün milletlerin sonu olarak yorumlar.

Karamay'la birlikte onun evine giden Arina, Karamay'ın eşi Çorgoş'la sohbet eder. O günkü Altay'ın durumunu Çorgoş ise şu cümlelerle dile getirir:

Âah, yavrum, bizim yurdumuz korkunç bir zamanı yaşıyor. Altay üstündeki halk aklar ve kızılar olarak ikiye bölündü, sonu olmayan felaket geldi, uçsuz karışıklık oldu. Yaz başlarken, Caylu'ya başı sonu görünmez Kızıl ordu geldi, Caylu'da yaşayan Altaylıların hepsi kızılara katılıp, evlerine kızıl bez parçası bağladılar. Atlı olanlar atlarına binip hepsi Kızılara katıldı, baban da onlarla birlikte gitti. Kalan çoluk çocuğu ise aklar gelerek yok ettiler, bizim ikimizi de sürdüler. İnsanların geri kalanı çoluk çocuklarıyla, hayvanlarıyla ormana sığındılar. Biz ikimiz kapımıza Aklar geldiğinde ak bez, Kızılar geldiğindeyse kızıl bez bağlıyoruz. Böylece hayatta kalabildik.³

Çorgoş'un dilinden halkın Aklar ve Kızılar olarak ikiye bölünmüşlüğü anlatılır. Fakat Çorgoş'un ifade tarzı ve seçtiği kelimeler halkın Kızıları tercih ettiği yönündedir. Arina, Aklar ve Kızılardan kaçan insanların arasında yaşamaya başladığı zaman içinde Kızılar, halkın içine gelerek yorgun atlarını yerlilerin dinç atlarıyla değiştirirler. Bunun karşılığında üste para da verirler. En yoksul günlerini yaşayan halk Kızıların verdiği bu paralarla çay gibi temel ihtiyaçlarını karşılar. Çocuklarsa Kızıların gelirken çaldıkları boruların sesini duymak için can atarlar (26). Bu ifadelerde halka aldığı karşılığını veren, adil Sosyalist tipi çizilmiştir. Yerli çocukların onlara ilgisi vurgulanmak suretiyle de Kızılar sempatik şekilde tasvir edilmiştir. Yakın bir yerde bulunan Kızıl birliğinin komutanı Arina'nın annesinin cenaze törenine katılmaları için iki asker gönderir. Bu durum ise yazarın Kızıları insanî özellikleriyle ön plana çıkarma gayretini gösterir.

3.2. Kadın-Erkek Eşitliği Vurgusu

Sovyet edebiyatında kadınların konumunun artık farklı olduğu, eski düzende kadınların maruz kaldığı baskıların yeni düzende ortadan kalkacağı, kalkması gerektiği ifade edilir (Naskali 1996: 58). *Arina* romanında çizilen iki kadın tipi bu düşünceyi yansıtır. Bu tiplerden birincisi Arina'dır. O, eski hayat tarzının kadın hayatına yansıyan bütün zorluklarını yaşamıştır. Fakat, yeni sistemin kurulmasıyla birlikte hem kendi hayatının hem de sosyal hayatın bütün yükünü üstlenir. Üstelik bunlarla baş edecek kadar da güçlüdür. O bir yandan hayatın güçlükleriyle baş etmeye çalışırken diğer yandan kolhozda açılan okula devam eder. Arina'nın devam ettiği kolhoz okulunda kadınlar ve erkekler birliktedir. Eserin bu bölümünde yazar,

kadın-erkek eşitliğini şu cümlelerle dile getirir: “Eh şimdi kadınlar erkeklerden geri kalmamalı; kadınlar şimdi erkeklere eşit.”⁴

Arina’nın dışında yeni sistemin hayata kazandırdığı kadınlardan bir diğeri Tatyana Tovorevna’dır. O, zor şartlarda görevini en iyi şekilde yapmaya çalışan bir kolhoz öğretmenidir. Bu yönüyle o, aynı zamanda Sosyalist sistemin hayata kazandırdığı aydın kadın tipini de temsil eder. Sovyet edebiyatında sosyalist sistemin kırsal kesimde güçlendirilmesi ve eski düzen ile mücadele edilmesi gerekmektedir. Bu mücadeleyi idealist gençler götürecektir (Naskali 1996: 57). Tovorevna bu idealist gençlerden biridir. O bütün zorluklara rağmen kolhozda çocukları eğitmeyi bırakmaz. Bilir ki, Sosyalist sitemi güçlendirecek olanlar eğitim verdiği bu çocuklardır.

3.3. Yerli Halkı Ruslara Yakınlaştırma Gayreti

Sovyet edebiyatı bir yönüyle yazarları Rus dilini himaye etmek ve zenginleştirmekle yükümlü kılan, aynı zamanda istikbalde sadece Rus dili ve Rus kültürünün kalacağına inanarak başka dil ve kültürlerin varlığını inkâr eden bir edebiyattır (Karakaş 2008: 469). Sovyet edebiyatının bütün örneklerinde ve elbette *Arina* romanında Rus medeniyeti ve kültürü üstün vasıflarla tasvir edilmiştir. Ruslar bilhassa kırsala medeniyet getirici, bu yönüyle de övülmesi ve taklit edilmesi gereken bir millet olarak takdim edilirler. Romanda *Arina*’nın babası ev yapmayı Ruslardan öğrenmiştir ve Rus tarzında köyde ev yapan ilk kişidir. Bu durum yani Ruslaşma isteği ve gerekliliği *Arina* romanında Odoy’un şahsında belirgin olarak sunulur. Şehirdeki eğitiminden dönen Odoy’un Arina’ya Rus köyüne taşınma teklifi Odoy’un ağzından şöyle dile getirilir: “Ne de olsa, orada şose yol, arabalar, kulüp var. Ben bir Rus’un evini almak için gelirken yolda konuştum.”⁵

Arina’nın itirazına Odoy: “Orada kültür var, kültürü olmayan yerde yaşamak benim için zor. Çocuğa da iyi eğitim aldirmek gerek”⁶ diyerek cevap verir. Odoy’un şahsında ve cevabında artık eğitilmiş Altaylı gençlerin kendi millî kültürlerini küçük gördükleri ve Ruslar gibi medeni ve kültürlü yaşamak istedikleri anlaşılır. Köy halkı onları köyün çıkışına kadar uğurlar. Yeni bir dünyaya adım atan bu ailenin uğurlanışı da anlamlıdır. Bütün köy halkının bu uğurlamaya katılması ve bundan mutluluk duyması yerli halkın değişimi gönüllü kabullendiğinin göstergesidir. Köyün öğretmeni Karayeviç ise –Odoy’u işaret ederek- O, benim ilk öğrencim diyerek gururlanır. Bu gururlanmada halkın Ruslaşmayı tasdik ve takdir ettiği hissi belirgin olarak görülür. Odoy’un bu tercihi onun için eğitimin ve yeni hayat tarzının zaferidir. Odoy ve Arina’nın Rus köyüne taşınırken gittikleri

yolun güzel ve çiçekli tasviri yazarın bu tercihe nasıl baktığını gösterir. Şüphesiz yazara göre Rus kültürünü ve hayat tarzını benimseme ve bu yolda verilen uğraşlar çiçekli yolda yapılan bir yolculuk gibidir. Ayrıca Arina'nın Odoy'a bakarak içinden geçirdiği; "Küçükken renksiz kara bir şeydi, şimdiyse nasıl yakışıklı, nasıl yiğit biri"⁷ düşünceleri, Sovyet sisteminin eski insan tipini nasıl değiştirdiğinin ifadeleri olarak da yorumlanmalıdır. Bu yolculuk sırasında Arina, annesinin ve babasının mezarlarının olduğu yerleri görür ve onların ölümlerini hatırlar. Bu ölümler ve mezarlar âdeta eski hayatın yok oluşunun da simgeleridir (40).

Arina, Odoy'la yeni taşındıkları köyde Rus kızlarla dostluk kurar. O, artık önceki hayatında olduğu gibi yalnız değildir. Burada, dans etmeyi, dikmeyi ve Rus türkülerini öğrenerek yeni bir kültürün gerektirdiği şartlar içinde yaşamayı öğrenir, bu hayata uyum sağlar. O, bu köyde hayatının en mutlu ve huzurlu günlerini geçirir (40-41). Artık Arina, kaynanasının evine dönmek istemez. Romanda eski köyü ve tanıdıkları da eski hayatı simgelerler.

Rus kültürünün yüksekliğine karşı Altay kültürünün yetersizliği de Karamay'ın ağzından şöyle dile getirilir: "Altay halkının önceden kendi kültürü yoktu, Altay halkını zenginler, tüccarlar kul edip, gün yüzü göstermemişlerdi, arkadaşlar. Şimdi öyle mi ya?"⁸

Arina'nın savaş sırasında öksüz kalmış bir Rus çocuğunu evlat edinmesi ise Rus-Altay ilişkisi açısından üzerinde durulması gereken bir husustur. Savaş yıllarında kendi çocuklarını dahi doyurma imkânı bulamayan Arina'nın bu davranışı, onun yüksek insanî niteliklerini yansıttığı kadar Sovyet sisteminin istediği Rus-Altay yakınlaşmasının romana yansıyan yönü olarak dikkat çeker.

3.4. Kolektif Hayat Tarzını Teşvik

Sovyet edebiyatı ilkeleri esasında yazılan edebî eserlerde kolektif hayatın yaşandığı kolhozlar ve sovhozlar iç savaştan sonra halkın geçimini sağladığı ve halka eğitim verilen yerler olarak işlenir. Sovyet edebiyatı ve folklorunda kolhozlar bir aile gibi yaşayan, mutlu insanlardan oluşan bir ülke şeklinde tasvir edilerek kolхозlarda çalışmak yüceltilir (Miller 1980: 56). *Arina* romanında da Sovyet sistemindeki kolhoz düzeni *Cañı Col* kolhozu tasvir edilerek anlatılır. Bu kolhoz romanda savaş yıllarına kadar huzurun ve mutluluğun tesis edildiği bir yerleşim mekânı, savaş yıllarında ise zor hayat koşullarının dayattığı şartların dayanışma içinde aşıldığı yer olarak sunulur.

Romandaki *Cañı Col* kolhozunda kimin hangi işi yapacağı bellidir. İşlerinde başarılı bulunanlar takdir edilir ve bu çalışmalarının karşılığını alırlar. Eserde Arina, kolhozdaki başarılı çalışmalarından dolayı ödüllendirilir:

Yeni yıla kadar işini iyi yaparsa, kolhoz onu şehre gönderir, Arina şehri hiç görmedi ki. Çok zaman geçmeden o, birçok insanın önüne çıkarak kendi işi hakkında konuşma yapacak. Onu, sıradan kolhozcu gelini, insanlar alkışlayacak, büyük insanlar onun elinden tutarak ona ödül verecekler.⁹

Şüphesiz bu ve benzeri cümlelerle kolhoz sisteminin çalışanı ödüllendirdiği ve bu sistemin adil ve iyi bir sistem olduğu düşüncesi vurgulanır.

Kolhozların halkın eğitilmesindeki işlevi romanda üzerinde en çok durulan konulardan biridir. Bu durum daha çok Arina ve Odoy'un şahsında anlatılır. Eğitim konusu Arina'nın Odoy'a mektup yazması anlatılırken belirgin bir şekilde şöyle ifade edilir:

Arina masaya öğrenci bir kız gibi eğilip Odoy'a mektup yazdı. Önceden o, okuma yazma bilmediği zamanlarda içindeki düşüncesini Odoy'a yeterince ifade edemiyordu. Şimdi öyle mi ya. Şimdi Arina başka insanlara mektup yazdırmıyor, mektuplarını kendisi yazıyor. Aklında ne varsa hepsini dile getiriyor. Ne yazarsa yazsın onlar hep kendi duyguları.¹⁰

3.5. Halk İnançlarına Yergi

Sovyet edebiyatının temel özelliklerinden biri halk inançlarını yermek ve onların yerine ideolojinin esaslarını yerleştirmek olmuştur. Bu durum *Arina* romanında iki şekilde karşımıza çıkar: Birincisi geleneksel halk inançlarına karşı alınan tavır, ikincisi ise dini inançların gereksizliği üzerinedir. Bunlardan birincisiyle ilgili olarak romanda genç kızlar tarlalardaki güvercinlerin ötüşünü sayarlar. Güvercin peş peşe altı defa öterse iyi ürün alınacağını, yedi defa öterse de yılın iyi geçeceği ifade edilir. Fakat kızların aralarındaki tartışmada bunun eski ve boş bir inanç olduğu asıl olanın emek harçayarak kazanmak olduğu dile getirilir. Bu durum romanda şöyle ifade edilmiştir:

- Bir, iki, üç, dört!.. diye kızların bazılarının güvercinlerin ötüşlerini saydıkları duyuldu.
- Hey, kızlar. Güvercinin sesini dinleyin.
- ... Dört, beş, altı!...
- Altı defa ötse, ürün iyi olur, yedi defa ötse, yıl iyi geçer.

- Heeh, o yalan, ihtiyarların masalları değil mi onlar?
- Nesi yalan, O Altay halkının inancı.
- Ne inancı, terinle kazan.¹¹

Romanda geleneksel Şamanist inanç ise Arina'nın oğlu Kara'nın Tanrıyı kendi içinde sorgulamasıyla yerilir. Kara içinden şu düşünceleri geçirir:

Anneanesi evde olmadığı zamanlarda Kara başköşedeki boşluğa anne-annesinin astığı düğme gözlü tanrı tasvirlerine baş eğip, fısıldayarak dua ederdi. Tanrı ne yapmak isterse onu yapardı, fakat o Kara'nın isteğini geçen yıldan beri duymuyordu. Yemeğe başlamadan önce yiyeceğinden çimdikle alıp, Tanrı yesin diye gizlice tasvirlerin önüne koyardı. Yiyecek kırıntılarını ise gece fareler veya evin bacasına yuva kuran kuşlar yerdi. Yiyeceklerin yok olduğunu gören Kara tanrıya daha çok inanırdı. Fakat bu yıl onun bu düşüncesi ikiye bölündü, öğreticiler ve bölgeden gelen okuma-yazma bilen insanlar Tanrı yok diyorlar, köyün ihtiyarları ise tanrı var diyorlar. Kara, kime inanacağını tam bilemiyordu.¹²

Kendi içinde yaptığı muhasebe neticesinde Kara, kendilerine sunulan yiyeceği bile koruyamayıp farelere ya da kuşlara yediren tanrılara inanmaktan vazgeçer. Tanrı tasvirlerini bıçakla parçalayıp yakar. Bu davranışı neticesinde başına bir felaket gelmeyince tanrılara karşı duyulan inancın boş olduğu fikrine varır. Bu yönüyle Kara, Sovyet sisteminin yaratmak istediği ateist insan tipinin sembolüdür. Kara'nın tanrı tasvirlerine karşı bu davranışına ninesi çok sert karşılık verir. Köyün yaşlıları toplanarak tanrılardan af dilemek için tören düzenler ve Kara'yı döverler. Elleri bağlanıp dövülen Kara: "Kuday cook, Kuday cook!" (Tanrı yook, Tanrı yook!) diye bağırır. Köyün yaşlılarıyla anneanne ve torun arasındaki bu mücadele romanda aynı zamanda kuşaklar arasındaki düşünce farkından dolayı eski-yeni kuşak çatışması olarak sunulur. Kara'nın haykırışları aslında tanrı tanımaz gelecek neslin haykırışıdır. Bununla birlikte Kara'nın şahsında yazarın Hristiyanlığa bakışı daha olumludur. Yazarın bu tavrı eserde Arina ve Kara'nın yardım almak amacıyla girdikleri kilisenin ve o kilise papazının olumlu tasvirlerinde açıkça görülür (120).

Romanda Altay Türklerinin Şamanist inançlarına yergi eserin olumsuz tiplerinden Kuraç'nın şahsında da verilmiştir. Kuraç'nın hapsedildiği yerden kaçarken ettiği duayı ve ruh durumunu yazar şöyle ifade eder:

Tanrı Ülgen! Umay Ana, merhamet edin!.. diye, Kuraçı içinden tanrılarından yardım istedi. – Ecegan, yüce dağım, anadan doğma vadem!.. Kuru! Fakat, tanrıları Kuraçı'yı koruyamadı: Ardından gelen bir kurşun onu göğsünden vurdu.¹³

Romanın bu bölümünde Tanrı Ülgen'in, Umay'ın ve Kuraçı'nın boyunun kutsal dağı olan Ecegan'ın onun yalvarışına ve duasına karşılık vermemele-ri onlara olan inancın artık toplum hayatından silindiğini ve bunların gereksizliğini gösterir.

3.6. Teknolojiyi ve Sanayileşmeyi Ön Plana Çıkarma

Yeni Sovyet edebiyatında parti liderlerinin yüceltilmesi –özellikle Lenin ve Stalin- sosyalizmin ortaya çıkardığı teknoloji ve ilerleme iki büyük temayı ele almaktadır (Panchenko 2007: 137). Sovyet edebiyatında sanayileşmeyi, fabrikalar ve makine temsil eder. *Arina* romanında fabrikalarla ilgili bir husus işlenmemiştir. Bunun nedeni Dağlık Altay'ın fabrikalaşma açısından bugün dahi Rusya Federasyonu'nun en geri kalmış bölgelerinden biri olmasıdır. Romanda teknoloji ve sanayileşme ile ilişkili olarak yalnızca *elektirik* ve *ot yığma makinelerinin* adları geçer. Eserde sanayileşme ve teknoloji başka halklara karşı üstünlük kurma duygusundan çok hayatı kolaylaştırıcı unsurlar olarak sunulur. *Arina* romanında henüz teknolojinin bütün imkânlarıyla tanışmamış bir halkın teknolojiye olan özlemi vardır. Bu özlem şu satırlarla dile getirilir:

- Elektrik bize ne zaman gelir, ne zaman elektrik otu yığın yapar?
- A, bu elektrik otu yığın yapan şey mi, Allahım? diye, ağzına giren otu tüh diye tükürerek, piposunu alıp, ihtiyar Salamçı ot yığınının üstünden konuştu.
- Yığın yapmaz mı?.. Oo, şimdiki tekniği, onu babam anlatsın!..¹⁴

Yazar halkın teknolojiye olan özlemini ise kolhoz yöneticisi Pavlov'un ağzından şöyle dile getirir:

Bir iki traktör olsaydı, diye, Pavlov, atlarını dinlendirip çepçevre kararan kırlara kederle baktı. - Savaş bitseydi o zaman bütün işi teknik yapardı.¹⁵

Şüphesiz Pavlov'un bu sözlerinde teknolojiye olan özlem duygusuyla birlikte savaş sonrasına dair taşınan umut da vardır.

3.7. II. Dünya Savaşı

II. Dünya Savaşı Sovyetler Birliği'nin uygulamaya koyduğu milliyetler politikasında *Sovyet vatanseverliği*nin en fazla ön plana çıkarıldığı dönemdir. Bu dönemde birliği oluşturan birçok halk aynı anda ölüm-kalım mücadelesinin içine girmiş ve ortak bir kaderi yaşamıştır. II. Dünya Savaşı yılları bütün Sovyet edebiyatında genel anlamda zor hayat koşullarının tasviri şeklinde ifadesini bulmuştur. Buna rağmen aynı eserlerde savaş sonrasına dair büyük bir umut taşındığı da gözlenir. Sovyet edebiyatında II. Dünya Savaşı yıllarında yazılan eserlerin birçoğunda Almanya'nın Rusya'yı işgal etmesi sebebiyle Sovyet yurtseverliği, Sovyet kahramanlığı, Sovyet fedakârlığı, Sovyet çalışkanlığı, Sovyet sadakat ve vefakârlığı gibi konular ele alınmıştır.

Arina'da Dağlık Altay'da yaşayan insanlar II. Dünya Savaşı'nın başladığını ot biçerken öğrenirler; kolhoz işçileri, ot biçerken ansızın bir yağmur başlar. O sırada bir haberci gelerek savaşın başladığını haber verir. Yağmur kolhoz işçilerinin işlerini aksatmıştır. İşçiler yağmurun uzun süreceğini söylerler. Yazar ansızın başlayan ve işleri aksatan yağmurla savaşı özdeşleştirir. Bu durum eserde şöyle anlatılır:

Savaş açıldı! Almanya'ya savaş açıldı!... Savaşın açıldığını dün radyo söyledi!... İnsanlar onun ardından bakarak, yağmurun altında kalakaldılar. Yağmur uzun yağacak gibiydi, bulutlar kırları dolanıp, karşı kırları kapladı.¹⁶

Halkın Alman düşmanlığı ve savaşma isteği ise Sakar Ugariç'in ağzından şöyle dile getirilir:

Niçin ağlıyorsunuz? Ağlasanız da ağlamasanız da bir... biz faşistlerle savaşmaya gidiyoruz, dönüp dönmeyeceğimiz belli değil. Fakat burada kalan insanlar da kendini savaşta bilsin. Bizim arkamızda durup bizden gücünüzü esirgemeyin, arkadaşlar. Biz de canımızı sakınmayacağız. O Hitler adlı melunu yok etmedikçe bizim için dönüş yok.¹⁷

Halkın savaşın kazanılacağına, yeni ve müreffeh bir hayata başlayacaklarına olan inançları ise şu cümlelerle ifade edilir:

Herkesin aklında ölüm düşüncesi olsa da, ülkemizin savaştan zaferle çıkacağına, insanların çoğunun geri döneceğine, savaştan önce düzelmeye başlayan hayatın daha iyiye gideceğine olan inanç herkeste tamdı.¹⁸

4. Sonuç

Arina, modern Altay edebiyatının ilk romanı olmasına rağmen türünün başarılı örneklerinden biridir. Eser, aynı zamanda, benzerlerine göre Sovyet edebiyatının ilkelerini yansıtmada oldukça başarılıdır. Yazarın atasözü, bilmece, türkü türlerine romanda yer vermesi, halk inançları ve kamlık dinine ait unsurları olumsuz yönleriyle de olsa, kurgunun içine başarılı bir şekilde yerleştirmesi onun halk kültürüne vakıf olduğunu gösterir.

Açıklamalar

- ¹ Stalin döneminde zengin toprak sahiplerinin mallarına el konularak bu mallar kolhozlara dahil edilmiş, buna karşı çıkan zengin toprak sahipleri kulak olarak adlandırılıp suçlanarak ya idam edilmek ya da sürgüne gönderilmek suretiyle cezalandırılmışlardır.
- ² O-o, cayla, cayla! Çaktıñ kelgeni bu bolboy kaydar... Ook baldardıñ cürümi oñup kalatan emtir, çaktıñ tüşkeni bu bolboy. O-o, cayla, cayla!... O-o kalak! Ozogıda caan ulustar onço Altayga ot tüjer, onço congo çak tüjer dep aydijatın, emdi onçozi cın boldı... O-o, cayla, cayla! Kamçı sindu Altay kanga uymalıp kömüler, kan töğüşken kara albatı kargajıp, onçozi cogolor... Uçında andıy bolor (22).
- ³ Ba-taa, balam, bistiñ cerge korkuştı çak tüşken, Altay üstünde albatı aktarga la kızıldarga bölengen, uçı çok çak tüştı, uçı çok tüymen boldı. Cay baştalarda, Cayluga uçı-bajı körünbes Kızıl çerü kelgen, Cayluda catkan Altaylar onçozi kızıldarga kirip, ayılı-curtına kızıl böstiñ tilimin buulagan. Aldınañ attuları adın minip, onçozi kızıldarla kojo cüre bergen, olorlo adañ kojo ok atangan edi. Artkan bala barkanı aktar kecele, bürte çaap koygon, azıragan eki-cañızın ayday bergender. Artkan ulus agaş-taştıñ ortozında bala barkazıla, uy-malıla anda la curtagılup cadırı, bis ekü mında aktar keligende – ak bös ejigiske buulap, kızıldar keligende – kızıl bös buulap salıp, ölböy-barbay otırıp la cadıs (23).
- ⁴ A emdi er ulustañ üy ulustar artpas uçurlu; üy ulustar emdi er uluska teñ (34).
- ⁵ Kandiy da bolzo, anda şoseyniy col, maşınalar, klub bar. Men bir orustıñ turazın alarga, coloy kleedele, kuuçındajıp koygom (38).
- ⁶ - Anda kultura, a kulturazı çok cerde mege küç bolor. Balanı baza cakşı üredip alar kerek (38).
- ⁷ Kiçinekte öñi çok kara neme bolgon, emdi körzön kandiy sürlü, kandiy bökö (39).
- ⁸ Altay albatıda ozogıda boyınıñ kulturazı çok bolgon, Altay albatını baylar, kocoyımdar kuldanıp, carkindu küñ berbegen, nökörlör. A, emdi? (79)
- ⁹ Cañı cılga cetire kiji cakşı bolzo, kolhoz onı gorod caar cuunga iyer, Arina deze gorodtı kaçan da körbögön. Udabas ol köp ulustıñ aldına cıgala, boyınıñ iji kereginde cazap kuuçındap berer. Ogo, tegin kolhozçı kelingel, ulustar kol çabar, caan ulustar, onıñ kolınañ tudala, ogo sıy berer (42).
- ¹⁰ Arina stolgo ürençik kıs baladıy, cañıs eñçeyip algan, Odoymo pismo biçip oturat. Aldında, kaçan ol biçik tort bilbes tujında, içinde sanaazın Odoymo cetire aydıp

bolboyton. Emdi ne. Emdi Arina öskö uluska pismo biçitpey, boyı pismo biçir. Bajına kandıy la sana kirze, onı onçoızın aydar. Kañça da kirezi biçize, onıñ boyınıñ küünü (42).

¹¹ - Bir, eki, üç, tört!... - dep kıstardıñ kemizi de bödnöniñ kañça katap etkenin toolop turganı ugulat.

- Oy, kıstar. Bödnöniñ ünin uksagar da.

- ... Tört, beş, altı!...

- Altı katap etse, aş cakşı бүder, ceti katap etse, cetire cakşı cıl bolor...

- Ce-e, ol tögün, kargan nemelerdiñ çörçögi emey!...

- Nemezi tögün, ol Altay ulustıñ temdegi.

- Temdegiñle catpay, teriñle cat (53).

¹² Caanazı üyde cökto, Kara tördögi alañcıkka caanazınıñ ilip salgan topçı köstü naaday-kudaylarına araay bajırıp, şımıranıp turatan. Kuday neni le edeyin deze, onçoızın edip cat, ce Karanıñ surağın ol bılırtıdın berı ukpayt... Ajanardañ ozo kursağınañ çımçıp, Kuday cizin dep, tuykaazınañ naadaylardın aldına salıp koyoton. Kursaktıñ oodıgın tünde çıckandar emeze ayıldıñ tünüginde uya tartıp algan boro kuşkaştar cıp salatan. Kursaktıñ cogolıp turganın körölö, Kara kudayga onon artık бүder bolo bergen. Ce bu cıl onıñ sanaazı eki başka bölüne bergen. Üredüçiler, aymaktañ kelgen biçikçi ulstar Kuday cök dep aydıjar, deremneniñ kalgan ulustarı deze Kuday bar dep aydıjar. Kemizine бүdeteni Kara tort bilbey turgan (67).

¹³ Ülgen kuday! Umay ene, alkış ber!... dep, Kuraçı sanaazında boluşka kudayların kıcırp braattı. – Ecegan, elbek taygam, enedeñ çıkkan özögim!..Argada!... Ce Kuraçıñı kudayları korıp bolbodi: caba cedijip kelgen ok onıñ çike le köksine kelip tiydi (237).

¹⁴ - Kañan elktiçestvo biste bolor, kañan ölöñdi elktiçestvo oboolor?

- A bu elktiçestvo ölöñdi obooloyton nemezi be, kudaymay? – dep, oozına kire bergen ölöñdi şayt etire tükürele, kañazın alıp, oboonıñ üstineñ Salamçı öböğön unçuktı.

- Oboolobos kaytkan?... O-o, emdigi tehnikanı adam aytsın onı! (76).

¹⁵ Bir, eki le traktor bolzo... - dep, Pavlov attarın amıradıp oturala, ebire kararıp catkan kırıñı acıktap, kunukçıldu sananıp oturdı. - Cu toktozo, ol tuşta onço, işti tehnika бүdürer (161).

¹⁶ Cuu açılğan! Germaniyala cuu açılğan!... Keçe cuu açılğan radio aytkan!... Ulus onçozi onıñ kiynineñ arı körüp, caaştıñ aldına tura kaldılar. Uzak caaş bolor degendiy, buluttar kırılgar tabılı orogılap, odoş kırıları бүркеp alğan turdılar (81).

¹⁷ Ce nezin ıylar? Iyla da, ıylaba da – tüney le... bis faşistlerle cuulajıp braadı, cañarıs pa, cök po - cart emes. Ce mında artıp turgan kağı la kiji boyın baza cuuda dep bodozın. Bistiñ ordıbısta artıp, küçiger kıskanbagar, nökörlör. Bis deze tınıbıstı da kıskanbazıs. Ol Gitler degen tañmanı cogoltpogonço – oyto burulış bitse cök (82).

¹⁸ Ce kağı la kijiniñ, bajında ölüm kereginde sana bar da bolzo, ce bistiñ oroon ceñip çıgarına, ulustıñ köp lö sabazı oyto canıp kelerine, cuudañ ozo caranıp baştalgan cürüm onon arı öñjip canarına kağı la kiji ijenip, бүdüp turgan (85).

Kaynaklar

- Adarov, Arjan (1983). “Çarkındı la Keen Cayalta – Lazar Vasilyeviç Kokışevtiñ Çıkkannıñ Ala 50 Cajına”. *Lazar Kokışev*. Ed. Z. Şincina. Gorno-Altaysk. 5-18.
- Dilek, İbrahim (1998). “Altay Edebiyatı”. *Türk Dünyası El Kitabı*. C. 4. Ankara: TKAE Yay. 451-483.
- Karakaş, Şuayip (2008). “Sovyet Edebiyatı Hakkında Bazı Tespitler”. *Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*. Ankara: Akçağ Yay. 459-470.
- Kokışev, Lazar Vasilyeviç (1958). *Tuba*. Gorno-Altaysk.
- _____ (1980). *Altaydın Kıstarı*. Gorno-Altaysk.
- Miller, Frank J. (1980). “The image of Stalin in Soviet Union”. *Russian Review* 39 (1): 46
- Naskali, Emine Gürsoy (1996). “Sovyet Türk Edebiyatı”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 1: 54-65.
- Panchenko, Alexander (2007). “Lenin Kültü ve Sovyet Folkloru”. Çev. Selcen Gürçayır. *Folklorun Sahtesi: Fakelore*. Ankara: Geleneksel Yay. 137-167.
- Surazakov, S. S. (1995). *Altay Literatura*. Gorno-Altaysk.
- Tagızade, Leyla (2006). “Sosyalist Realizm: Kökeni, Oluşum Süreci ve Kavramı”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 3(4): 7-24.
- Zelinskiy, Korneliy Lyutsianoviç (1978). *Sovyet Edebiyatı*. Çev. Funda Savaş. İstanbul: Konuk Yay.

The Reflection of Soviet Literature on Modern Altay Literature: *Arina*

İbrahim Dilek*

Abstract

Soviet literature comprises not only Russian literature but also literatures created by all ethnic groups that constituted the USSR. Soviet literature draws attention because of the way it confines the creativity of the craftsman within specific borders and takes the principle of interest as its primary concern. Modern Altay literature emerged in the second half of the nineteenth century, and its most important works were produced after the Soviet Revolution. *Arina*, which is regarded as the first novel of modern Altay literature, is a work written in accordance with the basic principles of Soviet literature. This study investigates the way the principles of Soviet literature are reflected in *Arina*.

Keywords

Altay Turks, Altay Literature, Soviet Literature, socialist realism, novel.

* Assoc. Prof., Gazi University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature / Ankara
idilek@gazi.edu.tr

Отражение советских литературных принципов в алтайской литературе на примере первого алтайского романа “Арина”

Ибрахим Дилек*

Аннотация

Советская литература - это не только русская, но и вобравшая в себя этнические элементы всех народов СССР литература. Характерной чертой советской литературы является ограничение определенными границами художественного творчества авторов и утилитарный подход к литературе. Современная алтайская литература сформировалась во второй половине 19-го века, а самые важные произведения были созданы после советской революции. Роман «Арина», считающийся первым алтайским романом, написан на основе советских литературных принципов. В этой статье рассматривается использование основных принципов советской литературы в романе “Арина”.

Ключевые Слова

Тюрки Алтая, алтайская литература, советская литература, социореализм, роман.

* доц. Доктор, университет Гази, факультет литературы и естественных наук, кафедра турецкого языка и литературы / Анкара
idilek@gazi.edu.tr

“Mısr-ı Hünerde Kendüyi Satmak Gerek Kişi”: Tezkire Önsözleri, Divan Dibaceleri ve Sebeb-i Teliflerde Sanatçı Kendisini Nasıl “Satar”?

Tuba Işınsu Durmuş*

Özet

Her toplumda sanatçının değeri, eserinin gördüğü ilgiyle ölçülür. Oysa sanatçı, egosu yüksek bir kişiliktir ve eserinin, dolaşısıyla kendisinin görmezlikten gelinmesine rıza göstermez. Her şeyin belirli kurallar çerçevesinde sunulduğu ve kişiselliğin arka plana itildiği Osmanlı divan edebiyatında da geleneğin belirlediği ölçütler içerisinde üreten sanatçı, egosunu basılamamak durumundadır. Böyle bir konumda sanatçı, geleneğin baskısını nasıl aşar ya da kendisini/sanatını öne çıkaracak farklı yöntemler mi dener? Bu yazıda, sanatçının böyle bir ortamda kendisini rakipleri arasında fark ettirmek adına nasıl bir tutum içerisinde olduğu; tezkire önsözleri, divan dibaceleri ve mesnevilerin sebeb-i telif bölümlerinde yer alan eserin yazılış sebebi meselesinden yola çıkarak, incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı şiiri, sanatçı, övünme, tezkire, divan dibaceleri.

Giriş

Osmanlı divan şiiri örneklerinde şairin kendisine, fiziksel/psikolojik özelliklerine, doğrudan gönderme yaptığı görülmez. Klasik bir düzen çerçevesinde geleneksel olanı devam ettiren divan şiiri örnekleri, geleneğin baskı-

* Yrd. Doç. Dr., TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi / Ankara
isinsu@bilkent.edu.tr

siyla şairin “ben” temasını öne çıkarmasına izin vermez. Şairin mahlasının yer aldığı beyitlerde kendisini yabancılayarak konuşması da bu geleneğin göstergelerinden biridir. Şairin kendisini övdüğü bölüm olarak bilinen fahriye örneklerinde sadece sanat yönüne bir vurgu olması ve bu bölümlerde de klasik ve geleneksel benzetmelerin tekrarlanması, yani kişiye has farklı kullanımların olmaması bu bölümlerin şaire özgü bir çerçevede yorumlanabilirliği düşüncesini ortadan kaldırmaktadır.

Her toplumda sanatçı iltifat görmek ister. Yazıya başlık olarak seçilen ve 15. yüzyıl şairlerinden Necati Bey’e ait olan mısırda da vurgulandığı gibi, hüner ortaya konan pazarda sanatçının, meslektaşlarının önüne geçebilmesi için kendi reklamını yapması, yani kendisini “satması” gerekmektedir. Bu durumu sadece Osmanlı şairleri çerçevesinde algılamak da doğru değildir elbette. Sanatçı olmanın gerektirdiği vasıflardan biri de sanatçının kendisini nasıl gündeme getirebileceği veya gündemde tutabileceği düşüncesi-dir. Cevat Dursunoğlu’na yazdığı bir mektubunda Ahmet Hamdi Tanpınar, Ankara’ya milletvekili olarak gitme arzusunu dillendirmekte ve “kıymetlerimi daha fazla bir rayiçe işletmek niyetindeyim” (Kerman 1992: 51) demektedir. Tanpınar’ın daha fazla rayiçe işleteceği kıymetleri, yazarlığı ve şairliği, kısacası yeteneğidir. Bu örnekler çoğaltılabilir, ancak bu yazının amaçlarından biri Osmanlı divan edebiyatının, içinde üretildiği geleneksel ve toplumsal yapı göz ardı edilmeden değerlendirilmesi gerektiğine vurgu yapmaktır. Dolayısıyla genel bir sanatçı duruşundan söz edilmekle birlikte, konu Osmanlı divan edebiyatı örnekleri olunca, sanatçıyı içinde bulunduğu toplumsal yapıdan soyutlamadan değerlendirmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Osmanlı divan edebiyatı dikkate alındığında, her şeyin bir gelenek çerçevesinde belirli kurallar dahilinde sunulduğu ve kişiselliği arka plana iten böyle bir düşüncede üreten sanatçı, egosunu baskılamak durumundadır. Böyle bir konumda sanatçının geleneğin bu baskısını nasıl aştığına, rakipleri arasında kendisini/sanatını öne çıkaracak hangi yöntemleri denediğine dair tezkire önsözleri, divan dibaceleri ve mesnevilerin sebep-i telif bölümlerinde önemli ipuçları vardır. Bu yazıda, söz konusu veriler, eserin yazılış sebebi meselesinden yola çıkarak, yazarın psikolojisi açısından incelenmeye çalışılacaktır. Bu çalışma için yazarın önsöze yer verdiği tezkire, mesnevi ve divanların büyük bölümü incelenmiş, ancak söz konusu eserlerden konuyu doğrudan sunan örneklerle yer verilmiştir.

Divan Şiirinde “Ben” Olarak Sanatçı

Sanatçı neden kendisini abartma ihtiyacı hisseder ve kendisini abartarak ne kazanır? sorularına divan şiirinin kendine has yapısı ve mantığı çerçevesinde cevap aradığımızda şairin kendisini övdüğü şeklinde değerlendirilebilecek divan şiiri örneklerindeki büyülenmecî tavrı, meslektaşlarından daha iyi olduğunu gösterme ve kendilerine bir yer edinme amacıyla açıklayabiliriz. Bu tarz bir övgü ile şair değerini ortaya koymaktadır. Bütün ortaçağda olduğu gibi başlı başına bir meslek olan şairlik, genellikle saray ya da sanattan anlayan başka kişilerce destekleniyordu. Dolayısıyla bu kişiler tarafından desteklenen bir konumda olmak, her şairin isteyeceği bir durumdu ve bu şairler arasında bir rekabet ortamı da yaratıyordu. Bu desteği hak etmek için olsa gerek, şairler kendilerini övme ihtiyacı duymuşlardır. Bu tavır şairlerin bizzat sanatlarının reklamını yapmak ve kendilerinin çağdaşlarından, hatta İran ve Arap edebiyatlarındaki şairlerle kimi zaman aynı konumda, belli bir dönemden sonra da onlardan üstün olduklarını belirterek gündemde kalmak içindir. Bu konumdaki şair, kendini övmekten çok Osmanlıda değerli bir nesne olarak algılanan şiiri yüceltmek amacındadır.

Şairin kendisini övme mantığı, net olarak kasidelerin fahriye bölümlerinde yer almaktadır. Ancak bu bölümlerde ön planda tutulan vasıf şairin kişisel özellikleri değil; şairliği, yani söz ustalığıdır. Bu çerçevede de şair, tıpkı divan edebiyatının geleneksel kalıplarının dışına çıkmama gereğiyle, ideal bir şairin ve şiirin sahip olması gereken özellikleri vurgulamaktadır. Söz konusu özelliklerin şaire göre değişmemesi, bu işin bir geleneği olduğuna işaret ettiği gibi, aynı zamanda bu bölümlerden şaire has farklılıklar çıkaramayacağımızı da göstermektedir. Kasidelerin fahriye bölümlerinde şairin, gelenek olduğu için kendi övgüsünü yaptığını ifade eden örneklerin sayısı az değildir. Bu yüzden, “ben” temasının bu bölümlerde öne çıkıyor gibi görünmesinin kişisel olarak yorumlanması doğru bir yaklaşım olmaz. Bu yorumu haklı çıkaracak bir nokta nat, münacat, tevhid gibi dini içerikli türlerde şairin çoğunlukla fahriye yapmamasıdır. Bunun sebebi, bu gibi dini içerikli türlerin alçak gönüllü ve tevazu sahibi olarak üretme mantığı ile ortaya konmalarıdır. Örneğin na’tların yazılma amacı, Hz. Peygamberin şefaatine nail olma arzusudur. Dolayısıyla na’tlar yalnızca Hz. Peygamberin medhini konu edinen şiirler olmak dışında; özellikle son bölümü, şairlerin günahkarlığını itiraf ve şfaat taleplerini dile getirdikleri kısımdır. Aynı bakış açısı ile tevhid, Tanrı’yı yüceltmek ve münacat da ona yakararak bağışlanmasını dilemek anlamlarına gelmektedir. Konu itibarıyla bağışlanma talebinin amaç olduğu bir şiir türünde, şairin kendi şahsı-

nı/şiiirini öven bir bölüm ortaya koyması uygun olmayacaktır. Bu tür şiirlerdeki "ben" temasının "ilahi ben"e karşılık geliyor olması, fahriye bölümlerindeki "beşeri ben" temasına ters düşmektedir. Böylece geleneksel kültür, şairi bireysellik konusunda bastırmaktadır.

Hasbihal, hiciv gibi sosyal ya da kişiye has eleştirilerin ön planda olduğu türlerde de şair, birtakım aksaklıkları belki kendi bakış açısından ama geleneksel kalıplar çerçevesinde anlatır. 19. yüzyılda gittikçe divan edebiyatı kalıpları dışına çıkan örneklerde bireysellik vurgusuna rastlansa da bu örneklerin ara dönemde kalmışlığı hususu daha baskındır.

Değersizleştirilen "Ben"

Divan dibaceleri, tezkire önsözleri ve mesnevilerin sebep-i telif bölümlerinde şair/yazar, eserini nasıl ve neden yazdığını dolaylı aktarımlarla anlatır. Bu aktarımların şekil itibariyle divan, mesnevi ve tezkirelerde benzerlik göstermesi, gelenekselliği vurgulayan bir başka yön olarak düşünülebilir. Benzerlik ortaya koyan bir başka nokta da, yukarıda belirtilen çerçevede, şair/yazarların kendilerinden söz ettikleri yerlerde bir değersizleştirme çabası içine girmeleridir. Şair/yazar bu yolla okuyucudan (Osmanlı topumsal yapısını dikkate aldığımızda hâmişinden) yüceltme ve övgü beklemektedir. Şair/yazarların isimlerinin başında kullandıkları küçültme ima eden sıfatların benzer olması da geleneğin göstergesi olarak düşünülebilir. Geleneksel İslam sanatlarında sanatçının görevinin ilahi sanatçı ya da yaratıcıyı anlatmaya hizmet etmek olarak yorumlanması, bu çerçevede üreten sanatçının kendini geri plana atarak değersiz görmesi sonucunu doğurmaktadır:

Yalnızca Vâhid'den neşet eden, Vâhid'e dönebilir. Eğer bâkir doğa, Allah'ın anılması ya da hatırlanması için bir destek hizmeti görüyorsa, bunun nedeni lafzî anlamı ilahi sanatçı ya da yaratıcı anlamına gelen Allah'ın sıfatlarından birisi olan es-Sânî tarafından yaratılmış olmasıdır. Aynı tarzda eğer İslam sanatı vâhid olanın hatırlanması için destek hizmetini görüyorsa, bu insan tarafından oluşturulmuş olmasına rağmen, mutlak olarak Allah'tan gelen birey-üstü bir ilhamdan ve hikmetten neşet etmesi nedeniyledir (Nasr 1992: 20-21).

Bu çerçevede konu ile ilgili incelenen eserlerde çok sayıda örnek göze çarpmaktadır. Tezkiresinin mukaddimesinde, Latîfî şiir hakkında genel bir girişin ardından kitabı nasıl yazdığı meselesine gelir. Bu bölümde henüz çocukken şiir ve nesre ilgisinin olduğunu ve bu yolda eserler ortaya koyduğunu belirten yazar, söz konusu tezkireyi yazmasına bir dostunun sebep

olduğunu söyler. Latîfî, dostunun ismini ya da onu ayırt etmeye dair bir fiziksel özellik vurgusu vermez, ancak onu şöyle tarif eder:

Kendisi bilgi ve irfandan tamamen payını almış, sohbet, ifade kabiliyeti ve tatlı konuşmasıyla halk arasında seçkin yer edinmiş biriydi. Temiz yeteneği ve iyi idrakiyle nazım ve nesir yoluna varmış, lugaz ve muamma konusunda epeyce tanınmış biriydi. Kendileri engin gönül sayfalarında divan ve cönk gibi, beyit, gazel, latife ve sayısız hikaye bulunduran son derece olgun biriydi. Öylesine bilgi, beceri, divan ve defter meraklısı biriydi ki sürekli elinden mecmua, risale düşmez, bir an dilinden bilgin kişilerin sözleri gitmezdi (İsen 1999: 17).

Latîfî'nin, dostu ile ilgili ortaya koyduğu özellikler daha çok onun engin bilgisinden dolayı iyi yazarı ve iyi eseri tanıyabilme yeteneği hakkındadır. Latîfî'nin eserini yazma sebebi olarak bir dostunun ısrarı olduğunu vurgulaması da söz konusu özelliklerin ön plana çıkmasıyla örtüşmektedir. Metinde dikkati çeken özellik, yazarın, sözünü ettiği dostu ile ilgili abartılı övgülerine rağmen, kendisinden söz ettiği ifadelerin bunun tam aksi yönünde küçültücü özellikler taşımasıdır. Yazar, dostundan söz etmeye başladığı ilk cümlede “tesadüfen o uğurlu günde, bu günah dolu isyankar yazar ile arkadaş olmuş, çok marifetli, samimi bir dostum vardı” (16). ifadeleriyle dostunu yüceltmekte, tanıştıkları günden uğurlu bir gün olarak bahsetmekte ancak kendisini günah dolu isyankar birisi olarak tanımlamaktadır. Metnin bütününde yazarın kendisinden söz ettiği bölümlerde fakir (17), değersiz (17, 28, 35), değersiz fakir (18, 24, 38), (“kemine-i kem-mikdâr”, “hakîr-i hâksâr”, “kemine-i kemter”) sıfatlarını kullanmayı tercih ettiği dikkati çekmektedir. Dostunun Latîfî'ye Osmanlı ülkesi şairlerini bir araya getiren bir tezkire yazmasını önermesine cevap olarak yazar, mazeret beyan ederek, “bu değersiz, adı sanı olmayan bir derviş, evsiz barksız gönlü yaralı, perişan halde, çılgın meşrepli, delidolu, lâubâlî, ne dünya malı ile değeri yüce ne de bilgi ve beceriyle bir makamı olan biriyim.” (19) sözleri ile kendini değersizleştirmektedir. Benzer şekilde Latîfî, metnin ilerleyen bölümlerinde dostuna mazeretler ileri sürmeye devam eder; gönlünü yaralı, pejmürde, duygusuz (24) ve kendisini sermayesi kıt bir yazar (38) olarak tanımlar. Yazar, isteklerini elde edememiş mutsuz gönlüyle, aklı ve yeteneği de yerinde değilken böyle bir işe kalkışamayacağını düşünmektedir (24).

Latîfî'nin kendini küçültücü sıfatlarla tanıttığı ifadelerin hemen arkasından onun öyle olmadığına dair dostunun yazarı ikna çabaları konu ile ilgili ortaya konan kurgu çerçevesinde anlamlıdır. Klasik kültürün “ben”i baskı-

laması, şair/yazarları kurgusal birtakım metinler ortaya koymaya zorlamaktadır. Bu yolla yazar, kendi değerini ortaya çıkarma çabası içerisinde. Latîfî'nin kendi değersizliğine karşı, dostunu iyi eserden ve yazardan anlayan biri olarak öne çıkarması da bu çerçevede anlam kazanmaktadır. Her yönden donanımlı biri olan dostu, Latîfî'nin gerçek değerini ortaya koyabilecek kişidir. Nitekim metinde “vefalı dostun bu değersiz yazara cevabı” başlığı altında dostu, Latîfî'yi çekinmesine gerek olmadığı yönünde ikna etmeye çalışır:

Kıskanç kişilerin inkar ve itirazlarından çekinme, sakınma, senin temiz şiire tam bir kudretin ve nesir alanında yaratıcı bir gücün vardır. Şiir ve nesirde sözün tavır ve tarzına, üslup ve ifadesine, her bakımdan sahipsin. Sözü yürütmede ve meramını ifadede kelimelerin kötü ve eksikliğine, eğrilik ve doğruluğuna gerektiği gibi vâkıfısın. Mükemmel bir inceleme ile şairlerin özelliklerini anlayıp değerlendirebilecek, aralarındaki farkları ve zıtlıkları kusursuz anlayacak yeteneklerin vardır. Allah'a şükür, söz yaratıcılığında son derece çabuk intikal eden yeteneğin ve temiz düşüncelerinin tasarrufu vardır. Kimden niçin korkuyorsun? Bu Allah vergisi yeteneğin, kuluna Hak tarafından verilmiş bir ihsandır (31).

Benzer bir örnek Şeyhî'nin *Hüsrev ü Şirin* mesnevisinin önsözünde karşımıza çıkar. Şeyhî, *Hüsrev ü Şirin*'in sebep-i nazm-ı kitap faslında eseri yazma sebebini açıklarken, can hatîfinin (iç ses) gönlüne seslendiğini ve “kimün kim adı alemde diridür/ana ölmedi dirlerse yiridür” (Timurtaş 1980: 21) beyitleri ile dünyada ad bırakmanın ancak bir eser bırakmakla mümkün olacağı vurgusunu yapar. Ancak hemen arkasından güzel bir eser bırakmak için gerekli şartların kendisinde olmadığını belirtir. Bunun üzerine can hatîfinin, bahanelerinin evham olduğunu belirterek, şairi ikna çabaları devam eder.

Latîfî'nin dostunun ağzından kendisi ve yazarlığı ile ilgili belirttiği sözleri ve Şeyhî'nin can hatîfi ile diyalogu bu sefer de yüceltme vurgusu barındırmaktadır. Yazar/şairin kendi ifadelerinde değersizleştirdiği yazarlığı, yine kendi ağzından dostunun/can hatîfinin ifadelerinde yüceltilmektedir. Dostu Latîfî'nin yaratıcılığının ve kabiliyetinin Allah vergisi olduğuna, onun şiir ve nesir üslubuna her bakımdan vâkıf, ortaya konan eserleri değerlendirebilecek yeteneğe sahip olduğuna işaret etmektedir. Can hatîfi de Şeyhî'nin itirazlarına karşı eseri yazması gerektiği vurgusunu yapar. Her iki örnekte yer alan tutum ile, klasik kültürde öne çıkamayan “ben”, kurgu çerçevesinde başkasının ağzından ifade ile gerçeklik kazanmaktadır. Ya-

zar/şair, kendisini değersiz kılmakta, ardından dostu/can hatîfî öyle olmadığına dair abartılı ifadelerle bir yüceltme çabası içerisine girmektedir. Latîfî'nin çok samimi olarak belirttiği dostunun yetenekli oluşu dışında başka bir özelliğinin belirtilmemesi, gerçekliği konusunda bir şüphe uyandırmaktadır. Bu yolla yazar/şair, kendi ağzından, doğrudan yapamadığı övgüsünü dolaylı olarak bir kurgu çerçevesinde ortaya koyarak duruma meşruiyet kazandırmaktadır.

Sehî Tezkiresi'nin önsözünde de benzer bir yaklaşımın olduğu söylenebilir. Sehî, kendisine eser yazmasını öneren bir dosttan söz etmemektedir, ancak eskiden beri böyle bir eserin yazılması gerekliliğini arzu etmektedir. Yazarın bu durumu ifade ederken kendisinden söz ettiği ifadeleri, Latîfî'ninkinden farklı değildir:

Bu fakîr ve hatîrî kırık hakîr, adı geçen kitapları elden geçirip inceleyince “Mecâlisü'n-nefâis” ile gamlı gönlüm dost ve gönül zabteden “Bahâristan” ile nemli gözüm mûnis oldu. Bunların her birinin incelenmesinden câna rahat ve hasta gönle sıhhat ulaşıp yaratıcı gönle hatıralar ve heyecanlar hücum etti. Keşke Anadolu'da mevcut olup şöhret bulan değerli şairlerin adına da bir kitap yazılsa ve zamanın geçmesiyle bunların adı, gaddar zaman ve zalim feleğin eliyle zamane defterlerinden kazınmasa, devran mecmualarından ayrılmayıp unutulmasa diye düşünürdüm. Bu iş gönül defterine saplanmıştı ve gücümün yettiği kadarıyla onları yazıp kağıda geçirmek en büyük arzumdu (İsen 1998: 37-38).

Sehî, bu ifadelerin hemen ardından kendisinde böyle bir eser ortaya koyacak yeteneğin olmadığını belirtmektedir: “Gerçi bu âciz, kabiliyeti noksan ve sanattan çok az anlayan bu güçsüz bedenli kulda, o derece kuvvet ve kudret yoktu ki bu azizlerin şerefli adlarına ve latif isimlerine münâsip bir kitap yazmağa çalışıp ihtimam gösterse.” (38). Latîfî'nin kendini değersizleştiren ifadelerine karşılık dostunun onu yüceltmesi örneğinde olduğu gibi, Sehî de kendisinin böyle bir eser yazmaya kabiliyetinin olmadığını vurgulayarak okuyucudan yüceltme beklemektedir. Metinde Sehî, yine Latîfî örneğinde olduğu gibi kendisinden söz ettiği yerlerde küçültücü sıfatlar kullanmaktadır. Yazar, kendisinden fakir (37, 38), hakir (37, 38) ve fukara hizmetçisi, güçsüzlerin sevgilisi, yolun en hakiri Derviş Sehî (38) sıfatları ile, eserinden de “âcizlik ve kusurla dolu dedikodu kırıntıları” (38) şeklinde söz etmektedir. Safâyî de, tezkiresinin önsözünde kendisinden bilgisi kıt zayıf bir kul olan divan kâtibi (Çapan 1990: 57) ve fakîr (58), eserinden de kusurlu (58) şeklinde söz eder. Benzer şekilde Mucib, tezkire-

sini yazma sebebinden söz ederken kendisinden fakîr-i nâ-şekîb (Altun 1997: 19) olarak bahseder. Ali Şir Nevâyî ise, hazırladığı divanın gerçek sahibinin Ebulgâzi Sultan Hüseyin Bahadır Han olduğunu, kendisinin ancak bir amele kabul edilebileceğini belirtmektedir (Üzgör 1990: 11).

Bu örnekleri şair/yazarların psikolojik tutumları çerçevesinde değerlendirdiğimizde, sanatçının benliğini kontrol altında tutması ile açıklayabiliriz. Sosyal psikolojide, benlik sunumu başkalarına verdiğimiz izlenimi kontrol çabalarımıza verilen addır. Bu sunumun temel amacı etkileşimi arzuladığımız bir çıktıyı elde etmemizi sağlayacak biçimde yapılandırmaktır (Taylor, Peplau ve Sears 2007: 133). Genellikle insanların bizi olumlu bir açıdan görmelerini isteriz. Ancak bazen tersine, başka izlenim aktarmaya çabalarız. Osmanlı toplumsal yapısı çerçevesinde üreten sanatçının yukarıda belirtildiği üzere kendisini öne çıkaramaması, ancak sanatçılığı gereği ortaya koyduğu ürünü pazarlama düşüncesi, sanatçıyı hissettiğinden farklı bir tutuma yönlendirmektedir. Sanatçı iyi bir eser ortaya koyduğunun bilincindedir ancak içinde yer aldığı kültürel benlik sebebiyle “kendini engelleme” tutumunu seçmektedir. Bu tutum ile sanatçı, kendi yeterli imgesini, gerçekte olmasa da, başarıyı olanaksız kılan engellerinin olduğunu ileri sürerek korumaktadır. Bu da kendisine ve sanatına karşı bir saygı oluşturma çabası olarak değerlendirilebilir.

Yüceltme düşüncesinden yola çıkarak kendisini değersizleştiren bir tutum takınması, sanatçının kendini ve sanatını ön plana çıkarma yollarından birisi olarak düşünülebilir. Özellikle tasavvufi yönü ağır basan metinlerde ve bu nitelikteki yazar ve şairlerde bu durumun samimi bir düşüncenin veya duygunun yansıması olabileceği de göz ardı edilmemelidir. Ancak bu niteliği ile ön plana çıkmayan şair/yazarların, tezkire önsözleri, divan dibaceleri ve mesnevilerin sebab-i telif bölümlerinde kendini fark ettirmek adına başka tutumlar da ortaya koyduğu söylenebilir.

Önsöz, Dibace ve Sebeb-i Teliflerde Sanatçı Kendisini Nasıl “Satar”?

Geleneksel kültürün baskılamasına karşı sanatçı kendisini nasıl över, rakiplerine karşı nasıl bir fark yaratabilir sorusuna şair/yazarın eserinin telif sebebini ortaya koyduğu bölümler çerçevesinde cevap arandığında, çeşitli tutumlar öne çıkmaktadır. Geleneksel kültürün “ben”in öne çıkmasını engellemesi, şair/yazarı kendisini övme konusunda birtakım kurgusal hikâyeler ortaya koymaya zorlar. Şair/yazar, söz konusu bölümlerde bir kurgu çerçevesinde hem dönemin diğer şairlerine ve şiiri değerlendirenlere eleştirel bir tavır ortaya koymakta, hem de böylelikle kendi değerine ya da değere

rinin bilinmemesine vurgu yapmaktadır. Osmanlı edebiyatı bağlamında düşündüğümüzde, bir sanatçının ancak kendisinin değerini ortaya koyacak bir hamî bulursa gündeme gelebileceği düşüncesi, şair/yazarların, söz konusu bölümlerde dolaylı olarak şiiri ve şairin değerini tartışmaları sonucunu doğurmaktadır. Şair/yazar, çoğunlukla kendisini bu yolla ön plana çıkarmayı seçer.

Şeyhî, *Hüsrev ü Şirin*'in önsözünde eseri yazma sebebini açıklarken, can hatîfinin gönlüne seslendiğini, şairin güzel eser bırakmak için yeteneğinin olmadığına dair bahanelerinin evham olduğunu, etrafta iyi şiirden anlayanlar yoksa bile, onun bir şekilde ehline ulaşacağını ima eder.

Bu ifadelerde Şeyhî, iyi şiir yazma konusunda kendisini yeterli görmediğini ifade etmektedir. Şairin bunu belirtmesinin ardından can hatîfinin öyle olmadığına dair şairi ikna çabası, kurgu çerçevesinde değerlendirdiğimizde Şeyhî'nin iyi şiir yazdığı imasını bir derece daha pekiştirmektedir. Can hatîfinin şiirden anlayanların bir gün onun şiirini değerlendireceği vurgusu, Şeyhî'nin yaşadığı dönemde iyi şiirin değerlendirilmesi konusunda bir eleştirisinin olduğunu da ortaya koymaktadır.

Latîfî'nin de yukarıda ifade edildiği üzere, tezkiresini yazmasına bir dostu vesile olur. Dostunun ısrarına karşı Latîfî'nin ona verdiği cevap, aslında dönemin şiiri değerlendirme tutumuna da bir eleştiri içermektedir:

Yeni bir şey ortaya koyup yazmanın, bir çalışma yapmanın ilk şartı zamanımız padişahının ilgisi ve iktidarının müstesnasıdır. Böylece kitap yazarı geçim endişesinden ve hastalık düşüncesinden kurtulup rahat bir ortamda sihr-i halal gibi sözü süsleyebilmeli. Ayrıca da bu hususta çok belagat ve çalışma gerektir ki bilgili ve olgun kişiler nazarında eser, olumlu bir bakışa mazhar olsun. Zira günümüz insanı son derece nazik ve nüktedandır, öyle söz isterler ki çeşitli sanatları içinde bulundursun, öyle kelime dilerler ki pek çok manayı ihtiva edecek nitelikte olsun. Çünkü şu ana dek önceki müelliflerin güzel, şaşırtıcı, büyü ve mucizeye yakın nitelikler taşıyan eser ve çalışmalarını incelemişlerdir, öyle ki her birinin ilginç üsluplarından süratle intikal eden akıllar parçalanır, gönül çeken tarzlarından mükemmel anlayışlar şaşkın ve endişeli bir hale düşer (18-19).

Latîfî'nin yukarıdaki ifadelerinde, öncelikle sanat koruyuculuğuna vurgu yapması, Osmanlı sanatının ancak bu çerçevede geliştiği düşüncesini desteklemektedir.

Yazar daha sonra iyi bir yazar nasıl olmalı, eserini nasıl oluşturmalıdır sorusunun cevabını ortaya koymaktadır. Yazarın vurgusu aslında bu nitelikleri taşımayan kişilere gereğinden fazla değer verildiği meselesinedir. Metnin ilerleyen kısmında tıpkı Şeyhî gibi Latîfî de bu iyi özellikleri sıraladıktan sonra kendisinin böyle özelliklere sahip olmadığını belirterek, karşı taraftan bu düşüncenin aksi yönünde bir övgü beklemektedir. Latîfî de Şeyhî de aslında kendilerini bu nitelikte eserler ortaya koymak için yeterli görmekte fakat, sanat Osmanlıda ancak himaye çerçevesinde yön bulduğu için bu işin doğru yapıldığına dair şüphe ve eleştirilerini de ortaya koymaktadırlar. Şeyhî ve Latîfî'nin ve bu tavır içerisinde olan diğer şair/yazarların kendilerini yeterli görmediklerini ifade ettikleri tutumları, psikoloji çerçevesinde düşünüldüğünde, bunun aslında kendini yüceltmenin bir başka şekli olduğu söylenebilir.

Hüsrev ü Şirin şairi Nizâmî'nin eseri yazma sebebi ve bu çerçevede oluşturduğu kurgu, tam da şiirin değerlendirme sürecinin dolaylı bir eleştirisi-dir. Üstelik Nizâmî örneği, bu konunun sadece Osmanlıya özgü olmadığı, doğu edebiyatlarının bir geleneği olduğuna da işaret etmektedir. Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şirin*'i yazmasına gaipen gelen bir saray adamı sebep olur. Şair uykusuzluktan baygın düştüğü bir gece, eline kalemını alır, bir eser vücuda getirme özlemiyle yanıp tutuşmaktadır. O sırada bir saray adamı kapıdan içeri girer ve

Ulu hakan dünyayı yeniden aşka kavuşturmanı ferman buyurdu ve sana şunları söyledi: eğer biz senin hakkını verirsek, sen de bize şükran borcunu ödemekten geri kalmazsın, yok biz şanıma düşeni yapmaz da Firdevsi'ye yapıldığı gibi hakkını vermezsek, o zaman sen de ihsanımızı kabul etmez, onu şıracı ve tellak gibi ayak takımlarına dağıtırsın. Eğer senin de adamlarımız gibi bize bağlılığın varsa, tamahın gözüne mil çek, onun elinden kurtul (Büyükkavas Kuran 2006: 164).

Bu kurgusal hikayede, şairin rüyasına giren, sıradan birisi değil, bir saray adamıdır. Doğu edebiyatlarında şiirin destek gördüğü şairlerce en üst makam olan saraydan gelen ve sultanın fermanını ileten kişi, bu yolla Nizâmî'yi yüceltmektedir. Sultanın bu tarz eser yazdırma konusundaki emirleri az sayıda şair için düşünüldüğünde, Nizâmî, hayal de olsa bu çerçevede kendisini öne çıkarmayı seçmiştir. Sultanın sözleri de dönemin eleştirisi çerçevesinde değerlendirildiğinde ilginçtir. "Hakkını vermek" ifadesi, şairin ortaya koyduğu eserlerin değerini bulması anlamına gelmektedir ki bu da toplumsal yapı çerçevesinde düşünüldüğünde sultanın şairin eserlerine iltifat göstermesi ile gerçekleşebilir. Mutlak otorite olan sultanın

karşısında “kul” sıfatı ile yer alan şair, toplumsal şartlar göz önüne alındığında, yukarıdaki ifadelerle “sultanın ihsanını kabul etmeyip, onu şıracı ve tellak gibi ayak takımlarına dağıtma” tavrında olamaz. Şairin böyle bir kurgu ile amacı, en üst mercî olan sultanın, şairin kendisini onaylayıp onaylamayacağı şüphesini ortaya koyarak, kendi değerini yüceltmektir. Sultanın ihsanını kabul edip etmeyeceğini şaire sorması, dönemin diğer şairleri gözünde de Nizâmî için büyük bir prestij olabilir.

Şair/yazarların yakın dost ve arkadaşlarının tavsiyeleri üzerine eserlerini oluşturduklarını ifade ettikleri örnekler de çoktur. Ancak bu yakın olarak ifade edilen dost ve arkadaşların yakınlıklarına dair bir bilgi verilmez. Mesela bu kişilerin isimlerine ya da fiziksel özelliklerine dair bir vurgu yoktur. Fırdevsî, çevirisi daha önce yarım kalmış bir kitabı kendi dilince yazmak istemektedir. Fakat bazı sebeplerden bir türlü başlayamamaktadır. Güvendiği bir dostuna derdini açar. Dostu da bu düşüncesinin çok güzel olduğunu, bu vesile ile hayırlı bir yola girmiş olabileceğini söyler ve ona kitabı bulup getireceğine söz verir. Ayrıca genç ve yiğit olduğunu, bu pehlevîce kitabı yeniden yazmakla büyük adamlar katına yükseleceğini söyleyerek şairi yüreklendirir. Kitabı bulup gelmesiyle birlikte şairin ruhu aydınlanır ve işe koyulur, sonuçta *Şehnâme* ortaya çıkar (Büyükkavas Kuran 2006: 162).

Fuzûlî, *Leyla ile Mecnun* mesnevisinin sebep-i nazm-ı kitap bölümünde eserin yazılış sebebini anlatırken, birkaç Anadolu şairiyle bir sohbetle bir araya geldiğini söyler. Söz konusu şairlerin hepsi de incelikleri, her meselede gerçekleri bilen, hem ilme hem söze vakıf, sırrın gerçeğini söylemeye Şeyhî’den ve Ahmedî’den başlayan, sözü öven, Halîlî ve Celîlî’nin vasıflarını söyleyen kişilerdir. Sohbet sırasında Leyla ile Mecnun hikayesinin Farsça birçok örneğinin olmasına rağmen Türkçe olarak kaleme alınmadığı söylenir ve Fuzûlî’den Türkçe bir *Leyla vü Mecnun* mesnevisi yazması istenir (Doğan 1996: 72).

Şeyh Gâlib samimi bir meclisin sırdaşı olur. O mecliste şiire, fazilet ve irfana dost olan, her biri sözden anlayan usta şairler bulunmaktadır. Mecliste Nâbî’nin *Hayrâbadı* okunur ve bu esere büyük övgüler yağdırılır. Şeyh Gâlib buna karşı çıkar ve eserin kendince eksikliklerini dile getirir, eseri dil ve üslup yönünden eleştirir, içerik bakımından orijinal bir eser olmadığını söyler. Bunun üzerine meclistekiler “gel o zaman bu davayı ispat et! Nâbî’nin güçlkle elde ettiği şeyi Allah sana genç yaşta nasîb etmiş” (Doğan 2006: 63) diyerek *Hüsn ü Aşk*’ı yazmasına sebep olurlar.

Bütün bu örneklerde şair/yazarların eserlerini oluşturma düşünceleri bir dostun ya da dostların gayreti ile teşvik edilir. Latîfî'nin her açıdan donanımlı birini hikayesine konu etmesi, Firdevsî'nin çok güvendiği bir dostuna danışması, Fuzûlî'nin ve Şeyh Gâlib'in her meseleye vâkıf şiir ustalarınınca desteklenmesi, şair/yazarlar çerçevesinde düşünüldüğünde kendilerini yüceltme amaçlıdır. Şair/yazar, her konuda donanımlı ve şiir ehli kişilerce desteklenerek böylece alanı ile ilgili kalitesini de bu yolla ortaya koymaktadır. Yukarıda ifade edilen saray adamı tarafından sultanın emrinin gelmesi Nizâmî açısından nasıl yüceltilme sebebi ise, bu örneklerde de şairler yine sultan gibi işin ehli kişiler tarafından yüceltilmektedirler. Söz konusu dostların ya da işin ehli olan kişilerin kim olduklarına dair ayrıntılı bilgi olmaması, şairlerin bu yollu bir kurgu ile kendilerini ön plana çıkarma gayretinde olduklarını düşündürmektedir. Fuzûlî örneğinde, şairin Anadolu şairlerinden ilme ve söze vakıf kişiler olarak söz ederken Şeyhî, Ahmedî, Halîlî ve Celîlî'nin isimlerini ön plana çıkarması tesadüf değildir. Bu şairler, Fuzûlî'den önce Türkçe başarılı mesneviler kaleme almış olan şairlerdir. Şeyhî'nin *Hüsrev ü Şirini*, Ahmedî'nin *İskendernâmesi*, Halîlî'nin *Fürkatnâmesi* ve Celîlî'nin *Leyla vü Mecnunu* başarılı mesneviler olarak bilinmektedir. Fuzûlî, kendi yazacağı türle ilgili ortaya konmuş başarılı örneklerle işaret ederek, yazacağı eserin kabul görme beklentisini yükseltmektedir. Bu da kendini yüceltme konusunda bir yol olarak düşünülebilir. Benzer bir örnek Esrar Dede'nin tezkiresini yazma sebebi ile ilgili verilebilir. Esrar Dede'nin tezkiresinde belirttiği üzere yakın dostu Şeyh Galip, tezkirenin yazılmasını Esrar Dede'ye ferman buyurmuştur (Genç 2000: XLII). Esrar Dede'nin, kendisi gibi mevlevî olan ve mevlevîler arasında saygın bir konuma sahip Şeyh Galip'in isteği ile eserini yazdığını belirtmesi aynı zamanda kendisini yüceltme ifadesidir. Şeyh Gâlib örneğinde ise, şair, Nâbî'nin mesnevisini biçim ve içerik açısından eleştirmektedir. Şairin eleştirdiği noktalardan birisi de beş padişah tarafından himaye edilmiş, dünya pazarından muradını almış, söz meydanında ad san sahibi olmuş bir şairden tembellik gösterip nice manalara ulaşmaktan uzak kalmasının beklenemeyeceği yönündedir. Beş padişah tarafından himaye edilmenin Osmanlı'da çok az sayıda şaire nasip olduğunun bilincinde olan Şeyh Gâlib, Nâbî'nin bu fırsata iyi değerlendiremediğini düşünmektedir. Gâlib'in eleştirel bakışı aynı zamanda Nâbî'ye değer veren himaye sisteminedir.

Fuzûlî'nin Türkçe divanının dibacesindeki ifadeleri de bir arkadaş ya da dost tarafından değil, ancak şairlik tabiatı ile diyalogu çerçevesinde oluşmuş bir kurgusal metindir. Gönlü Fuzûlî'ye: "nazım ve nesir sanatları

ülkelerini hükmün altına almak sana kismet olmuştur ve söz memleketinin reislik nöbeti, derece derece sana ulaşmıştır. Gerçi, Araplar’da, İranlılar’da ve Türkler’de eşsiz olgun insanlar çoktur amma senin gibi, bütün bu dilleri bilen ve nazım ve nesir sanatlarını kendisinde toplayan bir başkası yoktur.” (Üzgör 1990: 279) sözleri ile övgüde bulunmaktadır. Fuzûlî, bu yolla, kendi özelliklerini kendi ağzından doğrudan ifade etmek yerine, dolaylı bir aktarımla, gönlü ile diyalog çerçevesinde ifade yolunu seçmektedir. Şeyhî’nin can hatîfi ile diyalogu da bu çerçevede değerlendirilebilir. Geleneksel kültürün şairin kendisini doğrudan övmesine engel olan tutumu, şairi bu yolla övgüsünü yapmaya itmektedir.

Bazı şair/yazarlar da eserlerini “emir” üzerine kaleme aldıklarını sebep-i telif bölümlerinde ifade etmektedirler. Şair/yazarlar için, Osmanlı toplumsal yapısı dikkate alındığında en prestijli emir makamı sultandan gelendir. Osmanlı himaye sisteminin sultanın sanata değer verdiği ölçüde, sultandan daha alt konumlara yayılan bir çerçeve izlediği bilinmektedir. Daha alt konumdaki sadrazam, kazasker, defterdar gibi yöneticiler, bu yolla sultanları ile aynı kültürel geleneğin takipçisi olmakta idiler. Ahmed Paşa, Sultan Bayezid’in emriyle divanını oluşturduğunu şu beyitle ifade etmektedir: Bu fermânı çün itdi sultânımız / Ki cem’ ola mecmû’-ı dîvânumuz (Üzgör 1990: 48). Benzer şekilde Necâtî, sultanın kazaskeri Abdurrahman Çelebi’nin isteği üzerine divanını tertip ettiğini ifade eder (Üzgör 1990: 105). Bu tarz sipariş üzerine eserlerini bir araya getiren şairlerin ifadeleri ile diğer sebep-i telif örneklerindeki ifadeleri karşılaştırdığımızda, Ahmed Paşa ve Necati gibi şairlerin kendilerini ortaya çıkarma konusunda bir gayretlerinin olmadığı, eserlerini yazma konusunda herhangi bir kurgusal hikaye oluşturmadıkları görülmektedir. Bir şair/yazarın eserini oluşturduktan sonra devrin yöneticisine sunup değerinin tartışılmasını istemesi süreci, onu aynı yolu takip eden meslektaşlarından farklı yollar ortaya koymasına sonucuna götürmektedir. Kendisini fark ettirebilmek ve değerini ortaya koymak adına şair/yazarın gayret göstermesi gerekmektedir. Sipariş üzerine eserlerini oluşturan şair/yazarların ise, eserlerini yöneticiye kabul ettirme aşamasını geride bıraktıkları için, Ahmed Paşa ya da Necâtî örneğinde olduğu gibi, kendilerini fark ettirme çabalarının diğer şairler kadar olmaması doğal görülmelidir. Buna karşın eserini tertib ettikten sonra bir hâmi arama çabası içinde olan şair/yazarlar, önsözlerinde hâmi yoksunluğuna ya da hâminin cömert ve bağışlayıcılık özelliklerine göndermede bulunmaktadırlar. Ulvî, “eyvah ki kimsesiz ve tek başıma ayrılık karanlığında kaldım, gam evime gelerek ışık salacak bir parlak mumum yok. Gözyaşımın büyük

incisi gibi alçaklık toprağına düştüm, nice yıllar ayaklar altında kalmama rağmen benim elimden tutan bir kimsem yok” (Üzgör 1990: 349) sözleri ile değersizliğini vurgulayarak, sanatını yüceltecek bir hami arayışında olduğunu ima etmektedir. Lâmi’î de divanının önsözünde dönemin padişahı ve vezirinin cömert ve bağışlayıcı olduğu vurgusu ile hâmî beklentisine işaret eder (Üzgör 1990: 128-255). Nev’î ise divanını tertib ederek dönemin padişahına takdim ettiğini belirtmekte, daha önce yazdığı iki kitabını sultana ithaf ettiğini ancak sultanın buna karşılık ihsan etmediğini şu sözlerle ifade eder: “hava sinek kanatlarının sesleriyle dolu, meleklerin kulağı duymuyor, galiba o yüce kata ulaşmamıştı.” (Üzgör 1990: 391). Şairin bu sözleri, hem değer görmeyi bekleyen hem de dönemin sanat koruyuculuğunu eleştiren imalar açısından değerlendirilebilir. Hüsâm-zâde Feyzî Osman, eski dostlardan ve samimi ahabaplardan birinin şairin sıkıntısını görüp nasihat etmekte ve eserini oluşturma konusundaki ısrarını şöyle anlatmaktadır:

Bu âlem bahçesinde Sidre fidanı gibi yüce gayretin olan sana bu gam niye? Elan şevketli, azametli padişahımız kabiliyetleri koruyan, hüner sahiplerinin dostu, yardımcısı olmayan her fakirin dilediğini veren bir cömertlik düşüncesine sahip, cömert ve adaletli padişahlar padişahıdır ve senin de kaç yüzden onun yüce bakışlarına mazhar olmaya hak kazanman kesindir. İlk olarak usta bir süvari olduğun herkes tarafından kabul edilmiştir, ikinci olarak sayılan bir güzel sözlü şairsin. Hem şeriata hizmet hem devlete dua eden marifet sahibi bir şair olup ihsan sebeplerini kazanmışken alemin padişahının katına, hallerini sunmak ve anlatmak, belki devletinde sen de divan düzenlesen şüphe yoktur ki cihanın padişahlar padişahı, gönlündeki haline bakıp başında olan dünya kavgasının iyilikle giderip memuriyetine ulaşacak yol harçlığını vermeleri bir yana, borçları ödemeye sebep olmak için memuriyetine sene ilavesi iyiliğini de esirgemeyeler (Üzgör 1990: 470-471).

Şair, bu ifadeleri ile tıpkı kasidelerin mehdiye bölümlerinde olduğu gibi, padişahı, nasıl davranması gerektiği hususunda yönlendirmektedir. Şairin, eserini sunarsa padişahın iltifat edeceğinden emin vurgusu, padişahı da öyle davranmaya itecektir. Şairin iyi niteliklerini bir arkadaşı aracılığı ile ortaya koyması da yukarıda ifade edilen ve yorumlanan örneklerle örtüşmektedir.

Sonuç

Genel olarak İslam düşüncesinin, özelde ise Osmanlı divan edebiyatı geleneğinin kişiselliği arka plana iten düşüncesi, şair/yazarları da kendilerini öne çıkarma ve rakipleri arasında fark ettirebilme konusunda çeşitli yollar denemeye itmektedir. Şair/yazarın kendini değersizleştirerek ön plana çıkarması, kurgusal birtakım hikayeler çerçevesinde başkasının kendisini övmesi yoluyla yücelme ve dönemin eleştirisini ortaya koyarak şair/yazarların kendi yerlerini belirleme gayretleri bu yollardan bazıları olarak değerlendirilebilir. Sanatçı bu yolla kendi sanatını rakipleri arasında fark ettirme, yani kendisini “satma” gayreti içindedir.

Kaynaklar

- Altun, Kudret (1997). *Tezkire-i Mucib*. Ankara: AKM Yay.
- Büyükkavas Kuran, Şeyma (2006). “Mesneviden Romana Uzanan Sebeb-i Telif Yolu Üst Kurmacaya mı Çıkar?”. *Turkish Studies / Türkoloji Dergisi* 1 (2): 157-182.
- Çapan, Pervin (1990). “Safâî Tezkiresi Önsözü”. *Yönelişler* 48: 49, 57-59.
- Doğan, Muhammet Nur (Haz.) (1996). *Fuzûlî- Leylâ ve Mecnûn*. İstanbul: Çağatay Kitabevi.
- _____ (2006). *Şeyh Galib- Hüsn ü Aşk*. İstanbul: Yelkenli Kitabevi.
- Genç, İlhan (Haz.) (2000). *Esrar Dede, Tezkire-i Şuarâ-yı Mevlevîyye*. Ankara: AKM Yay.
- İsen, Mustafa (Haz.) (1998). *Sehî Bey Tezkiresi, Heşt-Behîşt*. Ankara: Akçağ Yay.
- _____ (1999). *Latîfî Tezkiresi*. Ankara: Akçağ Yay.
- Kerman, Zeynep (Haz.) (1992). *Tanpınar’ın Mektupları*. İstanbul: Dergah Yay.
- Nasr, Seyyid Hüseyin (1992). *İslam Sanatı ve Manevîyatı*. Çev. A. Demirhan. İstanbul: İnsan Hakları Yay.
- Taylor, Shelley E., Letitia Anne Peplau ve David O. Sears (2007). *Sosyal Psikoloji*. Çev. Ali Dönmez. Ankara: İmge Yay.
- Timurtaş, Faruk K (1980). *Şeyhî ve Hüsrev ü Şirin’i (İnceleme-Metin)*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Üzgör, Tahir (1990). *Türkçe Divan Dibaceleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

“Mısr-ı Hünerde Kendüyi Satmak Gerek Kişi”: Self-Praise in Tezkire, Divan and Mesnevi Prefaces in Ottoman Divan Poetry

Tuba Işınsu Durmuş*

Abstract

In every society, judgments concerning an artist are made in line with the amount of attention his work receives. An artist, by nature, has a big ego and would be very dissatisfied in case his work – and through this, his individual self – is ignored. In Ottoman Divan Literature, where everything is presented within the rules set by tradition and where the artist’s individuality is kept in the background, how does an artist go beyond this pressure exerted by tradition, and what kinds of methods does he use to highlight his artistic position? This article focuses on the way an artist foregrounds and praises himself in his works through an analysis of tezkire, divan and mesnevi prefaces.

Keywords

Ottoman poetry, poet, tezkire, divan, mesnevi, divan foreword.

* Assist. Prof., TOBB University of Economics and Technology, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature / Ankara
isinsu@bilkent.edu.tr

В искусстве каждый должен уметь представить себя: как представляет себя художник посредством предисловий о времени, диванов и при объяснении причин написания произведения

Туба Ышынсу Дурмуш*

Аннотация

В каждом обществе ценность художника определяется интересом к его работам. Однако, художник, являясь личностью с высоким эго, не выражает согласия с его игнорированием посредством его работы. И в Османской диванной литературе, где все представлено в рамках определенных правил и личность отодвинута на задний план, художник, творящий в определенных традиционных рамках, вынужден подавлять свое эго. В такой ситуации как художник может преодолеть давление традиции или использует ли различные методы для подчеркивания себя или своего произведения? В данной работе сделана попытка исследования поведения художника с целью выделения себя из конкурентной среды, в которой он находится: написание предисловий о времени, диванов и месневи.

Ключевые Слова

Османская поэзия, поэт, художник, восхваление, диван,

* Доц. доктор, университет экономики и технологии ТООБ, факультет литературы и естественных наук, кафедра турецкого языка и литературы / Анкара
isinsu@bilkent.edu.tr

Türk ve Moğol Kavimleri Arasında Kırgızların Demografik-Etnik Erime Seyirleri

Mustafa Kalkan*

Özet

Kırgızlar, uzun yüzyıllar Yenisey ve Tanrıdağları (Tiyenşan) bölgesinde yakın coğrafi çevrede iki asker millet (Türkler ve Moğollar) arasında yaşamak zorunda kalmıştır. Tatbik edilen her türlü askerî, demografik ve kültürel baskıya, bütün gücüyle direnen ve bu hâkimiyeti kabullenmek istemeyen bir kavmin tarihî seyri araştırmamızda ele alınmıştır.

Dolikosefal, brakisefal ve mongoloid ırkların sırasıyla etkisine maruz kalan Kırgızların etnik yönden var olma mücadelesi, dönemlerine göre tespit edilmeye çalışılmıştır. Brakisefal ve mongoloid ırkın derin izlerini bedenlerinde taşıyan Kırgızların, askerî-kültürel-etnik baskılarla dize getirilmeleri ve günümüze farklı bir fizyonomiyle nasıl ulaştıkları mevcut çalışmayla ortaya konulmak istenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Kırgızlar, asimilasyon, antropoloji, brakisefal, dolikosefal, mongoloid, Yenisey, Tanrıdağları.

Giriş

Çin yıllıklarında MÖ 600'lü yıllarda *Jung-Ti* (Hunlar, Moğollar, Tibetliler) kavimlerinin tefrik edilmesinden sonra, bu kavimlerin tarihleri, yaşam biçimleri, askerî yapıları ve diğer özelliklerini öğrenmek mümkün hale gelmiştir (Onat 1991: 63-71, Ögel 1998/1: 48). Bir süre sonrada Çinli

* Yrd. Doç., Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / Çankırı
kalkan12@hotmail.com

tüccarlar, seyyahlar, askerler ve yerli halkla temas eden “kuzey barbarları” (Türkler, Moğollar ve Tibetlileri yıllıklar bu şekilde adlandırmaktadır) tanındıkça, vakanüvisler tarafından kendi etnik yapıları içinde farklı gruplara bölünmeye başlanacaktır. Türk kavimlerinin ayırıcı özelliklerinin anlaşılması ve yerleşim bölgelerinin tespitinden sonra, her yıl üzerlerine saldıran kuzeyliler hakkında daha sağlıklı kaynaklarla bilgi toplamak ve alınacak tedbirleri belirlemek artık imparatorluk sarayındaki memurların (generaller, vezirler vd) görevi haline gelmiştir. Hun boylarının sosyal birliktelik oluşturarak, siyasi teşekküllerini şekillendirmelerinin akabinde, sık sık Kuzey Çin sınırlarında yağma hareketleri görülecektir. Hunların federatif yapı altında toparlanmasından önce de kuzey kavimleri dağınık gruplar halinde Çin’in kuzeyindeki bölgelere saldırmışlardır. Bu hareketlerin başlamasında, Çin’in yayılcı politikalarının ve Hunların otlak alanlarının yok edilmesinin etkin rol oynadığını belirtmek gerekir.

Büyük Ch’in imparatoru “Shih-huang-ti dönemindeki yayılma politikasına bağlı olarak (MÖ 221-214) General Ming-tien 100.000 kişilik bir orduyla Çin Seddi’nin dışına sevk edilir. Bu kalabalık orduya karşı koyamayan Hun Yabgusu Teoman (Tuman-Tümen, Duman-Mete-Mo-t’un Han’ın babası) ilerlediği bölgelerden çekilmek zorunda kalır” (Siunnu 1998: 30, Ögel 1998: 71). Çin imparatorluğuyla çarpışmalar devam etmektedir. Her ne sebeple olursa olsun artık taraflar birbirlerini çok iyi tanımakta ve hareketlerini bu bilgilere bağlı olarak yönlendirmektedirler. Bu askerî hareketlere, yakın coğrafi çevrede bulunan ve aynı kültür kuşağına mensup diğer Türk boylarının da dâhil olduğu unutulmamalıdır.

T’ie-le (Ting-ling, Töles, Tölös, Kao-ch’e: tegerek, çevresi yuvarlak, çember, yüksek arabalı anlamları vardır), Kırgız, Hu-te (Mo-tun’a bağlı olan bu devlet, Pamir (Ts’ung-ling) Dağlarının yukarısındaki sıra dağların kuzeyinde bulunmaktaydı (Taşağıl 2004: 13), Hun-yüler vd. boyların yakın yerleşim alanlarında yer alması sebebiyle yaşanacak gelişmeler, Çin’de imparatorluk sarayını tedbir almaya yöneltecektir (Golden 2002: 75, Eberhard 2000: 33). Aynı saha içindeki Kırgızlar (yıllıklarda bu tarihlerde Ke-k’un adıyla geçmektedir) “o dönemde Batı Sibirya’daki Sayan-Altay dağ silsilelerinin yerleşime uygun alanlarında ve Yenisey nehri boylarında görülmektedir” (Baytur 1992: 14-15). Hun boylarının Yenisey ve Minusinsk havzasına inmelerinden önce, Kırgızların bu bölgede bulundukları bilinmektedir. Gerek kendi aralarında gerekse Güney Sibirya’daki diğer boylarla mücadele halinde bulunan Hunlar, yavaş yavaş batıya doğru kaymaya başlamışlardır. “Askerî gelişmelere bağlı olarak yenilgiye uğrayan

Hun boyları Ting-lingler, Kırgızlar ve diğerleri karşısında bazen topraklarına geri dönmek zorunda kalırlar” (Vın Şın 1997: 147).

Aynı çağın diğer iki en büyük gücünden biri olan Ting-lingler “Baykal Gölü’nün batısından Güney Sibiry’a ve Yenisey havzasına kadar uzanan sahada yaşamaktaydılar. Ting-linglerle Kırgızlar arasında kültürel bir birliktelik mevcuttur. Hunların kuzeyinde yer alan Ting-linglerin Hu-te ve Kırgız boyları arasında en kalabalık grup olduğu tespit edilmiştir” (Taşağıl 2004: 7, 97, 111; Biçurin 1950: 87). Eberhard’ın tespitlerine göre Ding-ling’lerin Türk oldukları ve bir Hun boyunu teşkil ettikleri muhakkaktır (1996: 71). Taşağıl’ın araştırmalarına göre Ting-lingler sadece bu bölgelerde değil çok geniş bir saha da hareket halindeydiler. “Batı kolları İrtiş ırmağı, güney kolları ise Gobi Çöl’ünden Çin’e doğru yayılmıştır. Kuzey grubu ise Baykal-Yenisey civarında yaşayanlardan oluşuyordu. Batı grubu önce Güney Kazakistan’a sonra Avrupa’ya, güney grubu ise Sarı Irmağın doğduğu yere doğru yayılmıştır” (2004: 7).

Ting-lingler, kaynaklarda Töles ve daha sonra tarih sahnesine çıkacak olan Kao-c’he’ler ile özdeşleştirilmiştir. Bunların Hunlarla olan yakınlığını ve Türk olduklarını Eberhard açıkça ifade etmektedir. Ama Gömeç, Töleslerin Hunlar’dan değil, Hunların Tölesler’den çıkmış bir grup olduğunu ileri sürmektedir (2006: 175). Ögel’in (1948: 795-811), ve Taşağıl’ın (1991: 234-243) Töleslerle ilgili makalelerinde etnik yapıları ve yerleşim alanları ayrıntılı olarak verilmiştir. Kaynaklarda “Juan-juanlara saldıran Kao-ch’elara Ting-ling adının verildiği, Çinlilerle temasın sağlanmasıyla Ti-li ya da T’ie-le adını Tölesler için kullandıkları, Kao-ch’elarin kuzeyde yaşarken Ch’ih-lo adıyla tanındıkları, Göktürkleri teşkil eden en büyük grupları oluşturan Töleslerin (T’ie-lo) sonradan devletin yıkılmasında da aktif rol oynadığı belirtilmektedir” (Taşağıl 2004: 11,13,28,41,43, Giraud 1999: 275-276, Gumilyev’e göre bu etnonim günümüzde Altaylar’da Teleütler şeklinde halen daha vardır (2004b: 24).

Diğer kaynaklardaki beyanata göre “Hunların kuzeyinde Ting-lingler yaşıyordu. Bunlar, Yenisey’den Selenga’ya kadar uzanan Sayan sıradağlarının eteklerine saçılmışlardır. Yenisey boylarında, Ting-linglerin tam olarak bilinmeyen Kien-kun-C’hi-ku (Kırgız adının Çince telaffuzu) kabileleriyle karışımından ortaya çıkmış olan Kırgız halkıyla kaynaştılar (Eberhard 2000: 47, 48, Gumilyev 2005: 54, Aristov 1895: 63). Kalabalık kavimlerin bulunduğu coğrafi sahada yer alan Kırgızları, Gumilyev, “muğlâk kökenli bir kabile” şeklinde tanımlamaktadır (2006: 108).

Büyük kavimlere yakın yerleşim alanlarında yaşayan Kırgızların tarihî seyrirlerinin badireli bir geçmişi vardır. Kırgızların yerleştikleri topraklar, bulundukları bölgelere göre değişiklik göstermektedir. Kırgızlar, geçen yüzyılların akışı içerisinde yaşadıkları bölge ve sınır komşularının gücüne göre farklı mücadelelerle karşı karşıya kalmışlardır. Bu mücadele çemberi içinde yer almaları, sadece diğer faktörlere bağlı değildir, Kırgızların otorite tanımayan karakteristik özellikleri, diğer gelişmelere dâhil edildiğinde mevcut durum daha iyi anlaşılır. Kırgızlar, daimi bir mücadele ortamında bulunduklarından coğrafi olarak yer değiştirmek zorunda bırakılmışlardır. Farklı coğrafyalara küçük obalar-aileler halinde göç ettirilen Kırgızlar, demografik olarak azınlıkta kaldıkları için zamanla etnik yönden eriyceklerdir (Kalkan 2005: 77-99).

Araştırmamızda göç etaplarına ayrıntısıyla girilmeyip (başka bir makalede ilgili konu üzerinde durulmuştur) sadece sürgün dönemleri tarihleriyle verilerek, demografik-etnik asimile dönemlerinin özellikleri ve uygulanış şekilleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Konu, kesit örnekler ve önemli olaylarla açıklanacaktır. Diğer olaylar sadece tarihler şeklinde verilerek, ilgili araştırmacıların-okuyucuların kaynaklara ulaşmasını sağlama amacı hedeflenmektedir. Antropolojik verilerden, demografik göçün ırklar üzerindeki seyrini görmek ve fizyonomik farklılaşmaların hangi sebeplere bağlı olarak ortaya çıktığını ispatlamak amacıyla faydalanılacaktır. Araştırmamızda, Çin yıllıklarından faydalanırken (Rusça, Kazak, Uygur, Kırgız vd. lehçelerde) yer, şahıs, sülale adlarının okunuşunda Çince bilmediğimiz için Rus transkripsiyon sistemi kullanılacaktır.

Hunlar-T'ung-hular, Wu-huanlar-Hsien-piler, Göktürkler, Juan-juanlar Döneminde Kırgızlar

Askerî mücadelelerin ilk dönemi, aynı mekânı paylaşan Hunlarla yaşanmış ve Kırgız boyları bu çatışma ortamından büyük zarar görmüştür. Ortak tarihî seyrin bir araya getirdiği iki askerî milletin aynı coğrafyayı paylaşması, istemeden de olsa hâkimiyet mücadelesinin sertleşmesine sebebiyet verecektir. Kırgızlar, Hunlar gibi konargöçer bir kavimdir ve bozkır yaşamının en önemli dinamiği olan savaşçılık özellikleriyle tanınmaktadır. Askerî istidatlarıyla tanınan Hunlara yakın bölgelerde yaşamaları ilk olumsuzluktur. Orta Asya'da Kırgızların yaşadıkları bölgelerin, tarihî seyrin için de jeostratejik değer taşıması ikinci dezavantaj olarak değerlendirilebilir.

Kırgızların, Hun Tanrıkuşluğu döneminde sayı itibarıyla dikkat çeken bir nüfusa sahip olmaları da üçüncü olumsuzluktur (Taşağıl 2004: 7). Yenisey

Kırgızları, Yenisey, Sayan-Alтай, Minusinsk ve Abakan coğrafyasında en iyi yerleşim bölgelerini ellerinde bulundurmışlardır, bu da Kırgızlar üzerine düzenlenecek olan saldırıları kaçınılmaz kılan başka bir sebeptir. Zikredilen nedenlere bağlı olarak Büyük Hun Tanrıkutluğu'nun teşkilinden sonra Tanrıkut (Shan-yü) Mo-tun'un "MÖ 202-201 yılında Ke-k'un (Kırgızlar) üzerine Yenisey Angarı-Abakan nehri boylarına sefer düzenleyerek buraları ele geçirdiği ve Moğolistan'ın Hangay dağlarıyla Altay dağları arasındaki bölgede bulunan kavimleri hakimiyeti altına aldığı görülür" (Kabışulı 1997: 84, Şi Tszı 2003: 15).

Mo-tun Han döneminden itibaren büyük düşmanlar olarak görülen T'ung-huların ve Yüeh-chihlerin (Yüecilerin) ortadan kaldırılmasından sonra, hanedanlık mensupları yönlerini Kırgızlar üzerine çevirecektir (Aristov 1896: 291). Kırgızlarla sürekli bir mücadele seyri başlayacak, Hun askerî birlikleri MÖ 201-200, 129, 127, 99, 56, 54, 51, 49, 48, 46, 42, 35 ve tespit edilemeyen diğer yıllarda büyük askerî birliklerle saldırılar düzenleyeceklerdir (Ögel 1998/1: 217, 218, 262, Klyastorniy vd. 2000: 53). Fakat Hunların bu saldırılarda verdikleri kalıcı zararlar istenilen sonucu vermemiş, Kırgızlar sonraki yıllarda yine Hun yönetimine karşı isyan etmiştir. Hun kağanları, Kırgızlara karşı uyguladıkları politikaları değiştirmek zorunda kalacak; düzenlenen seferlerde esir alınan halk, farklı bölgelere özellikle kuzeye zorla göç ettirilecektir (Golden 2002: 76). Bazı Kırgız grupları da Hunların yönetimi altında bulunan diğer boyların arasına yerleştirilmiştir.

Bu boylar, Hunlar döneminde farklı sebeplere binaen belirli bir sürgün politikasına tabi tutulur (2005: 205-227). Demografik eritme dönemi uzun süre devam ettirilir. İsyanların büyük bir kısmında Kırgızlar, diğer kavimlerden yardım ister; bu da Hunları daha sert tedbirler almaya zorlar. Aynı bölgede yaşayan Ting-linglerle Hunlar hâkimiyet mücadelesine girmiş; bazen Çin'in desteğini alan (MÖ 72) bu kavim, Hunlara ağır darbeler indirmiştir (Düen Lien 1998: 137). Ting-ling birliği içinde yer alarak Hunlara saldıran Kırgızlar, güçlendikleri dönemlerde de Ting-linglerle çarpışmalara girişeceklerdir. Hunlarla rekabet halinde bulunan Ting-lingler, ortak düşmana karşı daha güçlü olmak amacıyla sonraki dönemlerde sayı olarak azalan Kırgızlarla ittifak yoluna gitmişlerdir.

Hunlar döneminde, Kırgız boyları üzerine düzenlenen seferlerin en önemlilerinden biri Oyanşu'nun verdiği bilgilere göre MÖ 56 yılında gerçekleşmiştir. "25 Tarih. Yeni T'angname" "Hunlar, Han Sülalesine tabi olan General Li ling'i sağ kol hanı (beği), Wei-lüe'yi, Ting-linglere beğ (yabgu)

olarak atamıştır. Daha sonra Chih-chih (Kutizu) Tengrikut, Chien-k'un (Kırgızları) hakimiyet altına almıştır" (Oyanşu 1997: 83, Biçurin 1829: 6) şeklinde bir kayda sahiptir. Bu kaynak, aynı zamanda Kırgız, Ting-ling coğrafi yakınlığının da bir delilidir. Daha sonraki tarihî seyir ve var olma mücadelesi, bazı dönemlerde Kırgızları Ting-linglerle birlikte hareket etme mecburiyetinde bırakacaktır (Gumilyev 2005: 190).

Kırgızlar, MS 200'lü yıllarda Han Sülalesi'nin (MS 220'de) ortadan kalktığı ve Hun hâkimiyetinin de yok olduğu bölgelerde tekrar siyasî yapılarını teşkil etmeye başlayacak ve zamanla güçlü bir askerî idare oluşturacaklardır. Fakat Kırgızların bağımsızlık dönemleri çok uzun sürmeyecektir (Ögel 1998: 374-383).

Siyasî mücadele seyrinde meydana gelen değişim, Kırgızları daha da zor durumda bırakır. Bilindiği üzere T'ung-huların torunları olan Wu-huanlar ve Hsien-piler, Hunlar tarafından indirilen darbeden sonra atalarının döneminde kendi topraklarına çekilmişlerdir. Yerleştikleri dağlık bölgenin adını alan bu kavimler, uzun yüzyıllar Hunlara tabi olarak yaşamış, bazen de Çin imparatoru Chao-ti'nin (MS 86-73) kışkırtmaları ile ayaklanmışlardır (Eberhard 1987: 97, Dunhu 1999: 17). Yaşanan isyan hareketleri, Hunların ezici askerî gücü ve baskılarıyla kısa sürede sindirilecektir.

Wu-huanlar, Wang Mang döneminde (MÖ 8-6, MS 22-23) "Ting-linglerle birlikte Çin'deki T'ai-chün eyaletine sınır muhafızı olarak zorla yerleştirilmişlerdir. Alishamadıkları ve iklimi sebebiyle zorlandıkları bu toprakları terk etmek istemelerine rağmen göç etme istekleri engellenecektir. MS 44 yılında çıkan karışıklıktan faydalanan Wu-huanlar ayaklanarak Hunlara ağır bir darbe indirirler. MS 49 yılında bu başarılarından dolayı Çin imparatoru Wu-huanları imparatorluk sarayında güzel bir törenle kabul buyurur" (Dunhu 1999: 18).

Hunlar, bazen toparlanarak Hsien-pilere ağır darbeler indiriyor ama (MS 133) ülke içinde tam bir istikrar sağlayamadığı için askeri baskılar devamlılık arz etmiyordu. Hunların zayıf düşmesinden kısa bir süre sonra, Wu-huanlar ikinci ağır darbeyi MS 109 yılında indirirler. Aynı tarihlerde Hsien-piler, Çin'e elçi göndermiştir, bu dönemde Tangutların Hunlara saldırarak yenilgiye uğratması üzerine iyice güçlenmeye başlayacaklardır (Grigoryev 1873: 83-99). Wu-huanları baskı altında tutamayan Hunlar artık kontrolü kaybetmiştir, çok geçmeden Wu-huanlar, Hsien-pilerin desteğiyle MS 147 yılında bağımsızlıklarını ilan ederler.

Bu çarpışmaların içinde kalan Kırgızlar ve Ting-lingler yüzyıllarca yakın bölgelerde yaşıyor olmaları sebebiyle Wu-huanlara ve Hsien-pilere bağlı kalmışlardır. Hunlardan belirli bir süreç içinde darbe yiyen ve nüfus yerleştirme politikasına bağlı olarak dağılan Kırgızlar, uzun bir sürede Moğol kabileleri arasında demografik erimeye tabi tutulacaktır. Normal şartlarda Moğol kabilelerinden kalabalık olan Kırgızların demografik olarak eritilmesi imkânsızdır, Hunların onları parçalayarak farklı bölgelere sürmesi sonucunda bu durum gerçekleşecektir.

Türk hâkimiyetinin Moğol gruplarına teslimi ile zaten Yenisey bölgesinde sınırlı da olsa farklı karışımlar sonucu (evlenmeler, zorunlu göçler, boylar arası yer değiştirmeler vb. sebepler dolayısıyla) vukubulan kaynaşmalar iyice hareketlenecek ve (Wu-huanlar-Hsien-pilerin torunları) Juan-juanlar döneminden (Salğarullı 1999: 144) Göktürk Kağanlığı'nın kurulacağı zamana kadar etnik kaynaşma yaşanacaktır. Bu etnik kaynaşma, Juan-juanların hükümlan olduğu dönemde daha belirgin çizgilerle görülür. Juan-juanlar ağırlıklı olarak (menşei konusunda bilim adamları arasında ihtilaflar bulunmaktadır) Moğol-Tunguz vd. kökenli kavimler arasında yer aldıkları için (Eberhard 1987: 165, Golden 2002: 61) Kırgızlara ve Ting-linglere yönelik politikaları değişiklik göstermemiş, bazı dönemler hariç diğer Türk boylarına uyguladıkları ağır tahakkümü aynen devam ettirmişlerdir.

Juan-juan Devleti kurulduktan kısa bir süre sonra hâkimiyet alanını genişletmeye başlar. “(MS 410-414) Yenisey boylarında yaşayan Kırgızları ve Ho-weileri (Sibiry kabileleri) itaat altına alır” (Gumilyev 2004a: 25). Türk tarihinin durgunluk dönemi (Çin’de ve başka yerlerde Türk soylu bazı devletler bulunsa bile) olarak görülen ve 551-552 yılına kadar devam eden dağınık dönem içinde Hun soylu boylar farklı bölgelerde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Tabii olarak boy birliğinin olmadığı dönemde Türk boylarının sayı olarak büyük zayıflık verdikleri görülecektir. Moğol asıllı devletlerin bu boylara ağır tahakkümde bulundukları ve vergi yükleri yükledikleri bilinmektedir.

Juan-juan hâkimiyetine son veren ve iktidarı ele geçiren Aşina sülalesi hâkimiyet alanını eskiden olduğu gibi tabii sınırlarına doğru ilerleterek bütün toprakları (küçük bir iki bölge dışında) yeniden ele geçirecektir. Hunların yıkılmasından sonra Moğol hâkimiyeti döneminde bir süre nefes alan Türk-Kırgız mücadelesi tekrar başlamıştır.

Hunlar döneminde olduğu gibi, Göktürk Kağanlığı'nın kurulmasından kısa bir süre sonra Kırgızlara şiddetli saldırılar düzenlenecektir. Göktürk

Kağanlığı'nın kuzey kanadını oluşturan Kırgızlar yine isyan hareketlerine giriştikleri için cezalandırılır ve Göktürklerin tarafından sürülürler (Li Mau-Tsai 2006: 70, 207, Chavannes 2007: 140). 699 yılında "Bars Beğ idi. Kağan adını burada biz verdik. Küçük kız kardeşimi prenses olarak verdik. Kendisi yanıldı ve öldü. Halkı kul köle oldu" (Gömeç 1997: 60) şeklinde kitabelerde bir kayıt yer almaktadır. Bars (Pars) Beğ sadece Türgişlerin (Türkeşlerin) hanı değildir, Kırgızların yaşadıkları Yenisey, Minusinsk, Kuzey Moğolistan, Sayan-Altay, Abakan bölgesi de Bars Beğ'e tabiyet arz etmiştir. Bars Beğ'in hakimiyetini kabul ederek onu han olarak tanımışlardır (Coldoşev 2005: 21, Bartold 1997: 23). Hunların askeri mücadelelere bağlı olarak Kırgızlar ve diğer Türk kavimlerine hiçbir şekilde üstünlük sağlama şansı tanımadıkları açıkça görülmektedir.

Konumuzun sınırlılık alanını aşmaması açısından yine sadece düzenlenen askerî saldırıların tarihleri verilecektir. Göktürk Kağanlığı döneminde 552-553, 554, 555, 562, 627, 628, 630, 631, 638, 647, 648, 650, 681, 696, 697, 699, 706, 709, 710-711 ve sonraki yıllarda seferler düzenlenmiştir (Liu Mai-Tsai 2006: 19, 207, Chavannes 2007: 58, Golden 2002: 103, 111, 147, Taşağıl 1995: 20, 111, 142, 177; 1999: 2, 7, 40, 42, 46, 66, 90; 2004: 22, 38, 40). Bazı dönemlerde (648), Kırgızların mevcut durumdan faydalanarak yenisinden toparlandıkları ve eski topraklarında hakimiyeti ele geçirmek için hareket ettikleri görülür (Bartold 1997: 23, Taşağıl 2004: 22, 33, 37).

"716 yılında Kapgan Kağan'ın ölümüne kadar geçen 19 yıllık süre içinde doğuda Sarı ırmağa ve Shan-tung ovasına, Demir Kapıya, Kögmen dağlarının kuzeyindeki Kırgız ülkesine toplam yirmi beş sefer yapılır, onlarla üç kez savaşılmıştır" (Taşağıl 2004: 37). Türklerle Kırgızlar arasındaki hâkimiyet mücadelesinin hangi boyutlara ulaştığını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Göktürk Kağanlığı'nın yine diğer Türk kökenli kavimlerin de (Kırgızlar, Basmıllar, Karluklar, Uygurlar) içinde bulunduğu ittifakla çökertilmesinden sonra mücadele aynen kaldığı yerden devam edecektir. Önce kendi aralarında hesaplaşan müttefikler kozlarını paylaştıktan sonra içlerinde en güçlüleri şeklinde görülen ve akabinde tek güç olarak kalan Uygurlara tabi olacaklardır. Uygurlar, diğer kavimlerin topraklarını hâkimiyet alanlarına dâhil etmekte gecikmeyecek ve hemen harekete geçeceklerdir. Kırgızlar uzun süren varlık mücadelesinde yüzyıllardır dize getiremedikleri Aşina sülalesini yıkmanın verdiği rahatlıkla topraklarında toparlanırken, bu sülalenin varisi olduğunu iddia eden Uygurların saldırısına uğrayacaklardır.

Uygurlar ve Cengiziler Döneminde Kırgızlar

Uygur Devletinin de Kırgızlar ile olan ilişkileri sürekli bir askerî mücadele şeklinde olmuş her iki taraf fırsatını buldukları an çeşitli ittifak yollarına giderek diğer kavimlerin desteğiyle birbirlerine kalıcı darbeler indirmenin yollarını aramışlardır (Wang Yen Te 1989: 17, 22-23).

Ma Minli'nin verdiği bilgilere göre “744 yılında Uygurlar ordalarını Ötüken dağının eteklerine kurduktan sonra, 748 yılında Yenisey Kırgızlarını yönetim altına almışlardır. Bundan sonra Uygurların Tanrıdağları bölgesinde genişlemeleriyle beraber, IX. asrın 40 lı yıllarında Kırgız boyları üç defa batıya göç ettirilerek Kuca bölgesine, Orta Asya ve Kış gibi yerlere getirilmiştir. Buradan Yenisey Kırgızlarının bazı uruğları bu büyük sürgün ile batıya göç ettirilmiştir” (1997: 112-113).

Seferler bir iki askerî hareketle bitmeyecektir, ardı arkası kesilmeyen baskın ve vurgunlar Kırgızlara yaşadıkları topraklarda varlıklarını sürdürme imkânı vermeyecektir. Çin yıllıklarında tespit edilebilen seferler aşağıdaki gibidir:

Bu seferlerin tarihleri 748, 750, 751, 752-3, 758, 760, 765, 790, 792, 795, 800, 805, 808, 810, 815, 816, 818, 820, 821, 839 ve 840 yılları arasındadır (Yan Şinmen 1998: 271-3, Golden 2002: 148, Liu Zişao 1988: 721, Roux 2001: 200). Uygurların uygulamada Hunlar ve Gök-türklerden farkı, Kırgız boylarının diğer boylarla askerî ittifak oluşturmalarını engellemek için onları daha da uzağa sürmeleridir.

Bu sürgün hareketleri, Uygurlar tarafından sık sık tekrarlanmış ve Kırgızların eski topraklarına geri dönmeleri engellenmiştir. Eski dönemlerde olduğu gibi gerçekleştirilen düzenli sürgün hareketleri başarıya ulaşmamış, sonunda Kırgızlar Uygurları yıkmıştır (İzgi 1987: 27). Uygurların yıkılmasından sonra 84 yıl sürecek olan bağımsızlık döneminde (840-924/5) Kırgızlar, Uygurlara ağır bir intikam bedeli ödettirmişlerdir. Siyasî platformda olaya bakıldığında bunun bir hâkimiyet mücadelesi olduğu kabul edilebilir ama bu çatışma artık askerî mücadele anlayışının sınırlarını aşmıştır. Uygur Kağanlığı'nın merkezine düzenlenen saldırıdaki katliamın boyutu da olayın bakış açısının nerelere ulaştığını gösteriyor olması açısından önemlidir.

Yaklaşık bu bir asırlık kısa istiklal döneminden sonra doğudan gelen Karakitay (Tsidan-Kıtan diğer adıyla Batı Lyao Devleti) tehlikesi Kırgızlar için yıkıcı darbe olmuştur. Gumilyev, “Uygurların mağlup olmasından sonra Kırgızların tekrar Sibiry'a dönmeleri dikkat çekicidir” demektedir (2003: 262) bu aslında normaldir. Moğolistan, Yedisu ve Kuzey Çin'deki

hâkimiyeti kısa süre de olsa sürdüren Kırgızların, Kitan darbesinden sonra geçici olarak bulundukları yerlerde kalmalarını gerektirecek hiçbir sebep yoktur. Kırgızların kendi toprakları Yenisey, Minusinsk daha zengin ve yerleşime elverişlidir. Bütün kavimlerin burayı (Ötüken, Ordos) ele geçirmek için adeta her şeylerini ortaya koydukları düşünüldüğünde, Kırgızların diğer büyük kavimlere daha ne kadar dayanabilecekleri sorusunu sormak gerekir. Yüzyıllardır devam eden askerî hareketler, savaşı kazanmış olsalar da Kırgızları demografik olarak yeterince tüketmiştir, artık bu topraklar için kayıp vermenin bir anlam ifade etmediğine kanaat getirerek eski topraklarına geri döndükleri anlaşılabacaktır.

Lyao Sülalesi (907-1125) (Lyao Şi 2003: 82-86) adı verilen bu devlete Yenisey Kırgızları, 931 yılında tabiiyet arz ederler. Tunguz-Mançu ve Moğol kanı taşıyan bu gruplar, 1128-1130 yıllarından itibaren Yedisu sahasına gireceklerdir (Lyao Şi 2006: 15-31). Kitanlar hakimiyet alanlarını “kuzeyde bu tarihlerden önce kısa süreli de olsa Kırgız (Yenisey’deki) ülkesinden güneyde Belh’e kadar, batıda Harezmi’den Uygur ülkesine kadar genişletmişlerdir” (Bartold 1997: 411). Bütün istilacı kavimlere olduğu gibi Kitanlara da Kırgızlar savunma güdülerini gereği sert karşılık göstereceklerdir. Aynı sertlik, mukabilinde düşmanca tavrı beraberinde getireceği için kısa sürede kurulan Lyao Devleti, Kırgızlara ilk fırsatta ağır darbeler indirecektir.

Kitanlar döneminde “1128 yılında Yeh-lü Ta-shih’nin Orta Asya’daki iki nehrin arasında Lyao Hanlığı’nı kurduktan sonra, asker sevk ederek Kırgızlara saldırıda bulunduğu ve öcünü aldığı görülür. Bu dönemde tekrar bir grup Kırgız, Tanrıdağları bölgesine sürülmüştür” (Runkun 1997: 141, Gumilyev 2003b: 151, Golden 2002: 153). Kitanlar, 1211 yılında Naymanlar tarafından yıkılmıştır, Kitan (Kıtay-Karakıtay şeklinde de okunmaktadır) Devleti döneminde Kırgızların arasına sızmaya başlayan Moğol kökenli boylar, onların etnik yapısında yüzeysel de olsa iz bırakmıştır (Bartold 1997: 38-40, 87-93). Karakitanların sayısı olarak az olmasına rağmen etnik baskı oluşturmaları tamamen Tanrıdağları bölgesindeki Kırgızların sayısının azlığı ile ilgilidir. Diğer Türk boyları Kitanların fazlasıyla üzerinde sayı üstünlüğüne sahiptir. Tehdit unsuru olarak gördükleri için sonraki dönemlerde Moğollar tarafından Yenisey, Gorno-Altay, Minusinsk, Kuzey Çin ve diğer bölgelere sürgün edilen Kırgızların Tanrıdağı bölgesine yoğun bir şekilde gelmeleriyle durum değişecektir (Yenşen 1990: 703). Kırgızlar, Tanrıdağları bölgesinde zamanla kalabalıklaşacak ve sonradan görüleceği üzere (büyük göçlerle küçük bazı gruplar hariç -Hakas ve Yakut topraklarında halen daha varlıklarını sürdüren Kırgızlar

gız boyları vardır- Yenisey sahasını terk edeceklerdir) Tanrıdağları'ndaki en kalabalık kavim haline geleceklerdir. Tabii olarak bu göç, zamana ve yaşanan gelişmelere bağlı olarak uzun bir seyre sahiptir.

Karahanlı hakimiyeti altında yaşayan Kırgız boylarının Yedisu ve Çu bölgesinde diğer Türk boylarıyla (Oğuz-Uygur gruplarıyla) yüzeysel bir kaynaşmaya yöneldiği görülür (Genç 2004: 31-34). Karahanlıların yanı sıra bölgede kurulan diğer Türk devletleri, yerli halkla etnik olarak karışık kaynaşmış ve Kırgızların hakim oldukları coğrafyada devletlerini kurmuşlardır (Grousset 1980: 149-152). Kırgızlar, bu bölgede dağınık gruplar halinde Fergana, Pamir-Alay, Tiyanşan-Aladağ silsileleri ve Yedisu-Çu bölgelerinde yaşadıkları için siyasî bir birliklilik oluşturarak Karahanlılar karşısında güç teşkil edememişlerdir.

Karakıtayları yok eden Naymanlara, ağır darbe indirip Tanrıdağları bölgesindeki hakimiyetine son veren Moğollar, Cebe'nin komutası altındaki birliklerle 1218 yılında Küçlük Han'ı öldürmeyi başarmış ve bu tarihten sonra Moğol birlikleri bölgeye tamamen yerleşmiştir (2001: 172-3).

Yenisey Kırgızları, "1207 yılında Çingiz Han'ın gönderdiği elçileri kabul ederek Urus Inal döneminde, Moğol hakimiyetini kabul etmiştir" (Baytur 1992: 34). Çingiz Han tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanan bu olay, sonraki tarihlerde Kırgızların başına gelecek sıkıntıların başlangıcı olmuştur. Moğol tabiiyetini kabul etmek demek belki Kırgız halkının yok olmasını engellemek amacına hizmet edecektir ama tabiiyetin getirdiği yük oldukça ağırdır. Yüksek oranlardaki vergiler ve asker verme mecburiyeti orman halklarını ve Kırgızları tahammül edemez hale getirecektir. Bunun üzerine Tumatların isyanına Kırgızlar da katılacaktır (Butanayev 2002: 149). Aradan uzun süre geçmeden Moğol vahşetine maruz kalan Kırgızlar, 1217-8 yılında isyan hareketine girişeceklerdir; fakat hiç beklemedikleri ağır bir darbe durumu daha da kötüye götürecektir (Coldoşev 2005: 165, Karayev 1998: 164). Kırgızlar, Moğolların zayıf düştükleri dönemlerde fırsatını bulur bulmaz bağımsızlık arayışına girişecek ama kısa süre sonra Moğollar toparlanınca ağır darbeler indirecektir.

1220'li yıllarda Lyu-Ts'idi'nin Çingiz Han'la görüştüktan sonra verdiği bilgiler ışığında yazılan ve küçük bir eser olan Bey şi-tsz'i'nin (P'ei-shih tse) "Kuzeydeki Elçilik Seferinin Hatıraları" adlı seyahatnamesinde "Kırgızların bu dönemde sadece Yenisey'de değil, Cungarya ve Yedisu'da da yaşadıkları kaydedilmektedir" (Bey şi-tsz'i 2005: 69,72). 1251 yılında Boğa Noyan iki tümen asker ile Kırgızlar üzerine gönderilir. 1254 yılındaki

istiklal girişimleri iyi sonuç verecek ve Kırgızların bağımsızlıkları 16 yıl sürecektir, 1270 yılında tekrar Moğol üstünlüğü tesis edilecektir (Malabayev 1999: 49). Özellikle Arık Boğa'nın Kubilay'a karşı hanlık iddiası ve akabinde yenilmesi, ordasının (merkezinin) Kırgız topraklarında bulunması sebebiyle, bölgenin savaş alanına döndüğü görülür. Kubilay'ın birliklerinin üstün gelmesi üzerine Arık Boğa, hanlık iddiasından vazgeçecektir. 1264 yılından sonra Moğol askerleri tamamen Tuva'ya yerleşir.

Kırgız tarihinde Moğol dönemi diye bilinen bu yıllar, Hudyakov tarafından şöyle tasvir edilmektedir: “Kırgızların bazı boyları saldırılar sonucunda esir alınmıştır, bazı grupları ise tundra ormanlarıyla kaplı alanlara kaçıp, çeşitli yerlere dağılmışlardır. Aynı bir bölümü de kutuplara doğru sürülerek insan elinin yetişmeyeceği bölgelere kaçmıştır” (1990: 121). Moğolların elinden bir türlü kaçış kurtuluş olmamış, Kırgızlar parçalanarak farklı bölgelere iskân edilmişlerdir. Kırgızlar, Minusinsk bölgesi ve Tuva'dan Mançurya'ya göç ettirilmiştir, daha sonra Kubilay Han'ın emriyle Çjaoçjou şehrine yerleştirilmiştir. Bunun dışında Shan-tung'a boylar şeklinde gönderilen Kırgızlar çok sayıdadır (Butanayev 2002: 152-153, Yuan-şi 2003: 62).

Cuci'nin büyük oğlu Orda (Ordu) döneminde, Yenisey-İrtiş nehri arasında yaşayan Kırgızların Kıpçak boyunun, İli ile İrtiş nehirleri arasındaki bölgeye göç ettirildiği görülmektedir” (Minli 1997: 116) yine aynı şekilde “1262-1263 yıllarında Arık Boğa'ya bağlı olanlar, İli nehrine göç etmiştir. 1264 yılındaki savaşta yenildikten sonra kaçarak gelip Kubilay'a bağlanmıştır. O, İrtiş ve Yenisey nehirleri bölgesine sürüp getirdiği Kırgızları, komşu Tiyeşan bölgelerine göndermiştir (Minli 1997: 116).

1273 ve 1279 yılında Kırgızlar tekrar Yuan Sülalesi'ne isyan edeceklerdir. 1286-89 yılları arasında Haydu ile Kubilay arasındaki çatışmalarda Kırgız birlikleri asker olarak kullanılacak ve kırılacaklardır (Butanayev 2002: 152). Moğollar, Sibir kavimlerinin otorite altına alınmasında ve diğer yerlerin ele geçirilmesinde öncü birlikleri arasında yer alan Kırgız askerlerinden büyük ölçüde faydalanmıştır. Bitmek tükenmek bilmeyen Moğol seferleri, çok sayıda Kırgız'ın kırılıp yok olması anlamına gelecektir.

Yine “29 yılının (1292) güzünde Tszinşan dağına sefer düzenleyip orada Kaydu'nun 3000 çadırdan fazla olan halkını göç ettirerek, Helin'e (Karakorum) getirmişlerdir. Daha sonra Tsilitszisiler (Kırgızlar) üzerine hareket emri verilir” (Yuan Şi 2006: 198). Moğol birliklerinin Kırgızlara

düzenledikleri seferlerin ardı arkası kesilmemiş ama tam anlamıyla vassallık idaresi bölgede tesis edilememiştir. Yüzyıllardır Türk kavimleriyle yaşanan askerî mücadeleler hiç değişmeden Moğollarla yaşanmış, sadece mücadelelerin zamanı ve çarpışılan istilacı gücün adı değişmiştir. Coğrafi mekan aynıdır, Kırgızlar göç ederek dağıldıkları için çarpışmaların alanı genişlemiş Fergana bölgesi, Yedisu, Çu ve Kuzey Çin mevcut alana dâhil edilmiştir.

Aradan çok uzun bir zaman geçmemiş yine Yuan Sülalesi döneminde Kubilay ve Timur tarafından “1293 ve 1295 yıllarında Kırgızlar, Sungua nehri bölgesindeki Cancavcu (bugünkü Cavyuan sahası) şehrine ve Cısan’daki (bugünkü Beyçin-Yançin bölgesi) Şandung’a göç ettirilmiştir (Runkun 1997: 142, Kıçanov 2003: 273). “Bu göç hareketlerine Kırgızlar isyanla karşılık verince, Kubilay Han tarafından 1277 yılında Batı Mançurya’ya tekrar büyük bir grup halinde sürgün edilmiştir” (Kıçanov 1991: 143). Hulug Han (1308-1312) döneminde de Kırgızlardan askerî garnizonlar kurma işi devam ettirilir. Bu uygulamalar (asker alma) ve göçler Kırgızları kırıp yok edecektir. Sayıları oldukça azalan Kırgızlar, bir daha bu bölgede eski güçlerine kavuşamayacaklardır.

Artık bu tarihlerden sonra zayıf düşen Kırgızlar, Yuan Sülalesi’nin (1271-1368) çöküşüyle beraber Oyrat (Cungar-Kalmak) boylarının saldırılarına açık hale gelecek ve demografik erime süreçleri daha yoğun bir şekilde devam edecektir. Çeşitli Çin sülaleleri (Ming) döneminde de (1368-1644) birçok Kırgız boyu, özellikle Yenisey ve Tanrıdağları bölgesinden uzaklaştırılmıştır.

Moğol hâkimiyeti ve Oyrat saldırılarından sonra 1545’li yıllara kadar bölgede köken olarak Moğol (*Mogulistan Devleti*)¹ soyundan gelen yöneticilerin etkili olduğu bir idare hüküm sürmüştür. Bu yöneticilerin hakimiyeti altındaki halkın büyük bir kısmı Kırgız, Uygur, Kazak vd. Türk kökenli kavimlerden meydana gelmektedir (Karayev 2008: 155-173). Zamanla Kırgızlar, aktif olarak siyasi mücadelelere katılmaya ve varlık göstermeye başlayacaklardır. Ama bunun için Kırgızların bir süre daha Moğol gücünün Yedisu, Çu ve Kuzey Çin bölgesinde azalmasını beklemeleri gerekmektedir.

Askerî istila ve göç hareketleri üzerinde kısaca durduktan sonra, bu dönemlerde Kırgızların nüfus yapısında meydana gelen azalmanın, etnik olarak ne türden değişimleri beraberinde getirdiğine bakmak gerekir.

Kırgızların Tarihi Dönemlere Göre Etkileşim Seyirleri

Hun Tanrıkutluğu’nun kurulmasından önce Orta Asya’da “Altay dağları ile Sayan dağlarının güneybatı kısımları, Taş devrinin ilk çağlarından beri

brakisefal beyaz ırk tarafından iskân ediliyordu. Bu ırk, bir yandan Tanrıdağları bölgesine doğru yayılırken, diğer yandan da bugünkü Kazakistan içlerine doğru sızmıştır” (Ögel 1991: 5). Güney Sibiry bu tarihlerde etnik yönden şekillenmeye başlamıştır, son yıllarda açılan mezarlardaki cesetlerden elde edilen antropolojik veriler mevcut durumu değiştirecek ve beyaz ırkın temsilcileri olan brakisefallerle (80-85), dolikosefal (70-75,9) ve mongoloidler (80 ve üzeri) (sarı ırk) arasındaki etnik değişimin sonraki yüzyıllarda vukubulduğu anlaşılabacaktır.

Bu tarihlerde, dolikosefallerin Tanrıdağları, Güney Kazakistan ve Volga boylarında görünmeye başlaması, batıdan doğuya doğru kitlesel bir hareketliliğin olduğunu ortaya koyar. Yine aynı dönemlerde Yenisey bölgesine uzak kuzeyden mongoloid ırkın temsilcilerinin az da olsa gelmeye başladıkları eldeki cesetlerin antropometrik ölçümlerinden anlaşılmaktadır. Hun devrine gelindiğinde Moğolistan ve Baykal gölü bölgesinin brakisefal-mongoloidlerle kaplı olduğu görülecektir. “Altay dağlarını baştan başa kaplayan ve bu bölgeye hâkim olan ırk ise, ta ilk devirlerden beri burada yaşamakta olan beyaz ırktır” (Ögel 1991: 32). Hun devrinde Güney Sibiry ve Yenisey bölgesi, yoğun göçler ve yerleşimle brakisefal beyaz ırkın yaygın olduğu bir alan haline gelmiştir. Hun devrinin sonları ve akâbindeki dönemde ise kuzeyden gelen göçlerle mongoloid ırk yavaş yavaş bölgeye nüfuz eder.

Konunun bir ölçüde açıklığa kavuşturulması ve askerî seferlerin neden bu kadar fazla olduğu sorusunu zihinlerden silbilmek için Tonyukuk’un anısına dikilen kitabede “Kırgızın güçlü kağanı bizim en büyük düşmanımızdır” (Malov 1951: 66) ifadesini dikkatli değerlendirmek gerekir. Bu cümleyi, Orkun “kuvvetli Kırgız hakanı düşmanımız oldu” şeklinde aktarmıştır (1994: 106). L. N. Gumilyev “Hepsinden daha ziyade Kırgız’ın güçlü kağanı düşmanımızdı” şeklinde okur (2003: 223). Aynı tereddüdü Roux’ta ifade etmiş “Kırgızlar, Türkçe konuşan Türkleşmiş Hint-Avrupalılar ya da ilk Asyalılardır ya da Türk olgusu ırksal değil, dilsel olgudur ki, tarihin akışı da bu olguyu büyük ölçüde doğrulamıştır” (2001: 206) şeklinde açıklama yapma gereği duymuştur. Türkiye’de bu saha üzerinde mütehassıs olan akademisyenler, yukarıdaki teze karşıdır. Roux’un bazı tezleri bakış açısına göre farklı bir mentaliteyi yansıtmaktadır. Fakat çeşitli konularda objektif olmayan bazı değerlendirmelerin bütün çalışmalara şâmil hale getirilmesi de doğru değildir. Açıklamalar, tarihçilere acaba Kırgızlar, Türk kökenli midir yoksa sonradan Türkler tarafından diğer

boylarla oluşturulan birliğin içine alınarak Türkleştirilmiş midir sorusunu sordurmaktadır.

Kırgız kavmine ait kültürel doku ile, Türkler arasındaki yaşam biçimi, mantalite, maişet şekli ve diğer konularda belirgin bir ayrım var mıdır? Bu farklılıklar ya da onları Türklerden ayıran özellik nedir? gibi soruları sıralamak mümkündür. Bu soruların neredeyse tamamına verilecek cevap hayırdır. Uzun yüzyıllar bağımsız olarak yaşamaya alışmış, diğer birçok kavimden daha çok özerkliğine düşkün olan bu kavmin Türklerle olan temaslarında onları zayıf kılan anlayış ve yaklaşım nedir?

Olaylar uzun ve karışık gelişim seyri içinde dikkatle tetkik edildiğinde, Kırgızların kültürel kimliklerini koruma noktasında takındıkları tavrın, Türklere karşı belirgin bir farklılık arz ettiğini ortaya koyacaktır. Kırgızlar, bazı kaynaklarda kültür düzeyi düşük bir kavim olarak gösterilirken bazı yıllıklarda ise ileri düzeyde yaşam biçimine sahip olan ve bölgesinde diğer kavimlerden farklı, daha gelişmiş hayat şartlarını sürdüren bir halk olarak zikredilir. Son yıllardaki mevcut arkeolojik veriler çok eski dönemlerden beri Kırgızların oldukça ileri düzeyde kültürel yaşam biçimine sahip bulundukları, Minusinsk, Güney Sibirya ve diğer yerlerde tarımla uğraştıkları, sulama kanalları inşa ettikleri, demir ve altın işlemeciliğinde yüksek teknolojiyi kullandıkları anlaşılmıştır (Karayev 2008: 78-86). Bütün bu özelliklerine rağmen, neden yüksek bir kültüre sahip olan Kırgızlar benliklerini koruma noktasında “koruyucu tavır” takınmamışlardır? Aynı soruyu Gumilyev de sormuş ama nedenini açıklamamıştır (2006: 79). Olayların lokal bir değerlendirmesi yapıldığında iki sebebin etkin rol oynamış olabileceği düşünülebilir. İlki Kırgızların Türk kültürünü kendi kültürel dokularıyla aynı görmeleri ve farkları ön plana çıkarmamalarından, ikincisi ise Türklerin kültürel seviyelerini kendi kültürlerinden daha düşük düzeyde görmeleri (bu Hunlar’dan önceki yüzyıllara aittir) sebebiyle tehdit unsuru şeklinde algılamamalarından kaynaklanmış olabilir. Çünkü Kırgızlar, Türklere oranla daha yoğun bir şekilde tarımla iştigal eylemekte ve Çin yıllıkları Hunlar’dan önce az da olsa bazı Kırgız şehirlerinden bahsetmektedir (Golden 2002: 150). Bu da yarı yerleşik hayatın unsurlarının Yenisey-Minusinsk-Abakan ve Altay’ın bereketli bölgelerinde devam ettirildiğine ve ekime elverişli alanlarında yaşandığına işaret eder.

Kırgız antropolojisinde, iklim-coğrafi farklılıklar ve yerleşik etnik grupların getirdiği antropometrik değişimler, belirli bir tanımlama ve tasnife tabi tutulacaktır. Tarafımızca düzenlenen etnik-coğrafi etaba göre ilk zaman

dilimi *birinci dönem* şeklinde isimlendirilecektir. Bu dönemde Hun, Gök-türk ve Uygur (yani Türk antropolojisinin) etnik yapısının, Kırgızlar üzerinde demografik ve etnik yönden etkisini nasıl tatbik ettiğini gösterme amacı hedeflenmiştir (Okladnikov 1968: 253-57). Güney Sibirya, Altay, Yedisu, Hun kültürü ve nüfus baskısının rahatlıkla hissedildiği bölgelerdir (Bernştam 1998: 458-60, Gumilyev 2003b: 113). Özellikle bu döneme ait olan Kırgız antropolojisi, birçok akademisyen tarafından Homo sapiens indo europaeus olarak nitelendirilir. “Çin kaynaklarına dayanılarak Kırgızların büyük-uzun boylu, sarı saçlı, beyaz yüzleri ve gök gözleriyle diğer kavimlerden ayrıldıkları” (Bernştam 1991: 277) belirtilmektedir, verilen fizyonomik tanımlar bu tiplmeyi doğrulamaktadır. Bu özelliklere sahip Kırgızlar, Hunlardan önce ve Hun Tanrıkuğu’nun kurulduğu ilk yüzyıllarda görülmektedir. Yukarıdaki fizyonomik tanımlama, Hun grupları ile aşağı yukarı benzer özellikler taşıdıklarını ortaya koymaktadır.

Aynı zamanda Naristov gibi uzmanlar tarafından Wu-sunların fizyonomik özellikleriyle Kırgız etnik benzerliği tesis edilmeye çalışılmıştır. Her iki kavmin mensupları arasında ilk dönemlerdeki dolikosefal özelliklerin fazlalığı ve antropometrik benzerlikler sebebiyle mevcut durum üzerinde durulmuştur. Bu tez, her ne kadar bazı âlimler arasında kabul görse de (Bernştam bunu reddetmektedir) ikna edici delillere dayanmamaktadır. Avrupaî elementlerin Kırgız fizyonomisinde olduğu kabul edilen bir gerçektir ama Yenisey Kırgızlarının fizyonomisi ile Tanrıdağı Kırgızlarının fizyonomisini karıştırmamak gerekir. Hanne’de verilen bilgilerin ışığında “Wu-sunların vücut yapıları farklı özelliklere sahiptir, onların gözleri gök (mavi), sakalları uzun, şekilleri maymuna benzemektedir, bunlar işte bu Wu-sunların torunlarıdır” denilmektedir. 1925 yılında Kansu bölgesinde yapılan arkeolojik kazılarda farklı devirlere ait ele geçen 82 ceset üzerinde yapılan antropolojik incelemede mongoloid tipe az da olsa rastlanmıştır (Kaşın vd. 2005: 128-9, Kadırbayev 1996: 290-1, Taşgöl 2004: 27). Bu bölgeler, Wu-sunların yerleşim alanları dâhilindedir.

Erken dönemlerde, Hunlar öncesi çağlarda ve Hunların ilk dönemlerinde Kırgızların Tanrıdağı’ndaki varlığından bahsetmek çok zordur. Sürgünlerle gönderilmiş olsalar dahi bu toplulukların bölgede demografik olarak iz bırakabilmeleri neredeyse imkânsızdır. Kırgız fizyonomisine yakınlığı ve kaynaşmaların yaşanmış olması sebebiyle, Avrupaî elementlerin Kırgızlar üzerinde belirli bir ölçüde görülmesine Ting-linglerin neden olduğu anlaşılmıştır. Ama bu fizyonomik değişim de geç dönemlerdedir (MÖ II-MS I-II. yüzyıllar), gözden kaçırılmaması gereken nokta Ting-linglerdeki Avrupaî elementlerin yüksek oranlarda görülme sebebinin yerleşim alanı ile

ilgili olduğudur. Bu bölgedeki etnik temasında, Sak (Saka) ve Sarmat (MÖ II-MS IV) kabileleri ile olan yakınlıkta aranması gerekir. Bugünkü Özbekistan (*Taşkent, Sırderya, Yeniderya, Kuanderya'dan Yedisu'ya oradan Kuzey Kazakistan'a*) (Kadırbayev 1996: 272-3), Kazakistan ve Kırgızistan topraklarının Fergana vadisiyle çevrili olduğu alanlara kadar yayılmış olan Ting-linglerin bir ucunun da Yenisey ve Minusinsk bölgelerine kadar uzandığı hatırlanmalıdır (Aristov 1896: 292). Hatta bu dönem mütehasısı A. Taşağıl, Kazakistan bozkırları üzerinden Tola nehri bölgesine kadar mevcut coğrafi sınırı uzatmakta (Taşağıl 2004: 7, 8, 12, 47, 62; 1991: 33-42), diğer uzman Gömeç ise Ting-ling (Töles) gruplarının Doğu ve Orta Avrupa'ya kadar yayıldıklarını açıklamaktadır (1997: 9).

Hunlarla yakın coğrafi bölgeleri paylaşan Kırgızlar, neden farklı bir fizyonomiye sahiptir ? Bu sorunun cevabı daha bulunmadan karşımızda hemen ikinci soru belirir. Türk kültürü alanına giren daha doğrusu Türk devletleri tarafından etnik eritmeye tabi tutularak belirli bir ölçüde fizyonomik değişime uğratan Kırgızlar (brakisefal baskınlık belirgin olarak artmış, dolikosefal özelliklerinden uzaklaşmışlardır), birinci dönemde nasıl bu kadar hızlı bir antropometrik değişime uğramışlardır? Yenisey Kırgızlarına ait olan antropolojik veriler (dolikosefal ve brakisefal baskın özellikler) zamanla silinerek, Tanrıdağı Kırgızlarının fizyolojisinde neden bu kadar hızlı ve şaşırtıcı bir değişim meydana getirir? Daha bir çok soru, uzun-grift açıklamalara muhtaç bir şekilde arayışını sürdürmektedir.

Bu sorulara cevap vermek tek başına tarih disiplininin altından kalkabileceği bir iş değildir, bunun içinde *fiziki antropoloji* (insan fizyonomisinin ortaya çıkışını, diğer fizyonomilerden farkını ve fizyonomik değişimleri inceleyen bilim dalı) (Wells 1984: 10), *antropometri* (vücut ölçülerini, kişinin yaşını, vücut yapısını, cinsiyetini ve yaş özelliklerini ölçen bilim dalı), *dermatoglifika* (kol ve parmakların deri yapılarını inceleyen bilim dalı), *seroloji* (kan gruplarını inceleyen bilim dalı), *odontoloji* (diş yapılarını inceleyen bilim dalı), *kraniyoloji* (kafa taslarını inceleyen bilim dalı), *paleantropoloji* (vücut kemiklerini inceleyen bilim dalı) ve *genoloji* (gen yapılarını inceleyen bilim dalı) gibi disiplinlere müracaat etmek zorundadır (Özbek 2003: 47, 55, 334, 666).

Kırgızlar, Asya antropolojik tipine mi İndo-Avrupa (Homo sapiens indo europaeus) antropolojik tipine mi dâhildir? İlk etapta, bu ırklar arası ayırım eldeki verilere göre rahatlıkla tespit edilebilmektedir. Homo sapiens asiaticus (Leakey 1988: 136) tipine girdiği baskın antropolojik verilerle sağlamlaştırı-

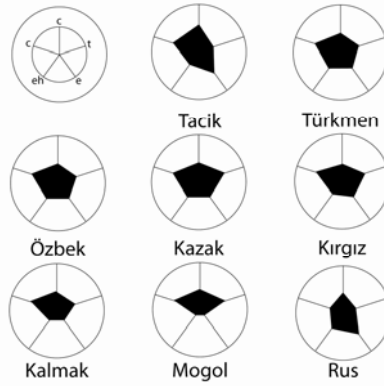
lan Yenisey Kırgızlarının, bu tiplerden hangisine Mongolid (sarıların) “İlk Asya (İran-Türk), Pamir Fergana, Güneydoğu, Ural (Sibir ve Altay), Orta Asya (Moğol, Buryat; Tuva), Uzakdoğu veya Avrupa kökenli İndo-Avrupa” grubuna mı dahil edilmek istendiği sorusu bizim için önemlidir. Bu dört ayrı tipin birbirine yakın özellikleri bulunmasına rağmen, ayırıcı özellikleri hemen farkların ortaya çıkmasıyla belirleyici olmaktadır. Kırgızlar, bu gruplardan hangisine dâhil edilmelidir. Beyaz ırkın Akdeniz tipi içinde kalan Anadolu Türkleri bile Türkiye’den Moğolistan topraklarına kadar çeşitli etnik grupları ile aynı ırkın farklı kollarına bölünebilmektedir.

Kırgızların, bazı fizikî antropologlarca bu grupların yani mongolid ırkın (sarıların) içine dâhil edilerek *Güney Sibirya Alt Tipi*’ne alındıkları ve beyaz ırkın (brakisefallerin) sınıflandırmasının dışında bırakıldığı görülecektir. Bu ayırım, antropologlar tarafından Kırgızlardaki (günümüz Tanrıdağları ve Yenisey Kırgızları) mongoloid özelliklere dayalı olarak gerçekleştirilmiştir (Özbek 1979: 160). Fakat bu seçicilik, genel anlamda bir tasnife tabi tutulduğunda doğru ve doyurucu sonuçlara ulaşmanın imkânsız olduğunu gösterecektir. Genelleme, lokal olarak alınan verilerle uyum sağlamakta, çok geniş bir alana yayılmış olan Kırgızların gittikleri yerlere göre, fizyonomilerinde yüzlerce yıl içinde medyana gelen değişimle farklılaştıkları açıkça anlaşılabacaktır. Bu gayet normaldir, brakisefal ve dolikosefal özelliklerin yerini zamanla brakisefal-mongoloide bırakması bazı bölgelerde karışmanın getirdiği kaçınılmaz durumdur. Moğolistan’ın kuzeyine, Çin’in iç bölgelerine ve kuzeye sürülen Kırgız gruplarının etnik erimeye uğramadığını iddia etmek ne kadar doğrudur? Bütün Kırgız boyları bu erimeye uğramış mıdır sorusu sorulduğunda verilecek cevap hayırdır.

Aşağıdaki tabloda kullanılan dermatolojik veriler (antropometrik, serolojik, odontolojik, kraniolojik sonuçlar ve diğerleri genelde benzer özelliklere işaret etmektedir) Tanrıdağı Kırgızları için geçerli bir diyagramdır. Moğolların Kırgızlar ile olan yakınlığına aşağıdaki şekilde dikkat etmek gerekir. Tanrıdağı Kırgızları arasına sızarak kalan Moğol boyları vardır ama diğer Türk boyları göz önünde tutulduğunda yoğunluk oluşturmadıkları görülecektir. Bir diğer dikkat çeken nokta da Tanrıdağı Kırgızları arasındaki boyların büyük bir kısmının Yenisey’den gelen ve kökenleri çok eski dönemlere kadar uzanan boylardan meydana gelmiş olmasıdır. Türk boyları ifadesi Kırgızları oluşturan boylar için kullanılmıştır.

Mongoloidlerde kendi aralarında “Kuzey Moğol Alt Irkı, Çin Alt Irkı ve Güney Moğol Alt Irkı” şeklinde ayrılmaktadır (Özbek 1979: 184-5). Mo-

ğollar, “ortadan kısa boylu, esmer ya da sarı tenli, yuvarlak (orta) burunlu, geniş (basık) kafalı, düz siyah saçlı, çekik (Çinli gibi) gözlü (gözün üst kapağı “Moğol kıvrımı” yapacak derecede gözü örten ve çekik gösteren... özelliklere sahiptir” (Wells 1984: 35). *Kuzey Moğol Alt Irkı*’na dâhil edilmeye çalışılan Kırgızların fizyonomik hususiyetlerinin tam anlamıyla bu sınıflandırmaya uymadığı ortadadır.

Kazakların-Kırgızların eski dermatolojik sonuçlara göre Avrasya’nın bazı etnik gurupları ile olan farklılıkları (İsmagulov 1998: 272).

Hun dönemi öncesinde Kırgızların İndo-Avrupaî elementleri fizyonomilerinde barındırdıkları ve bu grubun Ak tipini oluşturdukları iddia edilmektedir. Wu-sun etnik yapısının Kırgızlara olan benzerliği gerek coğrafi uzaklık sebebiyle gerekse (Çin kaynakları sonraki Wu-sun başkenti Çigu-Şigu’nun Issık-Köl bölgesinde olduğunu belirtmektedir) (Ögel 1948: 264, Tışanulı 1997: 406) diğer antropolojik verilerin karşılaştırması yapıldığında, detay antropometrik ölçümlere göre rahatlıkla reddedilebilmektedir (Ginzburg 1954: 354-412). Wu-sunların bazı gruplarında baskın Avrupaî (dolikosefal) özelliklerin görülüyor olması Sak (İskit), Yüeh-chih ve Sarmat kavimlerinden etkilendiklerini göstermektedir (Bernştam 1998: 237-54). Wu-sunların yerleşim alanı olan coğrafi çevre (sonraki vatanları), bilindiği üzere önceden Yedisu Sakları, Sarmatlar ve Yüe-çi kavimlerinin yaşadıkları alan dâhilindedir. Ögel’in Yüe-çilerin ilk vatanları ve sonraki yerleşim alanlarının farklı olduğunu özellikle vurguladığı görülecektir. “Yüeh-chihlerin eski yerinin Chang-yeh’le Chiu-Chüan arasında bulunduğunu ifade etmektedir. Chiu-Chüan bugünkü Su-chou, Chong-yeh ise Kan-chou olarak açıklanmaktadır” (1948: 263-265). Gerek Sarmatların gerek Yüe-çilerin ve Sakların içinde ise

bazı grupların İran kökenli olduğu gerçeğinin de göz önünde tutulması, bu etkinin nereden kaynaklandığını ortaya koyması açısından önemlidir.

Ele geçen ceset örneklerindeki antropometrik veriler, bu etkinin Hazar Denizi'nin kuzeyine (Hazar İskitlerine) oranla Yedisu, Çu ve Fergana bölgesinde daha belirgin izler taşıdığını ortaya koymaktadır. Sak (Saka) kökenli kavimler arasında özellikle bu bölgelerde İndo-Avrupa ırkına mensup olan İran kökenli kavimlerin belirli dönemlerde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Bu bölgelerin, çok daha eski dönemlerde Hun kavimlerinin bölgeye inmesinden önce (Ginzburg 1954: 354), İran kültür kuşağı içine dâhil edilmesi hatta tamamen hâkimiyet altına alınmış olması bile söz konusudur. Binlerce yıl (Kelteminar kültürü) boyunca İran kökenli kavimlerin Orta Asya'nın önemli şehirlerinde ve ticaret yollarının güzergâhları üzerinde yoğun bir yerleşime sahip oldukları, konunun anlaşılmasını sağlamak amacıyla dile getirilmektedir.

Kelteminar kültürünün zamanla gücünü kaybettiği, Afanasayeva ile Andronova kültürünün büyüyüp yayılarak, yaşam biçimi (maîşet kaynakları) farklı olsa dahi, bu kültürden maddî unsurlar yönüyle etkilendiği arkeolojik buluntularla tespit edilebilmektedir.

Çinli tarihçi Şi-Gu “Wu-sunların vücutları ve yüz yapıları güneylilerden başka yabancılarla bile karşılaştırıldığında hemen ayrılabilir” (Bartold 1898: 4) demektedir. M. Ya. Bıçurin tarafından verilen bilgilerde “Gök gözlü ve uzun sakallı, maymuna benzerler, onların gerçekten tohumlarıdır, renklerinden başka Batı Tanrıdağları bölgesinde yaşayan halklardan kesin olarak ayrıldıkları ve Çinliler tarafından verilen bilgilere göre yüz yapılarının Wu-sunları kesin olarak ayırdığı görülmektedir” (Oşanın 1927: 262). Hatta Grum-Grjimaýlo, Wu-sunların dolikosefal grubuna bile girebilecek kadar farklı özellikler taşıdığını bunların “Ting-ling grubunun en batıdaki kolu olabileceğini belirtmektedir”. Çin yıllıklarındaki bilgiler, Ting-linglerin kesin olarak Türk olduklarını ortaya koymaktadır. Bu kez de Türk kökenli olan Ting-ling gruplarının bugünkü Özbekistan Fergana-Buhara bölgesi içinde yer alan İran (Sogd, Sak, Alan, Yüe-çi vd.) kökenli kavimlerle karışmış olduğunu kabul etmemiz gerekecektir. Bu da eldeki verilerle tam olarak ortaya konabilmiş değildir, ele geçen cesetlerde bu örneklerin (brakisefal-dolikosefallerin) bulunmuş olması ama geniş bir alana yayılmamış olması sebebiyle ortaya konan tezi tam olarak pekiştirmemektedir. Wu-sunların Kırgızların antropolojik tipinin temelinde Dinling (Tin-ling) karışımının baskın olduğu birçok uzman tarafından savunulmaktadır.

Otorite olarak kabul edilen Gumilyev, “Yenisey Kırgızlarının, T’i’lerin güneyinden gelenlerle değil, Sibiryaya yerlileri Ting-linglerle sıkı sıkıya bağlantılı olduklarını nazarda tutmak gerekiyor. Sayan Dağlarından güneye doğru göç eden Ting-linglerin güney kolu Hunların atalarıyla kaynaşmıştır” şeklinde bir açıklama yapmaktadır (Gumilyev 2005: 41). Fakat asıl etnik karışımın gerçekleştiği dönem sonraki zamanlardır. Ting-ling tipi şeklinde görülen antropometrik veriler şöyledir: “Orta boylu (uzun boyluları az da olsa görülür) dolgun; büyük gelişmiş bir vücut, elma yüzlü, derisinin rengi-beyaz, sarı saçlı, düz burunlu (bazen gaga burunlu), açık gözlü olarak tanımlanan bu tip” (Grum-Grjimaýlo 1926: 34) fizyolojik olarak büyük değişikliklere uğramıştır.

Tin-linglerin Hunlarla çağdaş oldukları, Yüeh-chihlerin Mo-tun ve oğlu Lao-shang döneminde ağır bir darbeye batıya sürüldükleri, onlarında sürüklenirken Baktriya Devleti’nin hakimiyetine son verdiği bilinmektedir (Şahniyazov 1990: 27). Yüeh-chihlerin boşalttıkları topraklara kısa bir süre sonra doğudan gelen Wu-sunların yerleştikleri, Çin yıllıklarında verilen bilgilerden ve (Chang Chien MÖ 138 ve 115 yılında iki kez) seyyahların notlarından anlaşılmakta, Yüeh-chihlerin ise daha batıya doğru kaçtıkları tespit edilmektedir.

Bu veriler, bizleri Wu-sunların Kırgızlarla olan bağını bir daha düşünme mecburiyetiyle karşı karşıya bırakmaktadır. Bölgenin daha batısında bulunan, uzun süre hâkimiyetini Hunlar ve Kırgızlar üzerinde tesis etmeye çalışan, bir ölçüde de bunu başaran dolikosefal Yüeh-chihler unutulmamalıdır. Antropometrik veriler, Hun tesirinin Yedisu sahasında Miladın ilk yüzyıllarında yoğunlaştığını göstermektedir. Yüeh-chihlerin bölgede uzun süre hükümran olmaları ve demografik üstünlükleriyle bu coğrafyaya gelen kavimleri etnik yönden etkileyebileceği de var olan bir durumdur. Hunları uzun süre baskı altında tutan Yüeh-chihlerin büyük ve güçlü bir devlet olduğu hatırlanmalıdır (Golden 2002: 49, 131, Ögel 1998/1: 121). Bu devletin ticarete önem verdiği, yarı yerleşik bir yaşam biçimine sahip olduğu ve İran kökenli kavimlerde görüldüğü üzere yaygın bir kültürel yayılım çevresine sahip olduğu, döneme ait kaynaklarda zikredilmektedir. Diğer taraftan da özellikle Türklerin, Kırgızları çeşitli sebeplere binaen Yenisey bölgesinden (Bernştam 1998: 460) sürdükleri ve bu Kırgız boylarının büyük bir kısmının batıya doğru göç ettirildiğini (Kalkan 2005: 81-83) defaatle dile getirmek gerekir.

İşte bu Kırgız boyları, Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar (Oşanın 1959: 58) tarafından sürülen gruplar olabilir, bu durumda Tanrıdağları bölgesine gelen Kırgızların mevcut coğrafyaya daha eski dönemlerden itibaren geldikleri ispatlanabilecektir. Göktürk dönemine ait arkeolojik kazılar, bu dönemlerde Kırgızların kesif olmasa da bölgedeki varlığını ortaya koymaktadır (Graç 1968: 207-214). Üzerinde önemle durulması gereken diğer bir noktada, Kırgızların geniş alanlara dağınık halde yayılmış olmalarıdır. Bu sebeplere binaen Kırgızlar, Mongoloid hatta Dolikosefal-Cermen gruplarla karışmıştır (Nesturh 1958: 24-25). Bu bölgelerdeki Kırgızlarda görülen dolikosefal-brakisefal ya da brakisefal-mongoloid örnekler şaşırtıcı olmamalıdır (Golden 2002: 100). Tabiidir ki bu değişimler, bölgelerinde yaşanan büyük göçlerin Kırgızlar üzerindeki etkisini yoğun bir şekilde gösteriyor olması açısından da önemlidir.

Yenisey bölgesinde yaşayan Kırgızların fizyonomik özellikleri şu şekilde; “Kırgızlar umûmen sakallarının seyrek çıkışı, göğsünde kılların yokluğu, göz kapaklarının Moğollara benzerliği, çehresinin yandan görünüşünün güzel olmaması, elmacık kemiklerinin çok basık olması, burun kemiğinin düz olması, üst dudağının içe bükey olması, boyunun ortaca uzunluğu, kısa başlı olması, yumuşak dik hem de koyu kara renkli saçları, göz bebeklerinin karalığı ve teninin koyuluğu ile tanımlanır (Karayev 1999: 501).

Kırgız fizyonomisinin Yenisey etabından önce yani MÖ III. yüzyıllarda baskın element olarak dolikosefal-brakisefal özellikler sergilemesi, akabinde Türklerin kültürel etkisi ve demografik eritme politikasına bağlı olarak yavaş yavaş baskın dolikosefal fizyolojik özelliklerin zamanla silinmesi dikkat çekicidir.

MÖ II. asır MS I. II. III. asrın ilk yarısında brakisefal antropometrik özelliklerin baskın unsur şekline gelmeye başlaması, Kırgız tarihinde ikinci fizyonomik değişim dönemidir. Göktürkler döneminde batı kanadını güçlendirmek için sevk edilen boylar, bu zorunlu göçlere dâhil değildir. Batı Göktürk Kağanlığı’na bağlı boyların kalıntıları, hala Fergana vadisinin başlangıcında Andican, Özgen, Oş ve Celalabad gibi şehirlerde Türkatalar adıyla varlıklarını sürdürmektedir. İlk etapta Türk boylarının Juan-juanlar döneminde (batıya doğru yönelen mecburi küçük göçleri önemsenmezse), sürgün yoluyla ilk büyük göç seyrinin bu yüzyılda gerçekleştiği görülür. Etnik yönden Göktürk çağı, Yenisey sahasındaki Kırgızların yoğun bir şekilde demografik baskıya tabi tutuldukları en önemli dönemdir ve

Ögel'e göre Göktürk çağında da Kırgız ülkesinde bir Türkleşme meydana gelmiştir" (1991: 210).

Bu dönemde (840-924 yılında) Kırgızlar, Uygurlara indirdikleri darbeyle uzun süreli olmasa da "Kırgız Derjevası" diye bilinen ve yüzyılı içine alan bir dönemde siyasî kimliklerine tekrar kavuşmuşlardır (Yenşen 1990: 402). Zikredilen asırda, Uygur federasyonu içinde yer alan çeşitli boylar, Kırgızlar tarafından Uygurlarla beraber batıya sürülmeye başlanmıştır. Kaynakların verdiği bilgilere göre, Kırgızların 840 yılı sonrasındaki yönetim dönemi oldukça sakin geçmiş görünmektedir. Ya da Kırgızlar, batıya doğru değil de daha çok kuzeye doğru etki alanlarını genişlettikleri için Çin yıllıklarının dikkatini celbederek kayıtlara girmemişlerdir.

Bu dönemin devamında Moğol kökenli boylar, Kırgızlar arasına girerek fizyonomilerinde fark edilebilecek şekilde mongoloid elementlerin artmasına sebebiyet verir. Bu şekilde Kırgız antropolojisinde üçüncü dönem başlamıştır. İkinci dönemi kalıcı izleriyle pekiştiren diğer bir etkide, Kitanların hemen arkasından Moğol istilasının gelmesidir.

Moğol istilasının uzun asırlar sürmesi, Kırgız antropometrisindeki birçok silik izi yüzeysel de olsa baskın duruma getirmiş ve belirgin elementlerle homo sapiens asiaticus brakisefale dönüşme seyrine yönelen bir değişimi, bazı dönemlerde brakisefal mongoloide doğru dönüştürmeye başlamıştır. Bu kadar yoğun askerî baskıyla gelen ve Kırgız nüfusu tekrar Tanrıdağları bölgesinden Yenisey'e ve diğer bölgelere sürgün eden Moğollar, tam bir demografik tarama yapmış ve bir daha bu boyların bir araya gelmesine imkân tanımamıştır. Moğolların bu politikası her zaman bilinçli değildir, Kırgızların otorite tanımaz özellikleri sebebiyle sürekli isyan etmeleri, Moğol yöneticileri tedirgin ettiğinden noyanların zulmüyle inleyen boylar parça parça edilmiş ve kun (köle) olarak paylaşılmıştır.

Roux, "Bugün Kırgızların (Tiyenşan-Tanrı dağı Kırgızlarının) Moğol ırkının özelliklerini en fazla taşıyan Türk halkı olduğunu görmek çok ilgi çekicidir, bunun nedeni bu halkın uzun yıllar boyunca Moğollarla birleşmiş olmasıdır sanırım" demektedir (2001: 206). Alıntıda vurgulanan Kırgızlar, Tanrıdağı Kırgızlarıdır ve artık bütün Kırgızları temsil eden tek devlettir. Yenisey Kırgızlarının etnik yönden XII. yüzyıla kadar yoğun bir Moğol baskısına maruz kalmadıkları, Moğol göçü ve yerleşimi olsa dahi bölgedeki brakisefal ya da brakisefal-mongoloid yapıyı değiştirecek kadar bir kesafet teşkil edemedikleri bilinmektedir. XIII. yüzyıldan sonra Yenisey Kırgızları da bu yoğun göçten nasiplerini almaya başlayacak ve sürgünler

sonucunda azalmaya başlayan Türk (brakisefal-beyaz ırk) nüfus, mongolid (sarı) ırkın belirgin bir şekilde asimilasyonuna maruz kalacaktır. Kırgızların ataları arasında yer alan Hakas-Abakan, Tuva bozkırlarındaki akrabaları, yakın bir dili konuşsalar da onlardan geriye kan bağı olarak çok az şey intikal etmiştir (Aristov 2001: 198-206). Bu etap, *üçüncü dönemin* başlangıcıdır. Yoğun bir Moğol istilası dönemi, arkasından Kalmak (Cungar, Oyrat) hâkimiyeti, akabinde Ruslaştırma politikaları onları yok olmakla yüz yüze bırakacaktır.

Sonraki dönemlerde etnik karışımlarla değişen Kırgız tipi, Haruzin tarafından şöyle tanımlanmaktadır: “Orta boylu, gövdesi geniş, kol parmakları ile ayak parmakları kısa, vücudu güçlü, dolgun vücut (genellikle insanların yaşlılık döneminde sıkça görülür), derisinin rengi aksarı, ayakları yamuk (attan inmemelerinden dolayı) kısa, başının yapısında brakisefal tip güçlü bir şekilde belirgin, saçı kara, dik ve çok sert, geç ağarır, yüz tipi kemikli, derisinin rengi konur (kahverengi-kestane), burnu parlak görünümlü, geç çıkan sakalı seyrek büyür, gözleri kahverengidir ve gençlik döneminde kara olur” (1889-1891: 357, 374, 407, Kulmuhammed 1994: 179). Elimizdeki veriler genel olarak değerlendirildiğinde, Kırgız tipinde sırasıyla brakisefal (*birinci dönem-Hun*), brakisefal-mongoloid (*ikinci dönem-Hsien-pi, Wu-huan, Juan-juan, Göktürk, Uygur*) ve mongoloidlerin (*üçüncü dönem-Karakıtay, Nayman, Moğollar, Oyratlar vd.*) brakisefal (*dördüncü dönem-Kıpçak, Oğuz vd.*) fizyonomik değişim diyagramının ağırlık taşıdığı görülmektedir.

Sonuç

Kırgızlar, birinci dönemde brakisefal baskın özellikleri kazanarak (MÖ III-MS III. asırlarda) dolikosefal normlardan uzaklaşmıştır. Moğolların demografik baskısı (MS II-VI, IX-XV. asır) şeklinde tasnif edildiğinde ikinci döneme (brakisefal-mongoloid) girilmiştir.

İkinci dönemde, Moğol etnik elementlerinin baskısıyla (MS IX-XV. asra kadar) brakisefal-mongoloid özellik taşıyan antropolojik yapı, inceleme alanımızın dışında kalan son dönemde (Ting-ling-Kanglı ve Kıpçak fizyonomisini içine alan) Kazak gruplarının etkisiyle tekrar bir geri dönüş dönemine yöneltmiştir. Özellikle Kırgız-Kazak etnik kaynaşma döneminin XV. asrın üçüncü çeyreğinden itibaren başlaması, belirtilen kaynaşmanın (XX. asrın ilk çeyreğine kadar devam etmesi) kalıcı izlerini beraberinde getirmiştir. Tabii bu arada Kırgız ülkesinde çok uzun süre kalan (farklı tarihlerde bölgeyi yüz yıla yakın bir süre işgal eden) ama hâkimiyet tesis edemeyen Kalmuk hücumları da unutulmamalıdır. Zikredilen dönem

çalışmamızın sınırlılık alanının dışına taşıdığı için sadece sonraki dönemlere yüzyıl şeklinde değinilerek genel bir çerçeve çizilmiştir.

Kırgız fizyonomisindeki değişim, sadece farklı etnik grupların bu kavmin içine dâhil olması ile ilgili değildir. Modern bilim “değişik yörelerde yaşayan aynı türden bireylerin oluşturduğu toplumların aralarında bir ölçüde gen alışverişi olsa bile, genetik ve anatomik açılardan birbirlerinden uzaklaşma eğilimleri gösterdiğini” açıklamaktadır (Lewin 2000: 139). Yani zaman, iklim ve coğrafya farklılaştıkça insan anatomisinde meydana gelen değişim, aynı ırklı farklı fizyonomik şekillerde mecburen gelişmeye yönelmektedir. Bu da değişimin diğer bir yönüdür.

Kırgız tarihinde yerleşilen ve vatan olarak kabul edilen sahaların jeostratejik değer taşıması istilaları kaçınılmaz kılmış bu da beraberinde etnik yönden karışan kavimlerin kaynaştığı bir coğrafyanın sathi de olsa antropolojisini değiştirmiştir. Bu şanssızlık sadece Kırgızlara has değildir, kavimler kapısı olarak bilinen bölgeler, tarihin her döneminde durumdan nasibini almıştır. Transkafkaslar bir kavimler yumağıdır, stratejik konumu gereği Anadolu tarih boyunca birçok ırkın ve kültürün kaynaştığı saha haline gelir, Macaristan Avrupa’ya açılan kavimlerin eşiği olur. Bu sonuç, geçiş bölgeleri için kaçınılmazdır. Göçler, her yüzyılda etnik kaynaşmayı beraberinde getirir. “Bin yılı aşkın bir süredir, insan toplumları arasında, özellikle büyük göçlerin olduğu yerlerde, genetik kaynaşma olagelmıştır. Bununla birlikte, yeryüzündeki etnik ya da ırksal grupların kimliğinde simgelendiği gibi, yerel toplumlarda güçlü bir genetik kaynaşma söz konusudur” (Lewin 2000: 142).

Ari ırktan bahsetmek ve *âri* ırkın üstün olduğu toplumların saflığı üzerine idealleri şekillendirmek artık günümüzde kabul gören bilimsel bir tez değildir. Gumilyev şunu ifade etmektedir “Mazi hatırası, passioner itki ataletinden daha uzun ömürlüdür ama onu muhafaza etmek birkaç kişiyle yapılacak bir iş değildir” (2004: 470). Kırgızlar, mazi hatırasını canlı olarak muhafaza ettikleri için millet olarak günümüze ulaşmayı başarmışlardır. Kırgızlar, her türlü demografik-etnik baskıya rağmen bütün engelleri aşmayı başarmış bir kavimdir. Tabi ki vatan olarak tanımlanan topraklar üzerinde yaşayanların ruh dünyasındaki birlikteliği canlı olarak hissetmesi ve aynı ırktan insan kitlelerini şekillendirmesi daha kolay olacaktır. Bunun yanı sıra kültürel hükümleranın etnik hâkimiyete meydan okuduğu bu yüzyılda, sosyal-kültürel kaynaşma yoluyla toplumları eritme de tercih edilen başka bir seçenek haline gelmiştir. Bu da değişimin diğer bir yönüdür.

İşgalci bütün kavimlerin (uzun ya da kısa süreli de olsa) Kırgızlar üzerindeki demografik-etnik izlerini unutmak mümkün değildir. Çünkü adını yukarıda belirttiğimiz kavimlerin büyük bir kısmı, o veya bu şekilde Kırgız boylarının arasına sinmiş ve bu boylarla kaynaşarak günümüze kadar varlıklarını korumayı başarmışlardır. Bugün bile bu boylar, Kırgızların arasında Moğol soylu (Kitay, Nayman, Monoldor (Moğollar), Kerey (Kereyit) vd. olarak bilinmektedir. Kırgızlar arasında Moğol soylu boyların ya da etnik toplulukların bulunması Kırgızların Moğol olduğu anlamına gelmemelidir. Kırgızlar, köklü geçmişe sahip olan bir Türk kavmidir, bugün diliyle, kültürüyle, mentalitesiyle varlıklarını sürdüren bu insanlar, Orta Asya'daki müşterek kimliğin temsilcileri arasında yer almaktadır.

Açıklamalar

¹ 1348 yılında Moğol soylularından Tuğluk Timur'un tahta geçirilmesi ile kurulan Mogulistan Devleti, Abdurrahim'in oğlu Abdullah döneminde Kaşgar'da varlığını sürdürmektedir. Doğu Türkistan'da Mogul Devleti mevcudiyetini uzun süre muhafaza edemez, yönetim yerel idarecilerin özellikle Hocaların Karadağ grubunun eline geçer. Oyrat saldırıları ve Kazakların bölgede güç göstermeye başlamasıyla XVII. asrın ilk yarısında Mogulistan Devleti küçüle küçüle zamanla yok olur.

Kaynaklar

- Aristov, Nikolay A. (1895). "Opıt Vıyasenniya Etničeskogo Sostava Kirgiz-Kazahov Bolşoy Ordı i Kara-Kirgizov...". *JS Vip. III-IV. S. Peterburg: ZIRGO Yay.* 277-456.
- Aristov, Nikolay A. (1896). "Zametki ob Etničeskom Sostave Tyurskih Plemen Narodnostey Svedeniya ob İh Čislennosti". *JS Vip. III-IV. S. Peterburg: İIOLEAE Yay.* 1-96.
- Aristov, Nikolay A. (2001). *Usuni i Kirgızı ili Kara-Kirgızı*. Bışkek: İlim Yay.
- Bartold, Vasiliy V. (1898). *Oçerk İstorii Semireçya, Pamyatnaya Knijka Semireçenskogo Statist. Komiteta*. C.II. Sempeterburg.
- Bartold, Vasiliy V. (1997). "Kara-Kıtaylar". *Kırgız cana Kırgızstan Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter*. Bışkek: Soros Fondu Yay. 87-93.
- Baytur, Anvar (1992). *Kırgız Tarihının Leksiyaları*. C.II. Bışkek: Uçkun Yay.
- Bey Şi, Tszi (2005). *Kazakstan Tarihi Turalı Kıtay Derektmeleri*. C.I. Almaata: Dayk Pres Yay.
- Bernştam, Aleksandr N. (1991). "Kırgız Mamleketinin Öz Erkindigi Üçün Küröşü". *Kırgızdar*. C. II. Bışkek: Kırgızistan Yay. 261-279.
- Bernştam, Aleksandr N. (1998). *İzbrannıe Trudı po Arheologii, İstorii Kirgızov i Kirgızstana*. C.I-II. Bışkek: Soros Fondu Yay.

- Biçurin, Monah Ya. (1829). *İstoriya Pervih Çetireh Hanov iz Doma Çingisova*. Spb.: Karla Kraya Matbaası.
- _____. (1950). *Sobranie Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*. C. I-II. Moskva-Leningrad: Akademi Nauk Yay.
- Butanayev, Viktor Ya & İ. İ. Butanayeva (2002). *Yene-Say Kırgızları*. Bişkek: Soros Fondu Yay.
- Chavannes, Edouard (2007). *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*. Çev. M. Koç. İstanbul: Selenge Yay.
- Coldoşev, Akcol (2005). *Orto Kılımdağı Altay, Yene Say, Tengir Too Kırgızlarının Tarihi*. Oş: MEB Yay.
- Dunhu (Gauçt) (1999). *Dunhu (Gauçt)*. Kurastırған: K. Salğarılı. Almaata: Sanat Yay.
- Düen Lien, Çen (1998). “Siunnu Mamleketi Tusındağı Dinglinder”. Kurastırған: K. Salğarılı. *Tanım Tarmaktarı*. Almaata: Sanat Yay. 121-141.
- Eberhard, Wolfram (1987). *Çin Tarihi*. Ankara: TTK Yay.
- _____. (1996). *Çin’in Şimal Komşuları*. Çev. N. Uluğtuğ. Ankara: TTK Yay.
- _____. (2000). *T’o-pa ve Şa-to Devletlerinin Harici Münasebetleri*. Çev. Eşref B. Özbilen. İstanbul: TDAV Yay.
- Genç, Reşat (2004). *Karahandar Mamleketinin Biylik Tüzülüşü*. Bişkek: KTMÜ Yay.
- Ginzburg, Viladimir V. (1954). “Drevnee Nasalenie Tsentralnogo Tyan-şanya, Alaya po Antropologičeskim Dannım”. *Sredneaziatskiy Etnografičeskiy Sbornik*. T. İ. İm. N. N. Mikluho-Maklaya Novaya Seriya, Tom XXI. Moskva: Akademi Nauk SSR Yay. 354-412.
- Giraud, Rene (1999). *Gök Türk İmparatorluğu. İleriş, Kapgan ve Bilge’nin Hükümdarlıkları (680-734)*. Çev. İ. Mangaltepe. İstanbul: Ötüken Yay.
- Golden, Peter B. (2002). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. Çev. Osman Karatay. Ankara: Karam Yay.
- Gömeç, Saadettin (1993). “Tarihte ve Günümüzde Kırgızistan”. *Yeni Forum* 14(289): 36-39.
- _____. (1997). *Kök Türk Tarihi*. Ankara: Türksoy Yay.
- _____. (2000). *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Akçağ Yay.
- _____. (2006). *Türk Kültürünün Ana Hatları*. Ankara: Akçağ Yay.
- Graç, A. D. (1968). “Pogrebnaya Traditsiya Drevnih Tyurkov v Sredney Azii”. *Sbornik İstorii Sredney Azii, Arheologii i Etnografii*. Moskva: Akademi Nauk. 207-214.
- Grigoryev, Vasily V. (1873). *Vostochny ili Kitayskiy Turkestan*. Vıp. I-II. Spb: İRGO Yay.

- Grousset, Rene (1980). *Bozkır İmparatorluğu*. Çev. M. R. Uzmen. İstanbul: Ötüken Yay.
- Grum-Grjimaýlo, G. E. (1926). *Zapadnaya Mongoliya i Uryanhayskiy Kray*. Leningrad: İRGO Yay.
- Gumilyev, Lev N. (2003a). *Hazar Çevresinde Bin Yıl*. Çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yay.
- (2003b). *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde*. Çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yay.
- (2004a). *Eski Türkler*. Çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yay.
- (2004b). *Etnogenez Halkların Şekillenışı Yükseliş ve Düşüşü*. Çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yay.
- (2005). *Hunlar*. Çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yay.
- (2006). *Avrasyadan*. Çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yay.
- Haruzin, Aleksey (1889-1891). *Kırgızı Bukeevskoy Ordu (Antropologo-Etnologışeskiy Oçerk)*. Vp. I, II. Moskva: İİOLEAE Yay.
- İsmagulov, Orozak (1998). “Kazak halkının kalıptası”. *Kazakistan Tarihi*. Haz. K. Sikimbaeva dediğeri. C.II. Almatı: Atamura Yay. 264-319.
- Kanşın Hen & Pen Çıfın (2005). “Üysinder Men Nukisterdin Antropologiyalık Tegi”. *Ejelgi Üysin Eli (Kıtay Derekeri Men Zertteuler)*. Audarğan: A. Moldaşulı. Urumji: KHR Şıncan Halk Baspası. 125-134.
- Hudyakov Yuliy S. (1990). “Yenisey Kırgızdarının Tarihi”. *Ala Too Dergisi* 4: 117-141.
- İzgi, Özkan (1987). *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*. Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yay.
- Kabışulı, İslam (1997). *Kazak Kaumı*. Almatı: Jazuşı Yay.
- Kadırbayev, M. K. (1996). “Ertedegi Temir Deuri Men Zamanımızdın Şebindegi Antropologiya”. *Kazakistan Tarihi*. C.I. Almatı: Atamura Yay.
- Kalkan, Mustafa (2005). “Kırgız Boylarının Yenisey’den Çıkarılmaları ve Coğrafi Dağılımları”. *Erdem* 42: 77-99.
- Karayev, Ömürkul (1998). *Kırgızstandın (En Bayırkı Mezgilderden XIX Kılımdın Sonuna Çeyinki) Tarihi*. Bışkek: Soros Fondu Yay.
- (1999). “Kırgız Halkining Etnik Tarkibi va Şakillanişi”. *Kırgızlar (Manbalar, Tarih, Etnografiya)*. Bışkek: Soros Fondu Yay.
- (2008). *Türkler ve Kağanlıkları*. Çev. M. Kalkan. İstanbul: Bilge Kültür ve Sanat Yay.
- Kıçanov, Yevgeniy & Taalaybek Beyşenaliyev (1991). “Yuan-Ming Doorundagi Kırgızdar”. *Kırgızdar*. C.II. Bışkek: Kırgızistan Yay. 231-251.

- Kıçanov, Yevgeniy (2003). “Yuan Sulalesi Tarihi” Kırgızdar Cönünde”. *Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihiy Bulaktarı*. Tüzüçüler: K. Cusayev, A. Mokeyev, D. Saparaliyev. C.II. Bişkek: KTMÜ Yay.
- Klyashstorniy, Sergey G. & Tursun Sultanov (2000). *Gosudarstva i Narodu Evraziyskikh Stepey (Drevnost i Srednevekove)*. Sankt-Peterburg: Orientalia Yay.
- Kulmuhammed, Muhtar (1994). *Oris Entsiklopediyalarındağı Kazak Şeciresi*. Almatı: Atamura Yay.
- Leakey, Lucy. S. B. (1988). *İnsanın Ataları*. Çev. G. Arsebük. Ankara: TTK Yay.
- Lewin, Roger (2000). *Modern İnsanın Kökeni*. Çev. N. Özüaydın. Ankara: TÜBİTAK Yay.
- Liu Mau-Tsai (2006). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. Çev. E. Kayaoğlu ve D. Banoglu. İstanbul: Selenge Yay.
- Liyao Şi (2003). *Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihiy Bulaktarı*. Tüzüçüler: K. Cusayev, A. Mokeyev, D. Saparaliyev. C.II. Bişkek: KTMÜ Yay.
- Malabayev C., Coldosbayev M. (1999). *Kırgız Mamleketinin Tarihi*. Bişkek: İlim Yay.
- Malov, Sergey S. (1951). *Pamyatniki Drevnetyurskoy Pismennosti*. Moskova: Akademi Nauk Yay.
- Minli, Ma (1997). “Yeni-Say Kırgızdarının Batışka Köçüşü cana Orto Aziya Kırgız Ulutunun Kalıptanışı”. *Kırgızdar*. C.IV. Bişkek: Soros Fondu Yay. 111-122.
- Nesturh, Mihail F. (1958). *Çeloveçeskie Rası*. Moskova: Uçpedgiz Yay.
- Okladnikov, Aleksey P. vd. (1968). *İstoriya Sibiri*. C.I. Leningrad: Nauka Yay.
- Onat, Ayşe (1990-1991). “Eski Orta Asya Kavimlerinin Çin İle Olan İlişkileri Hakkında Kısa Bir İnceleme”. *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi* XV(26): 63-71.
- Orkun, Hüseyin N. (1994). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: TDK Yay.
- Oşanın, Lev V. (1927). “Materialı po Antropologii Sredney Azii. Kirgizii Yujnogo Poberejya İssık Kulya”. V. V. Bartoldu *Turkestantskie Duruziya, Uçeniki i Poçtatili*. Taşkent: (y.a.y). 233-270.
- “Antropologičeskiy Sostav Naseleniya Sintszyana i Etnogenez Uygurskogo Naroda”. *Akademiya Nauk Kirgizskoy SSR Institut İstorii*. Vıp V. Akademi Nauk Yay. 39-76.
- Oyanşu, Sunçi (1997). “25 Tarih. Canı T’angname. Kırgızdar”. *Kırgızdar*. C.IV. Bişkek: Soros Fondu Yay. 83-92.
- Ögel, Bahaeddin (1948). “Çin Kaynaklarına Göre Wu-sunlar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler”. *AÜDTCF Dergisi* VI(4): 258-269.
- (1981). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*. C.II. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- (1991). *İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara: TTK Yay.

- _____ (1998). *Ulu Hun İmperyasının Tarihi*. C.I-II. Almaata: Hant hant Yay.
- Özbek, Metin (1979). *İnsan ve Irk*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- _____ (2003). “Antropoloji, Antropometri, Genetik, Paleantropoloji”. *Antropoloji Sözlüğü*. Haz. K. Emiroğlu ve S. Aydın. Ankara: Bilim ve Sanat Yay.
- Roux, Jan P. (2001). *Orta Asya. Tarih ve Uygarlık*. Çev. L. Arslan. İstanbul: Kabalıcı Yay.
- _____ (2001). *Moğol İmparatorluğu Tarihi*. Çev. A. Kazancıgil ve A. Bereket. İstanbul: Kabalıcı Yay.
- Runkun, Du & Go Binyan (1997). “Kırgız Ulutunun Ata Konuşu cana Alardın Batışka Köçüşü”. *Kırgızdar*. C.IV. Bişkek: Soros Fondu Yay. 133-146.
- Şahniyazov, Kerim Ş. (1990). *Kanğ Devleti ve Kanğlılar*. Taşkent: Fan Neşriyatı.
- Salgarulı, K. (1999). *Türükter (Juujendar)*. Almaata: Sanat Yay.
- Şi Tszı (2003). *Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihiy Bulaktarı*. Tüzüçüler: K. Cusayev, A. Mokeyev, D. Saparaliyev. C.II. Bişkek: KTMÜ Yay.
- Siunnu (1998). *Siunnu (Han Kitabınan)*. Kurastırğan: K. Salgarulı. Almaata: Sanat Yay.
- Taşagıl, Ahmet (1991). “550-627 Yılları Arasında Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış”. *M.S.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1: 234-243.
- _____ (1995-1999-2004). *Göktürkler*. C.I, II, III. Ankara: TTK Yay.
- _____ (2004). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*. Ankara: TTK Yay.
- Tışanulı, Ezimhan (1997). “Bayırğı Medeniet Köginen Jark Etken Bir Şuğla”. Kurastırğan: E. Akkoşkarov. *Kazak Tarihınan*. Almatı: Jalın Basması. 399-414.
- Vın Şın (1997). “Bayırkı Zamandagı Kırgızdar”. *Kırgızdar*. C.IV. Bişkek: Soros Fondu Yay. 146-152.
- Wells, Calvin (1984). *Sosyal Antropoloji Açısından İnsan ve Dünyası*. Çev. B. Güvenç. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Wang Yen Te (1989). *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*. Çev. Ö. İzgi. Ankara: TTK Yay.
- Yen Şinmen (1998). *Kadimki Uygurlar*. Şıncan: Şıncan Halk Neşriyatı.
- Yenşen, Liu (1990). *Budda İli Udun*. Şıncan: Şıncan Halk Neşriyatı.
- Yuan Şi (2006). *Kazakstan Tarihi Turalı Kutay Dereketemeleri*. C.V. Almaata: Dayk Pres Yay.
- Yudin, Veniamin P. (1965). “O Rodoplemennom Sostave Mogulov Mogulistana i Mogulii i İh Etničeskih Svyazyah s Kazahskim i Durugimi Sosednimi Narodami”. *İAN KazSSR SON*. Vıp III. 52-65.
- Zişao, Liu (1987). *Uygur Tarihi*. Muharriri: Anvar Baytur. C. I/1. Şıncan: Milletler Neşriyatı.

The Demographic and Ethnic Dissolution of Kirghiz People Among the Turks and the Mongols

Mustafa Kalkan*

Abstract

For centuries Kirghiz people had to live among two belligerent tribes, namely Turks and Mongols, in a geographical region near Yenisei and the Tien Shan range of mountains. This research follows the historical course of these people, who were under military, demographic and cultural pressure, and their resistance against this sovereignty with all their might.

The study attempts to describe and specify the periods of the Kirghizs' struggle to maintain their ethnic existence under the influence of Brachycephalic, Dolichocephalic and Mongoloid races respectively. The study makes use of annals, travel-books, anthropological and archaeological data to explain how the Kirghiz people, whose bodies are marked by deep traces of the Brachycephalic and Dolichocephalic races, submitted to military, cultural and ethnic pressures and how their physiognomy changed to the present day.

Key Words

The Kirghizs, assimilation, anthropology, Brachycephalic, Dolichocephalic, Mongoloid, Yenisei, Tien Shan.

* Assist. Prof., Karatekin University, Faculty of Letters, Department of History / Çankiri
kalkan12@hotmail.com

Процесс демографического и этнического растворения кыргызов между тюркскими и монгольскими племенами

Мустафа Калкан*

Аннотация

Кыргызы веками были вынуждены жить на территории Енисея и Тянь-Шаня в непосредственной географической близости между двумя воинственными народами (тюрки и монголы). В данном исследовании рассматривается исторический процесс сопротивления народа всем видам применяемого к ним военного, демографического и культурного давления и желание сохранения суверенитета.

Автор попытался определить периоды борьбы за этническое существование кыргызского народа, оказавшегося под влиянием в порядке очередности долихоцефальной, брахицефалической и монголоидной рас. В работе рассмотрены подчинение кыргызов, имеющих глубокие следы брахицефалической и монголоидной рас, путем военного и культурно-этнического давления и формирование современной отличной физиономии кыргызов.

Ключевые Слова

Кыргызы, ассимиляция, антропология, брахицефалический, долихоцефальный, монголоидный, Енисей, Тянь-Шань.

* Доц. Доктор, Университет Каратекин, факультет литературы, кафедра истории / Чанкыры
kalkan12@hotmail.com

Modernleşme Döneminde Bir Kadın Yazarın Portresi: Emine Semiye Hanım

Şahika Karaca*

Özet

Emine Semiye Hanım, Tanzimat'ın önde gelen devlet adamlarından Ahmet Cevdet Paşa'nın kızı, ilk kadın romancımız olarak kabul edilen Fatma Aliye Hanım'ın kız kardeşidir. Emine Semiye Osmanlı kadın hareketinin öncülerindendir; yazar, siyasetçi, gazeteci, öğretmen ve hemşire olarak oldukça renkli bir kimliğe sahiptir. Emine Semiye hem çeşitli gazetelerdeki yazılarında hem de edebî eserlerinde kadın hakları, feminizm, çocuk terbiyesi, siyasi ve sosyal konular üzerinde durmuştur. Bu çalışmada Emine Semiye'nin siyasi ve sosyal faaliyetleri, edebî kimliği, eğitimci kimliği ve kadın hareketleri içerisindeki yeri belirginleştirilerek Türk edebiyatı ve Türk kadın hareketi içerisinde hak ettiği yeri alabilmesi hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler

Emine Semiye, Tanzimat edebiyatı, Fatma Aliye, Osmanlı kadın hareketi.

Giriş

Ünlü devlet adamı, tarihçi ve hukukçu Ahmet Cevdet Paşa'nın ikinci kızı Emine Semiye Hanım 1864-1944 arasında yaşamıştır. Batı'da eğitim gören ilk Türk kadınlarından. Fransa ve İsviçre'de 7 yıl psikoloji ve sosyoloji eğitimi almıştır. Daha sonraki yıllarda uzun süre Paris'te yaşar ve oğlu

* Yrd. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü / Kayseri
skaraca@erciyes.edu.tr

Cevdet Lağas'ın Paris'te siyasî bilimler tahsili sırasında yanında bulunmuştur. Emine Semiye iki kez evlenmiştir. İlk eşi Kazaskerzadeler'den Mustafa Bey'dir. Yazarın ilk eşi hakkında bilgi yoktur. İkinci eşi ise ünlü valilerden Reşit Paşa'dır. Emine Semiye, dadısının oğlu Reşit Paşa'yla yapmış olduğu evlilikten olaylı bir şekilde ayrılır. İlerleyen yaşlarında Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde ve İstanbul'da kız okullarında Türkçe ve edebiyat öğretmenliği yapar.

Türk Edebiyatındaki Yeri

Emine Semiye Türk edebiyatının ilk kadın yazarlarından. Yaşadığı dönemin sosyal, siyasî ve fikrî anlamda çok hareketli olması ve sosyal meselelere duyarlılığı nedeniyle uzun yıllar yazmıştır. Emine Semiye roman, hikâye, deneme, hatırat, şiir gibi edebiyatın hemen her türünde eser vermiş bir yazardır. O, *Hürriyet Kokuları*'nın başlığının altına "İnsan ölür âsârı yaşar" ibaresini düşerek yazmaktaki amacının gelecek nesillere kendisini hatırlatacak eserler bırakmak olduğunu ifade eder. Emine Semiye'nin yazarlığı konusundaki genel düşünce, onun ablası Fatma Aliye'nin gölgesinde kaldığıdır. Kadriye Kaymaz bu konuda şunları söyler:

Araştırmacıların çoğu Emine Semiye'nin yazarlığı ve romancılığının ablası Fatma Aliye'nin gölgesinde kaldığını savunmaktadır. Ancak romanlarını takdim ederken ısrarla, devrin diğer edibeleriyle yarışma niyetinde olmadığını ve eserinin "hatadan ârî olmadığını itiraf" eden yazarın yazarlığının, ilk edebî ürünlerinden sonrakilere uzanan yelpazede olumlu bir gelişme seyrinde olduğu ortadadır (2009: 42).

Dönem içerisindeki diğer kadın yazarlar düşünüldüğünde kendisinden sadece iki yaş büyük olan ablası Fatma Aliye'nin ve dönemin kadın yazarlarından Makbule Leman'ın Ahmet Mithat Efendi tarafından himaye edilmesine rağmen Emine Semiye'nin görmezlikten gelinmesi, hatta eserlerinin kitaplaşmaması şaşırtıcıdır. Bu durumu Emine Semiye'nin sanat gücünün yetersizliğine bağlamanın ne kadar doğru olduğu üzerinde durmak gerekir. Kadınların edebî hayat içerisine yeni adım atmaya başladıkları bu dönemde onlardan beklenen edebî değeri yüksek eserden çok hemcinslerinin sorunlarına eğilmeleri ve bu konuda kadınları hatta tüm toplumu bilinçlendirilmeleridir. Emine Semiye de edebî eserlerinde kadınlıkla ilgili sorunları çözüme kavuşturmayı istediği için kaleminin gücü hedeflediklerinin gerisinde kalmıştır.

Faaliyetlerine bakınca zihnini meşgul eden konularda kararlı şekilde çaba gösterme eğilimi Emine Semiye'de başlangıçtan itibaren vardır.

Bu durumda onun geri planda kalışını hayatının hatta karakterinin bir neticesi olarak görmek, belki de yazmaktan daha çok aktif olarak hayatın, örneğin politikanın içinde olmayı seçerek edebiyatı bizzat kendisinin ikinci planda düşünmesiyle açıklamak mümkün olabilir (Karaca 2010: 77).

Artık Türk edebiyatında Halide Edip gibi olgunlaşmış kadın yazarların edebî eserlerini vermeye başladığını da göz önünde bulundurmak gerekir. Murat Uraz ise Emine Semiye'nin sanat gücünün yetersizliği konusunda hem içinde bulunduğu dönemin sosyal şartları hem de roman ve hikâye gibi yeni edebî türlerin henüz gelişmemiş olmasının etkin olduğunu söyler:

Roman ve hikâyelerinde bir hususiyet, san'at ve kıymet bakımından fazla bir varlık gösterememiştir. Bundan fazlasını o devrin birçok içtimâî kayıt ve şarta uymak mecburiyetinde bulunan kadın muharrirlerden beklemek de haksızlık olurdu. Zaten Emine Semiye ve ablası Fatma Aliye'nin yetiştiği sıralarda roman ve hikâye bizde henüz başlamış, Ahmet Mithat, Namık Kemal ilk romanlarını vermiş bulunuyorlardı (1941: 470).

Dönem içerisinde Türk hikâye ve romanının başlangıç evresinde olması ve kadın yazarların karşılaştıkları sorunlar göz önünde bulundurulduğunda Emine Semiye'nin yazar olarak konumu daha iyi anlaşılabilir.

Emine Semiye, Ahmet Mithat'ın toplumsal faydaya yönelik romancılığını takip etmiş ve eserlerini kaleme alırken bu prensibi hedeflemiştir. O yazmaktaki amacının halka faydalı şeyler sunabilmek olduğunu şöyle ifade eder:

Yazmaktan maksat, umumun istifadesi olduğu malumdur. Bunun için yazdıklarımızı faide nokta-i nazarından yazmamız icap eder. Romanlarda tasvir edilen ibretli vakaların ezhân-ı karine hüsn-i tesiri olur ise elbette faideden hali kalmaz, alınan hisseler mütehasis kimseleri cidden metin ederek ahlaka ait olan hataların ıslahına yardım edilmiş olur. İşte romanlara verilen ehemmiyet de bundan naşidir (tarihsiz c: 208-209).

Onun bu amaçla öncelikle üzerinde durduğu konular kadınlıkla ilgilidir. Bu kimi zaman karşımıza elinde kitap okuyan eğitilmiş bir kadın silueti olarak çıkarken kimi zaman da hayatını kazanmak için çalışan kadındır. Emine Semiye'nin hikâye ve romanlarında ele aldığı kadın meseleleri dı-

şındaki diğer konulardan bazıları yanlış çocuk terbiyesi, sınıf çatışması, yanlış batılılaşıma ve batıl inançlar olarak sayılabilir.

Emine Semiye bütün eserlerini yayımlamak ister: “Vatan evlatlarının istifadesi için ibraz-ı gayretten geri kalmadım. İnşallah yakında külliyyat-ı âsârımı neşre muvaffak olacağını ümit ederim” (1911: 99). Ancak onun basılmış sadece iki eseri vardır. *Sefalet* (1325) isimli romanıyla okullarda okutulmak üzere ders kitabı niteliğinde hazırladığı *Hülasa-i İlmi Hesap*’tır (1891). Beş romanı, dört hikâye kitabı, üç makale kitabı, bir gezi kitabı, bir matematik kitabı, çok sayıda makale ve mektupları şu ana kadar tespit edebildiğimiz eserleridir. Yazarın romanları *Muallime*, *Bikes*, *Sefalet*, *Mükâfat-ı İlahiye* ve *Gayya Kuyusu*’dur. Hikâye kitapları; *Terbiye-i Etfâle Ait Üç Hikâye* ve *Hissi Rekabet*, *Emir Çoban Kızları*, *Dişad Hatun*, makale kitapları; *Selanik Hatıraları*, *Hürriyet Kokuları* ve *Hanımlara Mahsus Gazete*’de çıkan yazılarını içeren *İktitaf* ve gezi kitabı *Kalem Tecrübeleri*’dir. Ayrıca çocuk eğitimi, feminizm ve diğer konularda kaleme aldığı yayımlanmış makaleleriyle mektupları da vardır. Bu çalışmada yazarın hikâyeleri, romanları ve makalelerinden yararlanılmıştır.

Emine Semiye’nin yazma süreci takip edildiğinde kaleminin gittikçe geliştiği görülmektedir. “Bir Mühassisenin Tefekküratı” hikâyesiyle edebî hayat içerisine giren Emine Semiye ilk romanı *Bikes*’ten son romanı *Gayya Kuyusu*’na kadar kalemini geliştirerek devam ettirmiştir. Emine Semiye Servet-i Fünûn topluluğunun içerisine dâhil olmamakla birlikte Servet-i Fünûn edebiyatı’nın tesiri altında kalmıştır. Yazar bu etkilenişi *Kalem Tecrübeleri* isimli eserinde şöyle anlatır:

Akrabamdan muktedir bir zatın Edebiyat-ı Cedide ile iştigal etmeli ve yeni fikirlerle yazmalısınız’ diye ettiği teşvikler semeresi ve Serez’de bulunduğum şu üç buçuk senelik sa’yımın mahsulü olarak *Kalem Tecrübeleri* namıyla tevsim ettiğim bu eser-i hakirimin birinci cildi meydana geldi. Kısım-ı evvelini teşkil eden Hayat-ı Mufazzal’ı yazdıktan sonra, tarz-ı tahririmdaki külfet bana zor geldiği cihetle tabii olan eski şive-i ifademi muhafaza etmekle beraber ona daha başka ve yeni bir renk vermeye çalıştım, zira hayat-ı âcizanemi gelişi güzel kağıda dökmeye alışmış bulunduğumdan onu söyleyerek yeni usule idhalde bir taklit kokusu almış olduğum için itina’yı terk ile, Cenab, Fikret’in ve daha sair üdeba-yı cedidemizin asâr-ı âliyelerin ziyade mütalaa ettikten sonra hayatımın iktibasına göre yazmayı tercih eyleyip, böyle kendime mahsus bir üslup edinebildim, eğer iyi değilse okuyacak zevat-ı kiram ka-

dınlık aczimi nazar-ı dikkatlerine alarak fikrimi açacak mütalaa beyanı-na kerem buyursunlar. (tarihsiz b: 1-2).

Emine Semiye'nin bu sözlerinden Servet-i Fünûn edebiyatından etkilendiği anlaşılmaktadır. Yazarın eserlerine Servet-i Fünûn'un üslubu yansıdığı gibi temaları da yansımıştır. Hayal-hakikat çatışması, kaçma arzusu ve intihar Serveti Fünûn'un aslı temleri arasında yer alır.

Serveti Fünûn edebiyatında görülen acı hakikatten nefret etme ve hulyadan hoşlanma tarzındaki ana tem, kendisine bağlı birtakım yan temleri de beraberinde getirmiştir. Daha önceki dönemlerden bariz biçimde ayrılık gösteren bu dönem edebiyatçıları, ayrı bir özellik oluşturacak kadar bir kavrama yer vermişlerdir. Bu dönem edebiyatında önemli yer tutan en dikkate değer ve tehlikeli kavram, -Türkçe'ye Tanzimat'la birlikte giren- intihar kavramıdır (Akay 1998: 179).

Emine Semiye'nin romanlarında da hülya kurmaktan hoşlanan, kaçma arzusunda olan ve intihar eğilimli kahramanlara rastlanır. *Sefalet*'te Hayati hayalleriyle acı hakikat karşısında çatışma yaşar. *Bikes*'te Memune, *Muallime*'de ise Bihbude karşılaştıkları her zorluktan kaçarak kurtulmaya çalışırlar. Öyle ki Memune kaçamayacağını anladığında çözüm olarak intiharı seçer. Ancak son anda kardeşi Muti tarafından kurtarılır. *Sefalet*'te tüm servetini kaybeden Mahir çözümü intiharda bulur. *Muallime*'de Mahsul Bey'in, eski eşinin mezarını ziyarete giderken aşağı düşeceğini bilerek uçurumdan geçmeye çalışması intihar eğiliminden kaynaklanır. Aynı romanda Mahsul Bey'in karısı Saadet Hanım, kızının nişanlısı Süheyl'le yaşadığı yasak aşkın ortaya çıkmasıyla intihar eder.

Emine Semiye'nin bir kısmı çeşitli gazete ve dergilerde yayımlanmış, bir kısmı da el yazması olarak duran 14 hikâyesi vardır. Emine Semiye ilk hikâyesi "Bir Mütahhassisenin Tefekküratı"nı 'Emine Vahide' müstearıyla *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin 2 Teşrinievvel 1311/14 Ekim 1895 tarihli 13. sayısında yayımlamıştır. Yaptığımız araştırmalarda bu hikâyenin öncesinde hikâye türünde yazılar kaleme alan ve külliyat oluşturan kadın yazarlar tespit edilememiştir. Dolayısıyla öncesinde başka bir kadın hikâyecinin olmaması Emine Semiye'nin ilk kadın hikâyeci olduğunu düşündürmektedir.

Emine Semiye *Selanik Hatıraları*'nda Selanik'te çıkan ve başyazarlığını yaptığı *Mütalaa Gazetesi*'nin "Hanımlara Mahsus" kısmındaki yazılarını, *İktıtafta* ise *Hanımlara Mahsus Gazete*'de yayımlanan yazılarını derlemiştir. Emine Semiye'nin *Selanik Hatıraları* ve *İktıtafta*ki yazıları roman ve hikâye-

lerinde dile getirdiği birçok konuyla benzerlik gösterir. O bu eserlerinde genellikle çocuk terbiyesi, yanlış batılılaşma, eğitim ve kadınlıkla ilgili meseleleri ele almıştır. Ayrıca devirle alakalı siyasî yazıları da birçok gazete ve dergide yayımlanmıştır. Emine Semiye kocası Reşit Paşa'nın Serez Mutasarrıfı olması nedeniyle 1905-1908 yılları arasında Serez'de bulunur. Bu dönem hatıralarını *Kalem Tecrübeleri*'nde anlatır. Kitabının büyük bölümünü 23 Temmuz-7 Eylül 1906 tarihleri arasında Serez Yaylasında geçirdiği günleri anlattığı bölümler oluşturur. Şefika Kurnaz *Kalem Tecrübeleri*'ndeki gezi yazılarını şöyle değerlendirir: "Serez Yaylası yazıları, kültür hayatımıza ait bilgiler vermesi kadar, gezi edebiyatımızın bir kadın kaleminden çıkan ilk örnekleri arasında olması bakımından da önemlidir" (2009). *Kalem Tecrübeleri* bir kadın yazarın bakış açısıyla Serez yaylasındaki sosyal hayatı takip edebilmek açısından önemlidir. Emine Semiye bu eserinde gözlemci kişiliğiyle dönem ve gündelik hayata ait unsurları anlatmıştır.

Emine Semiye *Hürriyet Kokuları*'nda ise 1908-1909 yıllarında Selanik'te çeşitli gazetelerde yayımladığı çoğunluğunu siyasî ve kadınlıkla ilgili konuların oluşturduğu yazılarını ve nutuklarını derlemiştir. O, *Hürriyet Kokuları*'nı yaşadıklarının gelecek kuşaklara ibret olması ve gelecekte de eserlerinin yaşayabilmesi için kaleme aldığını söyler. "Bu eserimden mücadele-i hayat hakkında bir ders-i hikmet alarak memnun ve müstefit kalırlarsa ne mutlu... Aksi takdirinde ahlaka yadigârım olsun" (tarihsiz a: 6).

Bilimsel araştırmaları ise matematik alanında yazdığı *Hülâsa-i İlm-i Hesap* isimli kitaptır. Yazar bu matematik kitabını ilkökul seviyesindeki okullarda okutmak üzere hazırlamıştır. Ayrıca *Hülâsa-i İlm-i Hesap* Emine Semiye'nin kaleme aldığı ilk eser özelliğini de taşımaktadır. Emine Semiye edebî alanda eserler verirken bir yandan da siyasi faaliyetlerde bulunan ilk Türk kadınlarından biridir.

Siyasi Hayatı

Her geçen gün ev içi hayattan çıkıp kamusal alanda hayat hakkı arayışı içerisine giren kadınlar, Tanzimat döneminden itibaren sadece erkeklere mahsus bir alan olarak bilinen politikaya girmeye başlamışlardır. Tanzimat'ın ilan edilmesiyle birlikte birçok değişimi bir arada yaşayan Türk kadınının siyasi hayatta görülmeye başlaması bu dönem için oldukça büyük bir ilerlemedir. Osmanlı kadınının aktif olarak siyasi hayata katılımı, II. Meşrutiyet'ten sonra gerçekleşecektir. Kadınlar İttihat ve Terakki Partisi'nin görünmez kahramanı olarak kocalarının, babalarının gizli mektuplarını harem dokunulmazlığından faydalanarak saklamışlar ya da taşımış-

lardır. Emine Semiye de aktif olarak siyasi hayat içerisinde yer almıştır. Osmanlı Demokrat Fırkası ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faal üyeleri arasındadır.

Halide Edip hatıratında 1906'da Selanik'te açılan İttihat ve Terakki Partisi'nin tek kadın üyesinin Emine Semiye olduğunu söyler:

1906'da orada bir teşekkül vücut bulmuş, İttihat ve Terakki Cemiyeti kurulmuştu. Üçüncü ordu zabitlerinden Enver, İsmail Hakkı, Niyazi, Mustafa Kemal, Eyüp Sabri, Cafer Tayyar'lar faal azaları idi. Fakat o gün, ön safta en fazla Niyazi, Enver ve Fethi görünüyorduk. Tek kadın aza, kadın muharrirlerimizden Emine Semiye idi (1998: 146).

Mübahat Kütükoğlu ise Emine Semiye'nin İttihat Terakki ajanı olduğunu söyler: "Semiyye Hanım'ın bilinmeyen bir yönü de vardır. Siyasî hayatta faal rol oynamış; 1908'de İttihat-Terakki ajanı olarak İstanbul-Selanik arasında vazife görmüştür" (1986: 220).

Emine Semiye, ikinci eşi Reşit Paşa'nın Edirne valiliği sırasında Edirne'de İttihat ve Terakki partisinin gizli çalışmalarına katılmıştır. Hatta Bernard Caporal Emine Semiye'nin *Müslüman Dünyası Dergisi*'nden İttihat ve Terakki Partisi'nin Selanik'teki Kadınlar Devrim Komitesi'nin başkanı olduğunu nakletmektedir (1999: 150). Serpil Çakır ise Emine Semiye'nin İttihat ve Terakki Cemiyetinin Kadınlar Şubesi başkan yardımcısı olduğunu belirtir (1996: 55). Ömer Sami Coşar da onun İttihat ve Terakki Cemiyetinin Selanik kadınlar kolunun başkan yardımcısı olduğunu ifade eder (1974: 59). Ancak Emine Semiye'nin II. Meşrutiyetinin ilanı öncesi ve sonrasındaki yazılarından İttihat ve Terakki Cemiyetinin kadınlar şubesi başkanı olduğu tespit edilmektedir. Emine Semiye İttihat ve Terakki'nin kadın kolları başkanı, Emine Seniye de yardımcısıdır. O, kadınlara verdiği konferansında bunu açıkça söylemektedir. "Bana ihale ettiğiniz reiseliği işte o mühim vazifenin ifası uğrunda deruhteye cesaret alıyor ve gayretlerinizle cesaretimin artacağını ümit ederek konferansımıza başlıyorum. Evvela beyan ederim ki: Seniye Hanım hemşiremiz muavine sıfatını ihraz ettiği gibi duhulünü arzu buyuran sair hemşirelerim de azalık mevkiinde bulunacaklardır" (tarihsiz a: 7-8).

Emine Semiye'nin, İttihat ve Terakki kadın kolları başkanı olarak Serez'de Küşad Bey'in kız kardeşi Emine Seniye Hanımla düzenledikleri toplantının birincisi II. Meşrutiyet'in ilanından önce 17 Mayıs 1324/30 Mayıs 1908 tarihindedir. Bu ilk toplantıda sohbetlerin Osmanlı hanımlarının

ilerlemesi isteğiyle haftada bir fennî ve edebî konuşmalardan oluşacağını ve bu sohbetlerle kadınların yüzünü saran peçe gibi cehalet örtüsünü kaldırmayı hedeflediğini söyler (tarihsiz a: 7).

Naciye Neyyal, Emine Semiye'yi İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Emine Seniye Hanım'ın soktuğunu söyler. “ ‘-Beni Cemiyete ‘initier’ eden bu Seniye kardeşidir.’ Diyerek prezante etti. Bu takdim şeklinden anladığıma göre, bu iki hanım, Cemiyete, Selanik'teyken dâhil olmuşlar ve bazı hafif işlerde bulunmuş, yani komitacılık etmişlerdi” (Hürmen 2004: 266). Naciye Neyyal, Seniye Hanım ve Kazım Nami Duru'nun kayınvalidesi Eda Hanım'ın koyu İttihatçı olduklarını ve Emine Semiye'yi de Selanik'teyken aralarına aldıklarını böylece Reşid Bey'i de ele geçirdiklerini söyler. Reşit Paşa'nın Cemiyete çok faydası dokunduğunu, sonrasında paşalığa kadar yükseldiğini de sözlerine ekler (Hürmen 2004: 273). Emine Semiye de kendisini İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin varlığından Emine Seniye Hanım'ın haberdar ettiğini söyler (Emine Semiye 1900: 58). Daha sonraki yıllarda Emine Semiye'nin Seniye Hanım'dan hiç söz etmediği görülmektedir. Şefika Kurnaz bunun sebebini Emine Semiye'nin Osmanlı Demokrat Fırkası'na yönelmekle açıklar: “Emine Semiye, siyasi hayatında önemli bir rol oynayan Seniye Hanım'dan, sonraki yıllarda hiç söz etmemiştir. Bunun sebebi, Emine Semiye'nin Meşrutiyet sonrasında İttihat ve Terakki çevresinden koparak Osmanlı Demokrat Fırkası'na yönelmesi olabilir” (2008: 156).

Emine Semiye, II. Meşrutiyet'in ilanının ardından Hürriyet meydanında nutuk vermiştir. Bu nutuktan *Sabah* gazetesinde söz edilir: “*Tan* gazetesinin Selanik muhbiri, hürriyetin ilanını müteakip Emine Semiye Hanım namında bir vatan muhibbesinin Hürriyet Meydanı'nda millete karşı gayet belig ve müessir bir nutuk irad eylemesi münasebetiyle Osmanlı kadınlarının vatana karşı besledikleri bir lisan-ı takdir ile zikr eylemektedir” (İmzasız 1324: 3). Ömer Sami Coşar da Emine Semiye'nin II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi üzerine Hürriyet Meydanı'nda “Yaşasın vatan, yaşasın millet, yaşasın hürriyet” diye seslenerek coşkulu bir nutuk verdiğinden de bahseder.

Osmanlı Hemşirelerim! Diye başlayan konuşmasında: ‘Gayrimüslim vatandaş hanımların pek çoktan nail oldukları hürriyeti, meşru bir surette kazanarak küre-i arz üzerindeki mevcudiyetimizi ve hukuk-ı beşeriyedeki hakk-ı iştirakımızı tanımak istiyoruz... Erkeklerimizden âlim ve hakşinas olanlar, İslam kadınının terakkisi için şer'-i şerifin ne derece müsait bulunduğunu teslim ediyorlar. Biz de bu teslimlerini suistimal etmemek

şartıyla, hakkımız bulunan hürriyet-i şahsiyetimizin tamamını istihsale son derece sa'y ve gayret ediyoruz' diyerek isteklerini sıralamıştı (Coşar 1974: 59).

Emine Semiye Meşrutiyet'in ilanıyla yaptığı bu ilk konuşmasında kadınların hak ettikleri konuma gelebilmeleri için isteklerini sıralar. *Asır* gazetesinde yayımlanan ve *Hürriyet Kokuları*'na aldığı "Selanikli Osmanlı Hanımlarına" isimli yazısında ise II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte yaşadıkları sevinci anlatır. Emine Semiye, iki arkadaşıyla birlikte hürriyetin ilan edildiği gece sokaklarda sevinç naralarıyla dolaştıklarından söz eder (tarihsiz a: 11).

Emine Semiye İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde etkin bir şekilde faaliyet gösterdikten sonra Fırka-i İbad olarak adlandırılan Osmanlı Demokrat Partisine katılmıştır. O, fırkanın kuruluşunu "İbadullah Hakkı" isimli makalesinde haber vermiştir. "Zaten milletin hakkını gözetip kayırmak için Fırka-i İbâd, yani kulların takımı ismiyle bir cemiyet teşkil olunmuş buna da eski İttihat ve Terakki Cemiyeti müessislerinden hamiyetli vefakâr İbrahim Temo Beyefendi gibi bir zat-ı ma'âli-sıfatı reis yapmışlardır" (Emine Semiye 1325c: 259). Tarık Zafer Tunaya, Emine Semiye'nin de Demokrat Fırka'ya katıldığını belirtir (1998: 11). Bezmi Nusrat Kaygusuz ise onun Demokrat Partiye bağlılığının sadece ismen olduğunu söyler (1955: 69). Emine Semiye muhtemelen II. Meşrutiyet'in ilanından önce kadınların ilerlemesi konusunda kendisine verilen sözlerin tutulmaması ve İttihat ve Terakki Cemiyetiyle oluşan fikir ayrılıklarından dolayı Demokrat Fırkaya geçmiş olmalıdır. 29 Ekim 1908 tarihinde Fatma Aliye'ye yazdığı mektuptan da anlaşıldığına göre İstanbul'da kadınlara yönelik haksız saldırılardan söz etmektedir. Emine Semiye Ahmet Rıza Bey'in kız kardeşi Selma Rıza'nın Niyazi Bey'in hakaretine uğradığını öğrendiğinde İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimlerinden dördüne protesto mektupları yazdığını ancak birinden cevap alabildiğini yazar. Emine Semiye'nin kadın haklarıyla ilgili İttihat ve Terakki'den beklentileri vardır. Ancak bu beklentileri II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yerine getirilmemiştir. Kadın hakları konusunda mücadeleci bir ruha sahip olan Emine Semiye'nin İttihat ve Terakki'nin bu tavrından rahatsız olarak Osmanlı Demokrat Fırkası'na geçtiği düşünülebilir. O dönemi içerisinde bir yandan sosyal ve siyasi hayat içerisinde aktif olarak yer alırken bir yandan da kadın bir yazar olarak kadın meselelerine duyarlı kalmamış ve aktif olarak dönemindeki kadın hareketi içerisinde yer almıştır.

Türk Kadın Hareketi

Tanzimat'ın ilanıyla birlikte hızlanan modernleşme sürecinde kadın ve kadınlığa ait meseleler önem kazanmıştır. Dönemin önde gelen aydınları Şinasi, Namık Kemal, Şemsettin Sami, Ahmet Mithat Efendi kadın sorunlarını yazdıklarıyla dile getirirler. Erkek aydınların önemli bir kısmı kadın hareketini desteklemiş, bununla birlikte eğitimle farkındalıkları artan kadınlar da artık birçok alanda görünür olmaya başlamışlardır. Öncelikle, kadınlar sorunlarını çeşitli yayın organlarında dile getirerek bu sorunlara yönelik çözüm arayışlarına girdiler. Böylece aydın Osmanlı kadınları, ortak bir kadınlık bilinci ve mefkûresi geliştirdiler. Bu dönem Osmanlı feminizminin de temellerinin atıldığı bir dönemdir. Kadın yazarlar bu dönemde gerek eserleriyle gerekse gazetecilik ve dergicilik faaliyetleriyle bir kadın hareketi oluşturmuşlardır. Emine Semiye de kadın hareketi içerisinde etkin bir şekilde yer almıştır. O hem edebî eserlerinde hem de çeşitli gazete ve dergilerde yayımladığı makalelerinde kadın sorunlarını ve bu sorunların çözüm yollarını dile getirmiştir.

Yüzyıllardır kadınlığın değersizleştirildiği fikrine inanan Emine Semiye, ideolojik mücadelede keskin söylemler taşımaktadır. O, kadına önem veren milletlerin çağdaş medeniyetin en üst seviyesine ulaştığını şöyle ifade eder: “Cemiyet-i beşeriyenin kısm-ı azamını teşkil eden kadınların terakki ve tekâmülünü düşünen akvam bugün mile-i mütemeddinenin en yüksek mevkilerinde bulunmaktadır. Zira ruh-ı aile kadın, mehd-i insaniyet kadın, hazine-i feyz-i ümit hep kadındır!” (tarihsiz d: 3) Emine Semiye kadının çağdaşlaşmasıyla Osmanlı Devleti'nin çağdaşlaşmasını birbirini tamamlayan unsurlar olarak görmüş, kadını aile ve toplumun merkezine yerleştirmiştir. Bilindiği üzere Tanzimat'la birlikte hızlanan modernleşme sürecinde kadının ilerlemesi modernleşmenin ölçütü sayılmıştır. Böylece kadınlar toplumsal dönüşümün öznelere görevini yüklenerek modernleşmenin sembolü hâline gelmişlerdir. Emine Semiye de tüm bunların farkındadır. O, Osmanlı kadınlarının toplumun en yüksek mevkilerinde bulunduğunu ve insaniyet hazinesine sahip olduğuna inanır ve onlara, kadınlık gururu aşlamak ister. Zaman zaman, kadınları aşağılayan erkekleri küçümser ve kadınla erkek arasında zekâ bakımından fark olmadığını şöyle ifade eder:

-Evet efendim, tıbben kadınla erkek dimağı arasında hiçbir fark yoktur. Erkek ve kız çocukların karışık olarak tahsil ettikleri Amerika'daki dar'ül tedrislerde, daima istidat ve zekâlarıyla temeyyüz eden ve aliy'ül-âlâ derecesini kazanan talebatın talebe adâdına müsavi gelmek-

te olduğuna dikkat eden esâtize-i kiram rical ile nisvan beyninde fark bulunmadığına hüküm vermişlerdir.

Buna dair aceze de ettiba-yı hazıkanın ekserisinden muvafık izahat almıştım. Fazla olarak kadınların zekâsı yüksek, maneviyatı rakik ve şeffaf bir şefkatle mücelladır deniliyor (tarihsiz d: 4-5).

Emine Semiye devrine göre oldukça farklı bir söylemle kadınların erkeklerle eşit hatta onlardan zekâ, maneviyat ve şefkat yönünden daha yüksekte olduklarına inanır. Kadınları erkeğin gölgesi hâline getirmek isteyenlere meydan okuyan bir tavırla hakları olanı almak için çağdaş Türk kadınının elinden geleni yapacağını belirtir.

II. Meşrutiyet'in getirdiği hürriyet ve eşitlik prensiplerinden kadınların da faydalanacağı ümit edilir. Ancak beklenen gerçekleşmez ve kadınların durumunda bir değişme olmaz. Bunun üzerine kadın haklarını savunan yazarlar, asabî ve kırgın bir dil kullanarak bu durumu eleştirirler. Bu kadın yazarlardan biri de Emine Semiye'dir. "Terakkiyat-ı Nisvaniyyeyi Kimden Bekleyelim" adlı yazısında adını belirtmediği İttihat ve Terakki Partisi'ne mensup üst düzey bir yöneticiden II. Meşrutiyet'ten önce kadın hakları için talepte bulunduğunu ve bu önemli kişinin kadın haklarını sağlayacakları yönünde çok sağlam bir teminat verdiğini ancak İttihat ve Terakki iktidar olduktan sonra sözlerinin arkasında durmadığını söyler. Emine Semiye kadınlığın ilerlemesinin ancak yine kadınların mücadelesiyle gerçekleşeceğini şu sözleriyle belirtir: "Ricâlimizin bizi düşünmediklerini, ihtimal en sonra düşüneceklerini şimdiden bizler düşünelim de nisvân-ı âtiyyemizin âlem-i medeniyete yaraşacak hâlde yetişmelerini kadınlığın, insanlığın hukuk ve mezâyâsının hiçbirinden mahrumiyetini icap etmediğini anlayan kadınlarımızdan bekleyelim" (1325a: 733). Emine Semiye, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle ancak medenileşmek adına bir adım atılabildiğini söyler ve kadınlığın ilerlemesinin de zamanı gelecektir diyerek gelecek günlerdeki hedefini belirler. Kadınların medeni hayata yaraşacak bir şekilde yetişmelerinin ancak kendi çabalarıyla gerçekleşeceğine inanır ve "O şanlı cedlerimizin temiz kanından elbette bizlerde de bir zerre mevcuttur. Tekâmül-i nisvana cehd ve ikdam ile niçin çalışmayalım?" (1325a: 734) diyerek Türk kadınlığının ilerlemesi için kadınlarımızı harekete geçmeye davet eder.

II. Meşrutiyet'in ilanına kadar olan süreçte kadın, özellikle kent kadını toplumsal hayatta çok silik olarak yer almıştır. Meşrutiyet'in ilanıyla kadınlar artık kendilerine geleneksel düzen tarafından biçilmiş ev içi mekân-

lardan çıkıp erkeklerle eşit haklara sahip olabilecekleri kamusal mekânlarda görünür olmak isterler. Emine Semiye de eğitilmiş bir kadın yazar olarak kadın-erkek eşitliğinin toplumsal hayatta yansımalarını görmek ister. O, “Biz insan değil miyiz? Nasıl oluyor da bu hayat-ı miskinane mütevekkil görünüyoruz!” (tarihsiz a: 24) diyerek insan olmanın gereklerini kadınlar için de talep eder. Emine Semiye toplumun büyük bir kısmını oluşturan kadınların sosyal hayattan uzaklaştırılıp eve kapatılmasını eleştirirken, ilkel kavimler döneminde kabilelerin, aşiretlerin kadın erkek karışık olarak toplandıklarını ama sonraları bir takım batıl inançlara kapıldıklarını anlatır. Hz Muhammed zamanında medeniyetin en iyi şekilde uygulandığını ve kadının mevki olarak çok iyi bir yerde olduğunu ancak sonraları bozulan hayatlarla sekiz-dokuz yüz senelik İslam hükümetinin mahvolduğunu söyler. Emine Semiye, “Hayatta Kadının Hisse-i İştiraki” isimli makalesinde de ilkel kavimler döneminde kabilelerin, aşiretlerin kadın erkek karışık olarak toplandıklarını ama sonraları bir takım batıl inançlara kapıldıklarını anlatır. Ona göre Türk kadının toplumsal hayattan uzaklaştırılması toplumsal bir yozlaşmaya da sebep olmuştur (1919: 5).

Emine Semiye *Kadın* gazetesinde yayımlanan “Muhterem Biraderimiz Cavid Beyefendi’ye” isimli bir diğer yazısında ise kadınlar için sosyal hayatta bir takım iyileştirmeler ister. Emine Semiye’nin istekleri şöyledir:

Öncelikle kadınlara eğitim hakkı tanınmalıdır. Vapurlarda kadınları havasız, kötü mevkilere hapsedmektense onlara havadar yerler ayrılmalıdır. Sabahdan yola çıkan kadınların karınlarını akşama kadar simit ve peynirle doyurmaları yerine çalışanları kadınlardan oluşan lokantalar açılmalıdır. Tarihi ve ahlaki oyunları seyredebilmeleri için tiyatrolarda kadınlara da yer ayrılmalıdır. Millet bahçelerinde kadınların da oturabileceği seyrek kafeslerle bölünmüş yerler olmalıdır. Vapura binerken ve tramvaydan inerken kadınlara öncelik tanınmalıdır. Yoksul kadınlar şurada burada sürünmek yerine hayırsever kadınların kurdukları cemiyetler aracılığıyla ticarete atılarak hayatlarını kazanabilmelidirler (1324: 2-5).

Emine Semiye “Kadınlık” isimli makalesinde de kadının aile ve toplum içerisindeki kimliğiyle ilgili fikirlerini söyler. Ona göre kadın denilince çamaşır yıkamak, tahta silmek, yemek pişirmek gibi ev işlerinin akla geldiğini ancak bunların kadınların teferruat işleri olduğunu, kadının asıl işi olmadığını söyler. Ona göre kadının asıl işi erkeğe iyi bir eş olmaktır (1325b: 3). Görüldüğü üzere Emine Semiye devrin erkek aydınlarının evlilikle ilgili görüşlerine uygun bir anlayışla evliliği yorumlar. Tanzimat’ın

yurt dışına giden ve döndüklerinde çok farklı bir eş anlayışının hayalini kuran aydın erkekleri artık yanlarında kendilerini anlayabilecek ruh eşlerini ararlar. Emine Semiye de aynı anlayışla kadının asıl vazifesini erkeğe iyi bir eş olmak noktasında yorumlar. Yazar her ne kadar bu dönemde kadın hareketi içerisinde öncülük yapmışsa da henüz devrin gereği olarak bütünüyle bağımsız bir kadın kimliğini kurgulayamaz.

Emine Semiye'nin hem makalelerinde hem de edebî eserlerinde kadınlıkla ilgili sorunları dile getirirken kadınların sahip oldukları toplumsal kimlikten rahatsız olduğu anlaşılmaktadır. Emine Semiye kadınların hak ettiği yere ulaşabilmesinin ancak iyi bir eğitimle mümkün olacağına inanır. Böylece kadınlar cehalet örtüsünden kurtulacaktır.

'Kadın' lafz-ı muhteremine izafe edilecek terbiye-i fikriye maatteessüf mekteplerimizde istihsal edilemediği için, tenevvür etmiş hanımlarla birleştikçe teati-i efkârımızda hasıl olacak nafi neticelerle zavallı nisvan-ı İslam'ın yüzlerindeki kalın ve siyah peçeler gibi manada büründükleri cehalet örtüsünü delip geçerek hissiyatlarını uyandırmak, bahusus ilim ve tahsilin kadrini onlara anlatmak, bilir misiniz ki ne büyük hizmettir ve ne mukaddes vazifedir!' (tarihsiz a: 7).

Emine Semiye devir içerisindeki anlayışa uygun olarak kadınlıkla ilgili meseleleri yorumlarken kadınların eğitilmesini öncelikli olarak görür. O sadece makalelerinde değil edebî eserlerinde de kadınlığın bu önemli problemini dile getirir. Örneğin *Bikes*'te bir yamağın kızı olan Müstakim Bey'in eşi Gülşen evlendikten kısa bir süre sonra okuma yazma öğrenir. Yine *Bikes*'te Yunus Bey'in kızı Teveccüh beşik kertmesi olduğu Muti Bey'e layık bir eş olabilmek için eğitimine devam eder. *Muallime*'de daha romanın başlığından itibaren kadınların eğitimi özellikle vurgulanmıştır. Romanda önce Kevser babası Murtaza Efendi'den iyi bir eğitim alır. Daha sonra Kevser'in kızı Bihbude de kendi babası Molla İdris'ten Arapça ve Farsça dersleri alır. *Sefalet*'te kadınlar ilk eğitimini düzenli eğitim kurumlarında alırlar. Sonraki yıllarda eğitimlerini evde aldıkları özel derslerle tamamlarlar. Emine Semiye hikâyelerinde de kadınların eğitimi meselesini vurgular. *Terbiye-i Etfâle Ait Üç Hikâye*'de Cedit Bey kızları Mihri ve Dürri'nin eğitimiyle özel olarak ilgilenir. O, kadının eğitiminin yanı sıra kadının çalışması, devrin önemli problemlerinden biri olan evlilik ve evlenme biçimleri, boşanma gibi kadınlıkla ilgili problemleri de işler. Emine Semiye kadınlıkla ilgili problemleri yazdıklarıyla dile getirirken sosyal hayat içerisinde de kadın dernekleri kurarak aktif olarak yer alır.

Dernek Faaliyetleri

Tanzimat yıllarında özellikle II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki dönemde kadın faaliyetleri açısından önemli bir gelişme de yeni kurulan kadın derneklerinin etrafında olmuştur. Bu derneklerde kadınlar özellikle savaş yıllarında askerlere ve asker ailelerine yardım ederler. Her ne kadar bu dernek faaliyetleri, kadınlığı çağrıştıran bir işlevsellikte ise de derneklerin bir kısmı kadınları eğitmek ve onların düşünce dünyalarını geliştirmek için faaliyette bulunmuşlardır.

Kadın cemiyetleri genellikle İstanbul'un tanınmış ailelerinin kızları tarafından kurulmuştur. Ahmet Cevdet Paşa'nın kızları da bu faaliyetlerde yer almışlardır. Fatma Aliye 1908'de cephedeki askerlere yardım amacıyla Cemiyet-i İmdâdiye'yi, Emine Semiye de 1908'de Selanik'te Şefkat-i Nisvan ile Edirne'de Hizmet-i Nisvan derneğini kurmuştur. Şefkat-i Nisvan cemiyeti ilk kadın derneği olarak kabul edilmektedir: "Literatürde Osmanlı döneminin ilk kadın dergisinin 1869'da *Terakki* gazetesinin eki olarak çıkan Terakki-i Muhadderat, ilk kadın derneğinin de 1898'de Selanik'te Emine Semiye tarafından kurulan 'Şefkat-i Nisvan' olduğu defalarca ifade edilmiştir" (Ekmekçioğlu vd. 2006: 329). Çok aktif bir dernek olan Şefkat-i Nisvan'ın İstanbul, Selanik, Edirne, Konya ve Samsun'da da şubeleri açılır. Bu derneğin faaliyetleri kadınların eğitimine destek vermek, onları küçük iş yerleri açmaya ve üretime katılmaya teşvik etmektir. Derneğe üye kadınlar, kaynak sağlamak amacıyla el işleri yapıp satmışlar ve yardım faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Hizmet-i Nisvan ise Türk kadınlarının iş hayatına katılması, kılık kıyafetlerinin düzeltilmesi gibi çeşitli alanlarda hizmet vermiştir. Emine Semiye dernek faaliyetlerinin yanı sıra çeşitli gazete ve dergilerde çalışarak siyasi ve sosyal hayatın içerisinde aktif olarak yer almıştır.

Gazetecilik Faaliyetleri

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra kadınlar ilk olarak özgürlük taleplerini basın aracılığıyla dile getirirler. Kadınların kendilerini ifade edebildikleri, tanıtılabildikleri kadın gazeteleri ve kadın dergilerinin bu dönemde sayıları oldukça artar ve bu neşriyat önemli işlevler yüklenir. Bu dönemdeki kadın gazeteleri ve dergileri, kadınlığın değişim sürecini izlemek açısından önemlidir. Özellikle Emine Semiye'nin çeşitli gazete ve dergilerde yayımlanmış yazıları bu süreç konusunda bize önemli açılımlar getirmektedir. Emine Semiye gazete ve dergilerin kadınlık bilincini geliştirmekteki önemini fark edebilmiş ve aktif bir şekilde kullanmış yazarlarımızdan-

dır. O, Selanik'te yayımlanan *Mütalaa* gazetesi ile *İnci* dergisinin başyazarlığını yapar. Ayrıca *Hanımlara Mahsus Gazete*, *Atı (İleri)*, *Kadın*, *Mehasin*, *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, *Resimli Kitap*, *Saadet*, *Bahçe*, *Yeni Edirne*, *Yeni Gazete*, *Yeni Asır*, *Şura-yı Ümmet*, *İnci*, *İzler*, *Birlik*, *Türkiye Edebiyat Mecmuası*, *İnkılab*, *Balkan*, *Teârüf-i Müslimin* gibi çeşitli yayın organlarında da yazıları yayımlanır. Emine Semiye çeşitli gazete ve dergilerde yayımlanan yazılarında fikrî ve ahlakî gelişimi sağlayan öğretici konuları kaleme alır. Kadınlığın ilerlemesi ve çocuk terbiyesinin yanı sıra eğitim, siyaset, fen, güzellik, sağlık ve giyim-kuşam gibi konular üzerinde durur.

Emine Semiye gençlik ve olgunluk çağlarında sosyal ve siyasî hayatta etkin olarak yer alırken ilerleyen yaşlarında Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde öğretmenlik yapar.

Eğitim Faaliyetleri

Tanzimat döneminde modernleşme yolunda atılan ilk adımlar arasında öncelikle eğitim ve kadınların eğitimi meselesi gelmektedir. Bu döneme kadar Osmanlı Devleti ilerleyen ilim ve teknolojiye ayak uydurmak için çeşitli okullar açmıştır. Fakat bu okullar kadınlara yönelik eğitim kurumları değildir. Kadınların eğitimi meselesi Tanzimat döneminden itibaren önem kazanmış ve ancak bu tarihten sonra kadınlara yönelik eğitim kurumlarının açılması hızlanmıştır. Asıl hedef, Osmanlı toplum yapısı içerisinde kadının üstlendiği rolleri iyileştirmek ve geliştirmektir. Emine Semiye gençlik yıllarında kadın hareketleri, siyasî faaliyetler ve basın dünyasında aktif olarak yer alır. Ancak kadın eğitiminin öneminin en başından beri farkındadır ve ilerleyen yaşlarında öğretmenlik mesleğini seçer. Onun öğretmenlik mesleğini seçmesinde çocukluğunda babasının görevleri dolayısıyla Osmanlı coğrafyasının çeşitli eyaletlerini gezmesi etkili olmuştur. Babasının 1866-1868 yılları arasında Yanya valiliği, 1876'da Rumeli müfettişliği nedeniyle Yanya ve Suriye'ye gitmiştir. Emine Semiye kocası Reşit Paşa'nın görevi dolayısıyla Selanik ve Serez'de bulunduğu yıllarda buralardaki köy halkının sefaletini yakından gördüğünde onların mutluluğu için çalışmaya karar verir:

Zaten milletimi severdim; o zavallıların cehaletini, sefaletini layıkıyla anladıktan sonra hür ve mesut görmek için de çalışmayı göze aldım. Diğer taraftan da birçok fakir kızlarıyla -buyurduğunuz gibi- hiçbir şeyi bilmeyen malumatı nezd-i acizane toplayarak tedrisatlarına bez-i gayret ettim; o zaman düşünmüştüm ki yirmi kızın tenvirine muvaffak olabilsem, onların her biri de on kişiyi ikaz etse, benat-ı vatanın iki yüz

yirmisini yetiştirmiş olacağım. Milletime bu da naçizane bir hizmet sayılmaz mı?” (Emine Semiye 1911: 99).

Emine Semiye verdiği kararı hemen fiiliyata da döker ve evini adeta bir okul gibi kullanmaya başlar. Naciye Neyyal hatıratında onun evinin adeta bir okul gibi olduğunu ve tanıdıklarının çocuklarına ders verdiğini söyler (Hürmen 2004: 259). Emine Semiye eşinin görevi dolayısıyla Selanik’te bulunduğu yıllarda İnas Rüştüyesi’nde ve Terakki okullarında öğretmenlik ve müfettişlik yapmıştır. Onun için kadınların eğitimi önceliklidir. Kadınların yüzündeki cehalet örtüsünü çıkartmanın ancak eğitimle mümkün olacağına inanır:

Kadın Lafz-ı muhteremine izafe edilecek terbiye-i fikriye maa-t-teessüf mekteplerimizde istihsal edilemediği için tenevvür etmiş hanımlarla birleştikçe teati-i efkârımızdan hasıl olacak nafi neticelerle zavallı nisvan-ı İslam’ın yüzlerindeki kalın ve siyah peçeler gibi manada büründükleri cehalet örtüsünü delip geçerek hissiyatlarını uyandırmak... Bahusus ilim ve tahsilin kadrini onlara anlatmak... Bilir misiniz ki ne büyük hizmettir? Ve ne mukaddes bir vazifedir!” (tarihsiz a: 7).

Emine Semiye kadınların eğitimine yönelik bu düşüncesini ilerleyen yaşlarında fiiliyata da döker ve 1920 sonrasında, idealist genç Cumhuriyet öğretmenlerini yetiştirmek üzere Halide Edip’le birlikte Beyrut’a gider. Daha sonraki yıllarda Anadolu’nun çeşitli illerinde Edirne, Sivas, Ordu, Adana Kız Öğretmen Okullarında edebiyat ve Türkçe öğretmenliği yapar.

Emine Semiye yazarlık, kadın hakları savunuculuğu, politik faaliyetleri, gazeteciliği, öğretmenliği ve dernek faaliyetlerinin yanı sıra hemşirelik de yapmıştır. Balkan Savaşları esnasında Emine Semiye Etfal Hastanesindeki yaralılara bakmak istemiş ve burada çalışmıştır. Çanakkale Savaşında gönüllü hemşire olarak tıp tarihimizin önemli hekimlerinden Besim Ömer Paşa’nın yönetiminde Çanakkale gazilerini tedavi etmiştir. Daha sonraki yıllarda Şişli Etfal Hastanesinde de gönüllü hemşire olarak çalışmıştır.

Sonuç

Emine Semiye Tanzimat’la hızlanan ve Cumhuriyet Türkiye’sine kadar uzanan değişim ve yeniden yapılanma sürecinde birçok ilkleri gerçekleştirmiş aydın bir Osmanlı kadınıdır. O bu süreçte yazar, siyasetçi, kadın hakları savunucusu, eğitimci kimliğiyle öncü Osmanlı kadınları arasında yer alır. Emine Semiye II. Meşrutiyet’in öncesinde ve sonrasında siyasî, edebî, kadınlıkla ilgili meseleler ve çocuk terbiyesi gibi konularda yazdığı

çeşitli yazılarla aktif bir kadın portresi çizmiştir. Özellikle devri içerisinde kadın meselelerine olan duyarlılığıyla Türk kadın hareketinin öncüleri arasında yer almıştır. Emine Semiye öncelikli olarak kadının eğitimi meselesini önemser. Ona göre kadın eğitimle ataerkil yapı içerisindeki edilgen kimliğini özgür kadın kimliğine dönüştürecektir. Böylece eğitimle farkındalıkları artan kadın bağımsız kimliğini kurabilmek için çalışabilecek ve eş seçimini yapabilecektir. Emine Semiye kadınlıkla ilgili meselelere duyarlılığını kurduğu kadın dernekleriyle sosyal hayatta da devam ettirmiştir. Ayrıca aydın bir Osmanlı kadını olarak kadınlıkla ilgili fikirlerini fiiliyata da dökerek ilerleyen yaşlarında İstanbul ve Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde öğretmenlik yapmıştır. O hem edebî eserlerinde hem de gazete ve dergilerde yayımladığı kadınlıkla ilgili meselelere dair keskin söylemleriyle Türk kadınlığının hak mücadelesinde önemli bir yere sahiptir. Ancak o birçok aydın Osmanlı kadını gibi unutulmuşluğun pençesindedir. Onun şimdiye kadar üzerinde durulmayan faaliyetlerini günümüze taşıyarak kadın tarihi içerisinde görünür kılmak ruhunu şad edecektir.

Kaynaklar

- Akay, Hasan (1998). *Servet-i Fünûn Şiir Estetiği*. İstanbul: Kitabevi Yay.
- Caporal, Bernard (1999). *Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını I (1919-1970)*. İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık.
- Coşar, Ömer Sami (1974). "Türk Kadınının Hak ve Hürriyeti Konusunda Tartışmalar". *Atatürk Ansiklopedisi*. C.2. İstanbul: İstanbul Reklam Ltd. Şti. 59-60.
- Çakır, Serpil (1996). *Osmanlı Kadın Hareketi*. İstanbul: Metis Yay.
- Ekmekçioğlu Lerna ve Melissa Bilal (2006). *Bir Adalet Feryadı Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Feminist Yazar 1862-1933*. İstanbul: Aras Yay.
- Emine Semiye (tarihsiz a). *Hürriyet Kokuları*. Milli Ktp. Yz. A 2693.
- _____ (tarihsiz b). *Kalem Tecrübeleri*. Milli Ktp. Yz. A.2685.
- _____ (tarihsiz c). *İktitaf*. Milli Kütüphane, 06 MK. Yz. A 458106, MK. Yz. A 4582, MK. Yz. A 2693. (*İktitaf*ın Milli Kütüphanede 3 nüshası mevcuttur.).
- _____ (tarihsiz d). "İslamiyet'te Feminizm". *Halil Hamid. İslamiyet'te Feminizm Yahut Âlem-i Nisvanda Musavat-ı Tamme*. İstanbul: Kiteum Matbaası. 3-8.
- _____ (1324). "Muhterem Cavid Beyefendiye". *Kadın* 6 (8): 2-5.
- _____ (1325a). "Terakkiyat-ı Nisvaniyyeyi Kimden Bekleyelim?". *Mehasin* 10 (Eylül): 733-736.
- _____ (1325b). "Kadınlık". *Yeni Gazete* 437 (13): 3.

- _____ (1325c). “Anadolulu Kız Kardeşlerime: İbadullah Hakkı”. *İnkılab* 17 (31): 259.
- _____ (1911). “İtiraf-ı Hakikat”. *Teârûf-i Müslimin* 2 (31): 99.
- _____ (1919). “Hayatta Kadının Hisse-i İştiraki”. *İleri* 642: 5.
- Hürmen, Fatma Rezan (2004). *Ressam Naciye Neyyal’ın Mutlakiyet Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları*. İstanbul: Pınar Yay.
- İmzasız (1324). *Sabah* 6779 (27 Temmuz): 3.
- Karaca, Şahika (2010). Emine Semiye Hayatı-Fikir Dünyası-Sanatı-Eserleri. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Kaymaz, Kadriye (2009). *Gölgedeki Kalem Emine Semiye*. İstanbul: Küre Yay.
- Kaygusuz, Bezmi Nusret (1955). *Bir Roman Gibi*. İzmir: İhsan Gümüşayak Matbaası.
- Kurnaz, Şefika (2008). *Osmanlı Kadın Hareketinde Bir Öncü Emine Semiye*. İstanbul: Timaş Yay.
- _____ (2009). *Emine Semiye’nin Gözüyle Yüzyıl Önce Serez Yaylası’nda Kültür Hayatı*. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi <http://www.hbektas.gazi.edu.tr> (11.12.2009).
- Tunaya, Tarık Zafer (1998). *Türkiye’de Siyasi Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi*. C.2. İstanbul: İletişim Yay.
- Uraz, Murat (1941). “Emine Semiye”. *Resimli Kadın Şair ve Muharrirlerimiz*. İstanbul: Tefeyyüz Kitabevi.

A Woman Writer During the Modernization Period: Emine Semiye Hanım

Şahika Karaca*

Abstract

Emine Semiye Hanım is the daughter of Ahmet Cevdet Paşa, one of the leading statesmen of the Tanzimat Period, and the sister of Fatma Aliye Hanım, who is regarded as the first Turkish woman novelist. Emine Semiye is one of the leaders of the Ottoman women's movement and is known for the various roles she successfully took on as a politician, journalist, teacher and nurse. In a variety of newspaper articles and literary works Emine Semiye dwelt on political and social issues like women's rights, feminism, and children's education. This study aims to draw attention to the significant role Emine Semiye Hanım played both in the Turkish women's movement and in Turkish literature by focusing on her social and political activities and her identity as a woman of letters, as an educator and as a supporter of women's rights.

Keywords

Emine Semiye, Tanzimat literature, Fatma Aliye, Ottoman women's movement.

* Assist. Prof., Erciyes University, Faculty of Education, Department of Turkish Language Education / Kayseri
skaraca@erciyes.edu.tr

Портрет писательницы периода модернизма: Эмине Семие Ханым

Шахика Караджа*

Аннотация

Эмине Семие Ханым является дочерью одного из ведущих государственных деятелей периода Танзимата Ахмеда Джевдет-паши и приходится сестрой Фатме Алие Ханым, признанной первой женщиной-романистом. Эмине Семие является пионером движения османских женщин. Она является очень богатой и многосторонней личностью: она писатель, политик, журналист, учитель и медсестра. В своих статьях в различных газетах и в литературных произведениях Эмине Семие рассматривает права женщин, феминизм, воспитание детей, различные политические и социальные вопросы. В этой работе рассматривается политическая и общественная деятельность Эмине Семие, ее литературная и педагогическая индивидуальность, через определение ее места в женском движении показаны ее место и роль в турецкой литературе и женском движении Турции.

Ключевые Слова

турецкая литература, Фатма Алие, Эмине Семие, движение османских женщин.

* Доц. Доктор, университет Эрджиес, педагогический факультет, кафедра турецкого языка / Кайсери
skaraca@erciyes.edu.tr

İşgal Döneminde İstanbul ve Gelibolu'da Bolşevik Aleyhtarı Wrangel Ordusu

Umut C. Karadoğan*

Özet

Bolşeviklere karşı başlattıkları savaşı kaybeden, Beyaz Orduya mensup pek çok asker ve sivil, Rusya'nın güneyi Kırım'a kadar çekildi. Kırım'da da tutunamayan Beyaz Ordu mensupları ve siviller gemilerle, 1925 yılına kadar zorunlu ikamet edecekleri İstanbul, Çanakkale ve Çatalca sahillerine doğru kaçmak zorunda kaldı. Yaşanan bu zorunlu göç, Rus aristokrasisi için yeni bir sürgünün başlangıcıydı. Beyaz Rusların, Osmanlı Devleti'ne sığındığı günler Türkler içinde kara günlerdi. Osmanlı Devleti işgale uğramış, fiilen yıkılmıştı. Fakat Türkler, karşı karşıya kaldıkları tüm olumsuz şartlara rağmen, sürgünler için her türlü insani desteği sağladılar. Osmanlı topraklarına gelen Beyaz Ruslar burada 6 sene yaşamış, İstanbul, Gelibolu ve Çatalca'da kısa sürede küçük birer Rusya kurmuşlardı. Altı senenin sonunda çeşitli uluslar arası kuruluşlarının da yardımlarıyla dünyanın değişik yörelerine dağılan Beyaz Ruslar arkalarında, kendilerine ait kültürel unsurların yanında gündelik hayatlarına dair bazı izleri de bıraktılar. Günümüzde İstanbul'da bu izlere az da olsa rastlanabilirken, Gelibolu ve Çatalca çevresinde yerleşik olanların izleri onların çekilmesi ile birlikte hızla silinmiştir.

İşte bu çalışmada çok az işlenmiş bir konu olan Beyaz Rusların İstanbul'daki sürgün yıllarına ait bilgiler, temel kaynaklara dayalı olarak yeniden gözden geçirilecek, İstanbul ve Çanakkale'nin bilinmeyen bir yönü de ortaya konacaktır.

Anahtar Kelimeler

Muhacir, Beyaz Rus, General Wrangel, sığınmacı, İstanbul, yardım komiteleri, kamplar, İtilaf Devletleri.

* Doktora Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi / Isparta
umutkaradogan@my.net.com

Giriş

1917 yılında Rusya'da Bolşevik devriminin ardından Çarlık güçleri ile Bolşevik güçler arasında amansız bir mücadele başlamıştır. Çarlık kuvvetlerinin amacı ülkeyi Bolşeviklerin elinden kurtarmaktır. Bolşeviklere karşı mücadele eden bu ordunun komutanlığını General Denikin, General Wrangel ve Amiral Kolçak yapmıştır.

Çarlık Rusya'sının I. Dünya Savaşı'ndan önce ardı ardına girdiği savaşları kaybetmesiyle başlayan sosyo-ekonomik çalkantılar, 1905 yılındaki Japon yenilgisinin ardından önlenemeyecek bir isyan hareketine dönüşmüştür (Gürsel 1968: 70). Bu temel faktörlerin ışığında Rusya'da *anarşist* ve *nihilist* cereyanlar hız kazanmıştır.

Beyaz Ordunun Bolşeviklerle Mücadelesi

I. Dünya Savaşı'nda Rus ordularının taarruzlarının başarısızlıklarla sonuçlanması Bolşevik ayaklanmasını körüklemiştir. Bolşevik hareketlenmesine karşılık "Lvov Hükümeti" düşürülmüş yerine Kerensky Hükümeti getirilmiştir. Ancak bütün bunlara rağmen Rusya'daki iç karışıklıklar artarak devam etmiş ve sonuçta 6 Kasım gecesi ayaklanma başlamış, 7 Kasım 1917 günü Rusya'da iktidar el değiştirmiştir. Bolşevik hareketin başında yer alan Lenin, Halk Komiseri Divanının başına geçerken, aynı zamanda Bolşevik Hükümetinin de başkanı olmuştur. 3 Mart 1918 yılında imza edilen Brest-Litovsk antlaşmasıyla da Rusya savaştan çekilmiştir. 1917 yılında Lenin'in iktidarı ele almasıyla özel mülkiyet kaldırılmış, yeni ekonomik sistem kurulmuştur (Üçok 1975: 257-258). Eski siyasi partiler siyaset sahnesinden silinirken Çar Nikolai ve ailesi 16/17 Temmuz 1917 yılında öldürülmüştür (Kocabaşoğlu-Berge 1996: 56).

Alınan tüm tedbirlere rağmen yeni rejim henüz tüm ülkede tam manasıyla oturmamışken, Komünizme karşı olanlar ülkenin hemen her yerinde hatta ülke dışında bile hareketlenmeye başlamıştır. Böylece ülkede yıllar sürecektir kanlı savaşların ilk tohumları da atılmış olur. Rusya'da iç savaş tam olarak Haziran ve Temmuz 1918 itibarıyla başlar. Bolşeviklere karşı Kazaklar, Tatarlar, küçük-büyük toprak sahipleri, bürokratlar, politikacılar ve askerlerin içerisinde yer aldığı Çarlık rejiminden yararlanan, geniş bir muhalefet çevresinin katılımıyla "Beyaz Gönüllüler Ordusu" adı verilen bir ordu ile isyan hareketi başlatılır. Güney Rusya'da General Denikin, General Wrangel, Sibirya'da Amiral Kolçak bulunur (Kocabaşoğlu-Berge 1996: 177).

Bolşevik yönetimi tüm bu gelişmelerin yaşandığı dönemde Kızıl Orduyu düzenlemeye uğraşırken Amiral Kolçak, Sibiry'a'daki müttefiklerin desteğini de ardına alarak, bölgeye tam anlamıyla egemen olur. 10 Mart 1917'de Amiral Kolçak tarafından Perm Vyatma ve Brisk şehirleri işgal edilir. Ancak Bolşevikler 4 Mayıs 1917'de karşı taarruza geçerek İdil'i aşar ve Ufa şehrini ele geçirir. 7 Eylül'de Tobolsk, 7 Ocak 1918'de ise Krasyonarsk şehirleri Bolşevikler tarafından zapt edilince, Kolçak silah arkadaşlarıyla birlikte Bolşeviklere esir düşer ve 7 Şubat günü yine yanında arkadaşları olduğu halde kurşuna dizilmek suretiyle öldürülür (Ataç 1952: 251-252, Aslan 1997: 63). General Denikin ise Kafkasya'da kuvvet oluşturarak müttefiklerin desteği ile Karadeniz'in kuzey sahillerine taarruza geçer. Kuzey Kafkasya'yı ilk aşamada hâkimiyeti altına alırsa da 17 Kasım 1919 tarihinde Bolşevikler Ukrayna'ya girerek Hartov, Poltova, Kiev şehirlerini Beyaz Ordu'dan temizler. Denikin ordusu üç ayrı kısma bölünür. Birinci kısım, *Novrosiski*'ye, ikinci kısım, *Tuapse*'ye, üçüncü kısma *Tenek*'e doğru çekilir (Ataç 1952: 255-257). 1920'de Denikin ordularının mağlubiyetinin ardından Kırım'a çekilenlerin bir kısmı burada tutunmayı başarırlar. Bolşevik ihtilaline karşı birçok asker ve subayın toplandığı adı geçen gruptan tecrübeli bir komutan olan Wrangel, yeniden güçlü bir ordu meydana getirir (Ataç 1952: 262).

6 Haziran 1920'de Wrangel'in yeniden topladığı ordusu da taarruza geçer ve ilk başlarda b Bolşevik Kızıl Orduya karşı başarılı olur. Ancak 26 Ekim 1920'de toplanan Kızıl Ordu Wrangel ordusunu bozguna uğratır. Önce Perekop'u, 10 Kasım'da Yuşun tahkimatlarını ele geçirerek Kırım'ı hâkimiyetine alır, Wrangel ordusunu Kırım'ı terke mecbur bırakır (*İkdam*, 7 Kasım 1920).

General Wrangel'in amacı, Bolşeviklere karşı Kırım'da uzun süre kalarak güç toplamak, direnerek alternatif bir hükümetin merkezini burada kurmaktır. Bu isteği doğrulayan en önemli gelişme Rus subay ve askerlerin ailelerini de buraya getirmeleridir. Fakat Rusya içlerinde görülen açlık, gıda ve ikmal yetersizliği Kırım'da da kendini gösterir.

Göç Yolları ve Müttefik Yardımları

Bolşevik kuvvetler kumandanı General Frunze ile General Wrangel ilerleyen zaman içinde Kırım'dan çekilme konusunda anlaşırırlar. 12 Kasım 1920 de sabahın erken saatlerinden itibaren Sivastopol sokaklarında izdiham yaşanır ve herkes limana doğru koşarak ilerlemeye çalışır. Aynı telaş ülkenin diğer kentleri olan, Odessa, Novrososki, Simferepol, Yalta, Aluşta'da

da yaşanır (Asiltürk 2002: 38). Wrangel ordusuna bağlı askerler ve siviller yüzlerce gemiyle, 22–23 Kasım 1920 tarihleri arasında İstanbul ve çevre illere gelmek üzere Türkiye'ye doğru yola çıkarlar (Süer 1997: 314, Sonyel 1995 126–127). Bu tahliye işleminde Amerikan Hükümetinin doğrudan emriyle Wrangel ordusuna ait bakiyelerin ve Çarlık rejimine bağlı halkın, Bolşevik tehditlerinden kaçabilmesi ve tahliyesi için 1919 ile 1920 yılları arasında Amerikan donanması Kırım'a gelerek faaliyet gösterir. Hatta 7 Nisan 1919'da Kırım'a gelen ABD donanmasına ait gemilerden birisi de, “Nahma” isimli zırhlıdır. Bu zırhlının komutanı daha sonra yazdığı raporda “İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinin haksız olduğunu söyleyerek” Türklerin gönlünde ayrı bir yer tutacak olan Amiral Bristol'dür (Patrick 2001: 127–129). Tuğamiral Mark L. Bristol, 1918 yılında İstanbul'a Yüksek Amerikan Komiseri sıfatıyla gelmişti. Bu sayede Osmanlı-ABD ilişkileri yeniden başlamıştı. Tüm siyasi, askeri ve ticari ilişkiler ve stratejiler ABD Büyükelçiliği işlevini gören Robert Koleji bünyesinde şekilleniyordu. İdaresindeki Amerikalı yetkililer daha çok Sivastapol'da onun dışındakiler de Novrossiski, Odessa ve Batum'un boşaltılmasında Rus yetkililerle birlikte hareket eder (*The “Farewell” Almanac*, 1924: V-VIII).

Rus halkına en dikkate değer yardım, 1920 Kasım'ında Amerikan donanmasının Kırım'daki en kıdemli amirali olan N. A. McCully tarafından yapılır. 11 Kasım'da Amiral McCully, Kırım limanlarına demirlemiş olan Amerikan sivil ve ticari gemilerini düşman saldırılarından korumaya niyetlenir ve bu gemileri koruyacağını ve bunlara yapılacak saldırılara karşı en ağır şekilde mukabele edeceğini ilan eder. Sivillerin bindiği gemilerin tamamen insani amaçlarla korunması için gerekli bir kurtarma planını, yakın Doğu'daki Amerikalı yetkililere sunar.

Novrossiski 14 Mart 1920 tarihinden itibaren yanmaya başlamıştır. Tüm limandaki gemilerde ağıza kadar Beyaz Rus mültecilerle dolmuştur. 28 Mart günü limandaki hemen tüm muhacirler İngilizlerin “Empire Of India”, “Caliypso”, “Stendford” ve “Hannover” gemilerine bindirilerek yola çıkarılmışlardır (*The “Farewell” Almanac*, 1924: VI-VII).

General Wrangel, kendisine bağlı birliklerden önce 13 Kasım'da Sivastopol Limanı'nda Rus “Orion”, İsveç bandıralı “Modik” ve Fransız Kruvazörü “Waldeck Rousseau” ile Türkiye'ye doğru yola çıkmıştır. Kırım'dan ayrılanların ve taşıma araçlarının sayısı Rus genel karargâhının verilerine göre, 126 taşıma aracı ve 135.000 kişiden oluşmaktaydı. Bunun 70.000'i asker geri kalanı sivil idi. Askerlerde tüfek ve makineli tüfek bulunmaktaydı (Süer 1997:

316-317, *The "Farewell" Almanac*, 1924: VII, Asiltürk 2002: 38). Wrangel ordusu ve bakiyeleri İstanbul'a, işgal altındaki bir şehirden işgal altındaki bir başka şehre gelmişlerdi. Wrangel ordusunun İstanbul'a gelişi kısım kısım olmuştur.

General Wrangel, 17 Kasım 1920 günü İstanbul'a ve Dolmabahçe rıhtımına ayak basar. 19 Kasım'da İstanbul'da bekleyen Wrangel bakiyelerini taşıyan gemilerin sayısı 45'e kadar ulaşır (Şahiner 2003:144, *The "Farewell" Almanac*, 1924: XI). 1920 yılı sonuna kadar İstanbul'a gelenleri sayısı 150.000'e rıhtımdaki gemi sayısı da 138'e yaklaşmıştır (Deleon 1996: 12-20). İstanbul rıhtımına demirleyen gemilerden ekmek, su, ecza yardımı isteyen flamalar dahi asılmıştır (Süer 1997: 314). General Wrangel ise Aralık 1923 yılında hatıralarında Kırım'dan ayrılanların sayısını 145.693 kişi olduğunu yazmıştır. Bu Beyaz Rusların içinde bulundukları felaketi açıklamaları bakımından oldukça önemli bir göstergesidir. Jak Deleon, Beyaz Rusya'dan o dönemde 118.000'e yakın kişinin Moda kıyılarına çıktığını, 1921 yılına geldiğindeyse gelenlerin toplam sayısının 150.000'e ulaşmış olduğunu belirtmiştir (Çalışkan-İbrahimov 2005: 223-231, Deleon 1996: 21-24).

Wrangel Ordusunun bir kısmı Samsun üzerinden İstanbul'a gelmişlerdi ve bu bakiyelerin, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisliğinin yayınladığı bir bildiriyle esir sayılmayacakları, mülteci kabul edilecekleri belirtilmiştir (ATASE Arş.,Kls.1879, Ds.12, Fhr.2, Balcıoğlu 2000: 65). General Wrangel Ordusu bakiyesi savaş gemilerinin, İstanbul'a ulaşmadan evvel gambotlarında yaşanan birkaç motor arızası sebebiyle 21 Kasım tarihinde Ereğli Limanı'na zorunlu sığınmışlardır. Bu sığınma o dönemde elde edilebilecek her türden silâha ihtiyacı olan Anadolu Kuva-yı Milliyesinin dikkatini çekmiş ve gambotu içerisindeki askerî mühimmatla birlikte yakalanabilmesi için planlar dahi yapılmasına sebep olmuştur. Lakin gambotun açıkta demirlemiş olması ve Ereğli'deki Türk bahriyesinin elinde gemiye ulaşmayı sağlayacak herhangi bir vasıtanın bulunmaması, Wrangel ordusunu Anadolu hareketinin düzenleyeceği bir baskından kurtarmış olur (bk. Büyüktuğrul 1982: 513). Ancak Türkler asla tek bir hamle ile yetinmemişler. Wrangel Ordusu donanma bakiyelerinden birtakım mühimmatı ele geçirmeyi karara bağlamışlardır. İşte bunun için, Ereğli Limanı'na 21 Aralık 1921 tarihinde gelen Wrangel Ordusunun artıklarını taşıyan Rus gambotuna Ereğli Bahriye Komutanlığınca el konulmak istendiyse de mürettebatın hızlı davranması sebebiyle Komutanlık yine amacına ulaşamamıştır (Sarıhan 1996: 155).

Rusya'yı Bolşeviklerden kurtarma amacına dönük faaliyetlerden ötürü "Kurtarıcı Ordu" olarak da tanımlanan Wrangel Ordusu, Çarlık taraftarı askerlerden mürekkep olarak, İtilaf Devletlerinin de desteğini alarak İstanbul'a getirilmiştir (Baran 2005: 59). Muhacirlerin İstanbul'u yoğun bir şekilde tercih etmelerinin bazı sebepleri vardır. Bu sebeplerin başında savaştan kaçanlar için İstanbul deniz yoluyla sığınılacak ilk ve en güvenilir liman konumundadır. Ayrıca muhacirler İstanbul'u Avrupa kentlerine ulaşmada sıçrama tahtası olarak görmektedir. Bunun yanı sıra Beyaz Rusların tamamının Osmanlı topraklarına yerleşmesinin imkân dâhinde olmaması sebebiyle Rusya'nın çeşitli noktalarından gelen gemilerin bazılarına alternatif merkezlerde gösterilmiştir. Bunların en belli başlıları Kıbrıs ve Bulgaristan'dır. Osmanlı'ya gelenler ise General Wrangel tarafından İstanbul'da ve Gelibolu'da kalacaklar olarak ayrılmıştır. Sonuç itibarıyla Wrangel ordusu şimdi üç kolordu halindedir. General Kutepov komutasındaki 1. Kolordu Wrangel tarafından 21 Kasım 1920 tarihinde "Saratov" ve "Herson" namındaki gemilerle Gelibolu'ya doğru yola çıkarılan ilk grup olmuştur. Bunu daha sonra diğerleri takip etmiştir. Gelibolu'ya yerleşen "Beyaz Ruslar" burada kurulan yeni yaşamlarını General Kutepov'un idaresinde olmaları ve Kutepov'un ekol yönetimi sebebiyle "Kutep Rejimi" ya da "Kutep Ülkesi" tarzı kavramlarla ifade etmişlerdir (Çalışkan-İbrahimov 2005: 426-427).

Yeni Bir Ülke Yeni Bir Yaşam

"Beyaz Ruslar" toplumsal hayatlarını Osmanlı topraklarında tekrar kurarak, "Rusya" düşüncesini yeniden canlandırmışlardır. Bu gelen insanlar eğitilmiş oldukları için bunları istihdam etmek bir hayli zordur. Bunun için merkezi Sirkeci'de bulunan bir İstihdam Ofisi kurularak çok az da olsa insanlara kendi ekmeklerini kazanma imkânı verilir. Bu Rus işsizler acıklı bir durumdadır. O aylarda bir patronun kahvesini bir prenses getiriyor veya bastonunu bir general tutmaktadır. Profesörler, eski milyonerler, soylu kadınlar, âdeta yalvararak İstanbul sokaklarında sigara ve kâğıttan çiçek satmaktadır. Çarlık taraftarı Rusların üçte biri İstanbul içerisindeki Mevlevihane bölgesine yerleştirilirken, geriye kalanları Gelibolu'nun 8 km. ilerisindeki metruk bir araziye yerleştirilmiştir. Bu arazi çamur içerisinde ve çadırlarda insan istifi şeklinde bir konaklama durumu vardır. Bu sebeple kısa süre içerisinde insanlar burada bulaşıcı hastalığa da yakalanmışlardır. Ama yine de her şeye rağmen Ruslar bölgeye biraz da sempatiyle bakarak "gül ve ölüm vadisi" adını takmışlardır (Goncarov 1998: 133).

Tükenmiş Beyaz Ordu'nun Kırım'dan boşaltılmasında müttefiklerinin katkısı yadsınamaz. Özellikle Amerikalılar ve Fransızlar muhacir durumuna düşen halkı kurtarabilmek adına oldukça çaba harcamışlardır. Fakat Amerikalıların samimi yardımlarının hakkı Beyaz Ruslarca da teslim edilmiştir. 1924 yılında kaleme alınan ve Rusça'da teşekkür anlamına gelen "Spasibo" adındaki "makale-kitap", Rusların İstanbul'daki altı yıllık sürgün dönemlerinde başlarından geçenleri anlattıkları bir özetir. Özellikle Spasibo'da Amerikalıların gayretlerinden sitayişle bahsedilmektedir. Beyaz Ruslara İstanbul'da zorunlu başlayan yeni hayatlarında sadece Amerikan donanması değil, Amerikan Kızılhaçı da destek olmuştur. Beyaz Rus muhacirlerine bakılırsa Amerikan Kızılhaçı onlar için savaştan bir kurtuluş ve bir sığınma müessesesi görevini görmüştü. Bu durum muhacirler İstanbul'a geldiklerinde de devam eder¹¹ (Sarhan 1995: 297, Doğanay 2001: 184, *The "Farewell" Almanac*, 1924: X).

Tüm bu gelişmeler yaşanırken Wrangel ordusunun donanma bakiyeleri olan Rus savaş gemileri, İstanbul limanına adeta akın etmektedir. Bu gemilerle beraber yine Rus mültecilerini taşıyan vapurlar da İstanbul limanına gelerek, Kalamış önlerindeki diğer vapurların yanlarına demirlemişlerdir. Moda ve Kalamış önlerinde bekleyen vapurlardaki Rus mültecilerinin şehre çıkarılmasının arzu edilmediği, çıkarılmasıyla beraber meydana gelebilecek zarar ve mahsurlar üzerinde durularak vapurlarda bekletilmeye çalışıldığı 20 Kasım tarihli İkdâm gazetesinde yer almıştır. Fakat bu teşebbüs bir sonuç vermemiş ve rıhtıma yanaşan vapurlardan birinden Rus mülteciler şehre çıkarılmışlardır (*İkdâm*, 20 Kasım 1920)

21 Kasım 1921 tarihinden itibaren mevcut Rus muhacirlerin Ayastefanos'a nakledildiğini ve burada kurulan askeri hastanelere ve çadırlardan kurulu ordugâhlara yerleştirildikleri bilinmektedir. Ayrıca bu ordunun o dönemde nakledilemeyen bir kısmının da 4 özel tren vasıtasıyla Hadımköy'e taşındığı, Hadımköy'e gönderilenlerin tamamının silahsız olduğu da Genelkurmay vesikalarında yer almıştır. İngiliz ve Fransız genelkurmayları ise Rusların İstanbul'a gelmesinde ve yerleşmesinde yukarıda da ifade ettiğimiz gibi yardımcı olmuşlardır (Şahiner 2004: 148-149).

Beyaz Rus mültecilerin kampı başlangıçta "Prens Adasına" hazırlanmıştır. Amerikan otoriteleri Proti'deki tüm lojistik imkânları denetlemiş ve organize etmişlerdir. Muhacirler, İtalyan ve Fransız korumasıyla "Haklı" kampından "Antigoni" ye gönderilmiştir. İngilizler ise Prinkipo'da onların ihtiyaçlarını karşılamışlardır. İngiliz Yüksek Komiseri Amiral de Robeck,

muhacirlerle özel olarak ilgilenmektedir. Boğaziçi yakınlarındaki Kilya bölgesinden 1920 yılının Ocak ayında Türk Kurtarma İstasyonlarını da devreye sokarak muhacirleri müşkül durumlarından kurtarmak üzere harekete geçer. Amiral de Robeck'in öncülüğünde yapılan tüm çalışmalar bölgenin yerli halkı olan Rum, Türk ve Ermenilerin de katılımları sağlanarak muhacirlerin temel ihtiyaçlarının karşılanması noktasında başarıya ulaşır. Bunun için yerli halk ile çeşitli ekonomik antlaşmalar yapılır (*The "Farewell" Almanac*, 1924: XXXII).

Barınma ve Sağlık Yardımı

İngilizler de Beyaz Ruslarla oldukça ilgilidir. Tuzla'daki kamp İngilizler tarafından kurulmuştur (bk. Nur 1993: 29-31). Özellikle Mrs. Rumbold'un başkanlığında faaliyet gösteren "Hayırsever Bayanlar Teşkilatı" Beyaz Rus muhacirlere yardım edebilmek adına adeta diğer yardım komiteleriyle yarış halindedir. Bu hanımlar bilhassa Beyaz Rus kadınlara ve sair muhacirlere hizmet vermek üzere 60 yataklı hastane ve özel bakım evleri açarlar (*The "Farewell" Almanac*, 1924: XXXI, XXXIV).

Osmanlı topraklarında 1820'lerde kurulan Amerikan Dışişleri Komisyonları Kurulu (ACFM) bünyesinde savaş yıllarında bir de Amerikan Hastanesi kurulur. Savaşın ardından hastane Rusya'dan kaçan Beyaz Rus ordusu artıklarına sağlık hizmeti vermeye devam eder. Hastane, savaş mağdurlarına acil servis, ebelik ve diğer sağlık konularında destek olur. Tüm bunların yanı sıra kurum, Beyaz Rusların İstanbul'da kamplara yerleştirilmesinden sonra da muhacir kamplarını sağlık taraması maksadıyla ziyaret ederek, gereken ilgi ve alakayı onların üzerinden eksik etmez. Bu gelişmeler yaşanırken Üsküdar'daki Amerikan Kız Koleji'nin bünyesinde bir de tıp okulu açılır ve Rus öğrenciler dahi bu okula kaydedilir. Bu kurumun direktörlüğüne de Dr. Alden R. Hoover atanır. Devrin Amerikan başkanının uzak bir akrabası olması, okul ve hastane işleri için her neye ihtiyacı olursa süratle temin edebilmesine de imkân vermiştir. Okula öğrenci bulunmasında, gelen mülteci kız ve erkek sayesinde zorluk yaşanmıyordu. Bu da okul idaresi için bir şanstı. Aynı zamanda bu Amerikan Hastanesi Beyaz Rus kızlarına hemşirelik eğitimi de vermekteydi. Özellikle hastane de bu konuda Mrs. Lydia W. Anderson'un katkıları oldukça takdire şayandır (*The "Farewell" Almanac*, 1924: XLIV-XLVII, Patrick 2001: 212-220).

Burada eğitim gören Beyaz Rus öğrenciler Amerikan Hastanesi'nde de uygulama yapıyorlardı. Hastalanan mülteciler de parasız tedavi ediliyordu. El işlerinde mahir ve sanatkâr olan mültecilerin de Üsküdar'daki okulun

tamir ve yapım işlerinde teknisyen olarak çalıştırıldığı görülür. Üsküdar'daki okulun müdiresi Mary M. Patrick, 1920 yılında vakıf yöneticilerinden gelen talep doğrultusunda, yirmi Beyaz Rus öğrenciyi kız lisesine ücretsiz olarak kaydetti (Jenkins 1935: 262–263)

Fransızların Heybeliada'da kurdukları çeşitli hastane barakaları, İngilizlerin Rus sefarethanesisinin bazı salonlarını hastane haline dönüştürmesi İstanbul'a gelen Rus mültecilerinin sağlık sorununu bir nebze de olsa çözmüştür (*Peyam-ı Sabah*, 19 Kasım 1920). İstanbul'daki hastanelerin tamamı dolmuştur. Bu noktada Amerikan Kızılhaçı devreye girmiş ve 50000 muhacire 9 adet aşevi kurmuş, 8000 yatak kapasiteli ekipmansız da olsa bir hastaneyi hizmetlerine sunmuştur (*The "Farewell" Almanac*, 1924: XII).

Amerikan Hastanesinin yanı sıra Amerikan Kızılhaçı da Rus muhacirler içinde devrededir ve kendi öncülüklerinde ayrıca faaliyet gösteren bir "Felaketzedelere Yardım Komitesi (D.R.C.)" isimli cemiyetleri vardır. Bu komitenin başında bulunanlar Mr. ve Mrs. Stearn, Müdür makamında Mr. Davis, Amiral Bristol'un hanımı ilk akla gelenlerdi. Kurum "Uluslararası Çocuk Yardım Kuruluşu" ile işbirliği içerisinde Mart 1921'den 1922'nin sonuna kadar muhacirler için çalışmıştır. Kurumun ana faaliyet sahası dağılmış aileleri birleştirmek, birbirleriyle iletişimlerini sağlamaktır. Kurumun bir diğer kolu ise Bayan Bristol öncülüğünde binlerce muhacirin iâşesini karşılamaktadır (*The "Farewell" Almanac*, 1924: XI). Kurum bünyesinde işsiz Rus muhacirlere iş bulmak ve ürettikleri el emeği göz nuru el işlerini pazarlamalarında onlara destek olmak maksadıyla bir de departman faaliyete geçirmişlerdir. Ayrıca Cemiyet-i Akvam'da mağdur muhacirlerin taşınması, ailelerinin birleştirilmesi için özel çaba sarf etmiştir. Bunun için her Cumartesi Rus sefaretinin önünden düzenli araç seferleri yapılmıştır. Bu araçlar Beyaz Rusları azar azar ama haftalar boyunca Belgrat'a taşımışlardır (*The "Farewell" Almanac*, 1924: XXII-XXIV).

Tüm bunların yanında "Amerikan Yardım Kurumu (A.R.C)", Cemiyet-i Akvam ve Amerikan Kızılhaç ile işbirliğine giderek ve yanlarına bir de Laura Spelman Rockefeller Vakfını (Laura Spelman Rockefeller Memorial Fund) da alarak bazı Rus muhacirleri Amerika ve Kanada'ya göç dahi ettirmişlerdir. Bu işbirliğinin sonucunda bazı eliminasyonlara tabi tutulan 1700 Rus muhacir Amerika'nın çeşitli eyaletlerine yerleştirilmiştir (*The "Farewell" Almanac*, 1924: XIV-XVIII).

Amerikan kurumlarının en etkililerinden ve faal olanlarından biri de "Genç Hristiyan Birliği (Y.M.C.A.)" dir. Bu cemiyetin İstanbul'daki faali-

yet sahası diğerlerinden pek de farklı değildir. Okul, sinema ve yılbaşı gibi sosyal ve kültürel faaliyetlerin düzenlenmesinin yanında sağlık hizmetlerinin sunulması, kıyafet ve yiyeceklerin dağıtılması, Kızılhaç örgütü gibi kadın ve erkeklere iş bulunması tarzındaki çalışmalara bu cemiyet de katılır. Genç Hristiyan Birliği Cemiyeti'nin içerisinde iki isim öne çıkmaktadır. Bunlar Başkan G.H. Huntington ve Genel Sekreter *D.J. Van Bommel* dir. Mayak'daki Selimiye kışlasına destek verenler arasında Mrs. Areson da vardı. Bayan Areson, Selimiye'de Beyaz Ruslar için bir yurt ve çocukların eğitim alabilmesi maksadıyla meslek okulu yapılmasını sağlar. Bunun için Amerikan Kızılhaçı ile birlikte çalışılır (*The "Farewell" Almanac*, 1924: XXII-XXIV).

Beyaz Rus muhacirlerinin İstanbul'da barındırılmasında görev alan kurumların başında başkanlığını C.C. Thurber'in yaptığı pek çok Wrangel ordusu artığının İstanbul'da kamplara taşınmasında, çocukların, kadınların ve muhtaçların ihtiyaçlarının karşılanmasında "Yakındoğu Yardım Komitesi" (NERC) önemli görevler üstlenir. Komite İstanbul'un en büyük binalarından birisini tuttuğu gibi şehrin çeşitli yerlerine yerleşebilmeleri maksadıyla muhacirler için barakalar da inşa ettirir. Cemiyet sadece muhacirlerin gündelik ihtiyaçlarının karşılanmasında değil, Endüstri Departmanı aracılığıyla 2000 den fazla kişinin iş bulmasını da sağlamıştır. Hatta bu muhacirlere ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için yardım maksadıyla kredi de istikraz edilmiştir (*The "Farewell" Almanac*, 1924: XXXVIII-XXXIX).

Amerikan hayırseverleri muhacirlerin sadece günlük hayatlarını idame ettirmelerini sağlamak işlerinin verilmesinin dışında sosyal ihtiyaçlara yönelik desteklerini de esirgememişlerdir. Birliğin diğer gönüllülerinden olan Mr. Lewis ve Mr. Alphin de, ileri ki zaman diliminde İstanbul'un çeşitli semtlerinde bulunan kamplar içerisinde opera veya senfoni gösterileri, basit bir tiyatro sahnesinin hazırlanması ve temsillerin verilmesi ile ressamların sergiler düzenleyebilmesini sağlamak ve tüm bunların yanında kampta futbol, jimnastik, tenis ve sair sporlarında yapılmasına imkân sağlayacak tesislerin inşası için ödenek bulunmasını sağlamıştır. Bu destekten yaklaşık 60 bin muhacir yararlanmıştır. Bu kamplar 1922 yılından itibaren dünyada değişen politik hava neticesinde kapatılmıştır. Bazısı yılsonuna kadar hizmet vermeye devam etmiştir (*The "Farewell" Almanac*, 1924: XXIV-XXV).

Bunun yanı sıra İstanbul'da faaliyet gösteren Amerikan Kız Koleji (Robert Koleji) Müdüresi Mary Mills Patrick öncülüğündeki okulda Rusların günlük işlerinin yanı sıra kimsesi olmayan 15-20 civarında Rus muhacire de

okulun yurdunu açmıştır. Bu çocukların masraflarını karşılayanlar ise yine Amerikan askeri kuvvetlerinden U.S.S. Edsol kruvazörünün personelidir. Muhacirlerin bir kısmına da okulda memuriyet, hizmetçilik, bekçilik, ziraatçı olarak işler verilmiştir. Gitmek istedikleri yerler için pasaport ve vize tedarikinde Mary Mills gönüllü olarak görev de almaktadır (*The "Farewell" Almanac*, 1924: XXVIII, LVIII). Miss Mills, General Wrangel'in memurlarının bulunduğu "Rion" gemisinde bir komite oluşturmuştur. Bu komite iki yıllık bir çalışmadan sonra Rus kadınlarının Amerika'ya gönderilmesi için yardımlar ve çeşitli konserler tertip eder. "Amerikan Yardım Komitesi" İstanbul'a 9 beslenme istasyonu ayrıca bebeklerin bakımı için 2 hastane, sakatlar için 10 bakımevi, 5 sanatoryum ve 7 yetimhane kurar. Başta çiftçilik olmak üzere gelenlerin kendi maişetlerini kazanmaları için 157 işyeri açılmasına önayak olur. 1921 Ekim ayında ayrı düşmüş göçmen aile, arkadaş ve akrabaların birleştirilmesi ile bunlara gelen posta ve paraların dağıtılması için bir büro kurar (*The "Farewell" Almanac*, 1924: XIV-XXXVII).

Bir de Rusların kendilerinin kurduğu ve Nisan 1920'den Eylül 1923'e kadar faaliyet gösteren Rus Zemstvos Birliği vardır. Bu örgüt Beyaz Rus muhacirlere çeşitli yollardan destek olan bir kurumdur. Cemiyet özel geceler vasıtasıyla topladığı aynı yardımlarla Beyaz Rus muhacirlerin ihtiyacı olan barınma evleri, çeşitli iş, nakış kursları, eğitim sınıfları ve benzeri tesisleri ve hizmetleri hayata geçirmeye çabalar (bk. *The "Farewell" Almanac*, 1924).

Gelibolu Kampları

İtilaf devletlerinin Wrangel ordusuna sahip çıkmaları elbette sebepsiz değildir. Özellikle Fransızlar Beyaz Rusları Anadolu işgalinde kullanmak için her türlü girişimde bulunmuştur. 1921 tarihinde Fransız gemileri Samsun ve Sinop limanlarına kötü hava şartları sebebiyle sıkça gelmektedir. Fransızların 1920-1921 tarihleri arasında Türklere yönelik Ereğli ve Zonguldak'ın işgalinden başka bir etkinliği bulunmazken, karakol faaliyetleriyle Wrangel ordusuna yardım hususunda ise sıkça girişimlerde bulunmaktadır. Ancak daha sonraları bu ordudan hiçbir şekilde yararlanamayacaklarını anlayan Fransızlar, Beyaz ordunun bir kısmını Gelibolu'ya bir kısmını Hadımköy mıntıkasına, aşırı itaatsizleri de Limni adasına göndermek amacıyla İngilizlerle işbirliği yaparlar. Bu askerlerin ihtiyaçları ve idareleri de Fransızlar tarafından sağlanmaktadır. Wrangel ordusunun günlük beslenme ihtiyaçlarını başlangıçta yerel çözümlerle halletme yoluna giden Fransız

ordu yöneticileri, sadece ekmek ihtiyacının 15.000 kg. çıkmasıyla beraber durumla baş edemeyeceklerini anlayarak balıkçılık, sebze-meyve yetiştiriciliğine müsaade etmek zorunda kalırlar (Şahiner 2003: 149-150, bk. Süer 1997: 319).

Fransızlar, daha da ileri giderek Gelibolu'da kişi başına düşen tayıni günlük olarak hesaplayarak dağıtmaya başlarlar. Ancak birçok gıda özellikle ekmek, şeker ve yağ yetersizdi. Rus ordusuna en önemli yardımı yapan ülke Fransa olduğu halde bu ülke ile Ruslar arasında günlük ihtiyaçların sağlanmasında çeşitli anlaşmazlıklar ve tartışmalar yine de meydana gelmeye devam eder. İtilaf Devletleri'nin Anadolu harekâtında kullanmayı düşündükleri Wrangel ordusunun, sadece Bolşevik rejimini yıkmak amacıyla olduklarını anlamaları uzun sürmez. Buna binaen İngiliz ve özellikle Fransızların güvenini kaybetmiş olan orduya kısa bir zaman sonra Nisan 1921'de yardımlar kesilir. Fransız yönetimi, 17 Nisan 1921 tarihli resmi bildirisinde şöyle demektedir: "General Wrangel İstanbul'da kendi hükümetini kurduktan başka, Kırım'dan gelen askerleri de ordu durumunda korumak istemektedir. Böyle bir ordunun Osmanlı topraklarında varlığı uluslar arası hukuka aykırıdır ve müttefik işgali ile güç koşullarda korunabilen İstanbul ve çevresinin sükûnu ve barışı için tehlike yaratmaktadır" (bk. Süer 1997: 325, Doğanay 2001: 38).

Fransa; bu kararından sonra Rusların bir kısmını kahve tarlalarında çalışmak üzere Brezilya'ya göndermek istese de bunda muvaffak olamaz. Ama Bulgaristan, Rusları kabul edebileceğini bildirir. Tüm bu davetlere rağmen Beyaz Ruslar soydaşları Sırbistan Hükümeti'nin teklifine daha sıcak bakar ve çoğu Beyaz Rus, müttefiklere Sırbistan'a gitmek istediklerini duyururlar (Şahiner 2001: 156-158).

Beyaz Rusların Anadolu Hareketine Müdahalesi

Bölgede bunlar yaşanırken artık yeni karargâhı olan İstanbul'da General Wrangel, işgal kuvvetleri komutanlığına ve temsilciliklerine telgraflar göndererek boğazlar bölgesinde onlarla benzer statüde işgalci görevi yapmak için "Beyaz Ordu"nun görev alması isteğini bildirir. Başka bir teklifi ise Bolşevik Rusya ile işbirliği yapan Mustafa Kemal Paşa Hükümetine karşı Anadolu'ya kendi komutasındaki askerleri göndererek Mustafa Kemal'e karşı savaşmaktır. Ama iki teklifi de karşılıksız kalır. Tabidir ki; General Wrangel'in bu çıkışı hem işgalciler hem de Kuva-yı Milliciler üzerinde olumsuz bir etki bırakır.

Bu arada Sovyet Rusya'dan 7 Nisan 1921 tarihli gelen bir haber, Bolşeviklerin Wrangel ordusuyla ilgili olarak subay ve askerlerin affedileceğinin

belirtildiği bir beyanname yayınlamışlardır. Yeni oluşan bu durum üzerine bazı Wrangel ordusu artıkları Bolşeviklerin tarafına geçmeye başlamıştır (Cebesoy 1982: 191-192, Doğanay 2001: 78). Bunun üzerine bir kısım Rus askeri Fransızlar tarafından iade edilmiştir. Ancak Wrangel'in ajanlarının yaptığı propaganda Rus Hükümeti kararının aleyhine olmuştur. Wrangel ordusuna mensup Rusların, İngiliz ve Fransızlar hakkındaki bu düşüncelerine karşılık Türklere karşı yaklaşımları son derece olumlu olmuştur. Zira İstanbul'a gelişlerinde Türk halkı tarafından da iyi karşılanmışlardır. Bu durum asırlarca Türkleri düşman olarak görmüş Rusları şaşırtmış ve onlara karşı minnet duyguları beslemelerine yol açmıştır. İstanbul'a gelen Vladikafkas eski Belediye Başkanı Cirevlinikof bu konuda şunları söylemiştir: "Asırlardan beri Türkiye hakkında eylediğimiz yalnızca saçmalıkla hezeyandan ibaret düşmanlık yaratan fikir ve nedenleri meydana getirmiş olan halatı imha etmek çarelerini vatana döndüğümüz zaman bulmaya çalışmanın en mukaddes görevimiz olduğunu anlıyoruz. (...) Birçok mülteci minnettar hislerinin Osmanlı matbuatı tarafından neşredilmesini rica ediyorlar" (*İkdam*, 9 Aralık 1920).

Üzerlerinde İtilaf Devletleri'nin oynadığı oyunları fark eden Wrangel Ordusu komutanları silahlarını asla İtilaf devletlerine terk etmeyeceklerini çekinmeden söylerken, Milli Mücadeleye karşı ise artık sempati duyduklarını belirtmişlerdir. Bunun göstergesi Wrangel ordusu bakiyesinden "Samulet" namındaki bir motorun Rize Alay Kumandanlığı tarafından "Selamet" adıyla, "İve Toslov" yelkenli motorunun Sinop Liman Reisliği tarafından "Şile" namıyla, ayrıca yine Çarlık bandırasına hamil "Slorva ve Ospasi" namındaki motorların da, Zonguldak Liman Reisliği tarafından "Ereğli ve "Amasra" namıyla müsadere edilerek "Amasra"nın Amasra Bahriye Kumandanlığına, "Ereğli"nin Bartın Bahriye Kumandanlığı emrine verilmesidir (B.C.A. Bakanlar Kurulu Kararı; 18/011/47/3, B.C.A. Müdafaa-i Milliye Vekâleti raporu; 18/51/50/1924, Sarıhan 1996: 80, Karadoğan 2007: 267). Tabii tüm bunların yanı sıra Fransızların İstanbul'daki cephaneliklerde sakladıkları Wrangel Ordusundan zorla alınan askeri silah ve mühimmatın da MM Grubu gibi gizli faaliyet gösteren cemiyetler vasıtasıyla Zeytinburnu'ndaki ve Baruthanedeki silâh ve mühimmat depolarından Anadolu'ya kaçırıldığını da vurgulamak gerekir (Karadoğan 2007: 267-268).

Beyaz Ordu'nun Anadolu'daki konumu hakkında Ali Fuad Paşa ve Stalin arasında yapılan görüşmede Stalin; "Anadolu ordusu Boğazlara yürüyecek olursa, Wrangel'de Boğazlar ve İstanbul'daki İngiliz ve Fransız askerlerini

arkadan vurabilir, silahlarını alarak esir edebilir. Böyle bir hadisenin tehaddüsü halinde eğer itilafçılar, esirlerin geriye verilmesini isterse, Türk ve Rus Hükümetleri tarafından haklı olan taleplerinin tamamen kabul edilmesi şartı ile derhal bir sulhun yapılması ileriye sürülür ve bunda ısrar olur.” diyerek, Anadolu hareketine sadece Bolşeviklerin değil, beyaz Ruslarında destek olacağını bir defa daha ortaya koymuştur (Cebesoy 1982: 192-193).

Beyaz Ordunun genel ideolojik yapılanmasına bakılacak olursa, tek parça bir "Beyaz Ordu" hiçbir zaman var olmamış; merkezi koordinasyon eksikliği çekmiştir. Beyaz muhafızlar hiçbir zaman gevşek karşı-devrim konfederasyonunun kuvvetleri olmanın ötesine geçememiştir. Kendilerini anti-Bolşevik Rusya vatanseverleri olarak adlandırmalarına rağmen, çoğu Beyaz Ordu komutanlarının kesin bir ideolojik görüşü yoktur. Beyaz Ordu liderleri arasında, ne General Kornilov ne de General Denikin monarşizm taraftarıdır. Diğer yanda, General Wrangel'in monarşizm sempatisi vardır, fakat konuyu açtığında anlaşıldı ki, demokratik olarak seçilmiş anti-Bolşevik bir Rus Hükümeti emrinde de çalışmaya isteklidir. Birçok komutanı monarşik fikirlere tutunsa da, Beyaz Ordu monarşik bir ordu değildir. Şöyle söylenebilir ki, Beyaz Ordu genel hatlarıyla; tek parça, birleşik, çokuluslu Rusya'ya inanmıştır. Sovyet devriminde I. Dünya Savaşı'nın payı varsa da, hareketin bastırılmamasını tümüyle savaşa ve Beyaz Ordunun disiplinsizliğine bağlamak doğru değildir. Rusya'da ardı ardına yaşanan Çarlık rejiminin kötü yönetiminin sonucunda bunların olacağı aşikârdır. Ayrıca, ordu ve halk 3 yıldan beridir aç ve susuz kalmış, bıkkın bir biçimdeydi ve daha fazla anlamsız bir savaşın içerisinde ve Çar'ın yanında olmak istememektedir. Bu sebeple ekmek, iş, toprak ve barış sloganlarıyla gelen Bolşevikleri desteklemekten geri durmamışlardır (Sander 1997: 280-284).

Beyaz Rusların Gündelik Yaşama Etkileri

İstanbul'daki Wrangel ordusu artığı Beyaz Ruslar ise çoktan değişik işlerde çalışmaya başlamışlardır. Aralarında marangoz, duvarcı ustası, demirci, terzi, bahçıvan, sekreter, muhasebeci, daktilo, steno olanların yanı sıra lokanta ve gece kulübü işletenler, aşçılık ve garsonluk yapanlar, dansçı ve şarkıcılar, fotoğrafçılar, ressam ve müzisyenler bulunmaktadır. İstanbul'un çevresindeki köylerde çiftçilik yapanlar da vardır. Sermayesi olanlar özellikle Büyükdere ve Kanlıca sırtlarında arazi kiralayarak mandıracılık yapmaktadır. Yanlarında yatırım yapabilecek kadar para getiren ya da hayır kuruluşlarından önemli oranda maddi destek gören Beyaz Ruslar da kendi işlerini kurmuşlardır. Kısacası Ruslar, İstanbul'a nefaset, rikkat, estetik

getirmekle kalmamış, sahip oldukları ustalıklı taşı ekmeğe çevirmişlerdir (bk. Deleon 1996: 15-17, *The "Farewell" Almanac*, 1924: IX).

Ruslar, İstanbul'un dışındaki diğer bir yerleşim yerleri olan Çanakkale'nin Gelibolu ilçesinde de ayakkabı ve giysiler için tamir atölyeleri açmış, terzihane kurmuş, liman ve fırın işletmeye, şehrin su şebekesini tamamen elden geçirmeye başlamışlardır. Asker kökenli oldukları için yine fazla vakit kaybetmeden askeri okullar kurarak burada hızlı bir biçimde askeri derslere başlamış, öksüz çocukların bakımı için kreşler faaliyete sokmuşlardır. İlk başlarda paralarının Osmanlı topraklarında geçmemesi sebebiyle Gelibolu ormanlarından ilçeye odun taşıyıp gelir sağladıkları da olmuştur. Tüm bunların yanı sıra yöre halkına sporu sevdiren, spor müsabakaları tertip ederek gençleri spora teşvik etmişlerdir. Ayrıca bölgeye yerleşen Ruslar, Çanakkale halkının eğitimi için istifadesine 800 kitaplı bir kütüphane de kurmuşlardır. İstanbul'da gece hayatının canlandırılmasından, bale-sanat okullarına, yazlık sinema salonlarının kurulup işletilmesinden, amatör tiyatro sergilemeye dair pek çok faaliyette bulunmaya başlamışlardır. Gazete ve dergi olayına İstanbul'a ve Gelibolu'ya gelir gelmez el atmışlardır. 1920-1922 yılları arasında Gelibolu'da çıkan gazete ve dergilerden bazıları; "Lepta Artillerista", "Konstantinovets", "Luç", "Ogni", "Şakal", "Eşafot", "Gallipoli" dir. Kısa bir süre sonra Ruslar ile Türkler arasında inanılması güç bir dostluk ortamı oluşmuştur. Rusça sözcükler Türkçe içerisinde, Türkçe sözcükler Rusça içerisinde gündelik dilde kullanılır olmuştur. Şehirlerde Rusça tabelalar ve kartvizitler dikkat çekmeye başlamıştır. Şehir içerisindeki evlerden Rusça şarkılar, konuşmalar yükselmekte, hatta yaşadıkları evlerin duvarlarına geldikleri anayurtlarının manzaralarını dahi yapmışlardır. Ama azınlıklarla olan ilişkileri için aynı şeyleri söyleyebilmek mümkün değildir. Ermenilerle mesafeli olurken, Yahudilerle temas etmemişlerdir (Çalışkan-İbrahimov 2005: 225, Süer 1997:354, Asiltürk 2002: 40).

Rus sanatkarların İstanbul'da geçirdikleri 4 yıl şehrin hemen tüm çehresini, karakteristik ve kültürel özelliklerini değiştirmiştir. Rus baletler, balerinler, opera ve operet sanatkarları, artist ve aktrislerin sergilediği eserler şehirde buna alışık olmayan halkı bir hayli sarsmıştır. Bu sanatkarların büyük bir çoğunluğu daha sonra Amerika'ya yerleşmek üzere göç etmişlerdir (*The "Farewell" Almanac*, 1924: XLV).

Beyaz Ruslar sadece sanatkarları ile değil, kadınlarıyla da İstanbul'da Beyoğlu'nda, Taksim'de ve daha pek çok yerde tartışma konusudur. Beyaz Rus kadınları İstanbul'da genellikle renkli gece hayatında boy göstermek-

tedir. Bu dünyada rolleri sigara satıcısı, bulaşıkçı, aşçı yamağı zaman zaman da gece kulüplerinin eğlence kaynağı olmaktadır. Anlaşılabileceği üzere Boğaziçi kıyıları Beyaz Rus kadınları için çetrefil bir yer halini almıştır. Sürgün hayatı, yoksulluk, sığıntı bir yaşam, hiçbir yere ait olamamanın verdiği bunalım ve hak etmediklerini düşündükleri birçok hakarete maruz kalmaları onları için için yakan bir hal almıştır. Çoğu aradığı huzuru, mutluluğu uyuşturucuda bulmuş ve İstanbul gece hayatına yeni bir kavram kazandırmıştır: “Beyza Hanım” (*The “Farewell” Almanac*, 1924: XXXV).

Aksaray, Kocamustafapaşa, Divanyolu ve Üsküdar'daki Türk kahvelerine dadanan kolları, göğüsleri açık, güler yüzlü, sarışın ve mavi gözlü Rus kadınları, sadece ayaküstü rüyaların pazarlayıcısı olmaktan başka yeni alışkanlıklar da getirdiler şehre ve tombalayla şehrin yerlilerinin ceplerini boşalttılar. Tombalacılığın bir afete dönüşmesi üzerine bunlarla mücadele etmek için Ahmet Hamdi Başar tarafından “Tombalacılarla Mücadele Derneği” kurulur. Bu arada o yıllarda İstanbul ile diğer şehirlerde tombala oynatmak imtiyazı ve yetkisi Malûlîn-i Askeriye Muâvenet Heyeti'ne (Harp Malûllerine Yardım Derneği) verilmiştir. Zor durumda bulunan askerlere veya ailelerine yardım amacıyla kurulmuş olan bu derneğe, gelir temini için İstanbul veya ülkenin uygun görülen diğer şehirlerinde, senede sadece bir defa olmak ve süresi de on günü geçmemek koşuluyla oyun oynatılmıştır (BOA. DH. EUM. AYŞ, 53/ 13–9).

Bütün bu idari düzenlemelere rağmen İstanbul sokaklarında Ruslar serbest bir şekilde tombala oynatmaya başladılar. Hem kumarın dinen haram olması ve oynatanların da kadın olması dolayısıyla fuhşun artabileceği endişesiyle Şeyhülislamlık makamından, tombalanın acilen men edilmesi-ne dair Dâhiliye Nezareti'ne yazılar yazılır. Polis Müdüriyeti'nin yazılan yazılar neticesinde “işgal kuvvetleri nezdinde yapılabilecek gayretlerin bu konuda etkin olabileceği ve kendilerinin bir şey yapamayacaklarını” bildirmeleri üzerine Dâhiliye Nezareti, sadece Müslüman mahallelerinde tombala oyununun men edilmesi için İtilaf Devletleri Fevkalade Komiserliği'ne başvurmuş ama oradan da bu oyunun yasaklanamayacağına dair bir karar tebliğ edilmiştir (BOA, DH. EUM. AYŞ, 53/ 13–3). Ama bu gelişmeler yaşanırken Dar'ül-Fünun öğrencileri arasında bu faaliyetin önüne geçmek isteyen 200-300 kişilik bir gönüllü grup halkı tombala ve kötü alışkanlıklar hususunda uyarmak maksadıyla hareket organize etmişlerdir (Baran 2005: 58–67).

Tüm bu yaşanan olumsuzluklara rağmen İstanbul'un gündelik yaşantısını, keşmekeşini daha çekilir hale getiren yine adı zikredilen bu Beyaz Rus muhacirler olmuştur. Şehrin gündelik koşuşturması içerisinde insanların kendilerine ayırdıkları boş zaman dilimi oldukça azdır. Hatta bu boş zamanı doğru bir şekilde rekreasyon edebilmek ise İstanbul gibi büyük bir şehirde yaşayanlar açısından oldukça zordur. İşte "Plaj modası" denilen akım Beyaz Rusların İstanbul şehrine bu düşünce içerisinde bir hediyesidir. "Yüzyıllardır denizden kaçan İstanbul halkı bu kez Florya'ya koşar. Eskiden halk, tarihi çınarları ve memba sularıya meşhur bu yere *fülürye kuşunu* dinlemeye giderken bu kez kızgın kumlar üzerinde vakit geçirmeye başladılar. "Fülürye" de Rus şivesi ile Florya'ya dönüşmüş ve mahremlik giderek kalkmıştır. İstanbul halkının yaz eğlencelerinden biri olan deniz hamamlarından plajlara geçilmesinin başlangıcı İstanbul'un işgal yıllarına uzanmaktadır. İstanbul'da ilk defa Florya plajından denize girenler İngiliz askerleri ve Beyaz Ruslardı. Bolşevik İhtilali'nden kaçıp Florya'daki kamp-lara yerleşen Beyaz Ruslar, Kırım sahillerindeki alışkanlıklarını devam ettirerek burada da sahilden doğruca denize girdiler. O devrin şahitleri, Beyaz Rusların denize girme sebeplerinin ferahlamak olduğu kadar 'bit'lerinden kurtulmak da olduğunu söylüyorlardı. Beyaz Ruslar denize girerken civardaki halk da gelip ilk defa gördüğü bu insanları garipseyerek seyredirdi. Kadın-erkekli Beyaz Ruslarla birlikte işgalci İngiliz ve Fransız askerleri de Florya sahiline gelerek yaz boyu denize girmeye devam ettiler. İşgal sonrasında da halk bu alışkanlığını devam ettirmiştir. Atatürk Florya'ya gidince yetkililere, buradan niçin yararlanılmadığını sordu ve Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nü burada yaptırarak İstanbul'a ilk modern plajı yaptırmış oldu. Böylece plajlar kurulup geliştikçe, geleneksel deniz hamamları da İstanbul manzarasından birer birer kaybolup gitti (Toprak 1996: 58-59, Göçmen 2008: 215).

Beyaz Ruslar, az da olsa Türkiye'nin Karadeniz'e kıyısı olan yerlerine de göçmüşlerdi. Doğu sınırından, kara yolu veya mavnalarla gelip Trabzon'a yerleşmişlerdi. 1922 yılında Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin olağanüstü komiseri olarak Ankara'ya gelip, Ankara Hükümeti ile pek çok anlaşma imzalayan General Frunze, anılarında bu durumu şöyle anlatır: "Trabzon sokaklarında Avrupalılarla hemen hiç karşılaşılıyor. Yalnız Beyaz Ordu saflarından kaçmış birkaç Rus göçmen ailesi var. Böyle göçmenlerden biri olan, Ruslaşmış bir Calvinist ailesinin soyundan gelen General Termen, bizim heyeti karşılamaya geldi. Onunla yaptığımız konuşmadan anlaşılacağına göre Türkiye'de özellikle onun gibi siyaset dışı pek

çok göçmen vardı. General, şimdi burada öğretmenlik yapıyor. Bütün Rusya göçmenleri burada ya öğretmenlik yapıyorlar, ya da hafif işlerde, fotoğrafçılık, lokantacılık gibi işlerde çalışıyorlar” (1978: 19-21).

Beyaz Rusların Türk halkına sadece bilmedikleri hususlar hakkında değil, bildikleri hatta usta oldukları konular hakkında da önemli katkıları olmuştur. Bunun en önemlilerinden bir tanesi Türk mutfak kültürüdür. 1921–1924 yılları arasında soylu Rus hanımlarının hizmet ettiği, birbirinden güzel lokantalar açılmıştır. Bu lokantalar sadece yemek yenilen yerler değil aynı zamanda İstanbul’un müzik ve eğlence hayatına da yeni tarzlar getirmiştir. Ayaspaşa Rus Lokantası, Tünel’deki Büyük Moskova Kulübü ve Galatasaray’da açılan Turkuaz ve Rejans bunlardan sadece bir kaçıdır. Rejans günümüze kadar gelmiştir. Buralarda Bors çorbası gibi özgün Rus yemekleri sunulurdu. Bu yıllarda Tepebaşı’nda lokantacılık yapan Beyaz Rus göçmeni Karpiç (Yuriy Georges Karpovitch) istek üzerine Ankara’ya davet edilmiş ve yeni başkent olan Ankara’nın köklü lokantalarından birisi olacak olan Karpiç’i kurmuştur (Ünsal 1999: 155-170, Göçmen 2008: 215).

Beyaz Rusların Türk halkına sunduğu güzellikler bir müddet sonra yerini derin bir dönüş sancısına bırakmıştır. Dönüşün başladığı dönemlerde Beyaz Rusların üzerindeki polis takibatı da artmıştır. Hatta bazı Beyaz Rusların, Bolşevik propagandası yapma ihtimali yüzünden, Türkiye’ye girişlerine dahi izin verilmemiştir (Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30.18.1.1, S. 551, 28.5.1924). Türkiye’de Bolşeviklere gösterilen bu kısa süreli hoşgöründen sonra 1925 yılı ile birlikte mevcut tavrın değiştiğini ve Bolşevik düşünceli Türk vatandaşlarının dahi polisin takibatına takıldığını görüyoruz. Hatta bu takibat daha da artırılarak, Türkiye’den ayrılıp Bulgaristan’a yerleşen Beyaz Rusların çıkardığı *Rol-Dumen* adlı Rusça gazetesinin, ülkeye sokulması dahi müsaade edilmemiştir (Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30..18.1.1, Dosya: 86-52, S. 1839, 29.4.1925).

Türkiye’de yaşamayı öğrenen Beyaz Ruslar bazıları Anadolu’da yürütülen mücadeleye gönüllü katılmayı dahi düşünmüş, ancak içlerindeki istihbarat birimleri tarafından saf dışı bırakılmışlardır (Deleon 1996: 20-22).

Sonuç

Ruslar, yaşadıkları yerlerde kalıcı olmadıklarının farkındalığıyla her konuşma da iyi insan, doğru kişi imajını karşı tarafa vermeye gayret ederek hayatlarını idame ettirir. Dönüş imkânı ortaya çıktığı dönemde dahi Beyaz Rus göçmenler hala kendilerini gizleme, kimlikleri hakkında açık vermeme

siyasetini sürdürmekteydi. Çünkü bu göçmenler geldikleri ilk günden itibaren sürekli güvenlik takibatına maruz kalmışlardı. Hatta Sovyetlerden gelen ajanlara karşı tedbir alma zorunluluğu da duyuyorlardı.

Cumhuriyet yönetiminin Beyaz Rusların ülkemize yerleşmesine biraz soğuk bakmasının sebeplerinden belki de en önemlisi, Rusların ilk geldiği yıllarda General Wrangel'in işgal kuvvetleri temsilcilerine birer telgraf çekerek, boğazlar bölgesinde müttefiklerle aynı statüde işgalci görevi yapmak istemesidir. Wrangel'in diğer bir teklifinde de Anadolu'daki direnişe karşı kendi komutasındaki bir birlikle katılmayı istemesi, Beyaz Ruslar hakkında şüpheli bir anlayışın doğmasına sebep olmuştur.

Her şeye rağmen Beyaz Ruslar, Milli Mücadele döneminde Anadolu ordusuna silah ve mühimmat desteği vermek de istemişler, hatta bazı beyaz Rus subaylar ve askerler Anadolu mücadelesine katılmak dahi istemişlerdi. Bunun için Gelibolu'da kurulan Beyaz Rus Ordusu Askeri Mahkemesi 150 idam kararı bile vermiştir (Göçmen 2008: 219).

İstanbul'da 1940-1950 yılları arasında dahi bir hayli Rus göçmenin sokaklarda olduğu ve sokak aralarından Balalayka seslerinin yükseldiği bilinmektedir. İstanbul'a gelen 250.000 kişilik bu göçmen kitlesinden yaklaşık 15.000 kadarının Türkiye'de değişik nedenlerle kalıp yerleştikleri bilinmektedir. Mesela, İstanbul'a 41 gemilik filosunu mürettebatıyla getiren Amiral İvan Petrosesioty, Türkiye'ye yerleşmiş ve Şehir Hatları vapurlarında kaptanlık yaparken 1950'lerde ölmüştür (Deleon 2003: 20). İstanbul'a savrulanlar arasında dönemin dünyaca tanınmış pek çok sanatkârı, hekimi, tarihçisi ve sporcusu da mevcuttur. Bu dönemde İstanbul'da kurulan Rus ressamlar Birliği'ne kayıtlı ressam sayısı 30'u bulmuştur. Bunlardan en önemlileri, Boris Issaeviç Eguize, ressam İsmail Çallı'nın sanatına derin etkileri olan Alexis Gritchenko, Nikolai Kalmikov, Saraphanov, Pavlikevitch ve Barkov'dur. N.P. Michayloff ve F.F. Zander gibi Bizans Tarihçileri, Dr. Yakoflev ve Dr. N. İllin gibi tıp hekimleri, Gheorghî Kirpichev ve Vladmir Krasovsky gibi sporcular da önemli yere sahiptir. Rus sanatkârların çoğunluğu 30'lu yıllara varmadan ülkemizi terk etmişlerdir. İçlerinden bazıları Nikolai Kalmikov (Nuri Kalmukoğlu) gibi Türk vatandaşlığına geçerek yerleşmiştir (bk. Deleon 2003: 164-165).

İstanbul, göçmenler, sığınmacılar ve siyasi kaçaklar için daima bir barınak olmuştur. Yahudilerin büyük göçünden sonra İstanbul toprağı farklı din ve milliyetten insana bağrını büyük bir hoşgörüyü açmıştır. Gelenler daha çok lokanta, spor ve eğlence dünyasına katkılar getirirken, resim sanatı

dışında daha çok opera, bale sanatında varlıklarını göstermişlerdir. Beyaz Ruslardan dünyaca en meşhuru ise, opera sanatçısı olan Vladimir Petroviç Smirnoff'dur. Smirnoff'un büyükbabası Çar Nikolai'nin çeşnicibaşısıdır. Aile 800 yıl Rus çarlarına votka yapmıştır. Vladimir Smirnoff, İstanbul'dan Paris'e geçince canı gibi muhafaza ettiği içki formülü ile üretimine burada devam etmiş ve dünyaca ünlü bir markanın ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Kaynaklar

- Aslan, Yavuz (1997). *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Ataç, A. Muhtar (1952). *Rusya Tarihi-Türkler ve Komşularıyla Münasebetleri*. Ankara: Ankara Genelkurmay Basımevi.
- Asiltürk, Adil (2002). "Gelibolu'da Rus Orduları". *Orkun Dergisi* 58: 38-40.
- Balcıoğlu, Mustafa (2000). *İki İsyen Bir Paşa*. Ankara: Nobel Yay.
- Baran, Tulin (2005). "İstanbul'da Beyaz Ruslar ve Tombalacılarla Mücadele Derneği". *İstanbul Dergisi* 52: 58-67.
- Büyüktuğrul, Afif (1982). *Osmanlı Deniz Harp Tarihi ve Cumhuriyet Donanması*. C. IV. İstanbul: Genelkurmay Başkanlığı Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yay.
- Cebesoy, Ali Fuat (1982). *Moskova Hatıraları*. İstanbul: Temel Yay.
- Çalışkan, Vedat ve Aydın İbrahimov (2005). "Bir Kültür Transferi Örneği: Gelibolu'da Beyaz Ruslar". *Ulusal Coğrafya Kongresi Bildiriler Kitabı*. İstanbul: Türk Coğrafya Kurumu Yay. 223-231.
- Deleon, Jak (1996). *Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Doğanay, Rahmi (2001). *Milli Mücadele'de Karadeniz*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Frunze, Mikhail Vasilyeviç (1978). *Ukraynalı Devrimci Lider Frunze'nin Anıları-Kasım 1921/Ocak 1922*. Çev. Ahmet Ekeş. İstanbul: Düşün Yay.
- Goncarov, Vasiliy (1998). "Goyole Pole". *Rodina (Russkoy Slavi Rossina 1 Turtsiya: 500 Let Sosedstva)*. 5-6: 133.
- Göçmen, Muammer (2008). "Mütareke Yıllarında Beyaz Rusların İstanbul'da Sürgün Hayatları". *S.Demirel Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi* 20: 215-219.
- Gürsel, Haluk (1968). *Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri*. İstanbul: Ak Yay.
- Jenkins, Hester Donaldson (1935). *An Educational Ambassador to the Near East*. New York: Gorgias Press.
- Karadoğan, Umut C. (2007). *Türk Donanması ve Faaliyetleri (1914-1925)*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Kocabaşoğlu, Uygur ve Metin Berge (1994). *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*. Ankara: Kebikeç Yay.

- Patrick, Mary Mills (2001). *Bir Boğaziçi Macerası, İstanbul Kız Koleji (1871–1924)*. Çev. Şeyma Akın. İstanbul: Tez Yay.
- Sander, Oral (1997). *Siyasi Tarih*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Sarihan, Zeki (1996). *İstiklâl Savaşı Günlüğü*. C. IV. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Sonyel, Salahi R. (1995). *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Süer, Aydın (1997). “Gelibolu’da Ruslar”. *Belleten* 199: 314-354.
- Şahiner, Kerime (2003). “Bolşevik İhtilalinden Sonra Türkiye’ye Gelen Wrangel Ordusu ve Faaliyetleri”. *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi* 1: 148-159.
- The “Farewell” Almanac* (1924). “SPASSİBO!”. *Imprimerie Babok et Fils* 1: V-XLVII.
- Toprak, Zafer (1992). “İstanbul’da Rusya’nın Armağanları: Haraşolar”. *İstanbul Dergisi* 1: 58-59.
- Üçok, Coşkun (1975). *Siyasi Tarih (1789–1960)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay.

Gazeteler

- “Wrangel Ordularına Şiddetli Hücumlar”. *İkdam*. 7 Kasım 1920.
- “Mültecilerin Miktarı Mütemediyen Artıyor”. *İkdam*. 19 Kasım 1920.
- “Kırım Muhacirleri”. *İkdam*. 20 Kasım 1920.
- “Rus Mültecileri Akın Akın Geliyorlar”. *Peyam-ı Sabah*. 19 Kasım 1920.
- “Türkler’e”. *İkdam*. 9 Aralık 1920.

Arşiv Belgeleri

- ATASE Arş.,Kls.1879, Ds.12, Fhr.2
- BOA. DH. EUM. AYŞ, 53/ 13–9
- BOA, DH. EUM. AYŞ, 53/ 13–3
- B.C.A. Bakanlar Kurulu Kararı; 18/011/47/3
- B.C.A. Müdafaa-i Milliye Vekâleti Raporu; 18/51/50/1924
- C.A., Fon Kodu: 30.18.1.1, Sayı:551, Tarih: 28.5.1924

The Occupation Period in Istanbul and the Anti-Bolshevik Wrangel Army in Gallipoli

Umut C. Karadoğan*

Abstract

Following the revolution of October 1917 in Russia, the opponents of the new regime fled to different regions of the world: Turkey was their first stop on the route of escape to freedom in 1919 and 1920. This was a life of exile for the Russian aristocracy. The Belarusians, in particular, wrote about what they lived through in Turkey during these times. According to a book published in 1924, “after more than a hundred Russian ships set anchor in the cove of Moda three years ago, followed by cries of ‘Russians are coming!’ Istanbul was swept by a flood of thousands of gray-uniformed, blonde, and Russian-speaking people.” In presenting an overview of the experience of Russians during the six-year period of exile, this book suggests that these émigrés were grateful to the people of their host country, which was itself under occupation at the time.

This article is intended as a response, though a belated one, to this gratitude. Although a research center has been founded in Ukraine for the purpose of looking into Belarusian emigrations, publications on the same subject by Turkish historians are still very scarce. The year 2019 will mark the centenary of these events: it is our sincere hope that research on this topic will have thrived by then.

Keywords

Emigrant, Belarus, General Wrangel, refugee, Istanbul, aid committees, camps, Entente States.

* Ph. D. Students, Süleyman Demirel University / Isparta
umutkaradogan@my.net.com

Антибольшевистская армия Врангеля в Стамбуле и Гелиболу в период оккупации

Умут Дж. Карадоган*

Аннотация

Военная и гражданская армия белых, проигравшая в развязанной войне против большевиков, отступила на юг России вплоть до Крыма. Не сумевшие удержаться в Крыму части Белой армии и гражданское население вынуждены были до 1925 года бежать на кораблях к берегам Стамбула, Чанаккале и Чатаалджа. Эта вынужденная миграция была началом жизни в изгнании русской аристократии. Годы убежища белых в Османской империи и для турков были темной полосой. Османская империя была оккупирована и практически уничтожена. Но турки, несмотря на все неблагоприятные условия, с которыми они столкнулись, оказали всевозможную гуманитарную помощь беженцам. Русских эмигранты прожили в Османской империи шесть лет и в короткое время создали по «маленькой России» в Стамбуле, Гелиболу и Чатаалджа. К концу шестого года при помощи различных международных организаций переселившиеся в различные регионы мира белые русские, наряду с культурными элементами оставили после себя следы и повседневной жизни. Сегодня в Стамбуле еще можно встретить эти следы, а в окрестностях Гелиболу и Чатаалджа эти следы были быстро стерты вместе с их переселением.

Значение этой работы заключается в анализе основных источников, изучении малоисследованной темы пребывания белых русских эмигрантов в Стамбуле, а также освещении некоторых неизвестных до этого сторон Стамбула и Чанаккале.

Ключевые Слова

эмигрант, белый русский, генерал Врангель, беженец, Стамбул, комитеты помощи, лагеря, государства Антанты

* докторант университет имени Сулеймана Демиреля / Спарта
umutkaradogan@mynet.com

Anadolu'da İlk Türkçe Telif Eser

Mustafa Koç*

Özet

XIII. yüzyıl öncesine ait Oğuz Türkçesi bir eserin varlığı uzmanları uzun süre meşgul etti. Spekülatif hükümlerle kimi eserlere işaret edilmiş ya da XIII. yüzyıl öncesinde kaleme alındığı kesin olan bir eserin mevcut olmadığı tezi ileri sürülmüştür. Bir diğer tartışma konusu da, bu dönem yazı dilinin oluşması, bilhassa “karışık dilli metinler” olarak adlandırılan literatürün değerlendirilmesi etrafında gelişti. Bu son literatürün en önemli metni ve tartışmaların merkezi olan *Behcetü'l-hadâyik*'ti.

Anadolu sahasında şekillenen Oğuz Türkçesi yazı dilinin tespit edilebilen XIII. yüzyıl devri mahsulleri sınırlı ve hemen tamamı manzum parçalardan ibarettir. Bu çalışmada, çokça tartışılan *Behcetü'l-hadâyik*'in yeni tespit edilen yazma nüshasından hareketle yazarı, yazım tarihi ve yeri ilk defa olarak ortaya konulacak ve Anadolu sahasında yazıldığı şimdiye değin tespit edilebilen en eski eser olduğu gösterilecektir. Bu metnin verileriyle “karışık dilli metinler” meselesine temas edilecektir.

Anahtar Kelimeler

Behcetü'l-hadâyik, Eski Anadolu Türkçesi, Türkçe el yazmaları, Oğuzca, karışık dilli metinler.

Anadolu'da Yazılan Türkçe Eserler ve *Behcetü'l-hadâyik*

XI. yüzyıldan itibaren Türk yerleşimine açılan Anadolu coğrafyasında teşekkül eden Oğuz Türkçesi yazı dilinin XIV. yüzyıla kadar geçen devrede

* Doç. Dr., Bilecik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Bilecik
sirderya@gmail.com

tespit edilebilen ilk mahsulleri hayli mahdud ve hemen tamamı manzum parçalardan ibarettir. Bu devre ait olduğu düşünülen Türkçe metinlerin tarihlendirilmesi ve telif ya da tercüme edildikleri coğrafyanın belirlenmesi Türkolojinin önemli problemlerinden biridir. Gerek dil tarihinin seyri gerekse Oğuz Türkçesinin yazı dili durumuna gelmesinin takibi için bu devrede yazılmış olduğu ileri sürülen herhangi bir eser henüz delilleriyle tespit edilemedi. Filologların bazı eserleri dil özelliklerinden ya da yazmanın hat, cilt vs. özelliklerinden hareketle XIII. yüzyıla tarihlendirme teşebbüsleri, iddialı bazı tezlerin çürütüldüğü son çalışmalarla artık hayli şüpheli bir hâl aldı.

Bu nüshalardan dil özelliklerini bütünüyle muhafaza eden eser, Buluç ile Ertaylan'ın 1945'te Bursa'da Orhan Kütüphanesinde inceleme yaparken dikkatlerini çeken Bursa-Kurşunluoğlu bölümünde yer alan *Behcetü'l-hadâyık* nüshasıdır.¹ İstinsah tarihinin 703/1303 olması, Doğu ve Batı Türkçesi hususiyetlerini bir arada bulundurması, ilim dünyasında eserin tanıtımı, telif ya da tercümesinin tarihlendirilmesi ve dil özelliklerinden hareketle Anadolu Türkçesinin yazı dilinin nasıl oluştuğuna dair görüşleri içeren bir dizi makalenin yazılmasına sebep oldu.

Muharrem Ergin'in bir başka dikkat çekici eser olan *Şerhü'l-menâr*'la birlikte ele aldığı *Behcetü'l-hadâyık*'a dair aşağıdaki mütalaası esere ilk eğilenlerin heyecanını göstermektedir:

Son zamanlarda Türk dil ve edebiyatının önemli birçok eserleri tespit edilmiş, Türkoloji sahasında büyük keşifler yapılmıştır. Bu keşiflerin başında Bursa'da Sadeddin Buluç tarafından bulunan *Behcetü'l-hadâyık* ile tarafımızdan bulunan *Şerhü'l-menâr* gelir. Eski Türkçeyi Batı Türkçesine bağlayan, Batı Türkçesinin XIII. asırdan önceki durumunu, başlangıcını içine alan aşağı yukarı bir iki asırlık çok önemli devre, metinleri ele geçmediği için Türk dilinin başlıca karanlık devresi olarak kalmıştır. Bu devrenin ilk metinleri olarak ele geçen bu iki eser işlendikten sonra bu karanlık devreyi geniş ölçüde aydınlatacaktır. Onun için bu iki eserin ortaya çıkmasına Türkolojide son zamanların en büyük keşfi, belki de *Divânu Lügâti't-Türk*'ten sonraki en önemli keşfi olarak bakmak yanlış olmaz. (1959: 137)

Kıdemce *Behcetü'l-hadâyık*'ın yanına yerleştirilen *Şerhü'l-menâr*, V. Tarih Kongresi'nde Mecdut Mansuroğlu tarafından Anadolu sahasında Eski Türk Dili yazı dilinin Oğuzca unsurlarla karışarak devamını gösteren eserler arasında kaydedildi (1960: 374). Mansuroğlu ve Ergin tarafından XI. yüzyıl ve

XII. yüzyıla taşınan *Şerhü'l-menâr*'ın, Mertol Tulum'un çalışmasıyla (1968) Kıpçak Türkçesi ile XV. yüzyılda yazıldığı tespit edilince en eski Anadolu sahası eseri olarak *Behcetü'l-hadâyık* yine yalnız kaldı.

XIII. yüzyıla tarihlendirilmek istenen bir diğer şahsiyet ve metin, Şeyyad Hamza ve manzumeleriyle *Yusuf u Züleyha* mesnevisi oldu.

Fuat Köprülü'nün “Şeyyad Hamza'nın yedinci asır Anadolu şairlerinden olduğunu katiiyetle iddia edebiliriz” (1337: 51, 1340: 28) hükmünden beri *Yusuf u Züleyha* şairinin XIII. yy şairi olduğu, Sadettin Buluç (1956, 1962, 1968a, 1968b), Mecdut Mansuroğlu (1940-42, 1946a, 1946b, 1956) ve Necmettin Halil Onan'ın (1949) makalelerinde yineleni. Bu tarihlendirme, Metin Akar'ın son tespitleriyle çürütüldü (1987: 5). Şairimizin artık 749/1348'de hayatta olduğunu biliyoruz.

Önce Şehabeddin Tekindağ'ın, hemen hemen aynı iddialarla Mikâil Bayram'ın Anadolu'da yazılan en eski Türkçe eserin daha önce Farsça yazdığı *Lubâbu'n-nuhâb*'ı Türkçeye çeviren Bereket'in *Tuhfe-i Mübârizî*'si olduğu tezi de hayli şüphelidir (Tekindağ 1971, Bayram 1996). Yazmanın bilinen iki nüshasında da telif, tercüme ve istinsah tarihleri bulunmaz: Konya İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi no. 1209; Paris Bibliotheque Nationale, Türkçe Yazmalar no. 171. Tekindağ ve Mikâil Bayram, eserin takdim edildiği Hüdâvendigâr Melikü'l-ümerâ Mübârizüddîn'i “Emir Mübârizüddîn Halifet Gâzi”ye (!) çevirerek “Hakim Bereket eserinin ön sözünde bildirdiğine göre önce bu eseri *Tuhfe-i Mübârizî* adıyla Farsçaya tercüme edip Emir Mübârizüddîn Halifet Gazi'ye sunmuştur.” yargısını verirler. Oysa yazmada sadece “Hüdâvendigâr Melikü'l-ümerâ Mübârizüddîn” ifadesi yer alır. Tekindağ ve Bayram'ı bu iddiaya sevk eden amil, Koyunoğlu nüshasının zahriyesine bir başkası tarafından konulan “Be-nâm-ı hazret-i hudâvend a'zamü'l-melikü'l-ümerâ mübârizü'd-devle ve'd-dîn el-mücâhid el-gâzi Halifet Alp ibn-i Toli bin Terkenşâh” notudur. Kitaba kayıt koyan kişi, eseri XIII. asrın ilk yarısında yaşamış olan bu maruf kumandana isnat eder. Yazma kitaplarda rastlanabilen bu tür harici kayıtlar ihtiyatla karşılanması gerekirken, Mikâil Bayram eseri Anadolu sahasında yazılan ilk Türkçe eser ilan etmekte gecikmez. Metinde Mübârizüddîn'den “anun eyü adı ve yüce çavı rub'-ı meskûn içinde tolmıştı şöyle kim ilerüki pâdişâhların hayrı hulkı anun çavında belürsüz olmuşıdı” vb. ifadeler bir sultan için zaten söylenegelen niteliktedirler. Kaldı ki daha önce bu yazmaya işaret eden Mesud Koman (1955), “mübârizüddîn” unvanının muh-

telif kişiler için kullanıldığını, yazmanın kuvvetli ihtimalle Aydınoğlu Mehmed Bey'e takdim edilmiş olabileceğini kaydeder.

Aydınoğlu Beyliğinin kurucusu, “Mübârizüddîn² Gazi Mehmed Bey”dir (ö. 1334). Erken dönem Mevlevîliğinin mühim kaynağı Ahmed Eflâkî, me-nakıbında Mehmed Bey'den “mübârizüddîn”, “sultânü'l-guzât” şeklinde bahseder, yine kitabelerde ondan “el-emîrû'l-kebîr el-gâzî”, “sultânü'l-guzât”, “el-mücâhid” şeklinde bahsedilir (Emecen 2001: 80, 83). 1312-1319 arası süren beyliğinde Türkçeye tercüme faaliyetlerini destekleyen Aydınoğlu Mehmed Bey'e Sa'lebî'nin *Arâyisü'l-Mecâlis* adlı eseri *Kıssa-ı Enbiyâ* adıyla (bk. Türk Dil Kurumu Ktp., no. 145) ve *Tezkiretü'l-Evliyâ* Türkçeye çevrilerek (bk. Bayezid Genel Ktp., Veliyyüddin Efendi, no. 1643) takdim edilmiştir. Bu gelenek Aydınoğlu Mehmed Bey'in oğullarında da devam eder.

Erken dönem metinleri arasında telif tarihi (1230) bilindiği hâlde telif yeri tespit edilemeyen *Kıssa-i Yûsuf*, yazma nüshalarından hareketle Kazan, Karahanlı ve Harezm Türkçesine dâhil edilmek istenmiş, Ahmet Caferoğlu'nun “Selçuklular Anadolu'sundan neşet ettiğine ihtimal verilemez” (1988: 136-139) mütalaasını değiştirecek bir bilgiye henüz ulaşılammıştır.

Yukarıda belirttiğimiz çerçevede Anadolu'da XIII.yüzyıla ait telif ya da tercüme bir kitaba henüz erişemediğimiz hâlde, manzum parçalar söz konusu olduğunda vaziyet değişir. Artık sadece Sultan Veled'in XIII. yüzyıla istinsahlanan eserlerinde yer alan manzumelerle Mevlana'ya ait şiirlerden bahsolunabilir.

Bugüne kadar eldeki veriler sadece Anadolu'da yazılan en eski müstakil metnin *Behcetü'l-hadâyik* olduğunu göstermektedir. Bu hususu delillendirmeden önce, tespit edilebilen *Behcetü'l-hadâyik* nüshaları ve özelliklerinden bahsetmekte yarar var:

İçerik ve Bilinen Nüshalar

Eserin modern dönemde keşfinden beri üzerinde tarihlendirme ve dil yapısından hareketle Anadolu'da yazı dilinin geçirdiği evreler vs. hususunda birçok çalışma ve iddia ortaya çıkmıştır. Bu iddialara, eserin bugüne kadar tespit edilebilen dört nüshası kaynaklık etmiştir:

1. Bursa Bölge Yazmalar Ktp., Kurşunluoğlu, no. 99; İst. 703
2. Süleymaniye Ktp., İbrahim Efendi no. 354 (325 vr); İst. 880
3. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, no. 35879. (140 vr.)
4. Berlin Staatsbibliothek, Hs. or. quart 1076. (291 vr.); İst. 832

Bursa Kurşunluoğlu nüshası: Ebû Bekr Şeyh Ali b. Muhammed'in 703/1303'te istinsah ettiği Bursa nüshasına ilk dikkati çeken Buluç, "Doğu ve Batı Türkçe şive unsurlarını eski ve yeni şekilleriyle yan yana ihtiva eden tipik ve ehemmiyetli bir yazma eser" şeklinde değerlendirmesiyle eseri karışık dilli metinler arasına dâhil eder. İsmail Hikmet Ertaylan'ın 1949'daki tanıtmasının ardından Muharrem Ergin'in (1950: 132) Bursa yazmaları hakkında yazdığı makalesiyle yazma yeniden Türkolojinin dikkatine sunulmuştur. Bu sırada Bursa nüshasının tıpkıbasımı bir giriş ilavesiyle Ertaylan (1960) tarafından yapılır. Üç makaleyle yazmayı işleyen Buluç'un (1955, 1956, 1964) ardından Mustafa Canpolat (1960) daha önce mezuniyet tezi olarak çalıştığı metni doktora çalışmasında ikmal eder. Son olarak Canpolat (1968), yazmanın dil hususiyetleri üzerine ayrı bir makale yayımlar. Bu nüsha hakkında Buluç (1955: 120) şu kaydı verir:

Koyu kahve rengi, şemseli eski meşin cilt içinde bulunan Kurşunluoğlu nüshasının boyu 22 x 16'dır. Sade, harekeli eski nesih kırmısı ile yazılmıştır. Kâğıdı tahinî renkte kaba abadîdir. Yazma 177 varak tutmaktadır.

Süleymaniye-İbrahim Efendi nüshası: Muharrem Ergin'nin tespit ettiği bu nüshanın Bursa nüshasıyla karşılaştırmalı dil değerlendirmesi ve nüsha tavsifi Buluç tarafından yapılmıştır:

Miklepli, koyu kahve rengi meşin ciltlidir. Ölçüsü 25 x 17, kâğıdı bej renkli, aharlı ve kalıncadır. Harekeli nesih ile yazılmıştır, 325 yaprak-tan ibarettir. İstinsah tarihi 880/1475'tir.

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi nüshası: İbrahim Tollu'nun Ankara İlahiyat Fakültesi'ne (no. 35879) bağışlanan kitapları arasında yer alan bu yazma, tespit edilen üçüncü *Behcetü'l-hadâyık* nüshasıdır. Karışık dil hususiyetlerinden arınmış olan bu yazmayı Esad Coşan (1964: 159-161) 1964'te ilim âlemine tanıtmıştır:

Nüsha, kendisine ait olmadığı hemen anlaşılan, miklepli, sırtı meşin, eski bir cilt arasındadır. 15 x 20 cm ebadında, az saykallı kalın kâğıt üzerine, çerçevesiz, 15 satır halinde, harekeli, okunaklı bir nesihle yazılmış olup, söz başı olan kelimeler kırmızı mürekkepledir. Türkçe'den gayri ibarelerin üzeri kırmızı çizgi ile çizilmiştir. Yaprakları birbirine karışmış iken tarafımızdan düzene konulmuştur. 140. varaktan sonrası (20-41. meclisler) düşmüştür. Bununla beraber, son sayfalara hareke konulmadığı göz önüne alınarak, kitabın istinsahının tamama erdirilmediği de düşünülebilir. Varak 1a'da "Bu kitap düstûr-i ekrem, müşir-i

efham, vezîrû'l-'azim Hazret-i Murâd Paşa Hazretlerinin... Abdü'l-kerim'in olup..." ibaresi ve 1b'de "el-vâsik bi'l-melik.... el-fakîr Süheyl b. Abdi'llâh" kelimeleri okunan bir mühür vardır.

Berlin Marburg nüshası: Berlin'de Staatsbibliothek'te (Hs. or. quart 1076) kayıtlıdır. 291 varak, 26,5 x 16,5 cm ölçüsünde, nesih hatla Recep 832 / Nisan 1429'da Yusuf b. Süleyman el-Osmanî tarafından istinsah edilen bu nüshanın kısa tavsifi Hanna Sohrweide tarafından yapılmıştır (1974: 17-18).

İlim dünyasının etrafında döndüğü bu dört nüshaya rağmen eser üzerindeki belirsizlikler bütünüyle giderilememiş, eserin müellifi, telif tarihi ve yazıldığı yer tespit edilememiştir. Bazı çalışmalarda Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn*'una isnaden "Keşfü'z-zunûn'da eserin müellifi Sa'dü'l-Yemenî'dir" notunun, söz konusu kaynağa bakarken yapılan bir göz atlamasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. *Keşfü'z-zunûn* neşrinde *Behcetü'l-hadâyik*'in karşısına müellifini tespit edemediğini gösteren bir çizgi yer alır (Kâtib Çelebi 1971: 258). Bu, eserde müellifleri tespit edilemeyen kitapların karşısına konulan standart işarettir. Sadettin Buluç (1955: 120), hemen alt satırdaki *Behcetü'l-hüsnâ fî Nazmi'l-esmâi'l-hüsnâ* adlı eserin karşısında yer alan Sa'dü'l-Yemenî'yi sehven *Behcetü'l-hadâyik*'in müellifi olarak zikretmiştir.

Süleymaniye Ktp., İbrahim Efendi nüshasında müellifin Nâsireddîn b. Ahmed b. Muhammed olduğu kaydı, söz konusu varığın (1b) hat ve cetvel sürhü farklılığı sonradan ilave edildiği şüphesini davet ettiği için ihtiyatla karşılanmıştır. Söz konusu yazmada "Nâsireddîn b. Ahmed b. Muhammed" isminin bulunduğu varakın ve bu varaktaki hattın farklılığı eserin müellifinin adı konusunda şüphe uyandırmıştır.

Behcetü'l-hadâyik'i ilk defa Bursa nüshasını işleyerek ilim âlemine tanıtan Saadettin Buluç'un eser üzerindeki bu ilk tespitlerinin daha sonra yapılan çalışmalarda umumi hatlarıyla tekrarlandığını söyleyebiliriz. Canpolat (1968: 175), yazmanın dil verilerini yorumlayarak eserin Anadolu'da XII. yüzyıl sonlarında ya da XIII. yüzyıl başında yazılmış olmasını gerçeğe en yakın ihtimal olarak kabul eder. *Behcetü'l-hadâyik*'in dili için XII. yüzyıla beraber daha da geriye giderek XI. yüzyılı telaffuz edenlere de rastlanır (Bilgin 1990: 69). Bu eserin tarihlendirmesi dışında bir diğer polemik mevzuu da dil özelliklerinin yorumlanmasıdır.

Anadolu Yazı Dilinin Oluşumu Tartışmaları

Behcetü'l-hadâyik'in Bursa nüshası, diğer nüshalardan farklı olarak Karahanlı-Harezmi Türkçesi ve Oğuz Türkçesi dil özelliklerini bünyesinde

barındırmaktadır. Diğer istinsahlarında artık bu iki dil özelliği giderilmiş, eser bütünüyle Oğuz Türkçesine dönüştürülmüştür.³

Karahanlı-Harezmi Türkçesi (Bursa nüshası)	Oğuz Türkçesi (<i>Behcetü'l-hadâyık</i> ın diğer nüshaları)
er-	i-
bol-	ol-
bir-	vir-
eygü, kapug, ulug, arıg	eyü, kapu, ulu, an
-gan, -gen	-an, -en
-ga, ge	-a, -e
-nı, -ni	-ı, -i
-a/-e men; -ga/-ge men	-am, -em
-a/-e sen;	-ga/-ge sen -asın, -esin
-a/-e biz	-avuz, -evüz
-galar, -geler	-alar, -eler

Yukarıda bir fikir vermesi için seçtiğimiz ikili unsurlar aynı metinde yer aldığından bunların “karışık dilli metin” olarak nitelendirilmesi Türkolojide yaygınlık kazanmıştır. Batı Türkçesinin Eski Anadolu Türkçesi devresinde bu tür metinler arasında *Behcetü'l-hadâyık* dışında 888/1482'de Arapçadan tercüme edilen *Kudûrî* çevirisi (Korkmaz 1968) ve Fakih Yakut Arslan'ın 743/1343'te Farsçadan çevirdiği *Ferâiz Kitâbı* (Tekin 1974) zikredilebilir. Bu metinlerin dilce karışıklılığını ele alan çalışmalarda çatışan iki görüşün ortaya çıktığı görülmektedir:

Reşid Rahmeti Arat'la gelişen anlayışa göre, bu metinlerde başlangıçta Karahanlı yazı dili üzerinde giderek artan Oğuzca tesirler gerçekleşmiş, nihayet Karahanlı yazı dilinin yerine Oğuzca yazı dili olarak ortaya çıkmıştır. Bu düşünceye karşı Şinasi Tekin, söz konusu karışık dilli metinlerin Anadolu sahasına başka şivelere mensup mütercim ya da müelliflerin Oğuz Türkçesini yeterince öğrenmeden vücuda getirdikleri eserler olduğu görüşünü savunur. Görüşünü ispat için erken dönemde yazılan diğer metinlerde karışık dilliliğin bulunmadığını kaydeder. Bütün bu tartışmalar bilhassa *Güzide* adlı eserin tespitiyle başlayan “olga-bolga” meselesinden kaynaklanır (Bu konuda bk. Tekin 1991, Tekin 2001). Tartışmalar en ziyade karışık yapıya sahip *Behcetü'l-hadâyık*'ın Bursa nüshası üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Artık *Behcetü'l-hadâyık* üzerindeki belirsizlikleri ortadan kaldıran ve onun Anadolu sahasında yazılan en eski Türkçe metin olduğunu içerdiği bilgilerle delillendiren bir nüshasına erişmiş bulunmaktayız:

***Behcetü'l-Hadâyık*'ın Yazarı, Yazıldığı Yer ve Tarih**

Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar no. 4040: Nüsha, ince aharlı filigranlı kâğıt üzerine is mürekkebi kullanılmış harekeli nesihle yazılıdır. Murakka kapak miklepsz ve şirazesiz. Kötü bir restorasyon geçirdiği görülen yazma 14 x 20 cm ebadında ve 17 satırlı. Yazma üç eserden meydana gelir:

Behcetü'l-Hadâyık ve Mev'izi'l-Hakâyık (1b-137a)

Güzîde (137b-189a)

İsmi tespit edilemeyen bir ahlak kitabı (189b-206b)

Bağış kayıtlarına göre, yazma Sadeddin Buluç'un eşi Nadide Buluç tarafından 1990'da kütüphaneye intikal ettirilmiştir. Yazmanın son sayfasında Sadeddin Buluç'un yazısı olduğunu tahmin ettiğimiz iki sayfa not yer almaktadır. Arap harfli Türkçe bu notlarda, Buluç elindeki nüshadan "Necmeddin nüshası" şeklinde bahseder. Bu notlardan Buluç'un bu nüsha üzerinde yoğunlaştığı, ancak çalışmasını bitirmeye zaman bulamadığı anlaşıyor. Bugüne kadar *Behcetü'l-Hadâyık* ile ilgili bütün belirsizlikleri gidecek, eserin müellifini, telif tarihini ve yazıldığı yeri bize bildirecek bilgiler bu nüshada yer almaktadır.⁴

Metnin Giriş Kısmı:

Hamd ve senâ ol Tañrıya kim yaratdı gökleri, bezedi ayı günü yılduzlarla, döşedi [yiri], bezedi dürlü halkı dün ü gün rûzıla. Arşı yaratdı, arşı aña durak degül; tahte's-serâ hem aña ırak degül. Kadîmdür hadesân aña irmez; kâdirdür ziyâdet ve noksân aña degmez. Mekân yaratdı, [mekânda durmadı]; zamân getürdi, zamân anı görmedi. Varıdı kâyım zât birle, kimse anı var kılmadı; on sekiz biñ âlemi yaratdı, kimseyi kendüzine yâr kılmadı. Zâtınuñ nihâyeti yok, sıfâtınuñ gâyeti [yok.] Mevcûddurur vâcibü'l-vücûd, ilkinde ibtidâ yok; bâkîdurur dâyimü'l-vücûddur, soñına intihâ yok. Zâhir durur ammâ göze görünmez; bâtındurur ammâ gönülden gâyib olmaz. Hüve'l-evvelü ve'l-âhirü ve'z-zâhirü ve'l-bâtın ve hüve alâ külli şey'in alîmün.

Yüz biñ hezârân dürûd ve salavât ve's-selâm ve tahiyyât Muhammed Mustafâ üzerine olsun, anuñ ehl-i beyti ve ashâbına rızvânullâhi aleyhim ecma'in.

Ammâ Hak subhânehû ve ta'âlâ ben za'îf kul[in] inâyet denizine taldurdu ve inâyet birle îmân ve ma'rifet birle gönlüm [toldurdu] ve fazlî birle ilm ve hikmet baña bildürdi bir nicesi rabbânî ilmlerden ve bir nice rûhânî ilmlerden. Ve bir nice karındaşlar gördüm, bu va'z ilmi içinde ragbet (Bursa nüshası: râgıb erdiler) ve aña yavlak talibleri (Bursa nüshası: tâlib erdiler) ammâ Pârsî (Bursa nüshası: Tâzî ve Bârisî) dilinden Türk diline râgıplarını (Bursa nüshası: gâlib erdiler). Ve benden dilediler kim bularuñ dilince bu fen içre bir kitâb eyleyem, nükte ve nezâyir birle söyleyem kim bularuñ dilegi kabûl ola. Ve ben dahî bularuñ bu ilm içinde ragbet[in] gördüm, dileklerin kabûl kıldum, bu kitâbı eyledüm, Behcetü'l-hadâyık ve Mev'ize'l-halâyık diyü ad virdüm. Ümiz eyle dutdum kim bizden soñra yâdigâr kala, mütâlî'a kılanlar bizi du'âdan yâd kıla. Bu kitâbı tamâm kılmaga tevfiğ Tañrı'dan diledüm, tevekkül kıldum. Ve mâ tevfiğî illâ billâhi aleyhi tevekkeltü ve ileyhi ünübü vallâhu'l-müste'ânü ve aleyhi tüklânü ve lâ havle velâ kuvvete illâ billâhi'l-aliyyi'l-azîm.

Ammâ bu za'îf kul bu behcet birle tamâm kırk bir behce yazdum dostlar ve fakıhlar için. İbtidâ Karahisâr Develü'de yazdum, târîh sene tis'a ve sittine ve sitte-mi'edeyidi tâ der-sene hamse semânine ve sitte-mi'e bolanca ki Fahrüddîn bin Mahmûd ibni'l-Hüseyn ibni Mahmûd et-Tebrîzî gaferallâhu lehû ve li-vâlidayhi ve li'l-mü'minîne ve'l-mü'minâti, el-ehyâ'u minhüm ve'l-emvâtü ve li-men nazara ve li-men kara'e ileyhi, âmîn.

Bu ifadelerden çıkan sonuç şudur: *Behcet*'in kaleme alındığı yer Kayseri'ye bağlı Karahisar Develi (Karahisar-ı Develi) ilçesidir. Bu yerleşim yeri 1945'e kadar bu adla anılmış, bu tarihten sonra yakınlarında bulunan Develi yer adıyla sıkça karıştırılmasından dolayı Yeşilhisar adını almıştır.

Eserin telifi 669/1270 - 685/1286 aralığında 16 yıl kadar sürmüştür.

Müellifimizin tam adı Fahrüddîn bin Mahmûd ibni'l-Hüseyn ibni Mahmûd et-Tebrîzî'dir.

Toplam 133 varaklık eserin istinsahı, telifinden iki yüz otuz sekiz yıl sonra 20 Ramazan 930/21 Temmuz 1524'te Topkapı Sarayı kapıcıbaşı Hayreddin tarafından yapılmıştır.

Bu itibarla Anadolu sahasında yazıldığı tespit edilebilen en eski Türkçe eserin *Behcetü'l-hadâyık* olduğu ve XIII. yüzyılın son çeyreğinde yazıldığı artık delilleriyle sabit olmaktadır.

Eserin telif edildiği 669/1270 - 685/1286 zaman aralığında Anadolu Selçukluları Devleti'nin başında III. Gıyaseddin Keyhüsrev (1266-1284) vardır. Mevlana 1273'te vefat etmiş (1273), Selçuklu-Karamanlı mücadelesi kızışmış, Anadolu'da İnanoğulları (1276-1368), Eşrefoğulları (1280-1326), Hamidoğulları (1280-1391), Menteşeoğulları (1280-1425), Osmanoğulları beylikleri kurulmuştur. Selçukluların Moğol idaresine bütünüyle bağlanması ve Abaka tarafından yönetime el konulması bu tarihlerdedir. Bir yığın siyasi hadiselerin arasında Moğol istilasının önünde Horasan, Maverâünnehir ve İran coğrafyasından gelip Anadolu'ya iltica eden ilmiyeye mensup birisi olduğunu tahmin ettiğimiz Fahrüddin, öyle görünüyor ki tamamı Türkmenlerden müteşekkil bu yeni muhitte henüz Oğuz Türkçesini bütünüyle öğrenme fırsatı bulamamış, Oğuz Türkçesiyle kaleme almak istediği eserinde kendi eski yazı dilinin etkisinden kurtulamamıştır. Bu husus eserin en erken tarihli nüshasında açıkça görülmektedir.

Eser, kutsal kabul edilen üç aylar (recep, şaban, ramazan), ve geceler (kadir), aşure günü, bazı peygamberlerin ahvalı, ayet ve hadis açıklamaları, tevhid, kurban, fitır gibi mevzuların işlendiği 41 bölümden meydana gelir. *Behcetü'l-hadâyık*'ın dili, mensur olmasına karşın klasik metinlerde sıklıkla rastlanan secili yapıyla arı Türkçe bütün metin boyunca hükmünü sürdürür. İki asır sonra Türkçenin en görkemli metinlerinden biri olan Sinan Paşa'nın *Tazarru'-nâme*'sini müjdeleyen bir üslubun ilk örneklerine bu metnin giriş bölümlerinde rastlanır:

Borçlu varısa anı boynın âhîret mazlamasından sen âzâd kılğıl ve kanda kim kaygulu varısa anı kaygusından kurtargıl, şâd kılğıl; zindândagılara yol virgil, sayrulara şifâ virgil; dünyâdan nasîbin alanlara, vakt gelüp ölenlere nûr uçmak erzânî kılğıl. Kaçan kim nevbet bize gelse îmândan ayırmagıl ve rahmetinden nevmîd kılmağıl. Meclis ehli kim oturmuşlardur, Hudâvendâ bularun gönli şem'i söyündürmegil, bunları tamu odına göyündürmegil, sınıklı gönülleri sen onaltgil. Bu za'îf kulun hatâ ve zeleden bekleğil, bu bî-çâre kulun diline sıdk u savâb yürütgil; mes'eeler kim sordılar gönline cevâb yürütgil, tâ işidenler assı olsun... Ol kâdir kim kudretinde mu'âvenet yok; ol sâni'dür kim san'atında âlet yok; ol hâlık kim yaradur, şirket yok. Rûzi virür, meyl-i töhmet yok; muhtârdurur, ihtiyârında illet yok; hâdîdurur, hidâyetinde dalâlet yok...

Vaizlerin ihtiyaçlarını gidermek için kaleme alınan eserde mevzuuna uygun olarak ayet ve hadislerin orijinallerine ve tercümelerine sıklıkla yer verilmektedir. Üç aylar ve kandiller etrafında dönmesinden hareketle 41

bölümlük eserin bu aylarda vaizlerce camilerde işlenen konuları bir araya getirmek için vücuda getirildiğini düşünebiliriz.

Sonuç

Fuat Köprülü'nün XIII. yüzyılda Türkçe eser yazarları arasında gösterdiği Ahmed Fakih, Hoca Dehhanî, Şeyyad İsa ve Şeyyad Hamza gibi isimlerin daha sonraki devrelerde eserlerini vücuda getirdiklerini vurgulayan Semih Tezcan (1994: 88), şu yargıyla yazısını tamamlar: "XIII. yüzyılda Anadolu'da Türkçe yazarları hakkında bilgimiz ise -Köprülü'nün tahminlerinin yanlış çıkmasından sonra- yine XX. yüzyıl başındaki bilgilerle sınırlı kalmaktadır. Yani Sultan Veled ve belki Yunus Emre'den başka XIII.yüzyılda Türkçe yazmış bir yazar bilinmemektedir." Bu değerlendirme *Behcetü'l-hadâyık*'ın bu nüshasıyla geçerliğini kaybetmektedir. Artık bu yeni veriyle Anadolu sahasında yazılmış en eski Türkçe eserin XIII. yüzyıla ait olduğunu yazar adı, yazılış yeri ve tarihiyle tespit edebiliyoruz.

Açıklamalar

- ¹ Canpolat, mezuniyet tezinde yazmanın İsmail Hikmet Ertaylan tarafından bulunduğunu açıkça belirtir. Bursa yazmasının tıpkıbasımına yazdığı girişte Ertaylan, Buluç'un adını vermeden eserin 1945'te incelemeleri sırasında eline geçtiğini söyler. Buluç ve bu esere atıf yapan diğer çalışmalarda yazmanın Buluç tarafından bulunduğu belirtilir. 1945'te Buluç ve Ertaylan'ın beraber çalıştıkları Bursa yazmaları arasındaki *Behcet*'in keşfi, paylaşamayan bir şeref olarak ikisinin yazılarına yansır.
- ² Aydınoglu Mehmed Bey'in "Mübâruziddin" unvanı için bk. Eflaki 2001: 87. Mehmed Bey'in Birgi'de yaptırdığı Ulu Cami'nin de türbesi kitabesinde bu sıfat yer alır (Akın 1968: 105-107).
- ³ Mustafa Canpolat, *Behcetü'l-hadâyık* üzerine son yazısında eserin dil özelliklerini yeniden yorumlayarak eseri Mısır Kıpçakçası ile Oğuz Türkçesinin karışımı olarak gördüğünü kaydeder (1995: 52).
- ⁴ Bu nüshanın varlığından, Türk edebiyatına yapılan tercümeler üzerinde doktora çalışmasını yürütürken eseri fark eden meslektaşım Sadık Yazar tarafından haberdar edildim. Kendisine müteşekkirim.

Kaynaklar

- Akar, Metin (1987). "Şeyyad Hamza Hakkında Yeni Bilgiler-I". *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi* 2 (5): 1-22.
- Akın, Himmet (1968). *Aydınogulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yay.
- Bayram, Mikâil (1996). "Anadolu'da Te'lif Edilen İlk Türkçe Eser Meselesi". *V. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yay. 95-100.

- Buluç, Saadettin (1955). "Eski Bir Türk Dili Yadigârı Behcetü'l-Hadâ'ik fî Mev'izeti'l-Halâ'ik". *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* VI: 119-131.
- _____ (1956). "Behcetü'l-Hadâ'ik fî Mev'izeti'l-Halâ'ik'ten Örnekler". *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* VII: 17-44.
- _____ (1956). "Şeyyâd Hamza'nın Beş Manzumesi". *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* VII(1-2): 1-16.
- _____ (1962). "Şeyyâd Hamza'nın Lirik Bir Şiiri". *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XII: 139-142.
- _____ (1964). "Behcetü'l-Hadâ'ik fî Mev'izeti'l-Halâ'ik'ten Derlenmiş Koşuklar". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1963:151-197.
- _____ (1965). "Bir Eserin İki Yazma Nüshası". *Türkiyat Mecmuası* XIV: 161-201.
- _____ (1968a). "Şeyyâd Hamza'nın Bilinmeyen Bir Mesnevisi". *Türkiyat Mecmuası* XV: 247-264.
- _____ (1968b). "Şeyyâd Hamza". *İslâm Ansiklopedisi*. C XI. İstanbul: MEB Yay. 497-499.
- Bilgin, A. Azmi (1990). "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Karışık Dil Unsurları Taşıyan Eserler ve Dil Özellikleri". *Türk Dünyası Araştırmaları* 69: 63-76.
- Caferoğlu, Ahmet (1988). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Enderun Yay.
- Canpolat, Mustafa (1960). *Behcetü'l-hadâ'ik fî mev'izeti'l-halâ'ik incelemesi*. Mezuniyet Tezi. İ.Ü. Türkiyat Enstitüsü. no. 532.
- _____ (1968). "Behcetü'l-Hadâ'ik'in Dili Üzerine". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1967. Ankara: TDK Yay. 165-175.
- _____ (1995). "Behcetü'l-Hadâ'ik Üzerine". *Belâk Bitig: Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag*. Haz. Marcel Erdal, Semih Tezcan. Wiesbaden: Otto Harrosowitz. 51-66.
- Coşan, Esat (1964). "Behcetü'l-hadâ'ik'in Yeni Bir Nüshası". *A.Ü.İ.F. Dergisi* XII: 159-161.
- Eflaki, Ahmed (2000). *Âriflerin Menkıbeleri* Çev. Tahsin Yazıcı. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Emecen, M. Feridun (2001). *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*. İstanbul: Kitabevi.
- Ergin, Muharrem (1950). "Bursa Kitaplıklarındaki Türkçe Yazmalar Arasında". *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IV(1-2): 107-132.

- _____ (1959). “Türkoloji Bölümü Çalışmaları I”. *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IX: 119-149.
- Erkan, Mustafa (1992). “Behcetü'l-Hadâik”. *İslam Ansiklopedisi*. C V. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 346-348.
- Ertaylan, İsmail Hikmet (1949). “VII. h. /XIII m. asra ait çok değerli bir Türk dili yadigarı. Behcetül-Hadâik fî mev'izeti'l-Halâik”. *İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* III: 275-277.
- _____ (1960). *Behcetü'l-hadâyık*. İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay.
- Kâtib Çelebi (1971). *Keşf-el-Zunûn*. C I. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Koman, Mahmud M. (1955). *Tuhfe-i Mübârizi: Lübb-ün nuhâb Tercümesi: Aydınoğlu Mehmet Bey Namına Türkçe'ye Çevrilen Bir Tıp Kitabı*. İstanbul: Bilgi Basım ve Yay.
- Korkmaz, Zeynep (1968). “Eski Bir Kudurî Çevirisi”. *XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1966*. Ankara: TDK Yay. 525-531.
- Köprülüzade, Mehmed Fuad (1340). “Selçukîler Devrinde Anadolu Şairleri I Şeyyad Hamza”. *Türk Yurdu* I: 27-34.
- _____ (1337). “Selçukîler Devrindeki Anadolu Şairleri Şeyyad Hamza”. *Dergâh* 4: 51.
- Mansuroğlu, Mecdut (1940-42). “Anadolu Metinleri XIII. asır”. *İ.Ü. Türkiyat Mecmuası* VII-VIII: 95-107.
- _____ (1946a). “Anadolu Türkçesi (XIII. Asır) Şeyyad Hamza'ya Ait Üç Manzume”. *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* I: 180-195.
- _____ (1946b). “Anadolu Türkçesi (XIII. Yüzyıl) Şeyyad Hamza'nın Doğu Türkçesi İle Karışık Bir Manzumesi”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 8-9: 16-25.
- _____ (1956). “Anadolu Türkçesi (XIII. Yüzyıl) Şeyyad Hamza'nın Doğu Türkçesine Yaklaşan Manzumesi”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1956: 126-144.
- _____ (1960). “Şerhü'l-Menâr'ın Dili Hakkında”. *V. Türk Tarih Kongresi (Kongreye Sunulan Tebliğler)*. Ankara: TTK Yay. 367-374.
- Onan, Necmettin Halil (1949). “Şeyyad Hamza'nın İki Yeni Gazeli Dolayısıyla”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* VII(3): 529-535.
- Sohrweide, Hanna (1974). *Türkische Handschriften*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Tekin, Şinasi (1974). “1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde Olga Bolga Sorunu”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1973-1974. 59-157.

- _____ (1991). “Mehammed Bin Bâli'nin Eski Anadolu Türkçesine Aktardığı “Güzîde” Adlı Eserin Harzem Türkçesindeki Aslı ve Ola-Bolga Meselesi Hakkında”. *Türklük Bilgisi Araştırmaları. Fahir İz Armağanı* II (15): 405-420.
- _____ (2001). *İştikakçının Köşesi Türk Dilinde kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*. İstanbul: Simurg Yay.
- Tekindağ, M. C. Şehabeddin (1971). “İzzet Koyunoğlu Kütüphanesinde Bulunan Türkçe Yazmalar Üzerinde Çalışmalar I”. *Türkiyat Mecmuası* XVI: 133-162.
- Tezcan, Semih (1994). “Anadolu Türk Yazınının Başlangıç Döneminde Bir Yazar ve Çarh-nâme'nin Tarihendirilmesi Üzerine”. *Türk Dilleri Araştırmaları* 4: 75-88.
- Tulum, A[hmet] Mertol (1968). “Şerhü'l-Menâr Hakkında I”. *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XVI: 133-138.

The First Turkish Manuscript Written in Anatolia

Mustafa Koç*

Abstract

The first literary works written in Oghuz Turkic in Anatolia belong to the 14th century. The number of such works is very limited, and almost all of them are written in verse.

This paper examines *Behcetü'l-hadâyik*, a work that has drawn the interest of a large number of researchers until now. The study describes a newly found copy of the work and for the first time gives information about its writer, date, and place of compilation. Based on linguistic data concerning the work, it will be claimed that this copy of *Behcetü'l-hadâyik* is the oldest Oghuz Turkic manuscript among those detected so far.

Keywords

Behcetü'l-hadâyik, Old Anatolia Turkish, Turkish manuscripts, Oghuz Turkic, mixed-language texts.

* Assoc. Prof., Bilecik University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature / Bilecik sirderya@gmail.com

Первое произведение Анатолии на тюркском языке

Мустафа Коч *

Аннотация

Проблема наличия произведения, написанного на тюркском языке и свободного от всякого рода подозрений, принадлежащего огузам, прибывшим в 13-ом веке в Анатолию вместе с Сельджуками, занимала умы исследователей этой области. Посредством спекулятивных положений одни указывали на некоторые произведения, другие предполагали отсутствие конкретного произведения, написанного в этот длительный период. Другим предметом же дискуссии является формирование письменного языка, в частности критика велась вокруг так называемых "текстов на смешанных языках". Самым важным произведением последней литературы является «Behcetü'l Hadâyik», ставший центром острой критики.

Произведения 13 века, позволяющие определить огузский тюркский письменный язык, сформировавшийся в Анатолии, довольно ограничены и практически полностью состоят из стихов. В этом исследовании на основе последнего нового обнаруженного варианта столь часто критикуемого произведения «Behcetü'l hadâyik» впервые вводятся в научный оборот автор, время и место написания произведения, а также показано, что эта работа является самым ранним обнаруженным до сих пор произведением, написанным в Анатолии. Посредством этих текстов рассматривается проблема "текстов на смешанных языках".

Ключевые Слова

Первое произведение на тюркском языке, огузский язык, тюркские тексты, тексты на смешанных языках, Behcetü'l-hadâyik.

* Доц. Доктор, университет Биледжик, факультет литературы и естественных наук, кафедра турецкого языка и литературы / Биледжик
sirderya@gmail.com

Örgütsel Adalet Algısı ve Örgütsel Bağlılığın Tükenmişlik Üzerine Etkisi: Türk Kamu Sektöründe Bir Araştırma

Cem Harun Meydan*

H. Nejat Basım**

Fatih Çetin***

Özet

Örgütsel etkililiği ve verimliliği olumsuz etkileyen, dolayısıyla istenmeyen bir etken olan tükenmişlik, birçok faktör ile etkileşim içindedir. Örgütsel adalet algısı ve örgütsel bağlılık da söz konusu faktörlerden ikisini ifade etmektedir. Bu çalışma, örgütsel adalet algısı ve bağlılığın tükenmişlik üzerindeki etkisini, Türkiye Cumhuriyeti kamu sektöründe çalışan 114 yöneticiden elde edilen verilerden yola çıkarak, kurgulanan bir yapısal eşitlik modeli çerçevesinde ortaya koymaya çalışmaktadır. Sonuçlar adalet algısı ve bağlılığın farklı boyutlarının, farklı büyüklükteki etkilerle tükenmişlik üzerinde doğrudan ve dolaylı azaltıcı etkileri olduğunu ortaya koymaktadır. Yönetsel uygulamalara katkılar ve sınırlılıklar ayrıca tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Örgütsel adalet, örgütsel bağlılık, tükenmişlik, yapısal eşitlik modeli.

* Kara Harp Okulu Dekanlığı Sistem Yönetim Bilimleri Bölümü / Ankara
cmeydan@kho.edu.tr

** Başkent Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi / Ankara
nbasim@baskent.edu.tr

*** Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsü / Ankara
fctetin@kho.edu.tr

1. Giriş

Tükenmişlik olgusu, bir örgütteki insan kaynağının etkili ve verimli çalışmasını; dolayısıyla örgütsel performansını olumsuz yönde etkileme niteliğiyle, yönetim-örgüt yazınının son dönemde üzerine odaklandığı konulardan birisi olarak dikkati çekmektedir. Bu çerçevede tükenmişlik, örgüt için istenmeyen bir etken olarak, çalışanlarda motivasyon kaybı, performans düşüklüğü, işe gelmeme, sık sık istirahat ya da izin alma ve hatta işi bırakma gibi duygu ve davranışlara neden olmaktadır (Izgar 2001: 46). Bu noktadan hareketle, örgüt yönetimleri ve araştırmacılar tükenmişliği önleyecek tedbirler geliştirmek üzere çalışmalarını sürdürmektedirler. Doğal olarak, bu amaca hizmet edecek çalışmalardan birisi ve belki de en önemlisi, tükenmişliği doğuran etmenlerin ve söz konusu bu etmenler arasındaki ilişkilerin ortaya konulmasıdır. Bu kapsamda birçok sosyo-demografik, yapısal ve davranışsal değişkenin tükenmişlikle olan ilişkisini açıklamaya yönelik çalışmalar yapılmaktadır.

Bu çalışmada üzerine odaklandığımız değişkenler olarak, adalet algısı ve onunla etkileşimde olan örgütsel bağlılık, tükenmişliği yakından etkilemektedir. Yazında *adalet algısı*, *örgütsel bağlılık* ve *tükenmişlik* faktörlerini ayrı ayrı ve ikili ilişkileri bağlamında inceleyen çalışmalar olmakla birlikte, Türkçe yazında bu üç örgütsel değişkeni bir arada ele alan çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışma, anılan değişkenleri, geliştirilen bir yapısal eşitlik modeli çerçevesinde bir arada inceleyerek, söz konusu faktörler arasındaki etkileşimi ortaya koymayı ve bu çerçevede yazına katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

2. Örgütsel Adalet Algısı

Adalet kavramı Platon ve Aristo'dan beri üzerinde durulan ve sosyologlarca üzerinde araştırmalar yapılan temel konulardan biri olmasına rağmen (Wenzel 2002), adalet çalışmalarının örgüt platformuna taşınmasının otuz beş yıllık mazisi bulunmaktadır (Ambrose 2002: 803).

Örgütsel adalet algısı, bireylerin örgüt içinde kendilerine karşı adil olup olunmadığı konusunda yargıya varmalarını sağlamaktadır. Adalet bireylerin örgüt içinde önemle dikkat ettikleri bir olgudur (Folger 1998: 13). Bireyler örgütteki süreç ve mekanizmaların, görev ve ödüllerin, kendilerine gösterilen davranışın adaletli olup olmadığı konusunda yargıya varmakta ve bu yargı sonucunda örgüte ve dolayısıyla işlerine karşı tutum geliştirmektedirler (Greenberg 1990: 399, Karriker vd. 2009). Yapılan araştırmalar, örgütsel adalet algısının bireylerin örgüte bağlılığını, iş tatminini, ücret tatminini,

geri çekilme davranışını, örgütsel özdeşleşmesini ve örgütsel vatandaşlık davranışı ile örgüte duyulan güvenini etkilediğini ortaya koymaktadır (Ambrose 2002, Cohen-Charash vd. 2001, Viswesvaran vd. 2002, Lee 2001, Zhang 2006).

Örgüt içinde adalet algısının ortaya konmasına yönelik birçok çalışma (Thibaut vd. 1975, Bies vd. 1986, Greenberg 1990,1993, Colquitt 2001, Cohen-Charash vd. 2001, Ambrose 2002, Nowakowski vd. 2005) bulunmaktadır. Anılan çalışmalar değişik bakış açılarıyla yapılmış ve bu çalışmalarda örgütsel adaletin boyutları farklı biçimlerde ortaya konulmuştur. Adalet algısı, yazında, dağıtım adaleti, süreç adaleti, etkileşim adaleti boyutlarını içerecek şekilde üç boyutlu (Cohen-Charash vd. 2001) olarak ya da dağıtım adaleti, süreç adaleti, bireylerarası adalet ve bilgisel adalet biçiminde dört boyutlu (Colquitt vd. 2001) olarak ele alınmaktadır. Bu çalışmada, yazında daha çok kullanıldığı ifade edilen (Nowakowski vd. 2005) üç boyutlu örgütsel adalet algısı modeli benimsenmiştir.

Benimsenen modele ilişkin boyutları kısaca açıklayacak olursak, *dağıtım adaleti*, çalışanlar tarafından karşılaşılan sonuçların adil dağılmış olması ile ilgili olmakta (Andersson-Stråberg vd. 2007: 433) ve bu çerçevede iş tatmini, örgütsel bağlılık ve güven gibi çalışanların örgüt içi tutum ve davranışlarıyla doğrudan ilişkili görülmektedir (Colquitt vd. 2001, Colquitt 2008). *Süreç adaleti*, yönetici tarafından verilen bir kararın, sonucu ne olursa olsun, kontrollü bir süreç sonunda alındığı takdirde adil olarak algılandığını ifade etmektedir (Thibaut vd. 1975: 67-80, Moon vd. 2008: 85). Başka bir deyişle, bu boyut sonuçların dağıtılmasında kullanılan yöntemlerin adil olarak algılanmasıyla ilgilidir (Irak 2004: 30). Dağıtım adaleti gibi, süreç adaleti algısı da çalışanların örgüt içindeki tutum ve davranışlarını etkilemektedir (Ambrose 2002: 801). *Etkileşim adaleti* ise adalet çalışmalarının sosyal yönünü oluşturmakta ve bireyler arasındaki ilişkinin kalitesine vurgu yaparak (Ambrose 2002: 804), örgütteki karar vericilerin sergiledikleri tavırların ve alınan kararlarla ilgili açıklamalarının bireylerin adalet algılamalarını etkilediğini ifade etmektedir (İşbaşı 2001: 60).

3. Tükenmişlik

Tükenmişlik, salt yorgunluk, yıpranma ve iş doyumsuzluğundan farklı olan; fiziksel bitkinlik, çaresizlik ve ümitsizlik duygularını, olumsuz benlik gelişimiyle işe yaramama ve diğer insanlara yönelik olumsuz tutumları içeren fiziksel, duygusal ve zihinsel bir durumdur (Maslach vd. 1981: 103).

Sebebi ne olursa olsun, kişiyi etkisiz hale getiren tükenmişlik, enerji, güç veya kaynaklar üzerindeki aşırı istekler, taleplerden dolayı tükenmeye başlamak ve başarısızlık, yıpranma veya enerji, güç ve potansiyel üzerindeki aşırı zorlanma sonucunda ortaya çıkan bir tükenme durumu olarak tanımlanmaktadır (Freudenberger 1974: 159). Tükenmişliğin genelde insanlara yardım hizmeti sunan mesleklerde ve duygusal taleplerin yoğun olduğu ortamlarda uzun süre çalışan idealist ve insanlara hizmet verme yönünde yoğun isteğe sahip mesleklerde çalışmakta olan bireylerde görülmekte olduğu belirtilmektedir (Rice 1992: 38, Bakker vd. 2000: 251, Schepman vd. 2008: 216). Duygusal, zihinsel ve fiziksel yorgunluk durumlarını ifade eden tükenmişlik zaman içerisinde, sinsice gelişmektedir (Maslach vd. 1984: 191, Cordes vd. 1993: 625, Maslach vd. 2001: 399).

Tükenmişlik yaşayan kişi, genelde kişisel, mesleki doyumsuzluk ve yorgunluğun karmaşık duygularını yaşadığının farkına varmakta ancak bu duyguların dile getirilmesinin zor oluşu ve belirgin beklentilerin olmayışı bu durumun sıklıkla göz ardı edilmesine neden olmaktadır. Bunun sonucunda, gittikçe artan bir şekilde işten soğuma, işe gitmeyi istememe, yüklenmişlik, tahammülsüzlük, kendinden şüphelenme ve kendilik imajına uygun olmayan şekilde davranma ortaya çıkabilmektedir (Maslach vd. 1981: 104, Pines 1993: 389, Rose 1995: 222, Schaufeli vd. 1996: 20, Maslach vd. 1997: 22, Rose 1999: 270, Wright vd. 2000: 84, Mitchell vd. 2001: 450).

Tükenmişliğe ait en yaygın boyutlandırma Maslach vd. (1981) tarafından yapılmıştır ve bu çerçevede anılan boyutlar ya da aşamalar, duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarı hissi azalması olarak ifade edilmektedir.

Duygusal tükenme, bireyin duygusal kaynaklarının tükenmesi ve enerjisinin azalmasını tanımlamaktadır. Duygusal tükenmişlik yaşayan çalışanlar kendilerini işlerine verememektedirler. Duygusal tükenmeyi yaşayan kişi, üzerindeki duygusal yükü hafifletmek için kaçış yolunu kullanmakta ve insanlarla olan ilişkilerini işin yapılabilmesi için gerekli olan minimum düzeye indirmektedir. Ayrıca, insanları kafasında kategorize etme, karşılaştığı kişilere klişeleşmiş kalıplara göre davranma da duygusal tükenme belirtileri olabilmektedir.

Diğer boyut ya da aşama olan *duyarsızlaşmayı*, çalışanın etrafındakilere ya da hizmet sunduğu kişilere karşı takındığı olumsuz, ciddiyyetten uzak tavır ve duyguları tanımlamaktadır. Bu sendroma giren birey, hizmet sunduğu kişi ya da kişilerin hayatında gereğinden fazla yer tuttuğunu düşünebilmekte; onların hayatından çıkmalarını ve kendisini yalnız bırakmalarını

içtenlikle arzu edebilmektedir. Başkaları hakkında geliştirdiği olumsuz düşünce tarzı, kişinin kendisi hakkında da olumsuz düşünmesine yol açabilmekte ve kişi, bu düşünce ve yanlış davranışları nedeniyle kendini çoğunlukla suçlu hissederek kendisi hakkında "başarısız" hükmünü verebilmektedir. İşte bu noktada, tükenmişliğin üçüncü aşaması olan kişisel başarı hissi azalması ortaya çıkmaktadır.

Kişisel başarı hissinde azalma sonucu, bireyler işlerinde başarısız oldukları düşüncesiyle tatminsizlik duymakta ve iş dışındaki faaliyetlere yönelmektedirler (Wright vd. 1997: 491). İşinde ilerleme kaydetmediğini, hatta gerilediğini düşünen bu tür kişiler, kendilerini suçlu hissetmekte ve harcadıkları çabanın bir işe yaramayacağına inanarak, kendilerine olan saygılarını kaybedip, depresyona girebilmektedirler.

Tükenmişliğin sonucunda işi savsaklama, işi bırakma eğiliminde artış, hizmetin niteliğinde bozulma, işe izinsiz gelmeme, izin sonunda rapor ve benzeri yollarla izni uzatma eğilimi, işte ve iş dışında insan ilişkilerinde bozulma ve uyumsuzluk eğilimi, eş ve aile bireylerinden uzaklaşma eğilimi, düşük iş performansı, iş doyumsuzluğu, sebepsiz hastalanma eğilimleri, işteki yaralanma ve iş kazalarında artma gibi olumsuzluklar görülmektedir (Izgar 2001: 46, Cemaloğlu 2007: 111). Ayrıca, tükenmişliğe maruz kalan bireylerde birtakım fiziksel ve duygusal sorunlar da ortaya çıkabilmektedir (Maslach 1982: 21, Maslach vd. 2001: 400, Rose 1995: 221, Wright vd. 2000: 84, Geurts vd. 1999: 10).

Tükenmişliğin nedenleri, bireysel ve örgütsel olarak iki grupta incelenebilir (Barutçu vd. 2008). Yaş, medeni durum, çocuk sayısı, cinsiyet, kişisel beklentiler ve arzular, kişilik özellikleri, performans gibi etkenler kişisel nedenler olarak sayılabilir (Maslach vd. 1984: 190). Yapılan işin niteliği, çalışılan meslek, çalışma alanının fiziksel özellikleri, çalışma süresi, eğitim durumu, alınan kararlarda etki derecesi, diğer çalışanların ve amirlerin desteği ile örgütün yönetim yapısı gibi faktörler ise örgütsel nedenler olarak ele alınabilir (Izgar 2001: 50).

4. Örgütsel Bağlılık

Çalışmamızın bir diğer değişkeni olan örgütsel bağlılık ile ilgili yazın incelendiğinde, araştırmacıların farklı görüş açıları çerçevesinde farklı bağlılık tanımları yaptıkları görülmektedir. Her şeyden önce örgütsel bağlılık, farklı düşünce ve isteklerden kaynaklanmakla beraber, bireylerin işten ayrılmak istememesini ifade etmektedir.

Yazında, örgütsel bağlılık tanımlarının farklı araştırmacılar tarafından, kişinin, örgüt özelliklerini içselleştirmesi, örgütsel bakış açısına uyum gösterme derecesi (O'Reilly vd. 1986: 493), örgütün hedef ve değerlerinin elde edilmesine katkıda bulunan bir unsur olarak görmesi (DeCotiis vd. 1987: 447-448), örgütsel hedef ve çıkarları karşılayacak şekilde davranmayı sağlayan içselleştirilmiş normatif baskılar (Wiener 1982: 418-420) ana noktalarına dayandırıldığı görülmektedir. Ayrıca, bazı tanımlar bu kavramın, kişinin davranışları tarafından sınırlandırma durumunu ve bu davranışları vasıtasıyla bağlılığını devam ettirme inancını (Salancik 1977: 62), ya da kişilerin örgütleri ile özdeşleşme derecelerinin ve örgütleri ile oluşturdıkları bağın kuvvetini (Porter vd. 1974: 604, Steers 1977: 46) ifade ettiğini belirtmektedir.

Araştırmalar örgütsel bağlılığın, örgütün değerlerini ve hedeflerini kabullenme, örgüt yararına fazladan çaba sarf etme gibi, çalışanların ortaya koydukları bir takım örgütsel davranış ve tutumlar ile ilişkili olduğunu göstermektedir (İnce ve Gül 2005:1).

Örgütsel bağlılık ile ilgili farklı boyutlandırmalar olmakla beraber, yazında genel kabul görmüş olan Allen ve arkadaşlarının (1990) sınıflandırmasıdır. Bu boyutlar duygusal bağlılık, devam bağlılığı ve ahlaki (normatif) bağlılıktır.

Duygusal bağlılık, benzer değerler taşımaktan kaynaklanan olumlu etkiye dayalı olan bir bağlılık türüdür ve bireyin örgütle özdeşleşmesini, örgüte duygusal açıdan bağlanmasını ve ilgi göstermesini içermektedir (Allen vd. 1990, Meyer vd. 2002). Örgütlerine karşı kuvvetli bir duygusal bağlılık hisseden çalışanlar örgütleri ile bütünleşmekte ve örgütlerine anlamlı katkılarda bulunmak için daha fazla motivasyon ve isteğe sahip olmaktadır. Duygusal bağlılığı yüksek olan çalışanlar örgütlerinde kalmayı istedikleri için, örgüt üyeliklerini devam ettirmektedirler (Allen vd. 1990: 3, Meyer vd. 1997: 24, Balay 2000: 21).

Devam bağlılığı, örgütten ayrılmanın maliyetinin çok yüksek oluşuna ya da başka bir alternatif olmayışına bağlıdır (Meyer vd. 2002: 22). Bir başka ifadeyle devam bağlılığı, çalışanların örgütte kalmaya ihtiyaç duymaları sonucu gelişmektedir. Buna göre bireyler örgüt üyeliğini sona erdirmenin çok yüksek maliyetleri olduğu durumlarda örgütlerinde kalmayı tercih etmektedir. Devam bağlılığında, örgüte yapılan yatırımların boyut ve sayısı ile başka alternatiflerin algılanan azlığı önemli bir rol oynamaktadır (Meyer vd. 2002: 22). İşinin gerektirdiği beceri ve kabiliyetlerde ustalaşmak için çok fazla zaman ve enerji harcayan bir kişinin, bunların karşılığı-

nı almaktan kolay bir şekilde vazgeçememesi ya da bireyin ailesinin geçimini sağlamak zorunda olması ve iş değiştirmesinin mümkün olmaması bu bağlılık türüne örnek olarak verilebilir.

Örgütlerine karşı *normatif bağlılığa* sahip bireyler ise sorumluluk ve ahlaki bir yükümlülük duygusu ile “zorunluluk hissettikleri için” örgütlerine bağlanmaktadır. Normatif bağlılığa sahip kişiler, örgütleri için iyi olanı yapma motivasyonu taşımaktadırlar ve uygun iş davranışları göstermeye isteklidirler (Allen vd. 1990: 3). Bu nedenle bu kişilerin daha fazla işe katılım ve örgütsel vatandaşlık davranışları gösterdikleri görülebilmektedir (Meyer vd. 1997: 24).

5. Örgütsel Adalet Algısı, Tükenmişlik ve Örgütsel Bağlılık İlişkisi

Örgütler kendilerine has kültür ve alt kültürlerden oluşan topluluklardır (Morgan 1998: 33). Adalet algısının alt boyutlarını oluşturan, örgüt içindeki ödüllerin dağıtımı, iş yapma süreçleri ve bireyler arası ilişkiler, örgütlerin kendine özgü uygulamaları olarak örgütten örgüte değişebilmektedir (Ficher vd. 2004: 672). Adalet algısı da bireylerin örgüt içindeki davranışlarını şekillendiren unsurlardan biri olarak (Nasurdin vd. 2007: 325) örgütten örgüte değişen bu farklılaşma ile birlikte artabilmekte ya da azalabilmektedir (Ambrose 2002: 803).

Adalet algısındaki bu artma ya da azalma, iş tatmini, performans, örgütsel vatandaşlık davranışı ve iş gücü devri ile ilişkili olup (Colquitt vd. 2001: 74, Lambert 2007: 224); örgütsel bağlılığı etkilemektedir (Ambrose 2002: 803, Bakhshi 2009: 145); örgütsel adalet algısının artması, örgüte bağlılığın artmasını beraberinde getirmekte (Tikanmaki 2001: 44, Loi vd. 2006: 116, Dailey vd. 1992: 305, Konovsky vd. 1987: 15, Sweeney vd. 1993: 23); azalması da, bağlılığın azalmasına neden olmaktadır (Cropanzano vd. 1997: 317, Varoğlu 1993: 55).

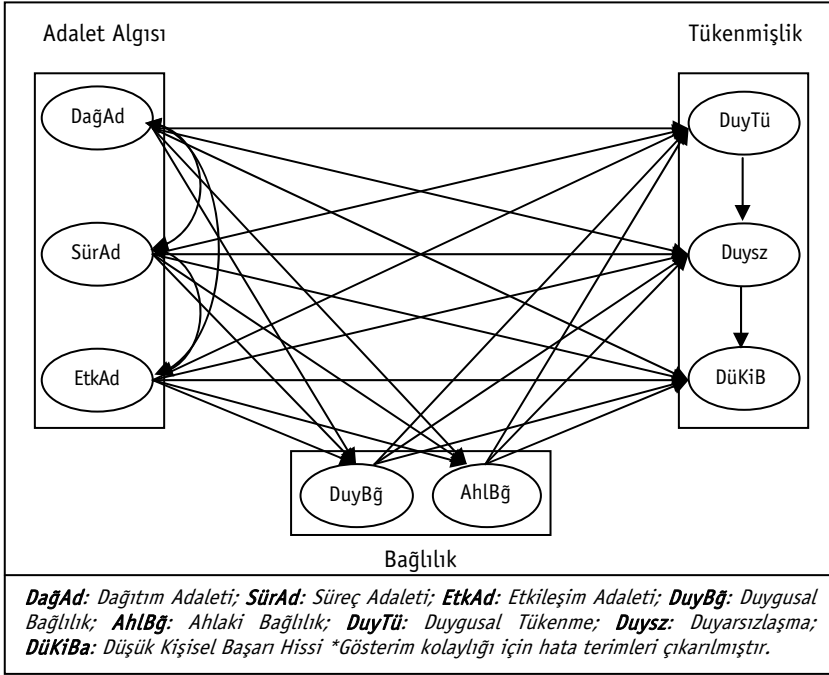
Ayrıca bireylerin örgüt içindeki tükenmişliği adalet algılaması ile birlikte değişime uğrayabilmektedir. Bu bağlamda, bireylerin örgüt içindeki uygulamaları adil olarak algılamaları, onların geliştirdikleri olumsuz tutumları yumuşatmaktadır (Folger vd. 1999: 35). Bireyler örgütte bir adaletsizlik algıladıkları zaman, gönüllülüğe dayalı davranışlarını azaltmakta ya da saklama eğilimi gösterebilmektedirler (İşbaşı 2000: 74). Bunun aksine bireylerin adalet algılarının yüksek olması, onların motive edilmesini sağlamakta (Lambert 2003: 155) ve artan motivasyon da bireylerin tükenmişlik düzeyini azaltabilmektedir (Kousterios vd. 2003: 189). Bu durumu tükenmişlik boyutlarına indirgeyerek ifade edersek, artan adalet algısı bi-

reylerin duygusal tükenmelerini azaltabilmekte ve duyarsızlaşmalarını engelleyebilmektedir. Bunun sonucu olarak kişisel başarı hissi de yüksek olabilmektedir (Maslach vd. 2001: 400).

Tükenmişlik ile etkileşim içinde olan diğer bir bireysel tutum da örgütsel bağlılıktır. Bireylerin örgüte bağlılıkları ve tükenmişlik arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalarda, hem tükenmişliğin bağlılık üzerindeki etkisini, hem de bağlılığın tükenmişlik üzerindeki etkisi araştırılmıştır (örn. Kalliath vd. 1998). Söz konusu araştırmalar tükenmişliğin bağlılık üzerinde anlamlı derecede etkisinin olduğunu ortaya koymaktadır (Leiter vd. 1988, Leiter 1991, Low vd. 2001). Bireylerin örgüte bağlılıkları da tükenmişlik üzerinde etkilidir ve artan bağlılık azalan tükenmeyi beraberinde getirmektedir (Kalliath vd. 1998: 179). Ayrıca, bireyler örgüte bağlandıkça örgüt içindeki sıkıntıları daha az görme eğiliminde olmaktadır (Mathieu vd. 1990: 171). Bunların yanında yazında, tükenmişliğin aşırı bağlılık sonucunda ortaya çıkan bir rahatsızlık olduğuna vurgu yapan çalışmalara da rastlanabilmektedir (Cherniss 1980).

Buraya kadar çizilmeye çalışılan kuramsal çerçeve, *adalet algısı ve tükenmişlik, adalet algısı ve örgütsel bağlılık ile örgütsel bağlılık ve tükenmişlik* arasındaki ikili ilişkileri ortaya koymaktadır. Örgüt içinde değişen adalet algılaması ile örgütsel bağlılık da tükenmişlik de değişmektedir. Ayrıca örgütsel bağlılık ile tükenmişlik de kuramsal olarak birbirleri ile etkileşim içindedir.

Çalışmamızda, buraya kadar açıklanmaya çalışılan kuramsal gerekçeler ışığında, adalet algısının örgütsel bağlılık üzerinde olumlu etki yapabileceği ve bu iki değişkenin birlikte bireylerin tükenmişliklerini azaltacakları beklentisinden hareket edilmiştir. Bu sayede adalet algısı, örgütsel bağlılık ve tükenmişlik arasındaki ilişkileri ve bu ilişkiler içinde anılan faktörlerin doğrudan ve dolaylı etkilerini bir arada görmeyi sağlamak hedeflenmiştir. Bu çerçevede Şekil-1’de gösterilen araştırma modeli kurgulanmıştır.

Şekil 1: Araştırma Modeli

Kurgulanan model kuramsal çerçevede ifade edilen gerekçelere dayandırılarak, örgütsel adalet algısı, örgütsel bağlılık ve tükenmişlik ile bunların alt boyutlarını kapsamakta olup, bu çalışmayla söz konusu alt boyutların tamamı arasındaki ilişkilerin ortaya konması hedeflenmiştir.

6. Yöntem

6.1. Örneklem

Araştırmaya, Türkiye Cumhuriyetinin çeşitli bakanlıkları ve bunların bağlı/ilgili kuruluşlarında; şef, kısım amiri ve şube müdürü pozisyonlarında görev yapan ve ulaşılabilen 116 yönetici katılmıştır. Katılımcıların yaşları 25 ile 42 yıl arasında ($Ort_{yaş} = 35.08$, $ss = 4.143$); kurumda çalışma süreleri ise 5 ile 23 yıl arasında değişmektedir ($Ort_{çalışır} = 12.05$, $ss = 4.61$). Katılımcıların %81,9'u ($n=95$) lisans ve %18,1'i ($n=21$) de yüksek lisans derecesine sahiptir. Veriler, ölçüm araçlarının yüz yüze iletişimle katılımcılara uygulanması ile elde edilmiştir.

6.2. Ölçüm Araçları

6.2.1. Örgütsel Adalet Algısı Ölçeği

Örgütsel adalet algısı ölçeği (ÖAAÖ), İşbaşı (2000, 2001) tarafından geliştirilmiştir. Ölçekte, “Kurumun işleyişine yönelik kurallar, yöneticinin karar alabilmesi için gerekli olan doğru bilgileri sağlar”, “Kurumun kaynaklarından ihtiyaçlarımız ölçüsünde eşit biçimde yararlanabiliriz” ya da “Amirimiz, düşüncelerimizi dikkate alır” gibi ifadelerden oluşan 27 madde yer almakta ve katılımcılara beşli Likert tipinde belirtilen bu ifadeleri hangi katılım düzeyinde (1- Hiç Katılmıyorum; 5- Tamamen Katılıyorum) onayladıkları sorulmaktadır. Ölçek, dağıtım adaleti (7 madde), süreç adaleti (7 madde), etkileşim adaleti (13 madde) alt boyutlarından oluşmaktadır. Her boyutta alınan yüksek puanlar örgütün adaletli olarak algılandığını göstermektedir.

İşbaşı (2000, 2001), çalışmasında ölçeğin iç tutarlılığını (cronbach alfa) .93 olarak belirtmiştir. Ölçek daha sonra bir başka çalışmada (Dilek 2005) kullanılmış ve bu çalışmada, gerek faktör yüklenimleri gerekse ölçeğin iç tutarlılığı (.93) açısından İşbaşı'nın (2000, 2001) elde ettiği bulgulara yakın sonuçlar elde edilmiştir. Bu çalışmada da alt ölçeklerin iç tutarlılıkları etkileşim adaleti .95, süreç adaleti .87 ve dağıtım adaleti .76 olarak, tüm ölçeğin iç tutarlılığı ise .95 olarak hesaplanmıştır.

6.2.2. Tükenmişlik Ölçeği

Araştırmada katılımcıların tükenmişlik düzeylerini ölçmek üzere Türkçeye Ergin (1992) tarafından çevrilmiş olan Maslach Tükenmişlik Envanteri (MTE) (Maslach vd. 1981) kullanılmıştır. Ölçekte “İş günüm sonunda kendimi bitkin hissediyorum”, “İşimin beni tükettiğini hissediyorum”, “İşimin beni hayal kırıklığına uğrattığını düşünüyorum” ya da “İnsanların bazı problemleri için beni suçladıklarını hissediyorum” gibi ifadelerden oluşan 22 madde yer almaktadır. Katılımcılardan ölçekte bulunan çeşitli yargı cümlelerine hangi oranda katıldıklarını 7'li Likert tipi ölçek üzerinde, 0 (hiçbir zaman) ile 6 (her gün) arasında değişen bir sıklık aralığında işaretlemeleri istenmiştir. Ölçek, duygusal tükenme (9 madde), duyarsızlaşma (5 madde) ve düşük kişisel başarı hissi (8 madde) olmak üzere üç alt boyuttan oluşmaktadır. Duygusal tükenme ve duyarsızlaşma alt ölçeğinden alınan yüksek puan ve kişisel başarı alt ölçeğinden alınan düşük puan tükenmişliği göstermektedir. Analiz sırasında kolaylık sağlamak ve karışıklığın önüne geçebilmek için düşük kişisel başarı puanları ters çevrilmiştir.

Ölçeğin Türkiye'deki geçerlik ve güvenirlik çalışmaları Ergin (1992) tarafından yapılmıştır. Ergin (1992) üç boyuta ait iç tutarlılık katsayılarını duygusal tükenme için .83, duyarsızlaşma için .65 ve kişisel başarı hissi için .72 olarak bulmuştur. Basım vd.'nin (2005) çalışmasında yapılan analizler sonucunda, ölçeğin bütünü için iç tutarlılık .76 olarak hesaplanmış; alt ölçekler için ise sırasıyla .85, .72 ve .73 olarak bulunmuştur. Bu çalışmada iç tutarlılık, alt boyutlarda, duygusal tükenme için .83, duyarsızlaşma için .71 ve kişisel başarı hissi için .80 olarak, tüm ölçek için ise .72 olarak hesaplanmıştır.

6.2.3. Örgütsel Bağlılık Ölçeği

Katılımcıların örgütsel bağlılık seviyelerini ölçmek için Meyer ve diğerlerinin (1993) geliştirdiği ve Wasti'nin (2000), bazı eklemeler yaparak Türk kültürüne uyarladığı Örgütsel Bağlılık Ölçeğinin (ÖBÖ), 8 ifadeden oluşan Duygusal Bağlılık alt ölçeği ile 7 ifadeden oluşan Ahlaki (Normatif) Bağlılık alt ölçeği kullanılmıştır. Alınan yüksek puanlar yüksek bağlılığı göstermektedir.

Örgütsel bağlılık alt ölçeklerindeki sorular, 5'li Likert tipinde "(5) Tamamen Katılıyorum, (4) Katılıyorum, (3) Kararsızım, (2) Pek Katılmıyorum ve (1) Hiç Katılmıyorum" olarak düzenlenmiştir. Soru maddelerinde, çalışanlara kendi kurumlarını göz önünde bulundurarak, bu kurumda çalıştıkları süre içinde karşılaştıkları gerçek durumları ve onlarda oluşan kanaatleri en iyi yansıtan ifadeleri işaretlemeleri istenmiştir. Ölçek üzerinde "(5) Tamamen Katılıyorum" ifadesi, anılan ifadeye tümüyle katılımı, "(1) Hiç Katılmıyorum" ifadesi ise söz konusu ifadenin tümüyle reddedildiğini göstermektedir.

Ölçek, Dilek (2005) tarafından kullanılmış ve çalışmasında iç tutarlılık duygusal bağlılık alt ölçeği için .84 ve ahlaki bağlılık alt ölçeği için .77 bulunmuştur. Bu çalışmada ise ölçeğin iç tutarlılığı, duygusal bağlılık alt ölçeği için .84, ahlaki bağlılık alt ölçeği için .87 ve ölçeğin tümü için .91 olarak hesaplanmıştır.

6.2.4. Ölçeklerin Geçerliliği

Kullanılan ölçeklerin geçerliliğini test etmek için doğrulayıcı faktör analizi (DFA) yapılmıştır. DFA, gizil değişken analizi olarak bilinmekte ve kuramsal bir temeli olan nedensel modellerin sınanmasında kullanılmaktadır (Sümer 2000: 49). Modellerin sınanmasında sıklıkla *Ki-Kare Uyum testi* ($\Delta\chi^2$), *yaklaşık hataların ortalama karekökü* (root mean square error of

approximation, RMSEA), *karşılaştırmalı uyum indeksi* (comparative fit index, CFI), *fazlalık uyum indeksi* (incremental fit index, IFI) değerleri kullanılmaktadır. Model uyumunun iyi olduğuna bu değerlerden $\Delta\chi^2$ 'nin anlamlı olmaması, RMSEA değerinin .08 den küçük olması, CFI ve IFI değerlerinin ise .90 dan büyük olması ile karar verilmektedir.

Çalışmamızda DFA sonucunda uyum değerlerinin yeterince iyi olmaması nedeniyle, ölçeklerden birden fazla faktöre yüklenen maddeler ve faktör yükleniminin problemlili olduğu görülen bazı maddeler (ÖAAÖ'den 5, ÖBÖ'den 5, MTE'den 7 madde) değerlendirmeden çıkarılmıştır. DFA ile ÖAAÖ'nün üç faktörlü yapısı (dağıtım adaleti, süreç adaleti ve etkileşim adaleti), MTE'nin üç faktörlü yapısı (duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve düşük kişisel başarı hissi), ve ÖBÖ'nün iki faktörlü yapısı (duygusal bağlılık ve ahlaki bağlılık) tekrar test edilmiştir. Tablo-1'de sunulan doğrulayıcı faktör analizi bulgularından anlaşılabileceği üzere, ÖAAÖ'nün üç faktörlü yapısı, MTE'nin üç faktörlü yapısı ve ÖBÖ'nün iki faktörlü yapısı doğrulanmıştır. Yalnızca ÖBÖ için RMSEA'nın üst kabul sınır değeri olan 0.08'in üzerinde olduğu görülmektedir. Bu bir problem gibi görünmekle beraber, Tabachnick vd. (2001:700) örneklem sayısının küçük olduğu gruplarda RMSEA değerinin, beklenen değerden yüksek çıkabildiğini belirtmektedirler. Ayrıca Hu ve arkadaşları (1999) da birçok farklı örneklem büyüklükleri üzerinde yapmış oldukları araştırma sonucunda, örneklem 250'den az olması halinde RMSEA'nın kabul edilebilir limitin üzerinde değer aldığını belirlemişlerdir (Basım vd. 2009). Bu çalışma kapsamında da örneklemin belirtilen değerlerden küçük oluşunun, RMSEA'nın 0.08'den büyük olmasına neden olduğu düşünülmektedir. RMSEA dışındaki indeks değerlerinin arzu edilir düzeyde olması nedeniyle, ölçeklerin kabul edilebilir geçerlilikte olduğu değerlendirilmiştir.

Tablo 1: Ölçeklerin Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Ölçek / Model	$\Delta\chi^2$	df	$\Delta\chi^2/df$	RMSEA	CFI	IFI
ÖAAÖ	351.3*	206	1.71	0.08	0.93	0.93
MTE	416.3*	87	1.68	0.08	0.90	0.91
ÖBÖ	69.98*	34	2.06	0.10	0.92	0.92

ÖAAÖ: Örgütsel Adalet Algısı Ölçeği; MTE: Maslach Tükenmişlik Envanteri; ÖBÖ: Örgütsel Bağlılık Ölçeği, RMSEA = Root Mean Square Error of Approximation; CFI = Comparative Fit Index; IFI = Incremental Fit Index

*p>.05

Her bir adalet algısı boyutunun (dağıtım, etkileşim ve süreç adaleti) örgütsel bağlılığı (duygusal Bağlılık ve ahlaki bağlılık) ve tükenmişliği duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve düşük kişisel başarı hissi) ne kadar etkilediğini ölçmek üzere kurulan yapısal eşitlik modelinin model uyum değerleri de Tablo-3'te verilmiştir. Bu sonuçlar modelin yeterli uyum sağladığını göstermektedir.

Tablo 3: Model Geçerlilik Analizi Sonuçları

	$\Delta\chi^2$	df	$\Delta\chi^2/df$	RMSEA	CFI	IFI
Model	1630.6*	1006.5	1.62	0.07	0.92	0.93

RMSEA = Root Mean Square Error of Approximation; CFI = Comparative Fit Index; IFI = Incremental Fit Index

*p>.05

7. Bulgular

Uygulama sonucunda değişkenlere ve boyutlara ait ortalamalar hesaplanmıştır. Sonuçlar incelendiğinde, duygusal tükenme (Ort=2.52, ss=0.79), duyarsızlaşma (Ort=1.80, ss=0.69), düşük kişisel başarı hislerinin (Ort=4.27, ss=0.73) diğer bir deyişle bireylerin tükenmişlik düzeylerinin düşük olduğu tespit edilmiştir. Bireylerin örgütsel adalet algıları incelendiğinde, çalıştıkları kurum ile ilgili adalet algılarının pek yüksek olmadığı (Dağıtım Adaleti Ort=2.19, ss=0.82; Süreç Adaleti Ort=2.79, ss=0.81; Etkileşim Adaleti Ort=2.62, ss=0.93), örgütsel bağlılık düzeylerinin ise duygusal bağlılık alt boyutunda görece yüksek olmakla beraber, ortalamanın biraz üzerinde olduğu görülmektedir.

Tablo 2: Boyutların İç Tutarlılık Katsayıları ve Betimleyici İstatistikler

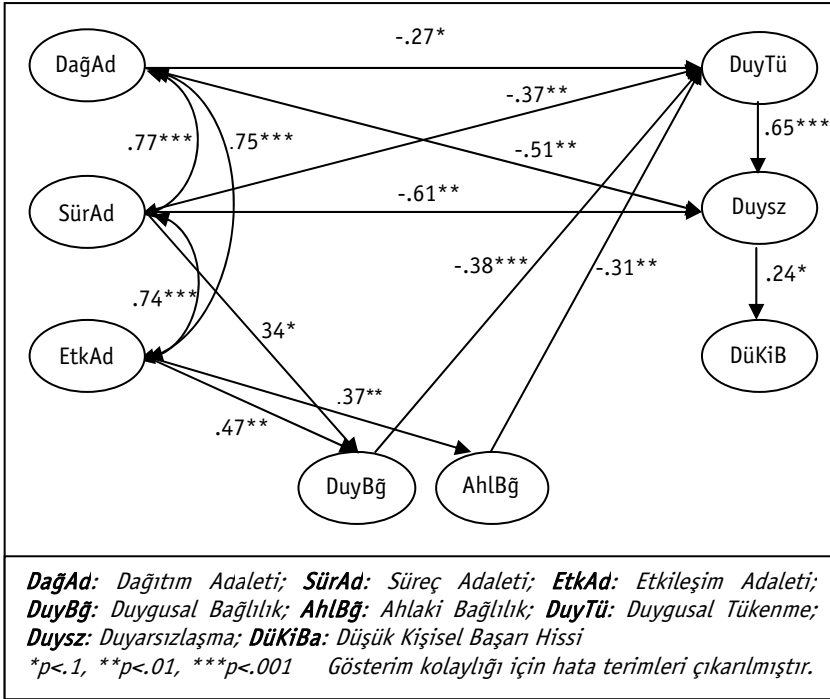
Tükenmişlik				Adalet Algısı			Bağlılık	
Değişken	Duygusal Tükenme	Duyarsızlaşma	Düşük Kişisel Başarı	Etkileşim Adaleti	Süreç Adaleti	Dağıtım Adaleti	Duygusal Bağlılık	Ahlaki bağlılık
Ort.	2,52	1,81	2,72	2,62	2,79	2,19	3,32	2,66
S.S.	0.79	0.69	0.74	0.93	0.81	0.82	0.84	0.95
İç Tutarl.	(.83)	(.71)	(.80)	(.95)	(.87)	(.76)	(.84)	(.87)

Adalet algısının ve tükenmişlik boyutları üzerindeki etkileri incelendiğinde (Şekil-2), dağıtım adaleti ile duygusal tükenme ve duyarsızlaşma arasında orta düzeyde anlamlı ilişki; süreç adaleti ile duygusal tükenme ve duyarsızlaşma arasında orta seviyede anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir.

Adalet algısı ve bağlılık arasındaki etkiler incelendiğinde, süreç adaleti ve duygusal bağlılık arasında ve etkileşim adaleti ile hem duygusal bağlılık hem de ahlaki bağlılık arasında anlamlı ilişkili olduğu görülmektedir.

Bağlılık ve tükenmişlik boyutları arasındaki etkiler incelendiğinde ise her iki bağlılık türünün de duygusal tükenme üzerinde anlamlı etkisinin olduğu görülmektedir.

Yapısal eşitlik modeline ait anlamlı etkiler Şekil-2’de gösterilmektedir.

Şekil 2: Yapısal eşitlik modeline ait anlamlı etkiler

Yapısal eşitlik modelinde yukarıda belirtilen doğrudan etkilerin dışında dolaylı etkileri de ortaya koymak mümkündür. Bir değişkenin diğer değişken üzerindeki dolaylı etkisi bir aracı değişken üzerinden olmakta ve sonuçta bağımlı değişkenin bağımsız değişken tarafından yordanma şekli hakkında daha gerçekçi bilgiye sahip olunabilmektedir. Bu çalışmada ortaya konmaya çalışılan tükenmişliğe ait alt boyutlar üzerinde, adalet algısının ve bağlılığın doğrudan, dolaylı ve toplam etkileri Tablo-3’de verilmiştir.

Tablo 3: Tükenmişlik boyutları üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkiler

Duygusal Tükenme				Duyarsızlaşma			Düşük Kişisel Başarı Hissi		
	Doğrudan	Dolaylı	Toplam	Doğrudan	Dolaylı	Toplam	Doğrudan	Dolaylı	Toplam
DağAd	-0,27*	-0,16*	-0,43	-0,51**	-0,26	-0,77	-0,03	0,03	0,00
SürAd	-0,37*	-0,11	-0,48*	-0,61**	0,4	-0,21	-0,01	0,04	0,03
EtkAd	-0,18	-0,29**	-0,47**	0,13	-0,31	-0,18	0,19	0,18	0,37
AhlBg	-0,31***	-	-0,31	0,25	-0,2	0,05	0,27	-0,01	0,26
DuyBg	-0,38***	-	-0,38	-0,22	-0,25	-0,47	0,07	0,11*	0,18
DuyTü	-	-	-	0,65	-	0,65	-	-0,15**	-0,15**
Duysz	-	-	-	-	-	-	0,24*	-	0,24*

* $p < .1$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

8. Tartışma ve Sonuç

Çalışmada adalet algılamalarının ve örgüte bağlılığın tükenmişlik üzerindeki etkisi Türk kamu sektöründe çalışan yöneticiler üzerinde araştırılmıştır. Araştırmaya katılan bireylerin adalet algılamalarının pek yüksek olmadığı, buna karşın bağlılık seviyelerinin görece daha yüksek olduğu ve tükenmişlik değerlerinin ise görece düşük olduğu görülmektedir. Adalet algısı ve bağlılığın tükenmişlik üzerindeki etkisini ortaya koymayı hedefleyen yapısal eşitlik modeli analizi sonucunda; dağıtım adaletinin duygusal tükenme ve duyarsızlaşma üzerinde süreç adaletinin duygusal bağlılık, duygusal tükenme ve duyarsızlaşma ile; etkileşim adaletinin duygusal bağlılık ve ahlaki bağlılık üzerinde; duygusal bağlılık ve ahlaki bağlılığın duygusal tükenme üzerinde; duygusal tükenmenin duyarsızlaşma ve duyarsızlaşmanın düşük kişisel başarı hissi üzerinde anlamlı doğrudan etkisinin olduğu görülmektedir. Dolaylı etkiler incelendiğinde ise dağıtım adaleti ve etkileşim adaletinin duygusal tükenme üzerinde; duygusal bağlılık ve duygusal tükenmenin düşük kişisel başarı hissi üzerinde anlamlı etkisi olduğu görülmektedir.

Örgütsel adalet algısı büyük ölçüde çevresel faktörler çerçevesinde şekillenen bir değişken olarak, örgüt içinde bireylerin tutum ve davranışları üzerinde etkili olmaktadır. Dolayısıyla, bireylerin algıladıkları adalet ile ilişkili olarak örgüte bağlılıkları, amirlerine güvenleri, ücret tatminleri, tükenmişlik duyguları ve performans değerlendirme tatminleri etkilenmektedir.

Bunun yanı sıra örgüt içi faktörlerden etkilenen tükenmişliğin de hangi faktörlerle ne ölçüde etkileşim içinde olduğunun belirlenmesi örgütler için önemli olmaktadır. Bu noktada örgüt içi değişkenleri etkilemesi söz konusu olan adalet algısının (Nasurdin vd. 2007, Roberson vd. 2006) ve yine örgüt içi değişkenler üzerinde etkili olan örgütsel bağlılığın (Balay 2000: 21, Randal 1987: 460) tükenmişlik üzerinde ne tür bir etkisinin olduğunun tespit edilmesi önem arz etmektedir. Zira çalışanların, örgüt içindeki çalışmaları tükenmişlik duygularıyla ilişkilidir. Çalışanlar üzerindeki tükenmişlik duygusu işten soğumalarına neden olarak çalışanların potansiyelini olumsuz etkileyebilecektir. Bu noktada adalet algılamaları ve örgüte bağlılıkları düşük olan bireyler için tükenmenin söz konusu olması durumunda çalışanların bu duygularını azaltmada adalet algılamalarının yükseltilmesi ve örgüte bağlılık duygularının artırılması etkili olabilecektir. Bu bağlamda bu çalışma, hem adalet algısı ve örgütsel bağlılığın örgüt içinde yarattığı sonuçların değerlendirilmesi, hem de tükenmişliğin örgüt içindeki öncüllerinin ortaya konması konusunda literatüre katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Sonuçlar dağıtım adaleti ve süreç adaletinin tükenmişliği belirlemede önemli olduğunu göstermektedir. Bağlılık değerlendirildiğinde de, her iki bağlılık türünün de tükenmişliğin duygusal tükenme boyutunu belirlemede etkili olduğu görülmektedir. Adalet algısı ve bağlılık tek boyutta değerlendirildiğinde ise adalet algısının tükenmişliği belirlemede bağlılıktan daha önemli bir faktör olduğu görülmektedir.

Bu çerçevede dağıtım adaletinin duygusal tükenme üzerinde diğer adalet algılarından daha önemli bir belirleyici olmasının nedeninin, çalışanların işe yaptıkları katkıları sonucunda tüm çalışanların eşit sonuçlarla karşılaşmalarına daha fazla önem vermeleri olduğu, yani çalışanların amirlerince ayırım yapılmaksızın eşit olarak değerlendirilmeleri olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte, çalışanlar örgüt içi dağıtılan ödül görev ve sorumluluklara da önem vermektedirler. Süreçlerin ve dağıtımın adil olması ile çalışanlar hangi sonuçlara, hangi süreçlerden geçerek ulaşacaklarını bildiklerinden gayri ciddi tavırlar içine girmemekte ve işleriyle ilgili olumsuz duygular ortaya çıkmamaktadır.

Ayrıca etkileşim ve süreç adaleti algıları duygusal bağlılık üzerinde etkilidir. Bu, çalışanların örgütle özdeşleşmesi ve örgüte duygusal açıdan katılımının örgüt içinde amirleri ile iyi ilişkiler içinde olduğu ve farklı amirlerle çalışılsa dahi olumlu ilişkilerin farklı uygulamalara neden olmadığı ile açıklanabilir. Yani bireyler adil süreçler ve kaliteli ilişkiler sayesinde örgüte

daha fazla bağlanmaktadırlar. Bunun çalışanlar için ilişkilerin önemli olmasından kaynaklandığı değerlendirilmektedir.

Duygusal bağlılık ve etkileşim adaletinin tükenmişliğin duygusal tükenme boyutunda etkili olduğu görülmektedir. Bu, çalışanların işlerine kendilerini duygusal olarak vermeleri, işlerine daha çok bağlanmaları, dolayısıyla daha az tükenmişlik yaşamalarından kaynaklanıyor olabilir. Ayrıca çalışanların ilişki kalitesinin yüksek seviyede olması (etkileşim adaleti), ilişkilerin daha da artmasına ve artan ilişkiler ile çalışanların daha az duygusal tükenme yaşamalarına neden olabilmektedir.

Tükenmişliğin boyutları değerlendirildiğinde bu boyutların birbiri üzerinde daha önce belirtildiği gibi, etkili olduğu yani duygusal tükenmenin bireyin duyarsızlaşmasına ve bunun da bireyin kişisel başarı noksanlığı hissetmesine neden olduğu görülmektedir.

Adalet algısının ve bağlılığın tükenmişlik üzerindeki etkisi genel olarak değerlendirildiğinde, adalet algısının hem örgütsel bağlılığı hem de tükenmişlik duygusunu etkilediği, bununa birlikte bağlılığın tükenmişlik üzerinde etkili olduğu görülmekte, ayrıca adalet algısının dolaylı olarak tükenmişlik üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Sonuç olarak, adalet algısı ve bağlılığın birlikte bireyin tükenmişlik duygusu yaşaması üzerinde ters yönde etkili olduğu görülmektedir.

Bu sonuçlar, çalışmanın kuramsal çerçevesinde ifade edilen beklentilere uygun olarak, adalet algısının örgütsel bağlılık üzerinde olumlu etki yapabileceğini ve bu iki değişkenin birlikte bireylerin tükenmişlik düzeyinde olumsuz etki yapabileceğini vurgulamaktadır.

Anılan sonuçlar, yönetsel uygulamalar açısından değerlendirildiğinde, yöneticilerin adil davranışlarının çalışanların bağlılık düzeylerinde artışa ve bunun bir sonucu olarak da tükenmişlik duygularında azalmaya yol açtığı görülmektedir. Bu noktadan hareketle, örgütsel performansın artması için daha verimli çalışanlara ihtiyaç olduğu değerlendirildiğinde, söz konusu performans artışı için yöneticilerin adaletli davranışlara önem vermesi ve yönelmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Yukarıdaki bulguların yanında çalışmamız bazı sınırlılıklar da içermektedir. Her şeyden önce bulguların örneklem özellikleriyle sınırlı olduğunu vurgulamak sanırız yararlı olacaktır. Nicel ve nitel olarak farklılaştırılmış örneklem gruplarıyla yürütülecek benzer çalışmalar, karşılaştırma olanağı sağlayacak ve böylelikle daha sağlıklı ve genellenebilir sonuçlara ulaşma

imkânı elde edilmiş olacaktır. Ayrıca, araştırmanın kesitsel veri ile gerçekleştirilmiş olması ve sosyal beğenirlik etkisinin değerlendirmeye alınmamış olması da sonuçların değerlendirilmesinde bir sınırlılık olarak göz önünde bulundurulmalıdır.

Kaynaklar

- Allen, Natalie J. ve John P. Meyer (1990). "The Measurement and Antecedents of Affective, Continuance and Normative Commitment to the Organization". *Journal of Occupational Psychology* 63: 1-18.
- Ambrose, Maureen (2002). "Contemporary justice research: A new look at familiar questions". *Organizational Behavior and Human Decision Processes* 89: 803-812.
- Andersson-Stråberg, Teresia, Magnus Sverke ve Johnny Hellgren (2007). "Perceptions of justice in connection with individualized pay". *Economic and Industrial Democracy* 28: 431-464.
- Bakhshi Arti, Kuldeep Kumar ve Ekta Rani (2009). "Organizational justice perceptions as predictor of job satisfaction and organization commitment". *International Journal of Business and Management* 4 (9): 145-154.
- Bakker, Arnold. B. et al. (2000). "Using Equity Theory to Examine the Difference Between Burnout and Depression". *Anxiety, Stress and Coping* 13: 247-268.
- Balay, Refik (2000). *Yönetici ve Öğretmenlerde Örgütsel Bağlılık*, Ankara: Nobel Yay.
- Barutçu, Esin ve Celalettin Serinkan (2008). "Günümüzün Önemli Sorunlarından Biri Olarak Tükenmişlik Sendromu ve Denizli'de Yapılan Bir Araştırma". *Ege Akademik Bakış* 8 (2): 541-561.
- Basım, H. Nejat ve Harun Şeşen (2005). "Çalışma Yaşamında Tükenmişlik: Sosyal Hizmet Uzmanları İle Hemşireler Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma". *Toplum ve Sosyal Hizmet* 16 (2): 57-70.
- Basım H. Nejat ve Harun Şeşen (2009). "Tükenmişliğin örgüt içi girişimcilğe etkisi: Sağlık sektöründe bir araştırma". *ODTÜ Gelişme Dergisi* 35 (Muhan Soysal Özel Sayısı): 41-57.
- Bies, Robert ve Joseph Moag (1986). "Interactional justice: Communication criteria of fairness". *Research on Negotiation in Organizations* 1. Greenwich, CT: JAI Press. 43-55.
- Cemaloğlu Necati (2007). "Örgütlerin Kaçınılmaz Sorunu: Yıldırma". *Bilig* 42: 111-126.

- Cherniss, Cary (1980). *Staff Burnout, Job Stress in the Human Service*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Cohen-Charash, Yochi ve Paul E. Spector (2001). "The role of justice in organizations: A meta-analysis". *Organizational Behavior and Human Decision Processes* 86: 278–321.
- Colquitt, Jason A. (2001). "On the Dimensionality of Organizational Justice: A Construct Validation of A Measure". *Journal of Applied Psychology* 86: 386–400.
- (2008). "Two decades of organizational justice: Findings, controversies, and future directions". Cooper C. L. ve Barling J. (Ed.). *The Sage handbook of organizational behavior: Volume 1 - Micro Approaches*. Newbury Park, CA: Sage. 73-88.
- Colquitt, Jason A. et al. (2001). "Justice at the millennium: A meta-analytic review of 25 years of organizational justice research". *Journal of Applied Psychology* 86: 425–445.
- Cordes, Cynthia L. ve Thomas W. Dougherty (1993). "A Review and an Integration of Research on Job Burnout". *Academy of Management Review* 18: 621-656.
- Cropanzano, Russel ve Jerald Greenberg (1997). "Progress in Organizational Justice: Tunneling Through the Maze". *International Review of Industrial and Organizational Psychology* New York. 317-372.
- Dailey, Robert C. ve Delaney J. Kirk (1992). "Distributive and Procedural Justice as Antecedents of Job Dissatisfaction and Intent to Turnover". *Human Relations* 45 (3): 305-17.
- DeCotiis, Thomas A. ve Timothy P. Summers (1987). "A Path Analysis of a Model of the Antecedents and Consequences of Organizational Commitment". *Human Relations* 40 (7):445-470.
- Dilek, Hakan (2005). *Liderlik tarzlarının ve adalet algısının; örgütsel bağlılık, iş tatmini ve örgütsel vatandaşlık davranışı üzerine etkilerine yönelik bir araştırma*. Doktora Tezi. İstanbul: Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü.
- Ergin Canan (1992). "Doktor ve Hemşirelerde Tükenmişlik ve Maslach Tükenmişlik Ölçeğinin Uyarlanması". VII. Ulusal Psikoloji Kongresi Bilimsel Çalışmaları, Bayraktar, R. ve Dağ, İ. (Ed.). Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yay. 143-154.
- Fischer, Ronald ve Peter B. Smith (2004). "Values and organizational justice: performance- and seniority-based allocation criteria in the united kingdom and germany". *Journal of Cross-Cultural Psychology* 35: 669

- Folger, Robert (1998). "Fairness as a moral virtue". M. Schminke (Ed.). *Managerial Ethics: Moral Management Of People And Processes*. Mahwah, NJ, Erlbaum. 13-34.
- Folger, Robert ve Daniel P. Skarlicki, (1999). "Unfairness and Resistance to Change: Hardship As Mistreatment". *Journal of Organizational Change Management* 12: 35-50.
- Freudenberger, Herbert J. (1974). "Staff burnout". *Journal of Social Issues* 30: 159-165.
- Geurts, Sabine ve Robert Gründermann (1999). "Workplace Stres and Stres Prevention in Europe. Preventing Stres". *Improving Productivity; European Case Studies in the Workplace*. Compier, M. ve C. Cooper (Eds.). London, Routledge. 9-32.
- Greenberg, Jerald (1990). "Organizational justice: Yesterday, today, and tomorrow". *Journal of Management* 16: 399-432.
- Hu, Li-tze ve Peter M. Bentler (1999). "Cutoff Criteria for Fit Indexes in Covariance Structure Analysis: Conventional Criteria Versus New Alterbatives". *Structural Equation Modeling* 6 (1): 1-55.
- İnce, Mehmet ve Hasan Gül (2005). *Yönetimde Yeni Bir Paradigma: Örgütsel Bağlılık*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Irak, Doruk Uysal (2004). "Örgütsel Adalet: Ortaya Çıkışı, Kuramsal Yaklaşımlar Ve Bugünkü Durumu". *Türk Psikoloji Yazıları* 7 (13): 25-43.
- İşbaşı, Janset Özen (2000). *Çalışanların yöneticilerine duydukları güvenin ve örgütsel adalete ilişkin algılamalarının vatandaşlık davranışının oluşumundaki rolü: Bir turizm örgütünde uygulama*. Yüksek Lisans Tezi. Antalya: Akdeniz Üniversitesi.
- (2001). "Çalışanların yöneticilerine duydukları güvenin ve örgütsel adalete ilişkin algılamalarının vatandaşlık davranışının oluşumundaki rolü". *Yönetim Araştırmaları Dergisi* 1 (1): 51-73.
- Izgar, Hüseyin (2001). *Okul Yöneticilerinde Tükenmişlik*. Ankara: Nobel Yay.
- Kalliath, Thomas J., Michael P. O'driscoll ve David F. Gillespie (1998). "The relationship between burnout and organizational commitment in two samples of health professionals". *Work & Stress* 12 (2): 179-185.
- Karriker Joy H. ve Margaret L. Williams (2009). "Organizational Justice and Organizational Citizenship Behavior: A Mediated Multifoci Model". *Journal of Management* 35: 112-135.
- Konovsky, Mary A., Robert Folger ve Russell Cropanzano (1987). "Relative Effects of Procedural and Distributive Justice on Employee Attitudes". *Representative Research in Social Psychology* 17 (1): 15-24.

- Koustelios, Athanasios ve Nikolaos Tsigilis (2003). "The relationship between burnout and job satisfaction among physical education teachers: a multi-variate approach". *European Physical Education Review* 1 (2): 189-203.
- Kremer-Hayon Lya ve Haya Kurtz (1985). "The relation of personal and environmental variables to teacher burnout". *Teaching and Teacher Education* 1 (3): 243-249.
- Lambert, Eric (2003). "The Impact of Organizational Justice on Correctional Staff". *Journal of Criminal Justice* 31: 155-168.
- (2007). "A Test of a Turnover Intent Model: The Issue of Correctional Staff Satisfaction and Commitment". Duffee D.ve E. Maguire (Ed.). *Criminal Justice Theory: Explaining the Nature and Behavior of Criminal Justice*. New York: Routledge. 223-255.
- Lee, Jaesub (2001). "Leader-member exchange, perceived organizational justice, and cooperative communication". *Management Communication Quarterly* 14: 574.
- Loi, Raymond, Ngo Hang-yue ve Sharon Foley (2006). "Linking Employees' Justice Perceptions to Organizational Commitment and Intention to Leave: The Mediating Role of Perceived Organizational Support". *Journal of Occupational and Organizational Psychology* 79: 101-120.
- Low, George S. et al. (2001). "Antecedents and consequences of salesperson burnout". *European Journal of Marketing* 35 (5/6): 587-615.
- Maslach, Christina (1982). *Burnout, the Cost of Caring, Englewood Cliffs*. New Jersey: Prentice Hall.
- Maslach, Christina ve Susan H. Jackson (1981). "The Measurement of Experienced Burnout". *Journal of Occupational Behaviour* 2: 99-113.
- (1984). "Patterns of Burnout Among a National Sample of Public Contact Workers". *Journal of Health and Human Resource Administration* 7: 189-212.
- Maslach, Christina. ve Michael P. Leiter (1997). *The Truth About Burnout: How Organizations Cause Personal Stress and What to Do About It*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Maslach, Christina, Wilmar B. Schaufeli ve Michael P. Leiter (2001). "Job Burnout". *Annual Review of Psychology* 52: 397-422.
- Mathieu John ve Dennis M. Zajac (1990). "A Review And Meta-Analysis of The Antecedents, Correlates And Consequences of Organizational Commitment". *Psychological Bulletin* 108: 171-1 94.
- Meyer, John P. et al. (2002). "Affective, Continuance, and Normative Commitment to the Organization: A Meta-Analysis of Antecedents, Corralates, and Consequences". *Journal of Vocational Behavior* 61: 20-52.

- Meyer, John P. ve Natalie J. Allen (1991). "A Three-Component Conceptualization of Organizational Commitment". *Human Resource Management Review* 1 (1): 61-89.
- (1997). *Commitment in the Workplace: Theory, Research and Application*. Thousand Oaks: Sage.
- Meyer, John P., Natalie J. Allen ve Catherine A. Smith (1993). "Commitment to Organizations and Occupations: Some Methodological Considerations". *Journal of Applied Psychology* 78: 538-551.
- Mitchell, Georgia ve Richard P. Hastings (2001). "Coping Burnout and Emotion in Staff Working in Community Services for People with Challenging Behaviors". *American Journal on Mental Retardation* 106: 448-459.
- Moon, Hanry et al.(2008). "Me or we? The role of personality and justice as other-centered antecedents to taking charge within organizations". *Journal of Applied Psychology* 93: 84-94.
- Morgan, Gareth (1998). *Yönetim ve örgüt teorilerinde metafor* [Images of organization]. BZD: İstanbul.
- Nasurdin Aizzat Mohd ve Soon Lay. Khuan (2007). "Organizational Justice as An Antecedent of Job Performance". *Gadjah Mada International Journal of Business* 9 (3): 325-343.
- Nowakowski, Jaclyn M. ve Donald E. Conlon (2005). "Organizational justice: looking back, looking forward". *International Journal of Conflict Management* 16 (1): 4-29.
- O'reilly Charles ve Jennifer Chatman (1986). "Organizational Commitment and Psychological Attachment: The Effects of Compliance, Identification and Internalization on Prosocial Behavior". *Journal of Applied Psycholog* 71 (3): 492-499.
- Pines, Ayala M. (1993). *Burnout. Handbook of Stres: Theoretical and Clinical Aspects*. Goldberger, L. ve S. Breznitz (Eds.). New York: The Free Press. 386-402.
- Porter, Lyman W. et al. (1974). "Organizational Commitment, Job Satisfaction and Turnover among Psyciatric Technicians". *Journal of Applied Psychology* 59 (5): 603-609.
- Randall, Donna M. (1987). "Commitment and Organization: The organization man revisited". *Academy of Management Review* 12 (1): 460-471.
- Rice, Philip L. (1992). *Stres and Health*. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole Publishing.
- Roberson, Quinetta M. ve Marcus M. Stewart (2006). "Understanding the Motivational Effects of Procedural and İnformantional Justice in Feedback Processes". *British Journal of Psychology* 97: 281-298.

- Rose, John (1995). "Stress and Residential Staff: Towards An Integration of Existing Research". *Mental Handicap Research* 8: 220-236.
- (1999). "Stress and Residential Staff Who Work with People Who Have An Intellectual Disability: A Factor Analitic Study". *Journal of Intellectual Disability Research* 43: 268-278.
- Salancik, Gerald R. (1977). "Commitment is Too Easy". *Organizational Dynamics* 6 (1): 62-80.
- Schepman, Stephen B. ve Michael A. Zarate (2008). "The Relationship Between Burnout, Negative Affectivity and Organizational Citizenship Behavior for Human Services Employees". *Proceedings of World Academy of Science Engineering and Tecnology* 30: 437-442.
- Steers, Richard M. (1977). "Antecedents and Outcomes of Organizational Commitment". *Administrative Science Quarterly* 22 (1): 46-56.
- Sümer, Nebi (2000). "Yapısal Eşitlik Modelleri: Temel Kavramlar ve Örnek Uygulamalar". *Türk Psikoloji Yazıları* 3 (6): 49-73.
- Sweeney, Paul D. ve McFarlin Dean (1993). "Workers' Evaluations of The 'Ends' and The 'Means': An examination of Four Models of Distributive and Procedural Justice". *Organizational Behavior and Human Decision Processes* 55: 23-40.
- Tabachnick, Barbara G. ve Linda S. Fidell (2001). *Using Multivariate Statistics*. Boston: Allyn and Bacon.
- Thibaut, John ve Laurens Walker (1975). *Procedural justice: A psychological analysis*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Tikanmaki, Anna Kristiina (2001). *The Impact of Person-Organization Fit and Perceptions of Justice on Employee Organizational Commitment, Job Satisfaction, and Trust Towards Management After an Acquisition*. Yüksek Lisans Tezi. Burnaby: Simon Fraser University.
- Varoğlu, Demet (1993). *Kamu Sektörü Çalışanlarının İşlerine ve Kuruluşlarına Karşı Tutumları, Bağlılıkları ve Değerleri*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Viswesvaran, Chockalingam ve Deniz S. Ones (2003). "Examining the construct of organizational justice". *Journal of Business Ethics* 38: 193-203.
- Wasti, S. Arzu (2000). "Örgütsel Bağlılığı Belirleyen Evrensel ve Kültürel Etmenler: Türk Kültürüne Bir Bakış". *Türkiye'de Yönetim, Liderlik ve İnsan Kaynakları Uygulamaları*. Z.Ayca (Ed). Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yay. 201-224.

- Wenzel, Michael (2002). "What is social about justice? Inclusive identity and group values as the basis of the justice motive". *Journal of Experimental Social Psychology* 38: 205-218
- Wiener, Yoash (1982). "Commitment in Organizations: A Normative View". *The Academy of Management Review* 7 (3): 418-428.
- Wright, Thomas A. ve Douglas G. Bonett (1997). "The Contribution of Burnout to Work Performance". *Journal of Organizational Behavior* 18: 491-499.
- Wright, Thomas A. ve Russel Cropanzano (2000). "Psychological Well-being and Job Satisfaction as Predictors of Job Performance". *Journal of Occupational Health Psychology* 5: 84-94.
- Zhang, Haiyan (2006). *Antecedents and Consequences of Organizational Justice: An Investigation in China*. Ph.D. Thesis, McMaster University.

The Effect of Organizational Justice Perception and Organizational Commitment on Burnout: An Investigation on Turkish Public Sector

Cem Harun Meydan *

H. Nejat Basım **

Fatih Çetin ***

Abstract

Burnout, which is in interaction with many factors and which negatively influences organizational effectiveness and efficiency, is an unwanted factor in organizations. Organizational justice perception and organizational commitment are two organizational factors which can have an effect on burnout. This study aims to interpret the effect of organizational justice and organizational commitment on burnout by using structural equation modeling. The analysis was conducted on the data gathered from 114 Turkish public sector managers. The results showed that organizational justice and commitment had direct and indirect decreasing effects on burnout. Managerial implications and limitations are also discussed.

Keywords

Organizational justice, organizational commitment, burnout, structural equation model.

* Turkish Military Academy, Department of System Management Sciences / Ankara
cmeydan@kho.edu.tr

** Başkent University, Faculty of Health Sciences / Ankara
nbasim@baskent.edu.tr

*** Turkish Military Academy, Defense Sciences Institute / Ankara
fcetin@kho.edu.tr

Влияние восприятия общественной справедливости и организационных обязательств на психологическую подавленность: исследование в турецком государственном секторе

Джем Харун Мейдан*

Х. Нежат Басым**

Фатих Четин***

Аннотация

Оказывающая негативное влияние на организационную эффективность и действенность и таким образом являющаяся нежелательным фактором подавленность взаимодействует со многими факторами. Восприятие организационной справедливости и организационные обязательства являются двумя из этих факторов. В этом исследовании влияние восприятия общественной справедливости и организационных обязательств на подавленность изучено на основе данных, полученных от 114 руководителей, работающих в государственном секторе Турецкой Республики и обработано в рамках модели структурного равенства. Результаты показывают прямое и косвенное уменьшающее воздействие в различной мере различных сторон восприятия общественной справедливости и обязательств на психологическую подавленность. Отдельно обсуждаются вклад в управленческую практику и ее ограничения.

Ключевые Слова

общественная справедливость, организационные обязательства, подавленность, модель структурного равенства.

* Академия сухопутных войск, кафедра наук системного администрирования / Анкара
cmeydan@kho.edu.tr

** Университет Башкент факультет медицинских наук / Анкара
nbasim@baskent.edu.tr

*** Академия сухопутных войск, институт оборонных наук / Анкара
fcetin@kho.edu.tr

Türkiye’de Ulus-Devlet Formasyonunun Ortaya Çıkış Sürecini Habitus Kavramı Üzerinden Okumak

H. Bahadır Türk*

Özet

Bu çalışmanın amacı ulus-devlet formasyonunun, Türkiye’deki oluşum serüvenini kısaca ele almak ve bu süreci Pierre Bourdieu ve Norbert Elias’ın habitus kavramsallaştırmaları üzerinden okumaya çalışmaktır. Bunun için öncelikle habitus kavramı ele alınacak, ardından Türkiye’de ulus-devlet formasyonunun ortaya çıkış sürecine ilişkin tartışmalar ile birlikte kavramın öznel tarihimiz açısından işlevselliği tartışılacaktır. Çalışmada habitus kavramının Türk ulus-devlet formasyonunun ortaya çıkış süreci ve Türk milliyetçiliği ile ilgili tartışmalarda sağlayabileceği teorik imkanlara işaret edilmeye çalışılmıştır. Bu minvalde Türk ulus-devlet formasyonu ile Türk ulusal habitusu arasında belirgin bir bağ olduğu gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Ulus-devlet, milliyetçilik, habitus, Norbert Elias, Pierre Bourdieu.

Giriş

Ulus-devlet modern bir devlet formasyonudur. Bir modern devlet formasyonu olarak ulus-devletin temelleri on sekizinci yüzyılda Michel Foucault’nun yönetimsellik (*governmentality*) dediği karmaşık süreçler tarafından atılmıştır. Söz konusu süreçler yeni bir yönetsel anlayışın doğuşuna neden olmuş, bu anlayış ile birlikte devlet; hedefi nüfus, temel bilgi biçimi ekonomi-politik, teknik araçları güvenlik aygıtları olan ve prosedür-

* Yrd. Doç. Dr., Çankaya Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Ankara
hbturk@hotmail.com

lerden taktiklere uzanan geniş bir ağ olarak karşımıza çıkmıştır (Foucault 2000: 285). Bu ağın biçimlenişi feodalitenin çöküşünün ardından yaşanan ve “tarihsel kapitalizm”in¹ baş döndürücü macerası ile koşut bir biçimde ilerleyen ve hukukun ve bürokrasinin kurumsallaşmasıyla devletlerin iç egemenliklerini net bir biçimde mücessem kıldığı² çok boyutlu mekanizmalar üzerinden sağlanmıştır. Charles Tilly’nin on sekizinci yüzyıldan önceki devletlerin parçalı yapısına atfen “pekişmiş devlet” dediği ve bahsettiğimiz bu mekanizma ve süreçlerden beslenen ulus-devlet büyük, farklılaşmış, heterojen bölgeleri doğrudan yöneten, maliye, para, yargı, yasama, askerlik ve kültür alanlarında yurttaşlarına üniter bir sistem uygulama iddiasındaki bir devlettir (Tily 2000: 61).³

Bu çalışmanın amacı; yukarda genel hatlarını kabaca çizmeye çalıştığımız ulus-devlet formasyonunun, Türkiye’deki oluşum serüvenine kısa bir bakış atmak ve bu süreci Pierre Bourdieu ve Norbert Elias’ın habitus kavramsal-laştırmaları üzerinden okumaya çalışmak olacaktır. Bunun için öncelikle habitus kavramı ele alınacak, ardından Türkiye’de ulus-devlet formasyonunun ortaya çıkış sürecine ilişkin tartışmalar ile birlikte kavramın öznel tarihimiz açısından işlevselliği tartışılacaktır.

“Yapı ve Özne Arasında Bir Belirsizlik Mıntıkası”: Habitus

Aristocu bir kökene sahip olan habitus kavramı çeşitli düşünürlerce kullanılmışsa da bugünkü popülaritesini Pierre Bourdieu’ya borçludur. Bourdieu tarafından oldukça spesifik bir biçimde kullanılmış olan kavram en genel anlamıyla toplumsal aktörlerin belirli biçimlerde davranmasına yol açan yatkınlıklar/eğilimler bütünü (*set of dispositions*) olarak tarif edilebilir. Habitus, belirli bir durumda ne yapılacağını, ne yapılması gerektiğini belirler. Sporda olduğu gibi bir tür oyun hissiyatı, oyunun geleceğini okuma ve bekleme tarzıdır (Bourdieu 1998: 25). Habitus, “toplumsallaşmış öznellik”tir. Belirli hal, duruş ve yaşamsal pratikleri ihtiva eden ve çeşitli davranış biçimleri için nesnel bir zemin oluşturan bir olgudur. Habitus hem bireysel tarihle hem de aile ve sınıf üzerinden gelişen kolektif bir tarih ve bunların deneyimleriyle el ele yürür (Bourdieu 1990: 77-91). “Karakter”in aksine habitus sosyal koşulların bir ürünü olarak sonsuz bir şekilde değişir. Habitus hem pratikleri hem de algıların üretimiyle, yaşam tarzlarıyla ilişkilidir. Yaşam tarzlarına ve sosyal zevklere ilişkin yapılan ayrımlar habitus üzerinden gerçekleşir. Habitus kavramı Bourdieu sosyolojisindeki alan, pratik, sembolik iktidar, sembolik şiddet ve doxa kavramlarıyla yakından ilişkilidir.

Bu kavram seti içinde “alan”, sosyal ilişkiler üzerinde yürütülen rekabetin gerçekleştiği sistemin adı ve yapılandırılmış bir boşluk olarak hem belirlenen hem de belirlenen bir konumdur. Bourdieu için “modern toplum homojen bir bütün değildir, bir dizi farklılaştırılmış yarı özerk alandan (din alanı, akademik alan, eğitim alanı, kültürel üretim alanı gibi) oluşmaktadır.” (Mottier 2002: 349). “Pratik” ise verili bir habitus ve verili bir saha arasındaki etkileşimin bir sonucu (Vann 2000: 171) ve bir bakıma sebebidir. Pratik vasıtasıyla sosyal dünya içselleştirilir ve yeniden üretilir. Pratik duygusu, “nesneleri olduğu gibi koyutlamadan önce bize rehberlik eden bir toplumsal duyarlılığı ifade etmektedir.” (Bourdieu vd. 2003: 29). Toplumsal konumlar belirli aktiviteler, belirli tercihler, belirli mülkiyet edimleri ile kurulan pratikler olarak Bourdieu için oldukça kritik bir konum işgal etmektedir. Bourdieu’nun gösterdiği üzere yemek, spor, müzik ya da siyaset konusundaki yönelim ve tercihler doğrudan toplumsal yaşam içinde işgal edilen konumlarla ilişkilidir (1994). Sosyal grupların toplumsal düzen içindeki dağılımı konum alışlarla ilgiliyken; konum alışların doğası farklı ekonomik, kültürel vb. sermayelerin türü, dağılımı, sahiplik durumları ve oranlarıyla bağlantılıdır. Daha geniş bir anlamda, Bourdieu’nün kavramsal evreninde, toplumsal konumların habitus-pratik-alan üçlüsü üzerinden bir konum alışlar alanına yeniden tercüme edildiği söylenebilir. Bourdieu’nün işaret ettiği üzere, toplumsal dünyada “her konum alışa tekabül eden ayrı bir habitus vardır” (1998: 6-9).

Buradan hareketle, farklı konum-alışların farklı dünya görüşlerine yol açtığı söylenebilir. Burada “fark” kavramı özel bir önemi hak etmektedir. Zira farklar ve farklılıklar, işgal edilen farklı sosyal konumlara bağlı olarak cisimleşmektedirler. Bireylerin ve grupların dünyaya bakışlarını şekillendiren tek bir “yapı” yoktur, fakat zaman ve mekân içinde değişen -eğer böyle denilebilirse- “yapılar” vardır. Habitus’un toplumsal olarak biçimlendirilen biyolojik aidiyetler de dahil olmak üzere bir tür “somutlaşmış sınıf” olması bu çerçevede daha iyi anlaşılabilir (Bourdieu 1994: 437). Bu somutlaşma bize sanat, dil, yemek tercihi, siyasal konumlar üzerinden kendisini göstermektedir ve sayılan bu ve benzeri düzlemler bizi zorunlu olarak gündelik hayatın veçhelerine bakmaya zorunlu kılar. Özetlersek, buradaki ana fikir sosyal yaşam içinde var olmak, bir konum işgal etmek, farklı olmak ve farklılaştırmak pratikleri ile iç içedir. Bu pratikler sahip olunan sermaye türleri ve kullanım tarzlarıyla gelişir. Farklı tüketim tercihleri ve ilgi alanları gibi “işaretler” farklı dünya görüşlerinin ayırıcı özelliklerine işaret eder. Pratiklere ve performatif edimlere yapılan bu vurgu bizi tahakkümün uy-

gülandığı araçlar üzerinde düşünmeye sevk eder. Burada devreye Bourdieu’nun iktidar kavramsallaştırması girer.

Bourdieu için “iktidar alanı diğer alanlar gibi değildir. İktidar alanı farklı sermaye türleri arasındaki güç ilişkilerinin alanıdır” (1998: 34). Dolayısıyla iktidar alanı, Bourdieu’nün kavramsal evreni içinde birbirlerine karşı üstün gelmek, hâkim olmak isteyen farklı sermaye türlerine sahip grupların mücadele sahası olarak değerlendirilmektedir. Bu mücadele süreci ve gündelik hayatın dokuları içinde “sembolik olanın belirleyiciliğine dayalı” bir iktidar ve şiddet mantığı su yüzüne çıkmaktadır. Bourdieu’ye göre, sembolik iktidar “gerçekliği kurma ve yapılandırma iktidarı”dır. Üstelik bu iktidar dünya algısını, sözcük ve ifadeleri, inancı kuran bir pratik olarak “neredeyse sihirli bir güçtür” (1991: 166-170). Bu sihirli gücün başarı kazanması için, Gramscici hegemonya kavramını anımsatan bir biçimde, tâbi olanların bu gücün ve onu icra edenlerin meşruiyetine inanması gerekmektedir (1991:23). Sembolik iktidar bir “dünya inşa etme” gücüdür. Sembolik iktidar sosyal dünyanın meşru bir versiyonunu empoze etmeye çalışır. Sembolik iktidar varolan ekonomik ve siyasal ilişkileri meşrulaştırmaktadır, ancak bunlara indirgenemez ve bu husus, “ortodoks Marxist üstyapı yorumu ile Bourdieu’nün kültür nosyonunu birbirinden ayırmaktadır.” (Swartz 1997: 89).

Sembolik iktidar bir “dünya kurma” süreci ise eğer, o zaman bu sürecin yukarıda açıkladığımız türden sayısız sınıflandırmayı bünyesinde barındırması gerekmektedir. Sembolik iktidar bir bakıma bu sınıflandırmalar üzerindeki güç mücadelesiyle ilgilidir. Bourdieu’nün de belirttiği üzere, “sınıflandırmalar üzerindeki mücadele, sınıf mücadelesinin esas boyutudur ve sembolik iktidar şeyleri sözcüklerle yapmak gücüdür” (1990: 138-139). Sembolik iktidarın, bir çıkar sorunu üzerinden geliştiği ve tâbi gruplara bunun dayatılmasıyla ilgili olduğu söylenebilir. Bu da akla ister istemez yine Bourdieu’nün keskin bir eleştirisine giriştiği yanlış temsil sorunu ile ilgili tartışmaları getirmektedir.

Böylesi bir sorunsalı anımsatan sembolik iktidar kendisini sürekli kılmak ve meşrulaştırmak için bütün iktidarlara gibi şiddete başvurur. Sembolik şiddet tam da burada karşımıza çıkmaktadır. Bourdieu’nün kavramsal dünyasında sembolik şiddet, şiddetin “görünmez ve kibar bir formu”dur (Eagleton 1994: 224). Jenkins ise sembolik şiddetin grupların ve sınıfların meşru kabul ettikleri sembol ve anlamların dayatılış süreciyle ilintili olduğunu işaret etmektedir (1992: 104). Yanlış temsil ve yanlış bilinçlilik nos-

yonlarının işleyiş dinamiğine benzer şekilde burada da sınıf veya grupların üzerindeki tahakkümün gizlenmesi meselesi kendisini göstermektedir. Bourdieu, sembolik şiddetin bir nevi “sihir teorisi” gibi işlediğini iddia ederek, sembolik şiddet teorisinin bir inanç üretimi teorisine dayandığının altını çizmektedir. Sembolik şiddetin etkilerinden birisi de, iktidarın karizmaya, bir sihre, bir cazibeye dönüştürülmesidir (Bourdieu 1998: 102-103).

Bu dönüşüm süreci içerisinde, farklı sahalara birörnekleştirilir ve egemenin kodları hâkim kılınır. Devletin gelişimi de bu sahaların bir önekleştirilmesi sürecinden bağımsız değildir. Şüphesiz burada söz konusu olan “zor” unsurundan farkı olarak, iktidarın “rıza” unsurunu ön plana çıkarmasıdır. Zira “sembolik tahakküm, yanlış tanıma (*misrecognition*) dayanır.” Bu yanlış tanıma hali, egemenin farklı saha, sınıf ve gruplardan topladığı farklı sermaye türleriyle de el ele ilerlemektedir (Bourdieu 1998: 40-42). Bu sermaye türleri arasında “sembolik sermaye”nin özel bir durumu vardır. Sembolik sermaye ekonomik, kültürel, sosyal sermayenin herhangi bir türüdür, ancak eyleyicilerin bunlara özel bir değer atfetmesi, belirli bir algı kategorisi çerçevesinde değerlendirmesi ve Mottier’in de vurguladığı üzere “bu öğeleri meşru kabul etmesi” (Mottier 2002: 349) söz konusudur. Sembolik sermaye, bilişsel tabanlı bir sermaye türü olarak, tanıma ve yeniden tanıma dayalıdır ve değer üretme sürecine, nitelendirmelere (yüksek/alçak, kadınsı/erkeksi vb.), sosyal ve algısal kategorilere içkindir (Bourdieu 1998: 85, 103).

Az önce gene hatlarıyla tasvir ettiğimiz kavramların birbiriyle olan ilişkisi aynı zamanda bir üretim ve yeniden üretim süreci sorununu da beraberinde getirmektedir. Üretimin ve yeniden üretimin sembolik boyutunu belirleyen şey sahip olunan sermayenin dağılım düzeyidir. “Sembolik üretimin alanı sınıflar arası mücadelenin mikrokozmosudur” (Bourdieu 1991: 168) ve bu mikrokozmos içindeki içleme-dışlama pratikleri de yine grupların sahip olduğu sermayenin türü ve dağılımıyla ilgilidir. Bu içleme-dışlama pratikleri hâkim olanların dünya görüşü üzerine bir parantez açmayı gerektirmektedir. Doxa, belirli bir dünya görüşüne işaret etmektedir. Ancak bu dünya görüşü egemen olanların dünya görüşüdür ve kendisini evrensel bir dünya görüşüymüş gibi sunmaktadır. Doxa pratik bir bilgi türüne gön-dermede bulunur ve doxa vasıtasıyla “pek çok şeyi bilmeden kabul ederiz ve bu ideoloji dediğimiz şeydir.” (Bourdieu 1997: 268). Doksik düzen hâkim ve tabi olanlar arasındaki ilişkide sembolik iktidar ve şiddet vasıtasıyla hep canlı tutulmaktadır. Üzerinde uzlaşmaya varılmış sorgulanmayan görüşler, inanç ve gelenekler doxa kavramının anlamsal kuşatıcılığı içeri-

sindedir. Eagleton’ın deyişyle, “doxa toplumdaki hâkim görüş, mutlak gerçekliktir, artık söylemeye bile gerek olmayandır” (1994: 223).

Norbert Elias’ın habitus kavramını kullanımı ise daha farklı bir boyuttadır. Elias’ın *Uygarlık Süreci*’nden sonra yaptığı en önemli çalışması olan ve 1989’da yayımlanan *Almanlar: On Dokuzuncu ve Yirminci Yüzyıllarda Habitusun Gelişimi ve İktidar Mücadeleleri* çerçevesinde işlevsel kıldığı habitus kavramı özcü olmayan bir biçimde kullanılmıştır. Norbert Elias için kavram bu haliyle, sadece Alman devlet formasyonunun ve ulusal habitusunun oluşum ve dönüşüm sürecine odaklanmak için önemli bir araç değil; aynı zamanda Alman ulusal habitusunu ve devlet deneyimini - açık ve örtük atıflar üzerinden- başka Avrupa ülkelerinin ulusal habitus ve devlet deneyimleriyle karşılaştırılmak için de elverişli bir teorik vasattır (Smith 2001: 54).

Elias habitus kavramı vasıtasıyla “somutlaşmış sosyal öğrenme” (embodied social learning) süreçleri ile bir tür “ikinci doğa”ya ya da mizaca (second nature) referans vermektedir (Dunning ve Mennell 1997: ix). Bizim için vurucu olan nokta bir biçimde, özellikle kavramın “somutlaşmış sosyal öğrenme” boyutundan sezebileceğimiz üzere, Norbert Elias’ın kavramı bir sürece, dolayısıyla dinamik karakterli bir sosyal yapı-davranış-karakter kombinasyonuna atıfta bulunmak için kullanmış olmasıdır. Elias’ın statik analizin tuzaklarından kurtulmak için araçsallaştırmaya çalıştığı habitus kavramı paradoksal bir biçimde böylesi bir analize uygun şartları yeniden üretebilecek makro bir düzeyde kullanılmıştır: Elias bize “Alman ulusal habitusu”ndan bahseder. Burada kavram, anlaşılacağı üzere, fazlasıyla statik bir kavram olan o bildik “ulusal karakter”in ikamesi olarak düşünülmüştür⁴.

Elias’ın deyimiyle “ulusların kaderi yüzyıllardır o ulusun üyelerinin habitusları içinde tortusallaşmıştır” (1997: 19) ve dolayısıyla bireylerin habitusları ile birlikte uluslarındaki de değişir. “Ulusal karakter”, Elias’a göre, devletin ulus formasyonunun oluşumdan oynadığı rolü geniş bir perspektiften değerlendirmeyi zorlaştıran bir kavramdır. Oysa ulusal habitus çok boyutlu, tarihsellik ve süreklilik vurgularını etkileşimci bir mantık üzerinden değerlendirme çabasının ürünü olan bir kavramdır ve bu haliyle sadece ama sadece sabitliklere dayalı bir yapı arz eden “ulusal karakter”e indirgenemez. Bu indirgenemezlik, ulusal habitusun başta dil olmak üzere temel toplumsal vasatlar üzerinden nasıl kurulduğuna ve farklılaştığına işaret etmesi açısından anlamlı ve önemlidir. Burada belirtilmesi gereken önemli

bir husus, ulusal habitusun hem kurulan hem kuran bir pratik olarak ele alınabileceğidir. Kord’un da vurguladığı gibi, ulusal habitus sadece edebiyat ve kültür gibi vasatları kuran bir dinamik değil; aynı zamanda bu vasatlar tarafından kurulan bir pratiktir (2007: 87).

Ulusal habitus tarihsel sürecin ve devam eden toplumsal, siyasal süreçlerin ürünü bir kavram olarak kültürel ve toplumsal kodların aktarılma ve öğrenilme sürecine de işaret eder (Kuzmics ve Axtmann 2007: 11). Elias’ın bilişsel süreçlere, bireylerin ve ulusların gelişim süreçlerine yaptığı atıflar üzerinden bakıldığında ulusal habitus sadece kendisini şekillendiren devlet formasyonuna bağlı değildir. Her ne ulus-devletin, “ulusun segmentleri arasındaki fonksiyonel farklılıkları birleştirerek” (Delanty ve O’Mahony 2002: 71) ulusal habitusa yeknesak bir yapı kazandırmak yönündeki daimi çabasından bahsetmek mümkünse de söz konusu devlet formasyonunun dayandığı mantık ya da bu formasyonun bizatihi işleyiş biçiminin ulusal habitustan izler taşıdığı unutulmamalıdır. Ulus-devletin dönüştürücü etkisine tabi tutulan ulusal habitus, aynı zamanda ulus-devlet formasyonlarının oluşum sürecinde de rol oynamaktadır (Elias 2001b: 240). Elias’a göre; bu etkileşimci mantık -Pierre Bourdieu’nun alan kavramını da anımsatan bir şekilde- farklı pratikleri birarada düşünmeye ve “ben ve biz”, “kişisel ve toplumsal”, “özel ve genel”, “geçmiş ve şimdi” gibi ayrımların toplumsal süreçler açısından içiçeliğini göstermesi açısından önemlidir (Danahay 2004: 104). Bu haliyle ulusal habitus toplumsal alandaki sayısız pratik üzerinden işleyerek ulusun kendini “öteki”lerden ayırmasını sağlar. Dolayısıyla ulusal habitus aslında “yapılandırıcı bir güç”tür (Van der Velde vd. 2004: 49).

Ulusal habitus aynı zamanda bir anlamlandırma zeminidir. Bu anlamlandırma zeminin dinamiği öncelikli olarak bireyin bir “ben-biz dengesi” kurarak bireyselleşmesini (Featherstone 2002: 523) ve bir yurttaş olarak ulusun bir parçası haline gelmesine dönük olarak işlemektedir. Söz konusu düzlemde ulusal habitus, ulus-devlet formasyonunun sosyo kültürel çerçevesinin bir unsuru olarak aynı zamanda tarihsel bir sürece atıfta bulunmaktadır. Ulusal habitus bu haliyle aynı zamanda birey ve toplum, bireysel ve toplumsal gibi düzlemler arasındaki bağlantı noktalarına işaret eden ve “psiko-kültürel yapı ve değişimler”in (Pickel 2004: 346) analizini sunmaya çalışan bir teorik çerçevenin parçası olarak kabul edilebilir. Eğer Bourdieu’nun kavramsal evreninde habitus, toplumsal alanlar üzerinde işleyen sayısız pratiğin etkileşimine işaret eden, sınıfsal temelli bir yönelimler dizgesi ise, Norbert Elias’taki haliyle habitus sahip olduğu kapsayıcı

“ulusal” nitelik nedeniyle bir tür “meta-habitus” (Pickel 2005: 452) olarak kabul edilebilir. Ancak nihayetinde hem mikro hem de makro düzeydeki bu habitusların sahip olduğu “değişim” ve “etkileşim” nitelikleri aynıdır.

Norbert Elias’a göre “bir halkın ulusal habitusu biolojik olarak verili ve değişmez değildir. Ulusların habitusu maruz kaldıkları devlet-formasyonunun ortaya çıkış süreci ile çok yakından ilişkilidir. Kabileler ve devletler gibi, ulusların habitusları da zamanla değişir ve gelişir. Irksal ortaklıklara rağmen ulusal habituslar önemli farklılıklara yol açmaktadır” (1997: 2). Burada kritik nokta Elias’cı anlamıyla habitusun, Bourdieu’daki habitus kavramsallaştırmasına yakın bir şekilde, ulusu oluşturan bireylerin duygusal durumlarından bağımsız olmamasıdır. Yurttaşların duygusal konumları, hayata bakışları, alışkanlıkları, gündelik yaşam içinde birbirleriyle kurdukları ilişkiler; tarihsel ve toplumsal süreçlerle karşılıklı etkileşim içindedir ve habitusun bir yandan sürekliliğe bir yandan da kesintilere dayanan ama her şartta “etkileşim” mantığı üzerine kurulu yapısını oluşturan etmen de işte bu ilişkiler ağıdır (Kuzmics ve Axtmann 2007: 5-6).

Norbert Elias için ulusal habitusu anlamak için kritik olan süreç devlet-formasyonunun oluşum sürecidir. Burada vurgulanması gereken nokta Elias’ın habitus kavramıyla yakalamaya çalıştığı ilişkisellik mantığıdır. Ulusal habitus, öyle anlaşılmaktadır ki, hem devlet-formasyonu tarafından biçimlendirilmekte hem de bir biçimde ve etkisi sınırlı olmak kaydıyla devlet formasyonun şekillenışı üzerinde etkili olmaktadır. Bu karşılıklı etkileşim mantığı yapısalci ve öznelci yaklaşımlara bir alternatif oluşturmak niyetiyle kurgulanmış gibi gözükmektedir. Bu yönüyle habitus kavramsallaştırmasının Elias’taki kullanımının Elias düşüncesindeki temel temalara uygun olduğu da söylenebilir. Zira Elias için uygarlık henüz tamamlanmamış bir süreçtir⁵ ve uygarlığın alametifarikaları olan utanma ve sıkılma sınırları, temizlik pratikleri, özdenetim mekanizmalarının işlevselleşmesi gibi unsurlar, açıklar ki, bir “somutlaşmış sosyal öğrenme” süreci ile birlik-te vücuda gelirler.

“Yapı ve özne”nin arasında bulunan bir belirsizlik muntıkası gibi duran Elias’ın ulusal habitus kavramsallaştırmasının anatomisine dair getirdiğimiz kısa açıklamalara son verirken kavramın, E.P.Thompson’cu çağrışımlara sahip olduğunu da belirtelim. Hatırlayacak olursak, Thompson deneyim ve etkileşim vurgusuyla, toplumsal aktörlerin algılama biçimlerine özel bir önem vermektedir (Trimberger 1999: 213, Thompson 1980: 9-15) ve bu açıdan da Elias’ın çabaları ile de yakınlaşmaktadır. Loyall’ın belirttiği

üzere, “toplumsal yapı ve sınıfsal pozisyonlar arasındaki etkileşimin bireylerin habitusları üzerinden ele alınması” (2004: 136) da bu iki önemli isim arasındaki bir başka paralelliktir.

Peki habitus kavramına ilişkin olarak Bourdieu ve Elias üzerinden çizdiğimiz yukardaki bu tablo bize Türkiye özelinde ulus-devlet formasyonunun ortaya çıkışını düşünmemiz için nasıl bir teorik zemin sunabilir? Norbert Elias’ın Alman ulus-devlet formasyonunun ortaya çıkışı ve Alman ulusal habitusunun oluşumu arasında kurduğu paralellikler Türkiye özelinde ulus-devlet formasyonunun ortaya çıkışı ve Türk ulusal habitusu arasında da kurulabilir mi? Basitleştirme cesareti göstererek soracak olursak, acaba Türkiye özelinde ulus-devlet formasyonunun oluşumu ile ulusal habitusumuz arasında bir bağ kurulabilir mi? Bir ideoloji olarak Türk milliyetçiliği ile Türk ulusal habitusu arasında nasıl bir ilişki vardır? Şüphesiz bu ve benzeri sorulara bir yanıt aramak için öncelikle –çok genel hatlarıyla- Türk milliyetçiliğinin doğuşuna ve bu sürece içkin durumda bulunan Türkiye özelinde ulus-devlet yapısının gelişim sürecine ilişkin temel noktaları hatırlamak faydalı olacaktır.

Türkiye Özelinde Ulus-devlet Formasyonunun Ortaya Çıkışı ve Ulusal Habitus

Türkiye özelinde ulus-devlet formasyonunun ortaya çıkışının dinamikleri 1918-1922 yılları arasında Anadolu’da çeşitli örgütlenmeler ve kongreler vasıtasıyla kendisini bir asli kurucu iktidar olarak kurma çabalarından ve bu çabaların başarıya ulaşmasını sağlayan çeşitli askeri zaferlerden beslenmiş ve Cumhuriyet’in ilanı ve Halk Fırkası’nın yaklaşık yirmi yıl sürecek iktidarı döneminde belirgin bir biçimde şekillenmeye başlamıştır. Ancak yine de Türkiye’de ulus-devletin gelişim serüveni söz konusu süreçle kısıtlanamayacak kadar geniş bir zaman dilimine yayılmaktadır. Zira ulus-devletlerin formülasyonunda kurucu bir düşünsel auraya tekabül eden ulusçuluk akımının bizde ortaya çıkışı on dokuzuncu yüzyılda olmuştur (Miller 1991: 352, Hagopian 2001: 393).

Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan milliyetçilik, Avrupa imparatorluklarının/hanedanlıklarının milli devlete dönüşme yöneliminin gecikmiş bir tekrarı sayılabilir (Bora 1999: 15) ve Balkan Savaşları’nda alınan ağır yenilgilerden Rus tehdidine, imparatorlukta yaşanan ayrılıkçı hareketlerden yeni bir aydın-bürokrat sınıfının ortaya çıkışına uzanan bir düzlemde farklı nedensellikler tarafından “icat edilmiş” bir ideoloji olarak değerlendirilebilir. Devletin, toplumun ve bireyin

topyekün dönüştürülmesi amacını hedeflemiş ve bürokratik teknolojilerin gelişimi ile atbaşı gitmiş olan Türk uluslaşma sürecinin (Açıkel 2002: 118) bu yeni ideolojisi “biz kimiz?” sorusuna cevap vermeye çalışan hummalı bir entelektüel mesaiden de istifade etmiştir. Arthur Lumley Davids’in 1832’de yayımlanan *A Grammar of The Turkish Language*, Fransız oryantalist Leon Cahun’un 1896’da yayımlanan *Introduction a l’Histoire de l’Asie* (“Asya Tarihine Giriş”) gibi eserlerinin yanı sıra M. Celaleddin Paşa’nın 1869’da yayımlanan *Les Turcs Anciens et Modernes* (“Eski ve Yeni Türkler”), Süleyman Paşa’nın “Evrensel Tarih” (1877), Ahmet Mithat’ın *Modern Zamanların Tarihi* (1877) ve özellikle Necip Asım’ın *Türklerin Tarihi* (1900) gibi çalışmalarının da Türk ulus kimliğinin inşası sürecinde göz ardı edilemeyecek etkileri olmuştur (Kushner 1979: 12-14, Smith 1992: 77).

Türk ulusçuluğu için dönüm noktası, yukarda saydığımız kaynakların düşünsel repertuara alındığı ve ulus-devletin tevarüs edip inkişaf ettireceği sayısız uygulama ve fikrin ortaya çıktığı bir dönem olan, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin (İTC) muktedir olduğu yıllara rastlamaktadır. Bu dönemde İTC’nin meşrutiyet rejiminin ve vatanın selameti için toplumu seferber etmeye ve toplumun bütün birimlerinin “terakki”yi gerçekleştirmek için birleşmesi gerektiğini vazetmeye dönük politikaları, ulusçuluk dozu gideerek yükselen bir biçimde hayata geçirilmiştir. İTC, özellikle Friedrich List’in fikirlerinden yararlanarak oluşturmaya çalıştığı milli burjuvaziye dönük politikalarının yanı sıra, ademi merkeziyet düşüncesini de içine alan milli ve seküler bir siyaset izlemiştir. Bu politikalara pekçok örnek verilebilir, ancak çalışmamız açısından burada kadınların boşanma haklarının genişletilmesini ve ilköğretimin 1913’teki düzenleme ile kızlar için zorunlu hale getirilmesi ile ulemanın konumunun sınırlandırılmasını (Ünüvar 2001: 135) zikretmekle yetinelim.

Cumhuriyet ile birlikte Kemalist iktidarın kurmaya çalıştığı ulus-devlet ekseninde ulusçuluk, İTC döneminden farklı olarak, kurucu bir ideoloji rolünü üstlenmiştir. Bu ideoloji ile birlikte Kemalist iktidarın ulus-devlet hayali gerçeğe dönerken ulusal habitus da biçimlenmeye başlamıştır. Artık halk, Osmanlı’da olduğu gibi sadece denetlenmemekte aynı zamanda da büyük bir değişime tabi tutulmaktadır (İnsel 1995: 19-20). Bu haliyle Türk milliyetçiliği ve Türkiye’deki ulus-devlet formasyonunun kuruluş süreci Peter Alter’in deyişiyle bir tür “reformcu milliyetçilik” örneği kabul edilebilir. Ulus-devlet formasyonunun bir dizi ve köklü toplumsal ve siyasal reform üzerinden şekillendiği bu anlayış içinde bürokrasi ve ordu reformun aslî taşıyıcıları olarak öne çıkarlar (Alter 1994: 23-25). Bu reform

projesi içinde ulusal habitusun bünyesinde yer alan çoklu eğilimler bütünü bir dizi dönüşüme tabi tutulur.

Söz konusu dönüşüm sürecinde bireylerin ulusal habitus üzerinden yurttaşlık bilincini içselleştirmeleri için sadece reformlardan değil; aynı zamanda kurgulanmış bir dizi söylemsel formasyondan yararlanılır. Anthony Smith’in “köken mitleri” (1992)⁶ dediği bir dizi mit ulus-devlet formasyonunun kuruluşu sırasında milliyetçi bir söylem üzerinden yeniden üretilir. Smith’e göre; öncelikle zaman, konum, soy gibi temeller üzerinden ulusun tarih sahnesine ilk ne zaman çıktığı, anayurdunun neresi olduğu, atalarının kim olduğu sorularına bir yanıt verilir. Buna ek olarak mevcut politik programın başarısı, ulus-devletin başarılı bir biçimde inşası ve ulusal habitus üzerinden sağlanacak “ben-biz dengesi”nin tam anlamıyla tesis edilmesi için bir “altın çağ” miti de işlenir. Bu mit genelde ulusun bir zamanlar dünya üzerindeki ya da en azından bölgesel düzeydeki hakimiyetine ve başarısına atıfta bulunur. Bunu genelde bir “düşüş evresi” izler. Bu evrede çeşitli nedenlerden ötürü ulus öz benliğini kaybetme tehlikesi içine girmiş, kendi gücüne yabancılaşmıştır. Bu döngünün kapanışı “altın çağın restorasyonu” çağrısıyla olur. Ulus, öznel tarihinin kritik bir dönemindedir ve “tıpkı eski güzel günlerdeki gibi” bir yeniden diriliş imkanının kıyısında (1992: 62-67). Bu dirilişi sağlayacak program ulus-devletin karmaşık bir dizi denetleme ve değiştime çabasını barındırır. Bu çabanın kurumsallaşmasında ulusal habitusun sağladığı imkanlardan yararlanılmaya çalışılır.

Yukarda değinmiş olduğumuz değişim ve denetleme süreci aynı zamanda bir Batılılaşma ve uygarlaşma projesidir (Smith 1999: 164). Kemalist ulus-devlet tahayyülü meşruiyetinin zeminini İngilizce ve Fransızca’daki “uygarlık”, Almanca’daki “kültür” nosyonundan (Elias 2001a: 74) alır. Bu nosyon öylesine önemlidir ki, Anderson’ın da vurguladığı üzere, bu dönemde kurulan devlet bankalarına Etibank, Sümerbank gibi isimler verilmiştir (1995: 26). Eğitimden adalet ve gündelik hayatın farklı veçhelerine uzanan bir çizgide ulus-devletin modernleşme projesi, “seküler ve milliyetçi bir ideoloji ile desteklenmiş” bir dizi çok yönlü reforma temel oluşturmuştur (Breuilly 1994: 245). Hayata geçirilen uygulamalar, ulus-devletin yeni yurttaşlarının paylaştığı ortak habitusu etkileyen, dönüştüren bir dizi yönetsel tutum alışı da genel çerçevesini oluşturmuştur. İletişim formlarının, gündelik hayat pratiklerinin ve temel toplumsal kodların homojenleştirilmesi ulusal habitusun yeniden kurgulanmasına hizmet etmektedir. Ulusal habitus, bu homojenleştirme faaliyetleri üzerinden, sınıf, toplumsal

cinsiyet, etnisite, dil gibi pek çok kategorideki sınıflandırmaların yeniden biçimlendirilmesinde rol oynamaktadır (Blackledge 2004: 72).

Bu hat üzerinden gelişen Türk milliyetçiliği ulus-devlet formasyonunun Bourdieu’daki anlamıyla doxa’sı olarak özünü muhafaza etmiş, bununla birlikte kritik toplumsal ve siyasal momentler üzerinden yeni ve farklı veçheler de kazanmıştır. Tek partili dönemde olduğu kadar çok partili siyasal hayat deneyimi içinde de güçlü bir retorik malzemesi olarak kendisine başvurulmuş milliyetçilik söylemsel bir yapı ve politik bir hareket olarak özellikle 1980’li ve 1990’lı yıllara gelindiğinde ciddi bir ivme kazanmıştır. “Soğuk savaş retorığının sona ermesi, Türkiye için yeni dış politika alanlarının açılması ve küreselleşmenin etkileri” (Kadıoğlu 1996: 189)⁷ gibi unsurlara ek olarak yaşanan ekonomik ve siyasal krizler “hem gündelik hayatın farklı veçheleri üzerinden ulus olma halini yeniden üreten ideolojik alışkanlıklara işaret eden banal bir milliyetçilik” (Billig 1995: 6) anlayışının güçlenmesine hem de farklı milliyetçilik söylemlerinin güçlenerek görünürlük kazanmasına yol açmıştır. “Ulusalçılık” olarak tanımlanan sol/seküler bir vurguyla yapılan, “çağdaşlaşma” ve “Atatürk milliyetçiliği” gibi söylemlere eklenmiş ana akım bir milliyetçilik yorumu ile Türk sağının geleneksel söylemleriyle, muhafazakarlık ve yerlilik söylemleriyle iç içe geçmiş bir “milliyetçilik” pozisyonu üzerinden geliştirilmiş bir siyasal pozisyon farklı milliyetçilik söylemlerinin belirlendiği iki ana çizgi olarak kabul edilebilir. Bu manzara habitus kavramını işlevsel kılan bir yapı arz etmektedir. Zira söylemsel pratiklerin üretildiği vasat belirli bir kopuş ve süreklilik motifi üzerinden değerlendirilebilecek olan toplumsal alışkanlıklar, öğrenme süreçleri ve eğilimler bütününden bağımsız değildir. Ulusal habitusu oluşturan farklı veçhelerdeki kritik noktaların anlamları üzerinde düşünmek bu açıdan bakıldığında bir zorunluluktur.

Norbert Elias “Almanlar” çalışmasında Alman ulusal habitusu üzerinde etki bırakan, bu habitusa biçim veren bir süreç olarak Alman devlet formasyonunun oluşum sürecinin çeşitli veçhelerinden bahseder (1997: 1-20). Bu veçhelerden ilki coğrafidir ve Almanca konuşan ve Elbe’nin batısına yerleşen toplulukların Latince’den türemiş dilleri konuşan gruplar ile Slavonik dilleri konuşanlar ile yaşadığı uzun ve gerilimli ilişkiye göndermede bulunur. İkincisi, geçmişle ilgilidir. Almanya, Fransa ve İngiltere gibi ülkelerden daha farklı ve geç bir devletleşme tecrübesi yaşamış, bir biçimde hep bir imparatorluk düşü ile “geçmişinin gölgesi”nde varkalmıştır. Sözgelimi bu süreçte Fransız, İngiliz ve Hollandalıların olumlu bir biçimde hatırladığı Otuz Yıl Savaşları Almanya için gerçek bir yıkım olmuştur. Elias

bugün için hala Alman ulusal habitusunun ayrılmaz bir parçası olan içki alışkanlıklarının on yedinci yüzyılda yaşanan bu büyük hüznün bir parçası olduğunu söyler. Dennis Smith de “aşğılanma deneyimi” (2001: 160) dediğı bu hüznün halinin Alman ulusal habitusunun biçimlenmesindeki önemini teslim eder.

Üçüncü bir veçhe, Almanların devlet formasyonunun ortaya çıkışının kesintili bir biçimde olmasıdır. Elias'a göre bu özellik kendisini en bariz biçimde başkentlerin durumunda gösterir. Londra ve Paris'in aksine Berlin oldukça genç bir başkenttir. Zira özellikle Habsburglar döneminde başkent genelde Viyana olmuştur. Kent yönetimi konusunda da ciddi farklılıklar söz konusudur. Almanya'nın demokrasiye geçişini geciktiren ve askeri bir ahlaki kurumsallaştıran Töton düzeninden kaynaklandığını söyleyebileceğimiz (Moore Jr 1989: 337-340, Loyal 2004: 138) davranış pratikleri diğer ulusal habituslardan keskin bir biçimde ayrılır. Kapitalistleşme ve demokratikleşme sürecini Almanya'dan çok daha başarılı ve erken bir biçimde gerçekleştirmiş olan Hollanda kentlerinin havası Almanya'ya oranla çok daha özgür kılıcıdır söz gelimi. Almanya ve Hollanda kentlerindeki bu farklılık "sosyal öğrenme süreçleri"ni de farklılaştırmıştır. Hollandalı aileler çocuklarını daha serbest bir biçimde yetiştirirken, Alman kentlerinde yaşayan aileler çocuklarını daha disiplinli bir biçimde yetiştirirler. Bunun sonucunda, Almanların da onaylayacağı bir biçimde, Hollandalı çocukların daha yaramaz olduğu iddia edilir. Bir başka veçhe yukarda da değindiğimiz askeri düzeni içselleştirmiş bir soyluluğun Alman orta sınıfının gelişimini engellemiş olmasıdır. Bu noktada, van Krieken'in deyişyle, “Alman burjuvazisinin askeri aristokrasi karşısındaki ideolojik zayıflığı”ndan bahsetmek mümkündür (1998: 105). Tüm bu veçhelere kaybedilmiş iki büyük dünya savaşı ve Hitler iktidarının yükselişi ve çöküşü arkaplanda eşlik etmektedir.

Norbert Elias'ın ulusal habitus ve devlet formasyonu ilişkisini anlatırken çizdiği bu tablo, Türkiye özelinde ulus-devlet formasyonunun ortaya çıkışının ve ulusal habitusun temel karakteristiklerinin anlaşılmasına dair önemli ipuçları sunmakatadır. Bugün Türk siyasal hayatının yapısal dinamiklerine yön veren dinamiklerin ulus-devlet formasyonun biçimleniş sürecinden bağımsız bir şekilde geliştiğini söylemek mümkün gözükmemektedir. Laiklik tartışmaları, ordunun siyasal hayatımızdaki kadim rolü, sermaye ve emek kesimlerinin temel kompozisyonu, sağ ve sol siyasal pozisyonların temel söylemsel karakteristikleri ya da popüler kültüre ilişkin yapacağımız tüm analizler bir biçimde ulus-devlet formasyonunun doğu-

şunu çevreleyen etmenlerle ilişkilendirilebilir. Bu türden bir bakış; Türkiye’deki ulus-devlet formasyonun ve ulusal habitusun biçimlenme sürecinin Türk modernleşmesinin yapısal niteliklerinden bağımsız olmadığına işaret edecektir.

Bu hususu aklıda tutarak yapacağımız bir değerlendirme bizi öznel tarihimiz açısından Alman ulusal habitusu ve devlet formasyonu arasındaki etkileşime benzer bir etkileşim örüntüsüne götürür. Bu çerçevede ilk olarak sürekli bir merkez-çevre gerilimini barındıran bu etkileşim örüntüsünün paralelinde ulusal habitus Türkiye özelindeki merkez-çevre gerilimiyle ilintili bir biçimde okunabilir. Shils’in “belirli bir kurumlar yapısı içindeki eylemlerin, kişilerin ve rollerin bir bütünü”, “bir değerler ve inançlar alanı” ve “toplumu yönlendiren inanç, değer ve semboller düzeni” olarak (1975: 3)⁸ tanımladığı haliyle merkezin konumlanması ulusal habitusun temel özelliklerine yön veren Batılılaşma projesine uygun bir biçimde belirlenmiştir. Merkezi değer sistemi ve kurumlar sisteminin kapsamlı bir modernleşme çabası doğrultusunda belirlenmesi karşısında çevrenin gösterdiği refleksler ulusal habitusun temel dinamiklerinin belirlenmesi sürecinden bağımsız değildir. Türkiye özelinde ulus-devlet formasyonunun biçimlenişindeki temel tehdit algıları olarak etnik ayrılıkçılık ve irticai faaliyetin 1925 ve 1930’lardaki iki temel ve “travmatik” olay (Şeyh Sait isyanı ve Menemen olayı) üzerinden görünürlük kazanması; “çevrenin temel yeri olan taşranın Cumhuriyet’in laik amaçlarına hıyanetle özdeşleştirilmesine” (Mardin 2003: 61-62) yol açmıştır. Mardin’e göre “bu durum göz önünde tutulursa, Mustafa Kemal’in 1930’ların başlarında dil sorunlarına, kültür konularına ve tarih mitoslarına niçin enerji harcadığı anlaşılabilir” (2003: 62). Harcanan bu enerjinin kurumsallaşması “ulusun icat edilmesi” ve modern bir yurttaşlık algısı oluşturulması açısından ulusal habitusun dönüşümünde önemli bir rol oynamıştır. Ulusal habitusun yekpare sayılamayacak yapısı içinde “çevre”ye yönelik bu modernleşme çağrısı bireyler için geçmişle de bir yüzleşmeyi gerektirmiştir. Dolayısıyla bireylerin duygu durumlarından, sosyalizasyon ve öğrenme süreçlerinden beslenen ulusal habitus, merkez ve çevre arasındaki bu gerilimden doğan kolektif bir kimlik dönüşümü sürecine eşlik etmiş ve bu sürecin üzerinde gerçekleştiği temel vasat olmuştur.

Tam da bu noktada, ikinci olarak, Türk modernleşmesinin çıkış noktası sayabileceğimiz bir “imparatorluk mirası”ndan söz açabiliriz. Almanların yaşadığı “geçmişin gölgesi sendromu” bizde de -Aristocu terimlerle söylersek- hem potansiyel hem de edimsel olarak siyasal, toplumsal ve dü-

şünsel hayatımızda kendisine yer bulmuştur. Bu konum, aynı zamanda, Doğu-Batı arasında kültürel açıdan tanımsız bir toprak parçasında yaşamın getirdiği belirsizliklerden de beslenmiştir. Bireylerin toplumla, yurttaşların ulusla kurduğu bağlantıda bir Doğu-Batı dikotomisi belirgin olmuştur. Habitusun belirli bir dünya görüşüyle kurduğu ilişki üzerinden bakıldığında, Bourdieucu bir analizin Elias’ın kavramsal çerçevesiyle örtüştüğü temel noktalardan birisi budur. Ulus-devletin kurucu pratiklerinden biri olarak milliyetçi doxa, banal bir milliyetçilik üzerinden yeniden üretilen sembolik iktidar dinamikleri, farklı toplumsal alanlar üzerinden işleyen ve öznenin yapıyla kurduğu bağlantıda kritik bir rol oynayan pratik hissiyatı geç modernleşme deneyimi ve imparatorluk bakiyesi temelinde düşünülebilir.

Habitus kavramı bu tür bir eksenden hareketle ulus ve devlet arasındaki ilişkiyi sadece devletten topluma doğru uzanan dikey bir ilişki biçiminde değil, aynı zamanda toplumsalın farklı katmanlarına gömülü yatay bir ilişki biçiminde okumaya imkan verir. Habitus kavramının işlevsel kılındığı bir kavrayış dizgesi içinde ulus ve devlet formasyonları arasındaki etkileşim salt ideoloji, zihniyet ya da en genel anlamıyla bir dünya görüşü vurgusu özelinde ele alınamaz. Benzeri bir şekilde salt ekonomik indirgemecilik temelli bir yaklaşım da habitus kavramının merkezinde olduğu bir açıklama denemesinin uzağında kalmaktadır. Habitus kavramı üzerinden bir okumanın –yukarda değinilen toplumsal ve zihinsel örüntülere ek olarak- sınıfsal bir boyutu da ihmal edemeyeceğini belirtmeliyiz. Bu doğrultuda Türkiye özelinde ulus-devlet formasyonunun ortaya çıkışı ve Türk ulusal habitusunun temel karakteristikleri arasındaki ilişkiyi belirleyen üçüncü bir düzey olarak karşımıza, Türk ulus-devleti oluşum sürecinde bir Türk burjuvazisinin olmayışı ile demokrasi tarimizdeki bazı kesintiler arasındaki örtüşme çıkmaktadır. Bize özgü bir burjuvazinin olmayışı (Keyder 2000: 101) devletin ekonomik aktörler üzerinde “yaratıcı” bir rol oynamasına yol açmış, bu rol iktidarlara ekonominin muktedir aktörleri arasında bugüne uzanan karmaşık ilişki ağının tetikleyicisi olmuştur.

Dördüncü olarak, kültürel dönüşümün önemli bir göstergesi sayılabilecek başkent değişiminin de ulusal habitusun dinamikleri üzerinde etkili olduğu söylenebilir. Bilindiği üzere başkentlerin, tarihte görülen hemen hemen tüm devlet formasyonları açısından tartışılmaz bir önemi vardır. Genç Cumhuriyet’in başkentinin Ankara olmasının hem sembolik hem siyasal, sosyal ve ekonomik açıdan ciddi sonuçları olmuştur. Berlin’in Viyana’nın yerine geçmesi gibi Ankara’nın da İstanbul’un yerine geçmesi *ancien*

régime tasfiyesinin önemli uğraklarından birisi olarak değerlendirilebilir. “Sınıfsız bir toplum hayali içindeki korporatist dünya görüşü”nden (Kansu 2009: 64) izler taşıyan bir şehir planlamacılığı anlayışının ışığında “başkent artık Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi pazar ve ticaret merkezleri ile değil, hükümetin simgesi olan bakanlıklar ve diğer yönetim binalarıyla temsil edilecektir” (Uluiş 2009: 78). Bu çerçevede “payitaht İstanbul’a karşı yeni bir başkent olarak kurulurken Ankara’nın eski yüzü reddedilmiş, bir bakıma Yenişehir, İstanbul’a karşı bir ‘yeninin içindeki yeni’ olarak kurgulanmıştır” (Gurallar 2009: 68). Onbinlerce memur için sürekli işsizlik, kadim değerlerden bir kopuş, güç dengelerindeki geri dönüşmez değişimin somut bir göstergesi olarak (Zürcher 2000: 244, Ahmad 1995: 70) okunabilecek bu değişim Türk düşün hayatının da “hep yuvaya döndüğü” bir vasat olmuştur.

Beşinci bir veçhe olarak, ulusal habitusu biçimlendiren bir başka etkenin hem sosyo kültürel hem siyasal düzeyde ordunun etkisine bağlanabileceği iddia edilebilir. Cumhuriyet’in imparatorluk ve eski Türk devlet geleneğinden tevarüs ettiği “ordu millet” nosyonunun ulusalcı düşüncelerle harmanlanıp sürekli bir biçimde kullanımda tutulması da, tabii ki başka birçok faktörle birlikte, Türk toplumsal yapısı içinde ordunun bir biçimde hep varolan ağırlığını anlamamıza yardımcı olabilir. Bu bakımdan demokrasinin gelişimi için elzem olan orta sınıf kültürünü de aşındıran bir kültürel norm olarak militarizm övgüsünün, Türkiye’nin hep bir nevi “içselleştirilmiş tötonik düzen” ile yaşamasına yol açtığını da akılda tutmamız faydalı olacaktır.

Son olarak, bu içselleştirilmiş düzenin ışığında karşımıza çıkan bir başka veçhe, pek çok yapısal nedenle birlikte, bir madunluk psikolojisini de ayakta tutan kültürel bir pratiktir. Elias’ın Almanlar’da gördüğü “tarihsel hüznün” halinin bir muadili Türk ulusal habitusunun yapısal kaynakları arasında bulunabilir. Türkiye’de futboldan müziğe uzanan bir alanda toplumsalın yapısökümü bize hep “toplumun kendini (...) acılı bir çocuk olarak gördüğünü” (Gürbilek 2000: 86) anımsatır. Ancak burada -tıpkı diğer veçhelerde olduğu gibi- kaba bir analojik tuzağa da düşmemek gerekir. Salt farklı kapitalistleşme, modernleme deneyimleri ile farklı sosyo kültürel yapıların varlığı bile, Alman ve Türk ulusal habitusları arasında bire bir örtüşme olduğu fikrine mesafeli bakmamız gerektiğini gösterebilir. Bununla birlikte ulusal habitus denen şeyin biçimlenmesindeki kırılma anlarının ne olduğu ve nasıl ortaya çıktığı gibi sorulara ek olarak benzer kolektif deneyimlerin yol açtığı farklı sonuçları düşünmek açısından söz

konusu “tarihsel hüznün” haline değinmek anlamlıdır. Buradaki durum sadece bir “mazlumluk” söylemiyle ilgili değildir. Geç modernleşme tecrübesi içinde kitlelerin düşünsel refleksleri hem imparatorluk bakiyesinden beslenen “eski güzel günler”e yönelik bir nostaljik auranın etkisi altındadır, hem de Smith’in -yukarda da değinilen- “yeniden doğuş miti”ni anımsatır şekilde milletçe yeniden güçlenilecek zamanların işareti sayılabilecek her gelişme büyük bir şevkle karşılanır. Ulusal habitusun şekillendirdiği bu ikili hal “bir yandan, toplumsal ve ekonomik geri kalmışlığı ve kitlelerin ezikliğini dile getirirken, diğer yandan da bunu aşmanın nevrotik-baskıcı yollarını siyasal aygıt dolayımıyla eklemleyen; “büyük Türkiye”, “şanlı tarih”, “otantik cemaat”, “aile değerleri”, kenetlenmiş bir toplum”, “gücünü dünyaya kabul ettirmiş bir ülke” ideaları etrafında kapitalizmin iktidar istemini kitleselleştiren ve meşrulaştıran bir söylemsel pratik” (Açıkel 1996: 155-156)⁹ olarak kabul edilebilir. Dolayısıyla bu noktada Türkiye’de ulus-devlet formasyonunun ortaya çıkış süreci üzerinden ulusal habitusun biçimlenişini düşünmek gibi bir çabanın toplumsal, ekonomik ve tarihsel perspektiflerin yanısıra psikanalitik bir perspektif üzerinden de gerçekleştirilebileceği söylenebilir.

Sonuç

Milliyetçiliğin bir ideoloji olarak etkisinin azaldığı, hatta öldüğü iddia edilse de (Jay 1994: 175), ulus-devlet formasyonu açısından bakıldığında milliyetçilik hem ulusun hem devletin kurgulanmasında hala etkilidir. Hem devlet hem de ulus formasyonunun biçimlendirilmesine yönelik yapısıyla milliyetçilik “iki uçlu bir silah” (Burke 1992: 78) olarak görülebilir. İlgili literatürün önemli figürlerinin, doğuşunu “onsekizinci yüzyılın ikinci yarısı”na (Kohn 1960: 4) ya da “ondokuzuncu yüzyılın başı”na (Kedourie 1994: 1) dayandırdıkları milliyetçilik; sadece ulusların kendi kaderini tayin hakkı, ulus kategorisinin diğer toplumsal yapılardan daha öncelikli ve önemli olduğu iddiası, ulusun parçası olmaya yönelik bir his ya da onun bekasına yönelik işleyen bir ideoloji, “ulusun fertleri arasında karşılıklı olarak paylaşılan bir dizi inanç, adanmışlık, gelenek ve eğilim”i (Miller 1999: 27) değil, aynı zamanda bağımsız bir devlet formasyonu oluşturmaya çalışan kapsamlı bir politik programa da işaret etmektedir (Miller 1991: 352). Bugün Türk siyasal-toplumsal hayatını anlamak için milliyetçilik hala üzerinde durulması gereken temel düşünce nesnelerinden biridir. Modern Türk toplumunu anlamak için Türk milliyetçiliğin kökenleri ve görünüşleri üzerinde düşünmek, yeni analiz yöntemleri, farklı kavramsal araç setlerini kullanıma sokmak (Canefe 2002: 151) siyasal ve

toplumsal yaşama ilişkin anlama ve açıklama çabalarına ciddi bir zenginlik katacaktır.

Bu çalışmanın amacı Türk milliyetçiliğinin ve ulus-devlet formasyonunun oluşum sürecinin kesintisiz ve eksiksiz bir tarihini sunmak değildi. Amacımız genelde siyasal, toplumsal, ekonomik süreçler ya da semboller üzerinden okuması yapılan milliyetçilik ve ulus-devlet tartışmalarının habitus kavramı üzerinden nasıl okunabileceğine ilişkin birkaç ipucu sunmaktı. Türkiye özelinde ulus-devlet formasyonunun ortaya çıkışı ile ulusal habitusumuzun biçimlenişi arasındaki karmaşık ilişkiye dair Pierre Bourdieu’nun ve Norbert Elias’ın kullandıkları haliyle bir habitus analizi; statik okumaların uzağında kalmak ve toplumsallıkları her boyutuyla analiz düzeylerine dahil etmek açısından işlevsel olabilir. Türk milliyetçiliği ve ulus-devlet formasyonunun ortaya çıkış süreci arasındaki bağlantıyı habitus kavramı üzerinden okumak yapı ve özne arasındaki kadim gerilimden kaçmak için iyi bir vasat olabilir. Ancak hiç şüphesiz ki bu vasatın kullanımı farklı sosyolojik yöntemler ve karşılaştırmalı değerlendirmeler ile zenginleşebilir. Habitus kavramının toplumsalın farklı görünümüne vurgu yapan işleyişi bize ulus-devlet formasyonunun işleyişine ve Türk milliyetçiliğinin tarihsel seyrine ilişkin mukayeseli bir değerlendirme imkanı sunabilir. Bu değerlendirme imkanı bu çalışma özelinde ipuçlarını vermeye çalıştığımız gibi farklı alanlarda yürütülecek bir dizi ampirik çalışmayla geliştirilebilir. Habitus bu haliyle ampirik bir bakış için de etkin bir kavramsal araç olabilir. Bu minvalde özellikle öğrenme ve bireyselleşme süreçlerinin yurttaşlık algısıyla olan bağı ve farklı toplumsal sınıfların ulus algısı üzerinde durulabilir. Habitus kavramı üzerinden bir okuma ulus-devletlerin küreselleşme süreci karşısındaki konumunu değerlendirirken de oldukça işlevsel olabilir. Ulusal habitusların küreselleşmenin getirdiği dramatik değişimler karşısında alacağı biçimler, kültürel eğilimlerin dönüşümü üzerinden ele alınabilir. Ulusal habitusların sabit kalacağı, postmodern ve ulus-aşırı habitus biçimlerinin doğacağı ya da habitusların çok parçalı ve mikro yapılara dönüşeceği yönündeki tahminler (Pickel 2004: 327) ne olursa olsun habitusun kavramsal bir analiz aracı olarak değeri değişmeyecektir.

Norbert Elias habitus kavramını daha çok ulusal düzeyde ve ulus-devlet formasyonunun işleyiş biçimiyle ilgili bir kavram olarak değerlendirirken; Bourdieu, Elias’ın kurguladığı haliyle kavramın genel özelliklerini paylaşmakla birlikte söz konusu habitus kavramını daha çok toplumsal sınıflar üzerinden ele alma eğilimindedir (Danahay 2004: 105). Buradan hareketle

bu çalışmada çizilen genel kavramsal çerçeveye uygun bir biçimde Türkiye’de ulus-devlet formasyonunun işleyişi ve farklı milliyetçilik yorumlarına kapı açan temel söylemsel formasyonlar habitus kavramı üzerinden ikili bir analize tabi tutulabilir. Ulus-devlet formasyonunun ve Bourdieu’nun deyişiyle bir “doxa” olarak milliyetçiliğin farklı tezahürleri mikro düzeyde belirli sınıflar ve toplumsal alanlar özelinde incelenebilir. Yaşam tarzları ve pratikleri ile tüketim kalıpları merkezinde bir habitus okuması Bourdieu’nun çizdiği teorik çerçeveyi işlevsel kılabilir. Bu çerçeveyi tamamlayan makro bir okuma Elias’ın habitus kavramı üzerinden gerçekleştirilebilir ve kültürel pratiklerin tarihine odaklanabilir. Tarihsel bir bakış açısını ihmal etmeyen bu tercih kapsamında kurumlar ve bireyler arasındaki ilişkiye, özellikle eğitim-öğretim kurumlarının dönüştürücü etkisine bakmak anlamlı olabilir. Birbirini tamamlayan bu iki okuma ve araştırma vasatının Türk milliyetçiliğinin tarihsel gelişimine ve ulus-devletin Türkiye özelindeki işleyiş pratiklerine dair özcü yaklaşımlardan uzaklığı şüphesiz daha geniş kapsamlı bir değerlendirme zemini ve imkanı yaratacaktır. Bu yöntemin ve değerlendirmelerin işlevsel kılınacağı zeminin tarih olması ise ayrı bir düşünsel zenginlik kaynağı olacaktır. Habitus kavramının ampirik çalışmalarla da zenginleştirilmesi sağlıklı bir tarihsel sosyolojik bir perspektif geliştirilmesi için önemli bir kazanım sağlayabilir. Toplumsal ve tarihsel olan arasındaki etkileşime¹⁰ odaklanan habitus kavramı bu haliyle yeni okuma imkanlarını çağırılmaktadır.

Açıklamalar

- ¹ “Tarihsel kapitalizm” ifadesiyle sermayenin kendini büyütme amacıyla kullanıma girdiği kendine has ve kapsayıcı bir sisteme ve bunun “herşeyi metalaştırıcı” çarpıcı sonuçlarına atıfta bulunuyorum (Wallerstein 2002: 12- 38).
- ² Söz konusu süreç ve genel olarak feodaliteden liberalizm sonrası ortaya çıkan yeni devlet nosyonuna uzanan özlü bir tartışma için bkz (Poggi 2002: 107-137).
- ³ Tilly burada “ulus-devlet” teriminin yanıltıcı olduğunu, bir gerçeği değil, bir programı ifade ettiğini söyleyerek “ulusal devlet” teriminin elverişliliğini tartışmaya açar ve bu terimin de en az “ulus-devlet” terimi kadar yanıltıcı olduğu sonucuna varır (Tilly 2000: 61-62).
- ⁴ Bu statik düşünce/analiz çizgisine karşı Elias’ın aldığı muhalif tutumun izleri onun *Uygurluk Süreci*’ne yazdığı önsözde de görülebilir: “Birey ve toplum kavramlarının statik olarak tanımlanmasına bağlı olarak düşülen düşünsel tuzaktan, ancak burada yapıldığı gibi, bu kavramların ampirik incelemeler sonucunda süreçlere işaret eder duruma getirilinceye dek geliştirilmesiyle kurtulunabilir” (2001a: 46).
- ⁵ Elias’ın *Uygurluk Süreci* yapıtının iki cildi de Holbach’tan yapılan bir alıntı ile açılır: “Uygurluk... henüz tamamlanmamıştır.” bk. (Elias 2001a ve 2002).

- ⁶ Milliyetçilik için mitlerin yeniden inşası kritik bir önemdedir. Yukarda kısaca ve çok kaba hatlarıyla değinilen Türk milliyetçiliğinin gelişim evresi içinde ortaya çıkan entelektüel ürünlerin mitlerin yeniden inşasına yönelik bir tavır da bünyesinde barındırdığını söyleyebiliriz. “Kızıl Elma” fikrinin işlenişi bu türden bir çabaya iyi bir örnek olabilir. Pan-Türkist bir ideale, ulaşılabilecek nihai hedefe, “efsanevi bir alana ve ya şehire”, Türklerin dünya hakimiyetine yönelik tarihsel bir hayale işaret eden böylesi bir mitin Jön Türk döneminin siyasal atmosferi içinde ve Ömer Seyfettin’in öykülerinde bir kez daha karşımıza çıkması tesadüf olmasa gerekir. Bk.(Celnarova 1997: 104) ve (Karpat 2002: 836). Ziya Gökalp’in (1999: 28) de Türk milliyetçiliğinin ve ulus-devlet formasyonun tesisi sürecinin kurucu metinlerinden sayılabilecek, *Türkçülüğün Esasları*’nda “ruhların büyük bir özleyişle aradığı Kızıl Elma”dan –her ne kadar bu “mefkure”, “gerçeklik sahasında değil, hayal sahasında” olsa da- bahsetmesi anlamlıdır.
- ⁷ Tanıl Bora, milliyetçiliğin ivme kazandığı bu sürecin belirleyici unsurları arasında Körfez Savaşı’nın yarattığı siyasal atmosfer, Balkanlar, Orta Doğu ve Kafkasya’daki gelişmeler, 1980’lerin yeni-sağ siyasetlerinin güçlü bir sermaye akışı üzerinden topluma yansıttığı “öz güven patlaması”, Kürt meselesi ve terör gibi nedenleri de saymaktadır. Sürecin ayrıntıları için bk. (Bora 2003: 434-437). Bu sürecin “popülist milliyetçilik” kavramı üzerinden ve siyasal İslam’ın yükselişi gibi diğer süreçlere değinen bir başka tasviri için ise bk. (Bulut 2006).
- ⁸ Shils’in (1975:14) modern toplumlar da merkezi kurumsal sistemle kitle arasındaki bağın tesisinin merkezi değerler sistemiyle kitle arasındaki yakınlığı arttırdığı yönündeki tespiti “kitlenin toplumla bütünleşmesi” üzerinden açıklaması ve bunu yaparken de “modern dünyada uygarlık sürecinin artık bir hakikat haline geldiğini” belirterek Norbert Elias’ın *Uygarlık Süreci* çalışmasına gönderme yapması da oldukça anlamlıdır.
- ⁹ Açıkel (1996: 155) bu söylemsel pratiği bir “kutsal mazlumluk” hali olarak resmediyor: “Kutsal Mazlumluk, geç kapitalistleşmenin ve hızlı modernleşmenin karşısında toplumsal, kültürel ve imgesel yurtsuzlaşmaya uğrayan; mülksüzleşerek altlarındaki maddi zeminin hızla kaybeden yığınların güç istemlerini temsil eden baskıcı-nevrotik bir siyasal ideolojiye dönüşme momentidir.”
- ¹⁰ Bu etkileşimin özlü bir tasviri Braudel (1992: 114) tarafından yapılmıştır: “Sosyolog, tarih şantiyelerinde ve çalışmalarında sıra hasreti çekmez; bu alanda kendi malzemelerini, aletlerini, kelime haznesini, sorunlarını, hatta kararsızlıklarını bulur.”

Kaynaklar

- Açıkel, Fethi (1996). “Kutsal Mazlumlukun Psikopatolojisi”. *Toplum ve Bilim* 70: 153-196.
- (2002). “Devletin Manevi Şahsiyeti ve Ulusun Pedagojisi”. Ed. Tanıl Bora. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*. İstanbul: İletişim Yay. 117-139.
- Ahmad, Feroz (1999). *Modern Türkiye’nin Oluşumu*. İstanbul: Kaynak Yay.
- Anderson, Benedict (1995). *Hayali Cemaatler*. Çev. İ. Savaşır. İstanbul: Metis Yay.

- Billig, Michael (1995). *Banal Nationalism*. London: Sage.
- Blackledge, Adrian (2004). “Constuctions of Identity in Political Discourse in Multilingual Britain”. Eds. Anita Pavlenko ve Adrian Blackledge. *Negotiation of Identities in Multilingual Contexts*. Bristol: Multilingual Matters Limited. 68-92.
- Bourdieu, Pierre (1990). *In Other Words*. Cambridge: Polity Press.
- (1991). *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Harvard University Press.
- (1994). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Çev. R. Nice. London: Routledge.
- (1998). *Practical Reason*. California: Stanford University Press.
- ve Loic Wacquant (2003). *Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*. Çev. N. Ökten. İstanbul: İletişim Yay.
- Breuilly, John (1994). *Nationalism and The State*. Manchester: Manchester University Press.
- Burke, Peter (1992). “We, the people”. *Modernity and Identity*. Oxford: Blackwell.
- Bora, Tanıl (1999). *Türk Sağının Üç Hali*. İstanbul: Birikim Yay.
- Canefe, Nergis (2002). “Turkish Nationalism and The Ethno Symbolic Analysis: The Rules of Exception”. *Nations and Nationalism* 8(2): 133-155.
- Danahay, Deborah (2004). *Locating Bourdieu*. Indiana: Indiana University Press.
- Delanty, Gerard ve Patrick O’Mahony (2002). *Nationalism and Social Theory*. London: Sage.
- Dunning, Eric ve Stephen Mennell (1997). “Preface”. Norbert Elias. *The Germans*. Cambridge: Polity Press. i-xxv.
- Eagleton, Terry (1994). “Ideology and Its Vicissitudes in Western Marxism”. Ed. Slavoj Zizek. *Mapping Ideology*. London: Verso. 179-226.
- Elias, Norbert (1997). *The Germans: Power Struggles and The Development of Habitus in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Translated by. E.Dunning-S.Mennell. Cambridge: Polity Press.
- (2001a). *Uygurlık Süreci, Batılı Dünyevi Üst Tabakaların Davranışlarındaki Değişmeler*. Çev. E. Ateşman. C. 1. İstanbul: İletişim Yay.
- (2001b). *The Society of Individuals*. New York: Continuum.
- Featherstone, Mike (2002). “Post-national Flows, Identity and Culture”. Eds. Eliezer Ben-Rafael ve Yitzhak Stenberg. *Identity, Culture and Globalization*. Leiden: Brill. 483-526.

- Foucault, Michel (2000). “Yönetimsellik”. *Entelektüelin Siyasi İşlevi*. Çev. F. Keskin-O.Akınhay. İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Gurallar, Neşe (2009). “Ankara Bakanlıklar Üçgeninin Şekillenışı”. *Toplumsal Tarih* 187: 66-72.
- Gürbilek, Nurdan (2000). “Acıların Çocuğu”. *Defter* 14 (40): 85-106.
- İnsel, Ahmet (1995). *Türkiye Toplumunun Bunalımı*. İstanbul: Birikim Yay.
- Jay, Richard (1994). “Nationalism”. Ed. Richard Eccleshall. *Political Ideologies*. New York: Routledge. 153-184.
- Jenkins, Richard (1992). *Pierre Bourdieu*. London: Routledge.
- Kadioğlu, Ayşe (1996). “The Paradox of Turkish Nationalism and the Construction of Official Identity”. Ed. Sylvia Kedourie. *Turkey: Identity, Democracy, Politics*. London: Routledge. 177-193.
- Kansu, Aykut (2009). “Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi: 1943-1939”. *Toplumsal Tarih* 187: 54-65.
- Kedourie, Elie (1994). *Nationalism*. Oxford: Blackwell.
- Kohn, Hans (1960). *The Idea of Nationalism*. New York: The MacMillan Company.
- Kord, Susanne (2007). “The Pre-Colonial Imagination: Race and Revolution in Literature of Napoleonic Period”. Ed. Mary Fulbrook. *Un-Civilizing Processes?: Excess and Transgression in German Society and Culture: Perspectives Debating with Norbert Elias*. Amsterdam: Rodopi. 85-116.
- Kushner, David (1979). *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*. İstanbul: Kervan Yay.
- Kuzmics, Helmut ve Roland Axtmann (2007). *Authority, State and National Character*. Surrey: Ashgate.
- Loyal, Steven (2004). “Elias On Class And Stratification”. *The Sociology of Norbert Elias* Eds. S. Loyal ve S. Quilley. Cambridge: Cambridge University Press. 122-141.
- Mardin, Şerif (2003). “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”. *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yay. 35-78.
- Miller, David (1991). “Nationalism”. *The Blackwell Encyclopedia of Political Thought*. Oxford: Blackwell. 351-354.
- ____ (1999). *On Nationality*. Oxford: Oxford Press
- Moore Jr, Barrington (1989). *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü*. Çev. A. Şenel-Ş. Tekeli. Ankara: Verso Yay.
- Mottier, Veronique (2002). “Masculine Domination: Gender and Power in Bourdieu’s Writings”. *Feminist Theory* 3 (3): 345-359.

- Pickel, Andreas (2004). “Homo Nationis: The Psycho-social Infrastructure of the Nation-state Order”. *Global Society* 18 (4): 325-346.
- (2005). “The Habitus Process: A Biopsychosocial Conception”. *Journal for the Theory of Social Behaviour* 35 (4): 437- 461.
- Shils, Edward (1975). “Center and Periphery”, *Center and Periphery: Essays in Macrosociology*. Chicago: the University of Chicago Press.
- Smith, Anthony D. (1992). *Myth and Memories of the Nation*. Oxford: Oxford University Press.
- (1999). *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Oxford University Press .
- Smith, Dennis (2001). *Norbert Elias and Modern Social Theory*. London: Sage.
- Swartz, David (1997). *Culture and Power: The Sociology of Pierre Bourdieu*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Thompson, Edward P. (1980). *The Making of the English Working Class*. Vancouver: Vintage.
- Tilly, Charles (2000). *Avrupa’da Devrimler: 1492-1992*. Çev. Ö. Arıkan. İstanbul: Yeni Binyıl Yay.
- Trimberger, Ellen K. (1999). “E.P. Thompson: Tarihin Sürecini Ayarlamak”. Ed. T. Skocpol. *Tarihsel Sosyoloji*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay. 210-243.
- Uluış, Levent (2009). “Lörcher’in Ankara’sı: Anti-Modernist ve Otoriter Eğilimleri Yansıtan Bir Şehir Tahayyülü”. *Toplumsal Tarih* 187: 73-82.
- Ünüvar, Kerem (2001). “İhya’dan İnşa’ya”. Ed. Mehmet Alkan. *Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*. İstanbul: İletişim Yay. 129-142.
- Van der Velde, Martin ve Hank van Outum (2004). “De-politicizing Labour Market Indifference and Immobility In The European Union”. Ed. Barbara Hooper. *Cross-Border Governance in the European Union*. London: Routledge. 41-55.
- Vann, Robert (2000). “An Empirical Perspective On Practice: Operationalising Bourdieu's Notions of Linguistic Habitus”. Ed. Derek Robbins. *Pierre Bourdieu*. C. IV . London: Sage. 73-82.
- Van Krieken, Robert (1998). *Norbert Elias*. London: Routledge.
- Zürcher, Erik-Jan (2000). *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*. Çev. Y. S. Gönen. İstanbul: İletişim Yay.

Reading The Emergence of Turkish Nation-State Through the Concept of Habitus

H. Bahadır Türk*

Abstract

This study aims to investigate the emergence of the nation-state in Turkey and read this process through Pierre Bourdieu and Norbert Elias' concept of habitus. In so doing, first of all, the concept of habitus will be explored. The debates concerning the process of the emergence of the nation-state in Turkey and whether the concept of habitus is fruitful will also be discussed. This study underlines the theoretical opportunities of the concept of habitus, particularly, from the angle of the debates concerning the emergence of the Turkish nation-state and Turkish nationalism. On this axis, this study shows that there is a clear link between Turkish nation-state formation and the Turkish national habitus.

Keywords

Nation-state, nationalism, habitus, Norbert Elias, Pierre Bourdieu.

* Assist. Prof., Çankaya University, Department of Political Science and International Relations / Ankara
hbturk@hotmail.com

Рассмотрение процесса возникновения формации нация-государство в Турции через концепцию габитус

Х. Бахадыр Тюрк*

Аннотация

Целью данного исследования является краткий обзор формирования национального государственного образования Турции и попытка объяснения этого процесса через габитус концептуализацию Пьера Бурдьё и Норберта Элиаса. Поэтому сначала рассмотрена концепция габитуса, после наряду с дебатами, касающимися процесса возникновения национального государства в Турции, обсуждена функциональность концепции с точки зрения субъективной истории. Автор в своей работе старался показать теоретические возможности концепции габитуса при обсуждении вопросов формирования национального государства и турецкого национализма. В этой связи, показано, что существует четкая связь между формированием турецкой нации-государства и турецким национальным габитусом.

Ключевые Слова

нация-государство, национализм, габитус, Норберт Элиас, Пьер Бурдьё.

* Доц. док., университет Чанкая, кафедра политических наук и международных отношений / Анкара
hbturk@hotmail.com

Atatürk Döneminde Sovyet Tarımını İnceleme: Resmî Geziler ve Bilimsel İşbirliği (1925-1932)

Seyfi Yıldırım*

Özet

Osmanlı Devleti ile Rusya Çarlığı arasındaki düşmanca ilişkiler Millî Mücadele’de yerini bir işbirliğine bırakmış, her iki ülkede gerçekleşen rejim değişikliğinin ardından bu işbirliği belirli şartlara bağlı olarak II. Dünya Savaşı sonrasına kadar devam etmiştir. Bu işbirliğinin tarım sektöründe de olduğu görülmektedir. Sovyet Rusya’nın kurucuları köylü sınıfını hem potansiyel bir politik güç hem de bütün gelişme çabalarının hayatî bir faktörü olarak görmüş ve bu sınıfın, Çarlık devrinden devreden sorunlarının yeni rejim ve dolayısıyla yeni ekonomik sistem içinde giderilebilmesi için önemli atılımlar yapmıştır. Devlet çiftlikleri (*sovhoz*) ve kolektif çiftlikler (*kolhoz*) kurarak tarım alanında önemli gelişmeler sağlayan Sovyet Rusya Türkiye’nin bu alanda yapmak istediği atılımlar için önemli örneklerden biri olmuştur. Yeni Cumhuriyet yönetiminin, Mehmet Sabri Toprak ve Tahsin Coşkan’la temsil edilecek ziraat üst düzey bürokrasisi, Sovyetler Birliği’ne gerçekleştirdikleri resmî geziler çerçevesinde bütün Sovyet tarımını incelenmişler ve tarım yanında özellikle hayvancılık alanında Sovyet sisteminden esinlenmişlerdir. Ancak gözlem tek taraflı olmamış, bir Sovyet bilim adamı da Türkiye’nin tarımsal yapısını incelemiş ve Türkiye’den bazı bitki türlerinden örnekleri genetik araştırmalar için Sovyet Rusya’ya taşımıştır.

Anahtar Kelimeler

Atatürk, tarım, Türk-Sovyet ilişkileri, Mehmet Sabri Toprak, Tahsin Coşkan, Jukovskiy.

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü / Ankara
ahiseyfi@hotmail.com

Giriş

Makalenin konusu, Atatürk döneminde tarım ve hayvancılık alanında gerçekleştirilen modernleşme çalışmalarında Sovyet Rusya ile yapılan işbirliğidir. Eldeki makale, yazarın Türkiye modernleşmesinde Sovyet Rusya ile yaptığı temasları işleyen daha önce kaleme aldığı diğer iki çalışmasının içerik ve kapsam bakımından devamı ve tamamlayıcı özellik taşımaktadır. Söz konusu bu makaleler, Atatürk devri Türk-Sovyet ilişkilerinin özellikle ekonomi alanına, burada Cumhuriyetin sanayi ve tarım sektöründe gerçekleştirdiği uygulamalarda Sovyet faktörünü sorgulayan yazılardı¹. Bu makalede ise aynı sorgu, Cumhuriyet yönetiminin Türk tarımını modernleştirme girişimlerinde yapılmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmada, Sovyet Rusya ile Millî Mücadele döneminde başlayan ve II. Dünya Savaşı'na kadar süren geniş işbirliği çerçevesinde, özellikle tarafların tarımsal modernleşme bahsine atfettiği ideolojik ve düşünsel farklılıkların olup olmadığı da sorgulanarak, bu sektörün iki devletin çok yönlü ekonomik ilişkilerinde işgal ettiği yer belirlenmeye çalışılmıştır. Osmanlı dönemi modernleşmesinde Rus etkisi konulu bir doktora tezinde Cumhuriyet öncesi modernleşme alanındaki etkileşimler söz konusu edilmiştir. Ancak Cumhuriyet dönemi için yapılan çalışmaların henüz yeterli seviyeye ulaşmadığı söylenebilir (krş. Demirci ve Özçelik 1990, Kayıran 1995, Yıldırım 2008a, Tacibayev 2002, Tekeli-İlkin 1982, Tezel 2002, Tural 1987).

Eldeki makale, 1925 ve 1932 yılları arasındaki Türk-Sovyet temaslarının tarım bahsine odaklanan bir ilk denemedir. Özellikle Ziraat Vekili Mehmet Sabri Toprak'ın 1925 yılında Sovyet Rusya'ya yaptığı gezi, bu gezinin kapsamı başka bir yazımızda ele alınmıştır. Burada ise ilk kez Tahsin Coşkan'ın 1932 tarihli Sovyet Rusya gezisi ve gezi raporu ele alınmıştır. Yine bu bağlamda Türkiye'de modernleşme olgusunun Osmanlı'dan beri "Batılılaşma" olarak algılandığına dair genel kabulün sınıdığını görmek gerekmiştir. Öyle ki "Batılılaşma" olgusu Batı dışı toplumların Batı'dan "muasır medenî bir millet olmak için gerekli unsurları almak" olarak tarif edildiğinde zaman zaman bu tarifi içerisine "Batı" tanımını içerisinde yer almayan Sovyet Rusya'nın da dâhil olduğu görülmektedir (Tunaya 1999, Kuran 1994). Her iki ülkenin birbirine zıt yönetim şekilleri bu işbirliğini engellememiştir. Bu iki tarafın da devlet ve toplum yönetiminde ve bunların yapısal dönüşüm programında pragmatik bakabildiklerini de göstermektedir.

Türkiye ve Sovyet Rusya arasında Millî Mücadele yıllarında başlayan işbirliğinin Mudanya Ateşkesi'nde ve Lozan'da devam ettiği hatta Sovyet Rusya'nın bu görüşmelerde özellikle Boğazlar, ekonomi, maliye, siyasî bağımsızlık ve egemenlik hakları konusunda Türkiye'nin en büyük destekçisi olduğu bilinmektedir (Gürün 1991: 82). Lozan'dan sonra bu işbirliği birçok alanda devam etmiştir. 1925 yılında Locarno Antlaşması'nın imzalanmasıyla Almanya karşısında kendini yalnız hisseden Sovyet Rusya ile İtalya'nın kendisini tehdit eder vaziyeti, Fransa ile Suriye sınırı meselesi ve İngiltere ile Musul meselesi konusu dolayısıyla bu ülkelerin Batı Avrupa dışında hareket serbestisi elde edebilecekleri düşüncesiyle Türkiye Locarno'dan memnun olmamıştır. Özellikle Musul meselesinde Milletler Cemiyeti'nin kararı Türkiye'nin endişesini arttırmıştır.² Bu şartlar altında Sovyet Rusya Türkiye ile 16 Mart 1921 tarihli antlaşmanın uzatılmasını talep etmiş ve sonuç olarak 27 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması imzalanmıştır. Esasta bu tarihten itibaren uluslararası siyasî zemindeki karşılaşılan sorunlarda ortak tavır alabilme dışında başka alanlarda ilişkilerin arttığı görülmektedir (Tacibayev 2008).

Sovyetlerde Tarımın Yeniden Yapılandırılması

Türkiye, tarım alanındaki modernleşme çabalarında Macaristan ve Almanya gibi ülkelerle temasa geçmiş, bu ülkelerden uzmanları istihdam etmiş, teknoloji transfer etmiştir. Diğerleri yanında niçin Sovyet Rusya tarımı üzerinde böyle bir inceleme ihtiyacı söz konusu olduğu sorusu sorulmalıdır. 1917 Ekimi devrimi sonrasında Sovyet Rusya'da tarım alanındaki gelişmeler Lenin'in ortaya koyduğu sosyalist bir tarım programında yatmaktadır. 1920'li yıllar hem Türkiye'nin hem de Sovyet Rusya'nın tarım alanının da önemli yenileşmeler yaptığı bir dönemdir. Ancak Türkiye için daha çok ekonomik bir icraat alanı olarak ön plana çıkan tarım, ayrıntıları açıklanacağı üzere Sovyet Rusya için rejimin teminatı hâline gelmiştir. Cumhuriyet Türkiye'si'nin kuruluş yıllarında kabul edilen tarım siyasetleri ve bu alana yönelik uyguladığı dönemsel programlarda, Sovyet etkisinin varlığı tartışmaya açık olsa da, başta da ifade edildiği gibi bürokrat elitlerin, bu alanda dönüşümü sağlama edimlerinde, model sayma, modelin kendisi için uygun gördüğü kısmının aktarımı konusunda seçici davranarak tavır geliştirdiği savlanabilir. Bu sav, geniş Sovyet coğrafyasında sosyalist ekonomik planlamayı hayata geçirmeye çalışan ve direnme de olsa cebren hayata geçiren Bolşevikleri "gözlemleyen" bir bürokrat elit perspektifinin var olduğunu dışlamaz. Cumhuriyet elitlerinin, Osmanlı'dan devraldığı toplumsal ve ekonomik yapıda bir gerçek sabittir: Anadolu'daki

Müslüman Türk nüfusun geri kalmış tarım toplumu özelliği. Bu gerçek, hedefi tayin etmiştir. İlk aşamada ilkel tarımın çağdaş yöntemlerle yapılarak üretimin artırılması ve ikinci aşamada tarımsal sanayinin oluşturulması, bu oluşumla beraber yürütülmesi tasarlanan köylülüğün toplumsal (ve ekonomik) seviyesinin yükseltilmesi meselesi bu elitlerin doğrudan gündemine yerleşmiştir. Aynı elit çözüm üretmede, meselenin kendisini araçsallaştırarak, kuzey komşusunun kendi aktörleri ve araçlarıyla Çarlık'tan devraldığı yapıyı-emperyal elitlerin de kangrenleşen "toprak" ve "köylülük" sorununu çözmek üzere gerçekleştirdikleri bir tarafa- nasıl tasfiye etmekte olduğunu bilmek istemesi şaşırtıcı değildir.

Cumhuriyet döneminde tarımda modernleşmenin alt yapısının özellikle I. Dünya Savaşı döneminde ve hatta öncesinde atıldığını söylemek mümkündür. I. Dünya Savaşı esnasında tarım üretiminin aşırı düşmesi ve ahali ile ordunun aç kalması gibi bir tehlike doğması neticesinde tarımsal üretimi arttırmak için İttihat ve Terakki hükümeti yoğun bir çabaya girmiş, Almanya ile Avusturya-Macaristan'dan satın alınan modern teknolojik tarım aletlerinden traktör ve traktörün benzolü, pulluk, çayır makineleri, tohum makineleri orak ve harman makineleri memleketin her yanına dağıtılmıştır (Ürgüplü 1939: 23-24).³ Bunun yanı sıra daha önce kurulmuş olan Halkalı Ziraat Mektebi'nde ziraat alet ve edevat makinisti yetiştirmek üzere bir bölüm açılarak mektep öğrencilerinin bunların tamirini çiftçiye öğretmesi sağlanmaya çalışılmıştır (MMZC 8 Mart 1333/1917 : 121). Bu çabalar sonucunda 1917 yılının Mayıs ayı sonunda ekilen topraklar Osmanlı Devleti'nde toplam olarak 52 milyon dönüme yükselmiştir (Toprak 2003: 137). Yine bu dönemde tarım üretiminden sınaî olarak istifade yolunda yani ilkel üretimi, tarım sanayisi üretimine dönüştürmenin hedeflendiği bilinmektedir (MMZC 8 Mart 1333/1917: 123-124, 126).

Bu çabaların bir birikim yarattığı ve bunun Cumhuriyet dönemine aktarıldığı kuşku götürmez. Aslında Osmanlı döneminin tipik bir karakteri olarak Türk ekonomisinin 1920-1930 arası döneminde ağır sanayi hamlelerinin henüz alt yapı seviyesinde olması sebebiyle en fazla yer tarıma aittir. Bunun bir göstergesi ihracatın önemli yükünün tarım ürünlerine ait olmasıdır.⁴ 1920'ler bu alanda yenileşme, makineleşme ve yeni yöntemlerin ortaya konduğu, araştırıldığı, modern tarım eğitimiyle çağdaş tarım teknisyen ve mühendislerinin yetişmesi için alt yapı çalışmalarının yapıldığı yıllar olmuştur. Aynı zamanda modern tarım yöntemleri, müesseseleri ve diğer hususlar için yurt dışındaki gelişmeler de takip edilmiştir. 1923-1929 dönemi serbest ekonomi koşullarında yeniden inşa olarak görülmüş, bu

dönem tarımsal üretim düzeyi açısından altın yıllar olarak kabul edilmiştir (Kayıran 1995: 39-40). 1923 yılında Atatürk, “memleketimizin vüsatına nispetle nüfusumuz az olduğundan ziraat hususunda makine ve alât-ı fenniye istimâline diğer memleketlerden daha ziyade bir mecburiyet” olduğunu belirtmektedir (Kayıran 1995: 77). Bunun yanı sıra tarımda üretimi arttırmak ve verimli bir hâle getirmek amacıyla modern tarım yöntemlerinin geliştirilmesi için çalışmalar başlatılmıştır. Bu dönemde oluşturulan tarım politikaları, daha çok toprak kullanımını sağlamayı, tarımda iç pazarın oluşmasının yolunu açmayı ve tarım üretimini en azından iki katına çıkarmayı amaçlamıştır (Kayıran 1995: 38). Atatürk Orman Çiftliği gibi Türkiye’nin her yerinde örnek çiftlikler kurulması, tarım sektörü içindeki hayvancılıkta sağlam ırk çalışmaları gibi faaliyetlerle tarım sektöründe önemli çalışmalar yapılmıştır. Özellikle kırsal alanın ticarî ve maddî gücünü arttırmak, kırsaldan kasaba, kent ve yurt dışına tarım ürünlerinin pazarlanmasını sağlamak amacıyla büyük bir demiryolu inşasına girişilmiştir. Bu noktada belirtildiği üzere tarımın modern yollarla yapıldığı ülkelerle, özellikle çeşitli Avrupa ülkeleri (Almanya ve Macaristan) ve yine Sovyet Rusya ile temasa geçilmiştir.⁵ Bu dönemde Ziraat Vekili Mehmet Sabri Toprak’ın sadece Sovyetler Birliği’ni değil birçok Avrupa memleketini de gezerek tarım konusunda gözlemlerde bulunduğu bilinmektedir. Avrupa seyahati içerisinde özellikle Almanya önemli bir yer tutmuş, burada tarım eğitimin yapısı ve amaçları üzerinde durulmuştur. Toprak buradaki temaslarında Almanya Tarım Bakanlığı Tarımsal Kurumlar Genel Müdürü Dr. Oldenburg’la temasa geçmiş ve onu Türkiye tarımını inceleyerek gözlemlerini bir rapor hâline getirmesi, tarım okullarının ıslahı ve geliştirmesi için Türkiye’ye davet etmiştir. Oldenburg Türkiye’ye yanındaki diğer bilim adamlarıyla gelmiş ve zirai eğitimin yeniden yapılandırılmasında önemli hizmetlerde bulunmuştur.⁶

1925 yılında tarımda yenileşme çerçevesinde Sovyetlerle temasa geçilmiş, Sovyet tarım uzmanları pamuk üretimi konusunda yardımcı olmak amacıyla Çukurova’da incelemelerde bulunmuşlardır.⁷ 1926 yılında Sovyetler Birliği’nde toplanan Uluslararası Pamuk Kongresi’ne iki kişi gönderilmiştir.⁸ Yine 1925 yılında Sovyet hükümetinin resmî daveti üzerine Ziraat Vekili Mehmet Sabri Toprak’ı Sovyetler Birliği’ne davet etmiş, bu davet üzerine kendisi, Sovyet Rusya’ya geniş kapsamlı bir inceleme gezisi yapmıştır.⁹ Bu gezinin 17 Aralık 1925 tarihli Dostluk Antlaşması’nın imzalandığı tarihlere denk geldiğini de bu noktada belirtmek gerekir. Gezinin 17 Aralık 1925 tarihine çok yakın olan Kasım ve Aralık aylarında gerçek-

leştirildiği söylenebilir. Ancak tarım amaçlı bir gezinin Sovyet Rusya gibi çok soğuk bir ülkede ve çok soğuk bir kış mevsiminde yapılmasının sebebi anlaşılamamıştır. Gezi yaklaşık bir buçuk ay (46 gün) civarında sürmüştür. Toprak'ın, gezisi Sovyetler Birliği'nin başkenti ve diğer kent merkezlerini, Volga havzasını içine alacak şekilde Avrupa Rusya'sında, Kafkasya'da ve Kırım'da gerçekleştirmiştir. Toprak'a, Sovyetlerin tarım "mucizesinin" tüm görünür unsurları tanıtılmıştır. Bu bir bakıma Sovyet bakışı açısından, henüz milletler ailesine "kabul edilmeyen" Sovyetler Birliği'nin kendi sistemini, ekonomi yönetimini liberal ve Batı yanlısı olarak çizen bir devlet vasıtasıyla Batı'ya da göstermek demektir. Kısacası gezinin göndermesel bir anlamı vardı. Hiçbir şey atlanmamıştı: Tarım bankaları, sendika ve kooperatifler; bunun içinde kırsal, sütçülük, bölgesel, kendir ve keten kültürleri, patatesçilik kooperatifleri, bağcılık, şarap gibi üretim birlikleri ve bir üst başlıkta tarımla ilgili bilimsel kuruluşlar; Su Bilimi Kuruluşu, tarım akademileri ve enstitüleri, balık yetiştirme enstitüsü, arazi ölçümü enstitüsü, veterinerlik enstitüleri, ormancılık enstitüsü, bilimsel iyileştirme enstitüsü, tarım enstitüsü genetik merkezi, yine uygulamayı görmek üzere tarım işletmeleri; deney tarlaları, traktör çiftliği, tarım deneme istasyonları, devlet çiftliği, tütün işletmeleri, botanik bahçeleri. Hayvancılık da ihmal edilmeyerek; atçılık; haralar, devlet haraları, hayvan sağlığı ile ilgili olarak veterinerlik tesisleri, veterinerlik kurumları da gezilmişti. Bütün bu yapıyı yöneten birimler de ziyaret edilmiş; Köylü tarım yönetimleri (sovhoz ve kolhoz) bölgesel, yerel ve merkezî tarım yönetim birimleri gezi programının bunca yoğunluğu Sovyet Rusya'da yürürlükte olan NEP'in (yeni ekonomik plan) somut "başarısı"nı ilân etmekte. Nitekim hayranlık ve etkilermeler, Toprak'ın gezisi sonrasında da devam edecektir.

Toprak'ın bu gezisi esnasında 1921 yılından beri uygulanmakta olan NEP kapsamında yer alan tarım uygulamaları bulunmaktaydı. Sovyet Rusya liderleri köylü sınıfının devrimci potansiyelinin çok büyük olduğu varsayımından hareketle hem bir politik güç hem de bütün gelişme çabalarının hayatî bir faktörü olarak görmüşlerdir. 1917 Ekim devrimi öncesinde fakir köylüler genel toplamın yüzde onbeşini oluşturmaktaydı. Orta sınıfların oranı yüzde yirmi ve "kulak" tabir edilen zengin çiftlik sahiplerinin oranı ise yüzde onbeşte (Matskevich 1970: 9-10). Emekçi sınıfların Bolşevik Parti'ye ve devrime bağlılığı Çarlık rejimini yıkmaya ve sosyalist toplumu inşa etme açısından son derece önemli görülmüştür (Stuart 1972: 11). Ekim devriminin liderlerine göre kapitalizmin gücü köylülükle işbirliği yapmış olan proletaryanın öncülüğünde yok edilecektir (Carr 1998: 39). Rus nüfusunun sadece

yüzde altısını oluşturan işçi sınıfına dayanmaya çalışan komünist rejimin geleceği şahsî mülkiyete sahip çiftçiliğin ortadan kaldırılarak devlete tâbi ve muhtaç bir sınıf haline getirmeye bağlanmak zorunda kalınmıştır (Murskiy 1932: 54). Hiçbir tazminat olmadan özel toprak mülkiyetleri iptal edilmiş, su, orman ve mineral kaynaklarıyla bütün topraklar halkın mülkü hâline getirilmiştir. Geniş arazili mülkler, taş, krallık, kilise toprakları ve bunlara ait stok, alet, çiftlik binalarıyla bütün öteki tarımsal zenginlikler Sovyet tarım kurumları tarafından yeniden düzenlenmiştir (Carr 1998: 46). Bir rakam vermek gerekirse hanedana, kentsoyluların toprak sahiplerinin elinde bulunan 150 milyon hektardan daha fazla toprak köy çalışanlarının eline geçmiştir (Matskevich 1970: 11). Ancak 1917-1921 yılları arasında cereyan eden iç savaş sırasında kırsal alan için alınan tedbirlerle köylülük rejim lehine kazanılmak istenilmiş ancak bir süre sonra üretimde büyük bir düşüş yaşanmış ve kıtlık meydana gelmiştir.

Bu durum üzerine Sovyet liderleri “kapitalizmden komünizme geçiş” devresinin kapısını aralamışlardır. Bir endüstriyel alan haline getirilmeye çalışılan tarım, 1921-1928 yıllarında uygulanacak olan NEP adı verilen ve bütün ekonomik faaliyetlerle sanayi alanını da kapsayan geniş bir “devlet plan”ına dâhil edilmiştir. Tarımı sosyalleştirme adı altında Rusya’da en kalabalık kütle olan köylüyü rejim lehine kazanma amacı güdülmüştür (Stuart 1972: 2). Lenin sosyalizmin inşası için bilimsel bir tasarı hazırlamış, bu tasarıda ülkenin ekonomik ve sosyal şartlarını hesaba katmıştır. Plânda ülkenin endüstrilizasyonu, tarımdaki sosyalist kooperasyon ve kültürel devrimin uygulanması beraber düşünülmüştür.

NEP tarımsal üretimi üç ana hatta düzenlemiştir. Kolektif tarım (*kolhoz*); devlet tarımı (*sovhoz*); ve özel alt tarım kuruluşları. Sovhozlar hem tarım üretimi organizasyonunun öncelikli mekanizması hem de devletin bütün ülkedeki tüketim seviyesini etkili bir şekilde kontrol edebildiği bir aygıt olmuştur (Stuart 1972: 2). Kolhozlar ise Sovyet Rusya’nın ekonomik gelişmesinde tarımdan endüstriye artı üretimleri vasıtaıyla yönlendirici olmuşlardır (Stuart 1972: 1). Böylece Lenin tarihte ilk defa küçük köylü çiftliklerini geniş ölçekli sosyalist tarım şekline dönüştüren bir lider olmuştur (Matskevich 1970: 13). Bunlar genel olarak şeker pancarı ve keten gibi özel ürünler yetiştiren büyük tarım alanlarında kurulmuştu. Bundan sonra sovhozlar ve kolhozlar köy tarımının tek biçimi hâline getirilmiştir. Bununla yeni tarımsal sistemin maliyetleri büyük ölçüde düşürdüğü kadar da kaliteyi büyük ölçüde arttıracığı hesap edilmekteydi (Jasny 1949: 26). Uygulamada 1920 yılında Avrupa Rusya’sında 4400 Sovyet çiftliği oluştu-

rulmuştu (Carr 1998: 146). NEP’le birlikte mevcut tarımsal kurumlar köylünün bireysel girişimini teşvik eden yeni politikanın araçlarına döndürülmeye çalışılmıştır. Tarımda tohum ekilen tarlaların yüzölçümlerini genişletmek, tarım yöntemlerini, tarım sanayisini, kooperatif ve yerel mal mübadelesini geliştirmek gibi amaçlar ön plana çıkarılmıştır (Carr 1998: 257). NEP’le yine köylüye ürettiği ürünün fazlasını dilediği şekilde tasaruf hakkı verilerek üretim arttırılmak istenilmiştir. Çünkü 1921 yılı çok yoğun bir kıtlık yaşanmasına sebep olmuş çok sayıda insan ve hayvan kıtlık yüzünden ölmüştü. Kıtlık bölgelerinde yaşayan çok sayıda insan diğer bölgelere göç etmek zorunda kalmıştı (Carr 1998: 259). Bu yüzden 1922 yılında bir “tarım seferberliği” ilân edilmiş ve tarım ürünleri ciddi bir miktara ulaşmıştır (Carr 1998: 260-261). NEP köylüye, uygulayacağı tarım şeklini seçme özgürlüğü ve toprak imtiyazı güvenliği sağladığı ölçüde toprağını özel mülkü gibi işleme, genişletme, ücretli işçi tutarak ekip biçme ya da başkalarına kiralama hakkını tanımıştır. Ayrıca Sovhoz’ların kişilere kiralanmasına izin verilmiş, her ilin Sovhozları bir “tröst” halinde teşkilâtlandırılmış ve bunlar Narkomzem’e (Tarım Halk Komiserliği) bağlı “devlet çiftlikleri tröstü” (*Gossel’sindikat*) hâline getirilmiştir. Bu programda; toprağın verimliliğinin arttırılması, tarımsal tekniklerin bilimsel olarak geliştirilmesi ve tarım emekçisinin tarım bilgisinin genel düzeyinin yükseltilmesi, çeşitli alanlardaki tarım işletmelerini geliştirmek gibi hususlar yer almaktadır (Carr 1998: 262, 263, 264).

Toprak’ın gezisinin Sovyetler Birliği ile tarım konusundaki, NEP’in dayandığı Sovyet tecrübesi ile temasının ve bilgi alışverişinin başlangıcı olduğu söylenebilir. Nitekim 1925-1928 tarihleri arasında tarım bilimci Sovyet Profesör Jukovskiy,¹⁰ bütün Türkiye’yi dolaşarak, Türk tarımını bitki türleri açısından incelemiş, gezdiği yerlerden bitki numuneleri almış, bu numuneleri ülkesine götürerek daha sonra görev yaptığı Leningrad Ziraat Enstitüsü’ne bağlı laboratuarda bir Türk tarım pavyonu açmıştır. Hatta elindeki bu bilgilere dayanarak Türk tarımı ile ilgili Rusça üç eser yazmıştır. Bu eserlerden birisi *Türkiye’nin Zirai Bünyesi* adı ile 1951 yılında Türkçeye çevrilmiştir.¹¹ 22 bölümden oluşan bu eser Türkiye’nin tarımsal yapısını, özelliklerini ve potansiyelini tanıtmak bakımından oldukça önemlidir. Eserde Anadolu hidroğrafyası, iklim sahası, ziraatın genel yapısı, Anadolu’da yetiştirilen bütün hububat türleri, pamuk, şeker pancarı, sebze türleri detaylı bir şekilde ele alınmıştır (BCA 030.10.0/200.362.11, Ek № 23810. Rapor, s. 7; ilgili eser için Zhukovsky 1951). Jukovskiy’in bu önemli çalışması Anadolu’nun özellikle bazı kültür bitkilerinin anava-

tanı olduğunu ortaya koymuştur. Bu çalışma ile kültür bitkilerinde aranan hastalıklara ve kışa dayanıklılık, verimlilik ve kalite gibi önemli özelliklerin Anadolu bitkilerinde var olduğu görülmüştür (Atatürk ve Tarım 1981: 64). Jukovskiy'in bu çalışması Sovyet Rusya'da yapılan daha genel kapsamlı genetik bilim çalışmalarının bir parçasıdır.¹²

Bu dönemde yine Sovyet Rusya'da yapılacak olan uluslararası Pamuk Kongresi'ne Türkiye'den iki pamuk uzmanı gönderilmiştir.¹³ Pamuk, tüketim tarımından endüstri tarımına geçişin en önemli unsuru olmuş ve bu konuda Anadolu'daki pamuk üretiminin çağın yeniliklerine uygun bir şekilde yapılması için gerekli bilgiler edinilmeye çalışılmıştır.

Tarım alanında zikredilmesi gereken bir diğer temas ise 1925 yılında Sağlık Bakanı başkanlığında bir veteriner-tarım heyetinin Moskova'ya gitmesidir. Bu gezideki amaç ise köy ekonomisi alanında Türk-Sovyet işbirliğinin imkânlarını araştırmaktır¹⁴ (Perinçek 2007: 191).

Tahsin Coşkan ve Raporu

Türkiye 1929 Dünya ekonomik bunalımı sonrasında ağır sanayini kurmak üzere kredi ve destek arayışına girmiş bu çerçevede olumlu işaretler alınan Sovyet Rusya'ya yönelmiştir. Dönemin başbakanı İnönü 1932 yılında önemli değişimler ve gelişmeler görülen Sovyet Rusya'ya maiyetinde çok sayıda bürokrat, teknik adam, gazeteci, bilim adamıyla birlikte bir gezi gerçekleştirmiştir.¹⁵ İnönü heyetinde Türkiye'nin önde gelen ziraatçılarından ve Atatürk Orman Çiftliği'nin kuruculuğunu da yapmış olan milletvekili Tahsin Coşkan da bulunmaktadır.¹⁶ Başbakan İnönü heyette bulunan kişilerin her birine Sovyet Rusya'da farklı gözlem konularıyla görevlendirmiştir. Coşkan'ın görevi de tarımla ilgili gözlemlerde bulunmaktır. Coşkan, çeşitli şehirlerde ve tarım tesislerinde gerçekleştirdiği gezisini dönüşünün ardından raporlaştırmıştır. Gezinin raporu ise, Türkiye'deki tarımsal modernleşme uygulamalarının tasarlanması açısından önemli tespitler içermektedir. Raporun Coşkan tarafından konulan başlıkları, meslekten de tarımcı bir bürokratin incelemesinde odaklanma noktalarını da göstermektedir: NEP'in devlet tarım kuruluşları kolhozlar ve sovhozlar,¹⁷ tarım genetiği için tarım laboratuvarları, tarım eğitimi, traktör miktarı, tarım uçakçılığı, hayvancılık, astragan ve karagül tarımı, başlıca hayvan ırkları, hayvancılıkla ilgili bilimsel kurumlar, ziraat meselesinin dünü ve bugünü.

Coşkan bu gezisini yaptığında Sovyet tarımı, NEP'in meyvelerini toplamaktaydı. 1925'li yıllarda Sovyet nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan küçük aile birliklerinden oluşan çiftçiler ülkenin tahıl üretiminin %

97.8'ini üretmekteydi. (Davies 1989: 7) 1930'lu yıllar Sovyet Rusya'da tarımda tüm olarak bir kolektivizasyona gidildiği yıllardır. Böyle bir hareket 1920'lerdeki tarımdaki ilk kolektivizasyondaki gibi ülkede yeni bir açlık-kıtlık sıkıntısı getirmiştir. Bu şekilde bir sıkıntının yaşanmadığı yıllar ise 1921-1929 yılları arasındaki NEP dönemidir. NEP dönemi sonunda da yeni bir radikal değişiklikle tam sosyalizme geçiş uygulamaları başlatılmıştır (Danilov 1989: 1-2).

1928 yılında toprakların devlet idaresi altında ekilip biçilmesi olarak bilinen devlet çiftlikleri sovhozların geliştirilmesi ortaya konulmuştur. Bu çiftliklerin resmî unvanı ise “Hububat Fabrikası”dır. Ancak 1931 senesine gelindiğinde bunların plandaki hedeflerinin ancak yüzde 44,2'sine ulaşabildiği görülmüştür. Yani sistemin kâğıt üzerindeki hedefleri ile uygulama arasında büyük bir uçurum oluşmuştur (Murskiy 1932: 56-57). Daha çok “zorunlu gönüllük” esasına dayalı olarak temellendirilen kolektif tarım birimleri olan kolhozlar, *kulak* olarak bilinen büyük ve zengin toprak sahiplerinin ellerindeki toprakların orta halli *seredniak* ve fakir köylüler *biedniak*lara dağıtımıyla oluşturulmuştu. Ülkenin birçok yöresinde kolhozlar toprağın büyük miktarına tasarruf eden bir duruma gelmişlerdi (Murskiy 1932: 64). Sovyet Rusya'da diğer yayın ve yazarların aksine olumsuz yönde bir eleştiri bir Ukraynalı siyasî muhacir sıfatıyla Ukrayna millî hareketi üzerine de yayını olan Volodimir Murskiy'e aittir. Devrin İstanbul'u 1920'lerden 1930'lara Bolşevik karşıtı “Beyaz Rusların” da, Rusya Türkleri (Azerbaycan, Kırım, İdil boyu, Türkistan) dışında koloni kurdukları merkezlerdendi. Rusya Türkleri sair Beyaz Rus ve Ukrayna muhacereti ile dayanışabilmekteydi.¹⁸

Türkiye'de devlet eliyle plânlı kalkınma düşüncesinde Sovyet Rusya'nın 1929 yılında ortaya koyduğu beş yıllık plânın etkisinin olduğunu belirtmek gerekir. Bu plânda tarımla ilgili önemli hususlar bulunmaktadır. Örneğin ağır sanayinin yüzde 255 oranında arttırılması düşünülürken tarım üretiminde de yüzde 151 gibi bir artış öngörülmüştür. Ayrıca tarım için traktör ve tarım aletleri imalatına ağırlık verilmiştir.¹⁹

1920'ler boyunca Sovyet tarımında üç ana husus gerçekleştirilmiştir. Tarımdan sorumlu devlet daireleri *mir*ler, Çarlık döneminden beri devam eden toprak komünleri içinde ve arasında toprak tahsisinin düzenlenmesinden ve toprak düzenlemesinin iyi bir süreç içinde izlemesinden sorumlu tutulmuş, ikincisi atın çektiği aletlerin ve makinelerin temini büyük ölçüde arttırılmış ve üçüncü olarak tarımsal kooperatiflerin devrim öncesi ça-

alışma ağı restore edilmiş ve geliştirilmiştir. 1926 yılında tarımsal kooperatiflerin bütün çeşitlerindeki toplam altı-yedi milyon hane halkının oranı yüzde 25'in üzerindeydi. Bu oranla devrim öncesindeki tarım nüfusu oranına yaklaşıyordu. 1926-1927'de köylüler tarafından satın alınan makine ve aletlerin yarısından fazlası tarım kredi kooperatifleri tarafından kredilendirilmiş ve piyasa kooperatifleri köylüler tarafından ekilen tarım ürünlerinin özellikle tahılın ve mandıra üretimlerinin esaslı bir çoğunluğunu satın almışlardır (Davies 1989: 8). Sovhoz ve kolhozlarda Bolşevik neşriyatına göre 1931 yılındaki traktör mevcudu 121.260'dı (Murskiy 1932: 69). Her ne kadar beş yıllık plân hedefleri tutmamış olsa bile Türk tarımı ile Sovyet Rusya'nın tarımı, üretim, mekanizasyon, traktör ve diğer tarım araçları, çiftçinin bilinçlendirilmesi gibi hususlar bir arada düşünüldüğünde Türkiye'nin bu ülkeden aktarması gereken önemli hususlar olduğu ve bu yüzden de dönem bürokratinin Sovyet tarımına ilgisinin oluştuğunu söylemek mümkün olabilir.

Coşkan'ın 1932 tarihli inceleme raporunda, mevcut durumun tasvirinin dışında, kısa bir tarihçe verilmesi önemlidir; 1917 Devriminin ardından başlayan iç savaş ve kuraklıklar sebebiyle Rus tarımının 1917-1925 arasında büyük darbe aldığı ve bu kötü durumun 1925 yılından itibaren alınan tedbirlerle iyileştirilmeye çalışıldığı belirtilir. Rapor yazarı, Sovyetler Birliği'nin 160 milyonluk nüfusunu beslemek ve aynı zamanda tarımsal üretime dayanan fabrikalarını işletebilmek için tarımın geliştirilmesi işine öncelik verdiğine vurgu yapmıştır. Ayrıca özellikle pancar, pamuk, keten gibi tarım ürünlerinin üretiminin yeterli miktarda ekilememesinden ve ekilenlerin de kuraklıktan zarar görmesinden dolayı Rus sanayi tesislerinin işleyemez bir duruma geldiğine de değinmiştir. Sovyetlerin bu durumu iyileştirmek amacıyla yapmış olduğu en önemli işlerden birinin devlet çiftliklerini kurması olduğunu kaydeden Coşkan, alınan önlemler sayesinde 1928 yılında tarım üretiminin I. Dünya Savaşı'ndan önceki oranlardan daha yüksek oranlara ulaştığını raporuna eklemiştir.²⁰ Coşkan'ın bu rakamlardan etkilendiği açıktır. Tarım ıslahatı içerisinde Coşkan'ın şüphesiz en çok gözüne çarpan "sovhoz" adı verilen bu devlet çiftlikleri ve "kolhoz" adı verilen ortak ekme ve çalışma esasına göre oluşturulan mahallî çiftlikler olmuştur. Devlet çiftlikleri hem tarım hayatını makineleştirmiş hem de hububat ve tarım alanlarını birer fabrika hâline getirerek dünya tarım ekonomisine yeni bir "fasıl" eklemiştir. Kolhoz oluşturmak sovhozlara göre daha kolaydır. Bunların başına resmî ideolojiyi benimsemiş ve üç yıllık bir tarım eğitimi almış, yönetime bağlı ve çalışan kişiler getirilmektedir. Sis-

temin bir ideoloji etrafında biçimlendiğini ve meselenin aynı zamanda inanmış bir kadro meselesi olduğunu da yerinde gören Coşkan, bir taraftan bu çiftlikler ve Sovyet tarımsal ve hayvansal üretimi hakkında bilgi verirken diğer taraftan da tarım eğitimi üzerinde durmuştur. Sovyetler Birliği, Coşkan'a göre, sanayi, sosyal ve millî bünyenin kuvvetlenmesini, köylünün zenginleşmesini ve seviyesinin yükseltilmesini "kendisine gösterilenlerden" dolayı, ciddiyetle tanıklıklarına dayandırmış, bu gelişmeyi de şüphesiz Sovyet biliminin bu sisteme nasıl eklemenebileceğine de işaret eden tarım eğitimine atfedilen öneme bağlamıştır. Jukovskiy'in mesaisini verdiği Leningrad Ziraat Enstitüsü, en yüksek tarım eğitimi veren okuldur. Bu okulun 200 kadar hocası ve 1000 kadar çalışanı olduğu ve çok çeşitli fonksiyonları bulunan bir tarımsal laboratuvarı bulunduğu da rapora not edilmiştir. Sovyetler Birliği'nde hayvan enstitüleri dışında toplam 1100 ziraat enstitüsü bulunmaktadır. Bunlardan 20'si merkez diğerleri şube şeklinde faaliyet göstermektedir. Sovyetlerde tarımın makineleştiği vurgusuyla beraber, bu makineleşmeyi sağlayan üç büyük traktör fabrikasından da bahsedilmiştir. Özellikle Moskova'ya 25 kilometre mesafede bulunan ve amacı ziraat makine mühendisi yetiştirmek olan bir okula da atıf yapılmaktadır. Ruslar dünyada bulunan 90 çeşit traktörün hepsinden birer örnek getirmişler ve yapılan inceleme sonucunda kendi memleketlerine uygun olan ikisini tercih etmişlerdir. Bu traktörlerin işletmesini sağlamak için bir genel müdürlük kurulmuştur.

Sovyet yönetimi tarım makinelerindeki gelişmenin geniş ölçekli çiftliklerin üstünlüklerini arttıracaklarını düşündüğünden coşkulu bir şekilde özellikle Amerika Birleşik Devletleri'ni olmak üzere yurt dışındaki gelişmeleri izlemişlerdir. Hatta ağır sanayi yanında tarım makineleri ile traktör fabrikalarını Amerikan desteğiyle kurmuşlardır. Bu fabrikaların kuruluşundan sonra da yönetiminde ve işletmesinde hem işçi hem de yönetici-mühendisler Amerikalılar bulunmaktaydı (Murskiy 1932: 31). Lenin'e göre sosyalleşmiş bir tarım olmadan Rusya'da sosyalizmi inşa etmek imkânsızdı, traktörleri olmadan tarımı sosyalleştirmek mümkün değildi, bir uluslararası proleter devrimi olmadan ise traktörleri bulmak mümkün değildi. Çünkü traktör imal etmek demek üstün teknolojiye ve büyük bir bütçeye sahip olmak demekti ki bu da Sovyet Rusya'nın elinde yoktu (Carr 1998: 156). Lenin eğer yüz bin köylüye traktör sağlanabilirse köylülerin komünist olacağını düşünmüştü. Traktör Rusya komünistleri için bir makineden daha fazla bir şeydir. Lenin ilk olarak kırsalın elektrizasyonuna yönelmesi yanında özellikle traktörün Birleşik Devletlerdeki gelişmesi öncelikle gözlenmiştir.

Çünkü Bolşevik devriminin gelmesi buharlı motor devrimi sonucunda olmuştur (Jasny 1949: 27). Coşkan'ın gezi tarihinde Lenin'in ve komünistlerin daha devrimin ilk yıllarındaki ideallerine az çok yaklaştıkları anlaşılmaktadır.

Coşkan'a göre Ruslar traktörle birlikte çeşitli ülkelerdeki 4000 çeşit tarım aleti üzerinde de inceleme yapmışlardır. Bunlardan örnekler almışlar ve ekim, çapalama makineleri imal ederek tarımda büyük kolaylıklar sağlamışlardır. Sovyetler Birliği'nde 360 bin kadar traktör bulunduğu raporun bir başka rakamsal verisidir. Bu da Lenin'in traktör konusundaki hedefinin gerçekleştirildiğini göstermektedir. Yine rapordaki alt başlıklardan biri olan "ziraat tayyareciliği"nde yeni olmasına rağmen on dört merkezde ziraat uçağı merkezi bulunmaktadır. Uçaklarla haşere mücadelesi ve tohum ekimi yapılmaktadır.

Rapora göre, "Rus memleketi asırlardan beri köylü ve tarım ülkesi olagelmıştır" ve Rusya'nın bu durumu Türkiye ile "büyük bir benzerlik" içindedir. Coşkan, referans alınan ülkenin özneliği ile kendi ülkesi arasında benzerlikler ve hatta belki özdeşlikler de aramaktadır. Referans ülkeyi gözlemlerken kendi ülke ihtiyaç ve sorunları üzerinden bir kıyas yaparak rasyonel ve gerçekçiliğe de yaslandığı kuşkusuzdur. Onun esaslı bir tespiti Sovyet Rusya'nın kalkınma hamlesinde tarım ve sanayinin birlikte ele alınarak öncelikle tarımsal üretime dayanan bir sanayi kurulmasına öncelik verilmesidir. Bu noktada Türkiye'de kurulan "devlet tarım ve hayvancılık çiftlikleri"ne Rusya'daki örneklerinin etkisini ayrıca araştırmak gerektiğini vurgulamak gerekir. İnönü ve beraberindeki heyetin gezisinin bir amacının da tarımsal bir sanayi kurmak ve bu noktada da gerekli teknolojik ve parasal desteğin Sovyet Rusya'dan sağlamak olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim İnönü heyetine Rusya seyahati sırasında hediye edilen tarım makinelerini Türk hükümetine teslim etmek ve bunların gösterilecek yerlere kurularak çalıştırılmaları için 11 Haziran 1932 günü Moskova Fizik-Matematik Enstitüsü Müdürü Vladislav Vago başkanlığındaki bir Sovyet uzmanlar heyeti İstanbul'a gelmiştir (Perinçek 2007: 200).

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve ardından başlayan yenileşme çalışmaları "Batıya rağmen Batılılaşma" olarak nitelendirilmiştir. Emperyalist Batı dünyasının dışında görülen Türkiye ve Rusya'nın dış siyasette birbirine dayanma zorunluluğunun çeşitli tarihlerde siyaset, tarım, ekonomi gibi konularda da temas sağlamasına zemin teşkil etmiştir. Ancak Atatürk dö-

nemi modernleşmesinin Batılı olmak için batılılaşmak olmadığı, bu konuda gerçekçi ve millî bir tavır sergilediği yer yer Sovyet Rusya'ya çeşitli konularda müracaat etmesinden anlaşılmaktadır. Rejim farklılığının getirdiği sıkıntılar iç ve dış politikada yaşamakla birlikte rejim konusu hem iç hem de dış politikada işbirliğini zedeleyecek bir noktaya taşınmamıştır. Sanayileşmesinde müracaat ettiği Sovyet Rusya'nın tarımsal gelişmelerini de yakından takip etmiştir. Çünkü sanayisi zayıf olan Türkiye ve Sovyet ekonomisi tarıma dayanmaktadır. Bu yüzden tarımsal alanda yenilik yapmak, üretimi arttırmak her iki ülke ekonomileri için büyük bir önem arz etmekteydi. Ancak Sovyet Rusya'nın tarım sektörüne yüklediği daha geniş, daha büyük bir görev vardı ki, komünist rejim bu kesime dayanacaktı. Çünkü proleterya komünist rejimin tabanı olmasına rağmen Rusya'da işçi sınıfının yok denecek kadar az olması rejimin geleceğinin köylü sınıfına bağlanmasına yol açmıştır. Bu yüzden bu ülkedeki tarımsal gelişme, yenileşmeler daha hızlı olmuş ve bu konuda Türkiye'den bir adım öne çıkmıştır. Hem teknolojik hem de uzman desteğinin alındığı Sovyet tarımının dayandığı dinamikler ve uygulamalar en üst düzeyde gözlemlenmiş ve raporlanmıştır. Ancak Türkiye tarım konusunda Sovyet Rusya ile olan ilişkilerinde de dengeli davranmış, bu alandaki yenileşmesinde de bütün temaslarını bu ülke ile sınırlamayıp Almanya, Macaristan gibi ülkelere de başvurmuştur.

Açıklamalar

- ¹ Türk-Sovyet ekonomik ilişkilerinde Sovyet etkisi tartışması iki makaleden izlenebilir, burada ancak bağlamsal ilginin kurulabilmesi için Ziraat Vekili Mehmet Sabri Toprak'ın 1925 yılında Sovyet Rusya'ya yaptığı gezisinin ayrıntıları Toprak hakkında kaleme alınan makalemden bulunabilir; (Yıldırım 2008a) ve diğeri (Yıldırım 2008:b)
- ² Almanya ile anlaşarak bölgesinde kendine güvenli bir ortam kurmak isteyen Fransa'nın Almanya ile anlaşması üzerine Locarno Antlaşması gündeme gelmiştir. Bir Rus bilim adamına göre bu Antlaşmanın Türkiye'yi de tehdit eden bir tarafı bulunmaktadır. (Potskhveriya 1999 :186)
- ³ Dönemin Ziraat Vekili Mustafa Şeref Bey, 1917 yılında 600 tohum makinesi, 10.000 tek demirli pulluk, 500 kadar üç ve dört demirli pulluk, 800 kadar orak ve çayır makinesi, 900 traktör, 4 santrifüj tulumbası, 51.000 tırpan vesair alet alındığını belirtmiştir. 1918 yılında kabul edilen bir kanunla çiftçilere dağıtılmak üzere satın alınacak alet ve edevat için 500.000 liralık bir fon ayrıldığı görülmektedir. (MMZC 18 Mart 1334/1918: 252-254)
- ⁴ Türkiye ekonomisinin tarıma dayalı olmasının çeşitli açılardan göstergeleri için bkz. (Kayıran 1995: 31-38).

- ⁵ Cumhuriyet dönemi tarımı hakkında incelemeler için (Kayıran 1995); (Demirci-Özçelik 1990). Tarımla ilgili olarak özellikle Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında tarımın modernleşmesi için hangi ülkelerle temasa geçildiği ve M. Sabri (Toprak)'ın seyahatleri hakkında daha geniş bir bilgi bulunamamıştır.
- ⁶ BCA 030.18.1.1/25.42.3, Karar № 5411.
- ⁷ http://www.rusya.ru/tur/index/turkiye_rusya_iliskileri - 96k. (29.08.2008).
- ⁸ BCA 030.18.1.1/17.83.6, Karar № 2992.
- ⁹ BCA 030.18.1.1/16.67.13, Karar № 2678.
- ¹⁰ Jukovskiy ismi ilk olarak milletvekili Tahsin Coşkan'ın ileriki sayfalarda değerlendirilmiş olan raporunda da hatalı aktarımla "Jekofski" olarak geçmektedir. Perinçek (2007: 191)'de Profesörün incelemelerin altı ay sürdüğünü ve bu incelemeleri beraberindeki bir heyetle gerçekleştirdiğini belirtmektedir. Ancak yapılan arşiv çalışmasında bu ziyaretle ilgili geniş bilgi bulunamamıştır.
- ¹¹ Türkçeye de *Türkiye'nin Zirai Bünyesi* adıyla çevrilen eserin orijinali için bkz. P. M. Jukovskiy, *Zemledelçeskayay Turtsiya. Aziatskaya Çast-Anatoliya*. (Moskova: Gos. Izd-vo Kolkhoznoi i Sovkhoznoi Literatury, 1933). Ancak eserin yayımlandığı 1933'lü yıllarda değil de niçin 1951 gibi daha ileri bir tarihte çevrildiği hususu açıklığa kavuşturulmayı bekler. Bu eserin ünlü Rus genetik bilimcisi Nikolay Vavilov tarafından redakte edildiği, kitabın Milli Kütüphane'de (Ankara) kayıtlı künyesinden görülmektedir.
- ¹² P. M. Jukovskiy Rus genetik bilimcisi Nikolay Vavilov tarafından başlatılan çalışmanın bir parçasını yürütmekteydi. Vavilov bugün hâlâ kabul edilen coğrafya, genetik, bitki evrimi hakkındaki çeşitli teorileri geliştirdi. Yaban ve yetiştirilen bitkilerin beş kıtada aranmasını ve toplanmasını sağladı. Bunların toplandığı Enstitü'ye Vavilov Enstitüsü adı verildi. Bu Enstitü Sovyetler Birliği'nde, 1894'den beri toplanmış olan ve paha biçilemeyen 380.000 çeşide sahip tek tohum havuzudur. Stalin teröründe, Vavilov bir öğrencisinin ihbarıyla tutuklanmış ve 1943'de hapishanede ölmüştür. Vavilov ve çalışmaları hakkında (Strobel 1993). Ayrıca Sovyetler Birliği'nin kuruluş yıllarında siyaset ve bilim ilişkisi ve bu çerçevede Vavilov hakkında (Krementsov 2006).
- ¹³ BCA 030.18.1.1/17.83.6, Karar № 2992. Bu belgede ve diğer kaynaklarda bu kongreye katılan kişilerin isimleri bulunamamıştır.
- ¹⁴ Perinçek bu geziyi 1930 yılı olarak belirtmiştir. Ancak bu geziyi gerçekleştiren Bakanın 22 Kasım 1924 - 3 Mart 1925 tarihleri arasında hükümet etmiş olan III. Ali Fethi Okyar Hükümetini döneminde sağlık bakanlığı yapmış olan Mazhar (Germen) olması büyük ihtimaldir. Dolayısıyla gezinin III. Hükümet döneminde gerçekleştirildiği söylenebilir.
- ¹⁵ Sovyet Rusya'ya yapılan bu gezi ile ilgili olarak şu kaynaklara müracaat edilebilir: (Perinçek 2007, Tacıbayev 2002, Yıldırım 2008).
- ¹⁶ BCA 030.10.0/200.362.11, d. 23810. Hasan Tahsin Coşkan (1890-1952) Çemişkezek'te doğdu. 1911'de Halkalı Yüksek Ziraat Okulu'nu bitirdi. Bir süre çeşitli ziraat okullarında idarecilik yapmış, Eylül 1920'de Milli Hükümet tarafından Kastamonu İli Ziraat Müdürlüğü'ne getirilmiştir. Ocak 1922'de Milli Hükümet tarafından İstanbul'da Ziraat Bankası'nda zirai aletlerin teslim alınması ve sevki görevi verilmiş ve daha

sonra yine ziraat okullarında idarecilik yapmıştır. Mayıs 1926'da Gazi Mustafa Kemal tarafından Ankara Numune Çiftliğini tesis göreviyle buranın genel müdürlüğüne getirildi. Eylül 1927'de merkezi İstanbul olmak üzere ziraat genel müfettişliğine getirildi. Bu görevdeyken TBMM III. Dönem seçimlerine katıldı. Yozgat'tan milletvekili seçildi. Ziraat ve İktisat Komisyonlarında çalıştı. 1927'den 1952'ye kadar milletvekili olarak parlamentoda görev yaptı. Saraçoğlu ve Peker kabinelerine Gümrük ve İnhisarlar, Saka kabinesinde Tarım Bakanlığı yaptı. (Coker 1996: 618-619).

- 17 Sovyetler Birliği, Polonya ve Çekoslovakya'da sovhoz ve kolhozların gelişimi hakkında bkz. (Adams-Adams 1971).
- 18 Murskiy'in bu eserin mütercimi, önsözünü de kaleme alan Kırım davasının muhacretteki önderi Cafer Seyidahmet Kırimer'dir. Volodimir Murkskiy'in Ukrayna davası üzerine eseri de, 1930'da, Bolşevik karşıtı siyasî muhacir neşriyata da geçit vermeyecek olan Matbuat kanunundan önce neşredilmiştir. (Murskiy 1930)
- 19 Çelyabinsk Fabrikası, 60 beygirlik ve senelik onar tonluk 50.000 traktör kapasiteli olup burada 400 Amerikalı uzman amele istihdam edilmiştir. Stalingrad fabrikası senede 50.000 traktör imalatı üretecek şekilde Amerikalılar tarafından inşa edilmiş ve bir Amerikalı tarafından yönetilmekte olup bu işin başındaki bir Sovyet yetkiliye göre yılda ancak 200 traktör üretilmektedir. Ayrıca Amerikalı mühendislerin yönettiği Harkof Traktör fabrikası 35 beygirlik 70.000 traktör imalat kapasitelidir., Kommuna Traktör Fabrikası 1932 yılında 169 traktör, Rostelmaş Fabrikası 34 traktör, Pluh i Molot (saban ve çekic) fabrikası 424 sapan imal etmiştir (Murskiy 1932: 31-34).
- 20 Ömer Lütfi Barkan, önemli bir makalesinde isabetli bir şekilde şüphesiz, Çarlık ve Sovyet dönemi tarımının temel kırılma noktalarını şöyle sıralamıştır: '1861 beyannâmesi ve reform hareketleri' (Serflığın tasfiyesi meselesi), '1905 Devrimi ve Pyotr Stolipin ziraî reformu', '1917 Devrimi ve toprakların sosyalizyonu meselesi', (1917-1921) 'Harp Komünizmi devri', 'Yeni Ekonomik Politika (NEP) devrinde ziraat (1921-1928)' ve 'Birinci Beş Senelik plandan bugüne kadar' başlıkları altında incelemiştir. (Barkan 1980)

Kaynaklar

1-Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı

Bakanlar Kurulu Kararları Fonu

BCA 030.18.1.1/25.42.3, Karar № 5411

BCA 030.18.1.1/17.83.6, Karar № 2992

BCA 030.18.1.1/16.67.13, Karar № 2678

BCA 030.18.1.1/17.83.6, Karar № 2992

Muamelat Fonu

BCA 030.10.0/200.362.11, Ek № 23810

BCA 030.10.0/200.362.11, d. 23810

2-Kitaplar ve Makaleler

- Atatürk ve Tarım* (1981). Ankara: Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yay.
- Carr, E.H (1998). *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi 2 1917-1923*. Çev. Orhan Suda. C. II. İstanbul: Metis Yay.
- Danilov, Victor (1989). "The Issue of Alternatives and History of the Collectivisation of Soviet Agriculture". *Journal of Historical Sociology* 2 (1): 1-13.
- Davies, R.W. (1989). *The Socialist Offensive. The Collectivisation of Soviet Agriculture, 1929-1930*. London: Macmillan Press.
- Demirci, Rasih ve Ahmet Özçelik (1990). *Tarım Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yay.
- Gürün, Kamuran (1991). *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Jasny, Naum (1949). *The Socialized Agriculture of the USSR Plans and Performance*. California: Stanford University Press.
- Kayıran, Mehmet (1995). *Türk Tarımında Modernleşme Çabaları (1923-1950)*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Kuran, Ercüment (1994). *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*. Der. Mümtaz'er Türköne. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Matskevich, V. V. (1970). "Socio-Economic Changes And The Socialist System of Agriculture in the USSR, Minsk, Agriculture of The Soviet Union". *XIV. International Conference of Agricultural Economists Translated from the Russian*. Ed. L. Kolesnikov. Moskow: Mir Publishers. 117-127.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* (18 Mart 1334/ 1918), (8 Mart 1333/1917).
- Murskiy, Volodimir (1930). *Ukrayna ve İstiklâl Mücadeleleri*. İstanbul: yy.
- _____ (1932). *Yeni Rusya'nın İç Yüzü*. Çev. Cafer Seyidahmet. İstanbul: İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat A.Ş.
- Perinçek, Mehmet (2007). *Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri*. İstanbul: Kaynak Yay.
- Stuart, Robert C. (1972). *The Collective Farm in Soviet Agriculture*. Lexington, Mass.: Lexington Books.
- Tekeli, İlhan ve Selim İlkin (1982). *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*. Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yay.
- Tezel, Yahya Sezai (2002). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Tacibayev, Raşit (2002). "Sovyet Kaynaklarına göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925-1945)." Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- _____ (2008). *Siyasette, Kültürde ve Sanatta Türk-Sovyet İlişkileri (1925-1945)*. İstanbul: Truva Yay.

- Toprak, Zafer (2003). *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi, Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik*. İstanbul: Homer Kitabevi.
- Tural, M. Akif (1987). *Atatürk Devrinde İktisadi Yapılaşma ve Celâl Bayar (1920-1938)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Tunaya, Tarık Zafer (1999). *Batılılaşma Hareketleri I-II*. İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yay.
- Ürgüplü, Münip Hayri (1939). *Mustafa Şeref Özkan ve Eserleri*. Ankara: yy.
- Yıldırım, Seyfi (2008a). “Osmanlı’dan Cumhuriyete Bir Bürokrat ve Siyasetçi: Mehmet Sabri Toprak (1878-1938)”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XXIV (71): 513-542.
- (2008b). “Türk-Sovyet Ekonomik İlişkileri ve Uzman Heyetler (1923-1938)”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 5(3): 7-34.
- Zhukovsky, P. M. (1951). *Türkiye’nin Ziraî Bünyesi (Anadolu)*. Çev. C. Kıpçak, H. Nouruzhan ve S. Türkistanlı. Ankara: Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Neşriyatı.

Soviet Agriculture During the Atatürk Period: Official Trips and Scientific Cooperation (1925-1932)

Seyfi Yıldırım*

Abstract

During the Turkish National Struggle, the previously hostile relations between the Ottoman State and the Russian Tsardom were replaced by cooperation, and these cooperative relations were maintained following the changes in regime in both countries until the end of World War II. This cooperation can also be observed in the agricultural sector. The founders of Soviet Russia regarded the peasant class as both a potential power and a vital factor in the efforts towards development, and they took important steps to overcome the problems inherited from the Tsardom within the new economic regime. Soviet Russia, which developed its agriculture by setting up state farms and collective farms, set a good example to Turkey, which was willing to make similar improvements in this area. The new Republic's higher bureaucracy of agriculture, represented mainly by figures like Mehmet Sabri Toprak and Tahsin Coşkan, investigated Soviet agriculture during their official trips, and they were influenced by the Soviet system of agriculture and animal husbandry.

Keywords

Atatürk, agriculture, Turkish-Soviet relations, Mehmet Sabri Toprak, Tahsin Coşkan, Jukovskiy.

* Assoc. Prof., Hacettepe University, Atatürk Institute for Modern Turkish History / Ankara
ahiseyfi@hotmail.com

Исследование советского сельского хозяйства в период Ататюрка: официальные визиты и научное сотрудничество (1925-1932)

Сейфи Йылдырым*

Аннотация

Враждебные отношения между Османской империей и Российским царизмом сменились сотрудничеством в период национально-освободительной борьбы; после смены режимов в обеих странах это сотрудничество при определенных условиях продолжалось вплоть до конца Второй мировой войны. Это сотрудничество проявлялось также и в сельскохозяйственном секторе. Учредители Советской России считали крестьянский класс потенциальной политической силой и жизненно важным фактором во всех усилиях в области развития и предприняли важные меры по устранению при новом режиме, и следовательно новой экономической системе проблем этого класса, имевших место с царского периода. Такие значительные преобразования в области сельского хозяйства Советского Союза, как создание государственных хозяйств (совхозов) и коллективных хозяйств (колхозов) явились важными примерами для Турции, желавшей добиться прогресса в этой области. Высшая сельскохозяйственная бюрократия новой республиканской администрации в лице Мехмета Сабри Топрака и Тахсин Джошкана, в рамках официальных визитов в Советский Союз, полностью изучила советское сельское хозяйство, и особенно была вдохновлена советской системой организации животноводства.

Ключевые Слова

Ататюрк, Мехмет Сабри Топрак, Тахсин Джошкан, Жуковский, сельское хозяйство, отношения между Турцией и Советской Россией.

* Университет Хажеттепе, институт принципов Ататюрка и истории революции / Анкара
ahiseyfi@hotmail.com

Etnomüzikoloji Açısından Ahmed Adnan Saygun

İbrahim Yavuz Yükselsin*

Özet

Bu makale, Ahmed Adnan Saygun'un (1907-1991) folklor ve karşılaştırmalı müzikoloji disiplinleri ile ilişkilenen bilimsel çalışmalarını incelemeyi ve etnomüzikolojiye katkılarını tartışmayı amaçlar. Saygun'un araştırmalarının sonuçlarını içeren kitaplarının yanı sıra, yurtiçi ve yurtdışında yayımlanmış bildiri ve makaleleri de bu incelemenin gerecini oluştururlar. Çalışmanın alt başlıkları, makalenin akışı ile birlikte Saygun'un bilim insanı olarak formasyonunda rol oynayan etkenleri de yansıtır.

Anahtar Kelimeler

Adnan Saygun, Béla Bartók, etnomüzikoloji, karşılaştırmalı müzikoloji, folklor, evrimcilik, yayımcılık.

Giriş

Ahmed Adnan Saygun'un bilim insanı yönünü eleştirel bir yaklaşımla ele almayı ve etnomüzikolojiye katkılarını tartışmayı amaçlayan bu makalede¹, Saygun'un bilimsel çalışmalarının sonuçlarını içeren kitaplarının yanı sıra, yurtiçi ve yurtdışında yayımlanmış bildiri ve makaleleri de inceleme gerecini oluşturur.² İncelemeye konu edilen çalışmalar, Saygun'un bilimsel çalışmalarına periyodik aralıklarla (1931-1939, 1947-1951, 1960-1964, 1976-1982) yönelmesinde ve müziksel yaratıcılığında olduğu kadar bilimsel formasyonunda da rol oynayan dört ana 'neden'den hareketle ele alındı. Bunlar sırasıyla: Fransa'da aldığı eğitim ve bu eğitim ile örtüşen erken Cumhuriyet döneminin 'ulusalcı' müzik politikaları; Paul Hindemith'in Türkiye'ye gel-

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Müzik Bilimleri Bölümü / İzmir
iyavuz@deu.edu.tr

mesinin ardından 1936'da Ankara'daki görevlerinden uzaklaştırılarak İstanbul Konservatuarı'na atanması; aynı yıl Türkiye'ye gelen Béla Bartók'la gerçekleştirdiği alan çalışması sırasında ve sonrasında, Bartók gibi usta bir yol göstericinin deneyimlerinden ilk elden yararlanması; ve uluslararası bilimsel etkinliklerde edindiği bilgiler ışığında kazandığı yeni bakış açılarıdır. Dolayısıyla Saygun'un bilim insanı yönünü bu nedenlerle ilişkilenecek bir tarihsellik içinde değerlendirmek, bilimsel yaklaşımlarını biçimlendiren etkenleri anlamanın yanı sıra, müzik incelemesindeki yerini belirlemek bakımından da önem taşır ve bu makalenin akışını belirler.

Paris: Yerele İlginin Ortaya Çıkışı

Üç yıl sürecek yurtdışı eğitimini almak üzere 1928 Kasım'ında Paris'e giden Saygun'un, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin müzik reformlarına hizmet edecek sanatçı ve araştırmacı kimliklerinin özelliklerini burada edindiği birçok çalışmada vurgulanır (Canal 1987, Aracı 2001, Aracı 2004, Aydın 2004, Duygulu 2004). Paris'deki öğrenimi sırasında Saygun'u etkileyen iki önemli ortam vardır. Biri, çocukluğunun bir dönemi İzmir'de geçen Fransız müzisyen ve araştırmacı Eugène Borrel (1876-1962) ile kurduğu dostluk; diğeri, eğitim gördüğü *Schola Cantorum*'un yerel müzikleri ön planda tutan ulusalcı yapısı ve eğitim sistemidir. Türk müziği üzerine bir dizi makale yayımlayan Borrel (1922, 1923a, 1923b)³, ulusal müzik kültürünün yaratılmasında yerel gereçlerin kullanılması gerektiği düşüncesi ile Saygun'u ve birlikte kader arkadaşlığı yaptığı Mahmut Ragıp Gazimihal'i derinden etkiler. Nitekim Saygun'un Türkiye'ye döndüğü yıl yayımlanan yazısında ortaya koyduğu gibi (1931: 2), Acem ve Arap müzikleri ile karıştırılan Türk müziğinin araştırmalarla kendi gerçek yerine konulmasının, hem yeni Türk yapıtlarının ortaya çıkmasını hem de ulusal kimliğin oluşturulmasını sağlayacağı yönündeki fikirleri, yerel müziklerin çıkış noktası olarak kabul edilmesi konusunda Saygun'u ne derecede etkilediğinin somut göstergesidir. Ayrıca, "üstad" olarak tanımladığı Borrel'le halk ezgileri üzerine yaptığı yazışmalar, Borrel'in Saygun üzerindeki etkisinin Paris sonrasında da sürdüğünü gösterir (1936: 8, 1986a: 9-10).

Schola Cantorum'da aldığı eğitim, Saygun'a bir yandan yaratıcılık yönünde batı sanat müziğinin kapılarını açarken, öte yandan kendi ülkesinin müziğine karşı bir ilginin doğmasına neden olur ve kendi toprağının kültürel gereçlerine dayanan yapıtlar yazma yönünde bir bilinç edinmesini sağlar. Emre Aracı (2004: 90), *Schola Cantorum*'da aldığı eğitimin Saygun'u en çok dört ana dalda etkilediğini söyler. Bunlar sırasıyla: a) dinsel müzik; Rönesans dönemi polifonik yazım ve Barok karşıezgi tekniği; b) Gregoryen ezgilerinden yola çıkılarak ulaşılan modal müzik

dili; c) César Franck'ın yapıtlarında bulunan döngüsel (*cyclique*) yazı anlayışı; d) Halk müziğidir. Özellikle öğretmeni Amédée Gastoue ile Gregor-yen şarkıları üzerine yürüttüğü çalışmalar, Saygun'a modalite hakkında bir kuramsal çerçeve sunarak, kompozisyon tekniğini destekleyecek modal yaklaşımlarının temelini oluşturdu (Aydın 2004: 29). Schola Cantorum'da aldığı eğitimin en somut sonucu ise, Paris'ten dönmeden önce yazdığı ve kendi kültürel kökenlerini yansıtmaması nedeni ile başta Eugène Borrel olmak üzere Fransız eleştirmenlerden olumlu eleştiriler alan *Op.1 Divertissement Oriental* oldu (Aracı 2004: 91-93, Aydın 2004: 32). Paris'e gidene dek bütünüyle Batı işi tonal yapıtlar yazan Saygun, döndüğünde ulusalcı olma yolunda ilerleyen ve yerelliği hem yapıtlarında hem de bilimsel çalışmalarında başköşeye oturtacak bir besteci ve araştırmacıdır artık.⁴

Yerelin Toplanması: Folklorcu Saygun

Saygun'un Paris'teki öğrenimini tamamlayıp Türkiye'ye döndüğü yıllar, Batılılaşma çabası içindeki ulusalcı düşünceye hizmet eden 'folklor' disiplinine büyük bir coşku ile bel bağlandığı bir döneme denk gelir. Avrupa'da 19uncu yüzyıl sonunda yaygınlaşan folklor disiplini Türkiye'de ilk olarak 1913 yılında Ziya Gökalp'in Halka Doğru dergisindeki yazısı ile başladı. Gökalp'in dil, batı kültürü ve Türklük konularındaki görüşlerinin Cumhuriyet dönemi ideolojisinin oluşmasında oynadığı stratejik rol, bugüne dek birçok çalışmada ele alındı (Hasgöl 1996: 28, Oransay 1983: 1519-1523, Üstel 1994). Gökalp'e göre ulaşılmak istenen "muasır medeniyet" seviyesinin müziği, "hasta" ve "gayrimilli" olan Doğu müziği (geleneksel Türk sanat müziği) yerine "milli" olan 'halk' müziği ile Batı müziğinin kaynaşmasından doğacaktır. Bunun için gerekli formül ise oldukça basittir: halk müziğini toplamak ve Batı müziği biçemlerine göre armonize etmek. Toplamakla ilişkili bölüm bütünüyle folklorun, sonrası ise "müzikşinasların" görevidir (Gökalp 1970: 146-147). Dolayısı ile folklorcu anlayışın, yeni ulusal Türk müziğini yaratmak yönünde kendisinden çok şey beklenen bir "müzikşinas" olarak Saygun'u etkilemesinden daha doğal bir şey olamazdı. Ancak bununla yetinmeyen ve müziksel çalışmalarının hedeflerini yalnızca "müzikşinaslık" ile sınırlandırmayan Saygun, bunun için gerekli müziksel gerece ilk elden ulaşmak için bizzat kaynağa, yani 'halk'a gitmek gerektiğini düşünüyordu. Bu nedenle, Türkiye'ye döndükten sonra Musiki Muallim Mektebi'nde karşıezgi ve müzik kuramı öğretmeni olarak göreve başlayan genç Saygun, buradaki görevinin yanı sıra "Türk halk müziği" üzerine araştırmalarına da başladı.

Bilgi Üretme Alanı: Karşılaştırmalı Müzikoloji

Müzik folklorcusu olarak halk müziğinin derlenmesi ve notaya alınması çalışmalarına ağırlık veren Saygun'un elde edilen müziksel gercin analizi yoluyla bilgi üretmek için bağlandığı alan ise etnomüzikolojiye öncü çalışmaların yapıldığı 'karşılaştırmalı müzikoloji' olur.

Tarihsel müzikoloji gibi akademik bir araştırma alanı olan karşılaştırmalı müzikolojinin, Viyanalı akademisyen Adler'in dönüm noktası yayını (1885) ile başlayan bir geçmişi vardır. Adler çalışmasında, müzik kuramı, estetik ve müzik psikolojisi ile birlikte sistematik müzikolojinin bir bölümü olarak, Batılı olmayan müziklerin karşılaştırmalı olarak incelenmesini de dizgeleştirdi ve tanımladı.

Karşılaştırmalı müzikolojinin görevi, yeryüzündeki çeşitli halkların, ülkelerin, bölgelerin (territories) tonal ürünlerini, özellikle de halk şarkılarını, etnografik amaçlarla karşılaştırmak ve karakteristiklerindeki değişikliklere [farklılıklara] göre gruplandırmak ve sınıflandırmaktır (1885: 14'den aktaran Mugglestone 1981: 13).

'Karşılaştırmalı müzikoloji' terimi, Kunst'un 1950'li yıllarda 'karşılaştırmalı' sözcüğünü atıp yerine 'etnoloji' sözcüğünü koyarak, 'etno-müzikoloji' teriminin yerleşmesini önermesine dek kullanıldı. Terim, o dönemde hem Batı'nın müziksel kavramları ile batı-dışı müziksel dünyanın açıklanmaya çalışıldığı, hem de farklı müzik sistemlerinin karşılaştırılarak aralarındaki ortaklık ve farklılıkların ele alındığı bir alanı temsil etmekteydi. İncelenen müziklerin kültürel bağlamları göz önüne alınmadan, ağırlıklı olarak ritim (rhythm), perde, aşit ve ezgi gibi sistemsel özelliklerin Batı notasyonuna dayalı yapısal analizi ortak bir çalışma modeliydi. Böylece, yapılan çalışmaların temel veri kaynağını derlenen müziksel gereçlere dayalı olarak kurulan arşivler oluşturuyordu. Kültürel bağlamı gözetmeyen ve derleme çalışmaları yapmak dışında alana çıkmanın çok da gerekli görülmediği bu çalışma biçimi, aynı zamanda karşılaştırmalı müzikoloji alanında uzun süre izlenen yolu da tanımlar.

Karşılaştırmalı müzikolojinin en temel özelliği 'evrimci' (evolutionist) ve/veya 'yayılmacı' (diffusionist) yaklaşımlardan hareket etmesidir. Bu nedenle hem Batılı karşılaştırmalı müzikologlar, hem de onların Batı-dışı müzikleri incelemek için geliştirdiği yöntem ve teknikleri kullanan Batılı olmayan karşılaştırmalı müzikologlar uzun bir dönem aynı yaklaşımları paylaştılar (Stone 2007: 24).

Antropoloji yönelimli ‘evrimci’ yaklaşım, ‘uygar’ ve ‘ilkel’ kültürler arasında açık bir farklılığın olduğu düşüncesinin yerleşmesini sağladı. Kültürel evrimciliğe göre, kültürler basitten karmaşığa doğru evrimleşirler ve bu yolla ıllıllıktan uygarlığa doğru hareket ederler; müzik toplumlarla birlikte basitten karmaşığa doğru evrimleşir; toplumlar biri diğeri ile bağdaşan oldukça tutarlı ve işlevsel sistemler inşa ederler. Evrimci yaklaşıma özgü bir başka varsayım, kimi müzik pratiklerinin, evrimleşme sürecini yaşayan birçok toplumda ayrı ayrı ortaya çıkabileceğini (polygenesis) savunur.

Yine antropolojiden gelen ‘yayılmacı’ yaklaşım ise, müzik seslendirilmesini içeren kültürel alışkanlıkların zamanın bir bölümünde uzun mesafeler kat ederek bir yerden başka bir yere dağılmasını betimler. Yayılmacılığa göre tek bir ‘ıcat’ noktası vardır ve bu ıcat zamanla özgün yerinden dışarı taşınır. Kültürel evrimciliğin tersine monogenesis’i (tek başlangıç) savunan yayılmacılık, bir kültürel davranışın bağımsız olarak keşfedildiği düşüncesini kabul etmez. Folklor disiplini içindeki yayılmacılık, daha uzun erimli tarihsel-coğrafi yöntem içinde şekillendi ve kültürel örüntülerin zamanla bir yerden başka bir yere yayılmalarının incelenmesine odaklandı. Araştırmalar, kültürel pratiklerin başlangıç noktasını yeniden inşa etmeyi amaçlıyordu (Stone 2007: 27).

İlk Bilimsel “Vaka”: Pentatonizm

Avrupalı bilginlerin, özellikle de başta Béla Bartók olmak üzere Macar ulusalcılarının çalışmalarını takip eden Saygun’un üzerinde çalıştığı ilk bilimsel olay (*case*), karşılaştırmalı müzikolojinin ‘yayılmacı’ yaklaşımı ile örtüşen ‘Pentatonizm’ olur. “Pentatonizm Türk’ün müzikteki damgasıdır”, “Nerde pentatonizm varsa oradakiler Türk’türler” tezini kaleme aldığı yazıları (1934, 1936), bilgi üretmenin yanı sıra dönemin Türk Tarih Tezi, Göç Yolları Haritası ve Güneş-Dil Teorisi etrafında yürütülen ırk merkezli resmi çalışmalarına da kültürel belge sağlamayı amaçlıyordu. Saygun, daha sonra “acelecı ve deneyimsiz” olduğunu söyleyerek yanlıgısını kabul edecektir (1962, 1986a, ayrıca Refiğ 1991: 64).

Saygun, iki bölümden oluşan “Türk Müsıkisi Hakkında Rapor”unun ilk bölümünde Türklük ve Pentatonizm bağlantısını, müziğin bunu ispatlayacak tarihsel bir belge olmasını ve bu nedenle derleme çalışmalarının önemini ele alır. Saygun’a göre: “Ana yurttan” (Orta Asya) farklı zamanlarda ayrılarak dünyanın her tarafına göç etmiş olan Türkler, çeşitli etkiler altında birçok ortak özelliklerini kaybetmiş olsalar da müzik yoluyla birbirlerine bağlı kalmışlardır (Refiğ 1991: 67). Bu nedenle Saygun, tarihsel bir

belge olarak müziğin Türk tarihinin yazılmasında ve özellikle Türklerin dünyaya yayılmalarının anlaşılmasında oldukça iş görebileceğini savunur (Refiğ 1991: 69).

Raporun ikinci bölümünde “alaturka denilen mûsikî” sisteminin kökenini tartışır ve erken Cumhuriyet döneminin “eski Yunan artığı” olarak değerlendirdiği geleneksel Türk sanat müziğini reddeden Gökalpçı müzik politikasının tersine, bu müzikte de Türklerin damgalarını vurduklarını ve geliştirdiklerini öne sürer. Saygun’a göre makamsal müziğin uyuşturucu etkisinden kurtulmasının iki yolu bulunmaktadır: birinci yol, perde bölümlenmesini ve makamsallığı bozmamak kaydı ile, “çoktonluluk” (*polytonality*) ve “çoktartilılık” (*polyrhythme*) gibi besteleme teknikleri kullanılarak yapılacak çokseslendirme çalışmalarıdır; ikinci yol, makam kaygısı olmaksızın sekizliyi 24 aralığa bölmek ve Batılı ‘gelecekçi’ (*futuriste*) müzikçilerinin yolunu izlemektir. Claude Debussy, Alois Haba ve Jullian Carillo gibi bestecilerin o güne dek yaptıklarını örnek veren Saygun, “elinin altında alaturkanın yirmi dört aralıklı dizisi bulunan bir Türk müzisyeninin de aynı yolda yürümesinde” bir sorun olmadığını öne sürer (Refiğ 1991: 73-74). İlk olarak 1934 yılında hazırladığı ve *Özsoy* operasının sahnelenmesinin ardından Yalova’da Atatürk’e sunma fırsatını bulduğu bu rapor, resmi olarak istediği etkiyi yapmaz.⁵ Saygun, Atatürk’ün pentatonizm konusuna verdiği önemi ve neden istediği etkiyi yapmadığı hakkındaki görüşlerini “Atatürk ve Musiki: O’nunla Birlikte, O’ndan Sonra” başlıklı kitabında (1981: 46-48) ve 1989 yılında Gülper Refiğ’e gönderdiği mektupta (Refiğ 1991: 63-66) ayrıntılarıyla ele alır.

Atatürk’e sunduğu raporu daha sonra yeniden ele alan Saygun, 1936 yılında “Türk Halk Musıkisinde Pentatonism” başlığı ile *risale* (kitapçık) olarak yayınlar. Tarih Kurumu’nun çıkarmış olduğu Türklerin yayılış haritası delilinden yararlanarak, dünyadaki tüm pentatonik müziklerin Türklerle taşındığı, kökeninde Türk olan topluluklar tarafından yapıldığı, başlangıç noktasının Orta Asya olduğu yönündeki düşüncelerinin kökleştiğini söyler (1936: 6) ve pentatonizmin yayılış haritasını oluşturur (1936: 10). Saygun, daha da ileri giderek daha sonra vazgeçeceği bir varsayım daha ortaya atar ve “alaturka denilen” geleneksel Türk sanat müziğinin kökeninin de pentatonik olduğunu öne sürer (1936: 9).

Tüm bu uzun erimli öngörülerine karşın Saygun, tezlerinin ancak bilimsel yöntemlere göre toplanmış halk müziği gereçlerinin karşılaştırmalı yöntemle incelenmesi ile açıklığa kavuşturulacağını da altını çizmeyi unut-

maz. Saygun bu çalışmasında ayrıca, daha sonraki çalışmalarında geliştireceği, halk ezgilerinin derlenmesinde uygulanmasını önerdiği alan çalışması yöntemini ele alır. *Hüviyet varakası* (1936:8) olarak adlandırdığı gereç kimliğinin bütün ayrıntıları ile saptanmasına ilişkin bir soru listesi oluşturur.⁶ Saygun'a (1936: 8) göre, "bu yoldan derlenmiş türküler üstünde yapılan *tetkikler* (incelemeler) ve elde olunan neticeler hem nazariyeciler, hem tarihçi, hem de kompozitör için faydalı olabilir"dir. "Folklor derlemeleri ancak ilmi yollardan yapıldığı takdirde bir vesika kıymetini haizdir" (1943, Refiğ 1991: 29) görüşünü her fırsatta yineleyen Saygun, folklor çalışmalarının özellikle teknik tarafına odaklanır.

Saygun'un 'Pentatonizm' tezi önce, M. Ragıp Gazimihal'i ardından Ferruh Arsunar'ı etkiler (Gazimihal 1936, Arsunar 1937). Gazimihal, pentatonizm olgusunu Saygun'dan daha önce ele almakla birlikte ilk başlarda aynı tezi paylaşmaz. 1935'deki yazısında "ırklarla müzik sistemleri arasında herhangi bir bağ kurulamayacağını, bu tür görüşlerin geçen yüzyıldan kalma, Belçikalı müzik tarihçisi François Joseph Fétis'ten kaynaklanan, yüzyılımızda artık çürütülmüş varsayımlara dayalı olduğunu" söyleyerek karşı çıkar (1935: 5-11, Bartók 1991: 10). Ancak, bir yıl sonra Saygun'un kitapçığının hemen ardından yazdığı "Türk Halk Musikilerinin Tonal Hususiyetleri Meselesi"nde düşüncesini değiştirmesi ilginçtir.

İtiraf edeyim ki bu mes'ele ile ilgili eski yazılarımda Amerika ve Afrika'da rastgelen pentatoniklerin de Asya'dan gelen tesirlerle ilgisini kabul edemediğim halde, bugün inanıyorum. Pentatonîğin Asya'dan garbe ve öteki kıt'alara doğru nasıl yayılmış olduğunu tarihten önceki göçlerle izaha imkân bulunduğu gibi, bir takım geçişlerin de sonraki çağlara - mesela Hunların Avrupa'ya geçiş asırlarına düşmüş olması mümkündür (1936: 3-4).

Ertesi yıl Gazimihal'in önsözünü yazdığı çalışması ile Ferruh Arsunar (1937) da aralarına katılır. Ancak her üç araştırmacının bu konudaki çalışmaları, dönemin resmi ideolojisi ile ilişkili kültürel tezler geliştirme çabasının -belki de zorunluluğunun- ürünleri olmaktan öteye gidemezler. Nitekim, Halkevi çizgisindeki folklorcu müzik çevrelerinin beklentilerinden biri olarak Türk halk müziğinin pentatonik temele dayandığı kanısının Béla Bartók gibi yetkili bir ağızdan onaylanması umudu da Bartók'un Türkiye'den ayrıldıktan sonra kaleme aldığı yazısı ile boşa çıkar. Bartók, Ankara'da verdiği üçüncü konferansta bunu destekleyici gibi görünen ancak belki de beklentileri karşılamak üzere yalnızca ihtimallerden söz

ettiği ‘Türk pentatonîği’ söylemini (1991: 280-289) alan çalışmasının sonuçlarını değerlendirdikten değiştirmiştir (Bartók 1940: 180’dan aktaran Bartók 1991: 11). Nitekim Saygun da, Bartók’la gerçekleştirdiği çalışmanın ardından ve özellikle de uluslararası etkinliklerdeki deneyimleri ile edindiği bilimsel perspektifin kendisine kazandırdığı yeni bilgiler ışığında bu görüşünden vazgeçecektir.

Béla Bartók ile Alan Deneyimi

Saygun ve Gazimihal’in pentatonizm üzerine çalışmaları sırasında, Macar müzikolog Bence Szabolcsi’nin aynı olguyu ele aldığı yazısını Gazimihal’e göndermesinin ardından aralarında geçen akademik tartışma, folklor ve karşılaştırmalı müzikolojinin en önemli isimlerinden biri olan Béla Bartók’un Türkiye’ye gelmesi ile sonuçlanacak önemli bir süreci başlattı. Szabolcsi, ilk önce pentatonizmin Asya’dan Avrupa’ya yayılışını gösterdiği haritada Anadolu yarımadasını Arap ve İran bölgesi ile aynı renk içinde gösterir ve söz konusu müziksel alanı “Arap ve İran makamları mıntıkası” olarak tanımlar (Saygun 1936: 9). Ancak, Gazimihal’in ve Saygun’un Türkiye’deki pentatonikleri gösteren yanıtları ile bu görüşünden vazgeçer ve Türk meslektaşlarının Macar halk müziği hakkındaki düşüncelerini Bartók’a da aktarır. Eski Macar ezgilerinin temel özelliğinin “inici pentatonik sistemde” olduğunu saptamış olan Bartók, aynı sistemin Türkiye’de de olduğuna ilişkin bu bilgilerden oldukça etkilenir ve Ankara Üniversitesi Hungaroloji kürsüsü profesörü László Rásonyi’nin de aracılığıyla öteden beri merak ettiği Türkiye’ye gelme fırsatını elde eder.

Rásonyi, Gazimihal ve Saygun’un girişimleri sayesinde Ankara Halkevi’nin davetiyle Türkiye’ye gelen Bartók’un, davet edilmesinin en önemli nedeni, “tecrübeli bir halk müziği derleyicisinden uzman danışman olarak yararlanmaktır” (Saygun 1951b: 5). Bartók’un bilimsel yaklaşımlarının, hem derleme yöntemleri hem de alan çalışmaları sonucunda elde edilen müziksel verilerin işlenmesi bakımından, halk müziği üzerine çalışan birçok araştırmacı için model olması amaçlanır. Bu nedenle Bartók’un Türkiye’yi kısa ziyareti ve alan araştırmasına dayalı ‘model çalışma’, Reinhard’a göre “Türk müzik folklorunun gelişiminde önemi yadsınamayacak bir kilometre taşıdır” (1991: 220). Bununla birlikte, Halkevi tarafından görevlendirilen Saygun’un alan çalışmaları sırasında Bartók’a eşlik etmesinin ve sonrasında verilerin analizi ile ilgili yazışmalarının, kendisine diğer müzik folklorcularından farklı olarak karşılaştırmalı müzikolojiyle ilişkili daha analitik bir perspektif kazandırdığı söylenilebilir. Dolayısı ile, Yörüklerin çokça rastlandığı Adana ovasının seçilmesi; kadınların türkü söylemeye özendi-

rilmesi ve daha pek çok yöntemsel özelliği olan bu model çalışma en fazla Saygun için yararlı olur. 2 Kasım 1936'da İstanbul'a gelen Bartók'un ilk gittiği yer İstanbul Konservatuarı olur ve arşivdeki kayıtları dinlemeye başladıkları andan itibaren yaptığı uyarılar ile Saygun'a yol göstericiliği başlar (Saygun 1951b, 1976b: 411, 2005a).

Kısa bir süreye (18-25 Kasım 1936) sığdırılan alan çalışmasında Bartók ve Saygun'un yanı sıra, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından görevlendirilen Necil Kazım Akses ve Ulvi Cemal Erkin gözlemci olarak bulunuyorlardı.⁷ Saygun'un alandaki görevi ise, türkülerin kimlik bilgilerini not almak ve sözlerini fonetik olarak yazmak; ayrıca kalan zamanda Bartók'unkiler ile karşılaştırmak için ezgilerin çeviriyazımını (*transcription*) yapmaktır.

Resim 1: Bartók, Kumarlı Aşireti, Toprakkale yakını, 24 Kasım 1936

Bu alan çalışmasına ilişkin 'kültürel bağlam'a yönelik ayrıntıların ve etnografik betimlemenin görece zayıflığından -zorunlu zaman darlığı nedeni ile- söz etmek mümkün olsa da, Yörük aşiretleri ile sınırlandırılan alan çalışmasından elde edilen verilerin analizi, dönemin yaklaşım biçimlerine ve karşılaştırmalı müzikolojinin çalışma modeline uygunluğu bakımından oldukça başarılıdır. Saygun, Bartók'un Türkiye gezisini ve birlikte yaşadığı alan deneyiminin kimi ayrıntılarını 1951'de yayımlanan makalesinde anlatır (1951b: 5-9, 2005a: 277-281). Daha ayrıntılı ve etnografik

bakımdan doyurucu bilgiler Bartók 1937’de (Türkçesi 1976) ve 1976’da (Türkçesi 1991) görülebilir.

Adana ve çevresinde (Adana, Mersin, Osmaniye, Çardak ve Toprakkale) kurulan ‘deneysel’ denilebilecek bu çalışma yalnızca sekiz gün (18-25 Kasım 1936) sürmesine ve teknik yönden yetersiz, kartuşları 2 dakika ile sınırlı Edison fonografinin kullanılmasına karşın, Kurt Reinhard, çalışma sonunda tanımlanan ezgi tipolojisinin “hayranlık verici” olduğunu söyler (1991: 220). Nitekim alan çalışmasından elde edilen müziksel verilerin (93 ezgi) değerlendirilmesi aşamasında Bartók ve Saygun’un yazışmaları ve analize yönelik bulgularını paylaşımları geç de olsa basılan iki kitap ile ortaya çıktı (Bartók 1976, Saygun 1976b).

Karadeniz Müziği Üzerine İki Çalışma

Saygun’un Bartók’la gerçekleştirdiği alan çalışmasının hemen ardından Karadeniz yerel müzikleri üzerine gerçekleştirdiği iki çalışma Bartók’tan edindiği deneyimleri yansıtır. 1937 tarihli çalışma, Rize, Artvin ve Kars yörelerinde gerçekleştirdiği alan çalışmasından elde ettiği verilere dayanır. Bu üç yöre arasındaki tını ve davranış farklılıkları üzerinde duran Saygun, ayrıntılı olmamakla birlikte kimi etnografik betimlemelere de yer verir. Alan çalışmasının kısıtlı zamanda ve olasılıkla yalnızca halkevleri merkezli olarak yapılmasına karşın, ayrıntılı çalgı ve perde betimlemelerinin yanı sıra, toplu söyleme geleneği, genç ve yaşlı kuşaklar arasındaki müziksel davranış farklılığı üzerinde durması dikkat çekicidir. Kars yöresine ait uzun hava örneklerinde (*Çukurova* ve *Garip*) olduğu gibi, türkülerin notaya alınmasında çalgısal ve vokal kesitleri müziksel dokuyu yansıtacak biçimde ayrı dizelerde göstermesi, türkülerin sözlerinin çeviriyazımında yerel ağız özelliklerini yansıtan ek simler kullanması oldukça etkileyicidir.

Saygun 1938 tarihli ikinci çalışmasını⁸ İstanbul Konservatuarı tarafından görevlendirilmesi sonucu kaleme aldı. Kurum tarafından halk müziği alanında gerçekleştirilen derleme çalışmaları 1924-1931 yılları arasında yayınlanan 14 defterde toplanmıştı. Aradan geçen 7 yıllık bir boşluğun ardından ortaya çıkan defter, konservatuvar arşivinde yer alan ve aynı müzisyenin (kemençeci Rizeli Sadık) *Sahibinin Sesi* stüdyolarında kaydedilmiş dört plağının çeviriyazımlarını içerir.

Saygun bu çalışmasında öncelikle, konservatuvar tarafından o döneme dek gerçekleştirilen halk müziği derlemelerinin nasıl yapıldığı üzerinde durur ve derleme çalışmalarındaki sorunları ele alır. 1938’e dek yapılan derlemelerin iki aşamada ortaya çıktığı görülür. Birinci aşamada Türkiye’nin çeşitli

yerlerine yazılan mektuplarla türkülerin notaya alınarak gönderilmesi istenir ve gelenler elden geçirilerek yayınlanır.⁹ İkinci aşamada ise bu çalışma tarzındaki yanlışlığın farkına varılır ve bir heyet ile derleme gezilerine çıkılarak türküler bizzat yerinde notaya alınır.¹⁰ Bu saptama aşamasında bir bölümü fonografa kaydedilirken, bir bölümü de yerinde notaya alınarak derlenir. 1926-1929 yılları arasında gerçekleştirilen 4 derleme gezisinin ardından halk müziğinin toplanmasında izlenen bir diğer yol ise tanınmış yerel müzisyenlerin İstanbul'a getirtilerek *Sahibinin Sesi* ve *Columbia* gibi plak firmalarının stüdyolarında kaydedilmesidir. Saygun'un hazırladığı 15'inci defter de, bu yolla toplanmış halk müziğinin çeviriyazımı üzerinedir. Bununla birlikte, en doğru yöntemin fonografla yerinde kaydetme olduğunu vurgulayan Saygun, her türkü hakkında bir 'kimlik belgesi' düzenlenmesi gerektiğinin de altını çizer (1938: vi). Ayrıca türkülerin metinlerinde Karadeniz ağzının telaffuzu için çeşitli simlerden (ç yerine ts, c yerine dz vb.) yararlanılır (1938: viii-ix). Saygun, türkülerin notaya alınmasında kullandığı dizgeyi daha sonra uluslararası bir çeviriyazım sistemi olarak da önerecektir.

Halkevlerinde Mûsikî, Yalan ve Karacaoğlan

1939 Nisan'ında İstanbul Konservatuarı'ndaki görevinden ayrılarak Ankara'ya dönen Saygun, Cumhuriyet Halk Partisi'nin müzik danışmanlığı ile birlikte Halkevlerinde müzik müfettişliği görevine atanır. Ertesi yıl, Cenap And ve birkaç arkadaşı ile birlikte yeniden İstanbul'a dönmesine (1972) dek sürecek *Ses ve Tel Birliği*'ni kurar, 1942'de En tanınmış çalışması olan *Yunus Emre Oratoryosu*'nu besteler. Saygun'un karşılaştırmalı müzikoloji alanındaki bilimsel çalışmalardan uzaklaştığı bu yıllarda (1939-48) halk müziği ile olan ilişkisi, gazete ve dergi yazıları (Saygun 1943, Refiğ 1991: 20-61) dışında radyo programları ve koro dinletileri gibi performansa dayalı etkinlikler çerçevesinde devam eder (Refiğ 1991: 127-128, Aydın 2004: 49, Duygulu 2004: 79). Ayrıca, biri Halkevlerindeki görevi nedeni ile istenmiş, diğer ikisi ise düşün adamı ve folklorcu yönlerini yansıtan üç kitap yine bu dönemin ürünleridir: *Halkevlerinde Mûsikî* (1940), *Yalan* (1945) ve *Karacaoğlan* (1952).

Halkevlerinde müfettişlik görevine başlamasının hemen ardından Saygun'dan "halkevlerindeki müzik çalışmalarına yol gösterecek bir klavuz" hazırlaması istenir. Bunun üzerine kaleme aldığı *Halkevlerinde Mûsikî* (1940)¹¹ başlıklı on bölümden oluşan kitap nasıl bir müzik eğitimi verilmesi gerektiği yönündeki tavsiyelerini içermektedir. Gazete ve dergilerde yayınlanan kimi yazılarını "Yalan: Sanat Konuşmaları" (1945) kitabında bir araya toplayan Saygun, "Mahalli Renk", "Ferdîyetçilik ve Mahal-

li Renk”, “Folklor ve Sanat” başlıklı yazılarında ‘yerellik’ olgusunun sanatsal yaratımdaki gücünü tartışır.

Saygun’un bu dönemdeki üçüncü çalışması, 1945’de tamamlamasına karşın Ses ve Tel Birliği tarafından 1952’de yayımlanan *Karacaoğlan: Yeni Bilgiler, Bir Rivayet, Melodiler* başlıklı kitabıdır. Bu kitapta temelde metin incelemesi yapılarak Karacaoğlan’ın yaşamı, yeni bir söylentiden hareketle ele alınır.¹² Saygun, ayrıca onbir ‘hava’ dan oluşan ezgi örneklerinden yola çıkarak söz-ezgi ilişkisi üzerinde durur. İncelenen ezgilerden üçünün, inceden kalına doğru *do-la-sol-mi-re* sesleri üzeri kurulu olması delilinden hareketle “*la*’da karar veren inici pentatonik dizi”nin Türkiye’deki yerel müziklerin belirgin bir özelliği olmasının altını çizer (1952: XXXV).

Yeni Yönelimler

İlk kez 25 Mayıs 1946 yılında seslendirilen Yunus Emre Oratoryosu’nun kazandığı başarı sayesinde yeniden Ankara Hükümeti’nin gözüne giren Saygun, on iki yıl sonra Ankara Devlet Konservatuarı’na kompozisyon öğretmeni olarak atanır (Aydın 2004: 49). Saygun’un bu dönemden başlayarak uluslararası etkinliklerde yer alması, hem bilimsel yaklaşımlarında ve fikirlerinde etkili olacak bir dönüşümü hem de müziksel üretimine yön verecek yeni bir süreci başlatır. Bu sürecin başlangıç noktası, etnomüzikoloji tarihinde önemli bir yeri olan ve bugünkü Uluslararası Geleneksel Müzik Konseyi’nin (*International Council for Traditional Music, ICTM*) temelini oluşturan Uluslararası Halk Müziği Konseyi’nin (*International Folk Music Council, IFMC*) kurulmasıdır. UNESCO tarafından düzenlenen ve yirmisekiz ülkeden temsilcilerin katılımı ile Eylül 1947’de Londra’da gerçekleştirilen kuruluş toplantısında, Saygun da vardır.¹³ Konseyin kuruluşunda hedeflenen amaçları: (a) tüm ülkelerin halk müziğinin korunmasına, dağıtımına ve uygulanmasına yardım etmek; (b) halk müziğinin karşılaştırmalı incelenmesini geliştirmek; ve (c) halk müziğine olan ortak ilgi sayesinde uluslar arasındaki anlayışın sağlanmasına ve dostluğa katkıda bulunmaktır. İkinci madde, konseyin bilimsel incelemelerin merkezine karşılaştırmalı müzikolojiiyi yerleştirdiğini gösterir. Toplantıya *Le Divers Aspects de la Musique Turque* başlıklı konuşması¹⁴ ile katılan Saygun’dan, ertesi yıl yapılacak ilk kongre için halk müziğinin derlenmesi ve notaya alınmasına yönelik bir bildiri hazırlaması istenir (Saygun 1949b: 3). Saygun, yönetim kurulu üyesi seçildiği konseyle ilişkilerini 1950 yılına dek sürdürür ve konuşmacı olarak katıldığı ilk üç kongrede sunduğu bildiriler, kuruluşun resmi yayın organı olan *Journal of the International Folk Music Council*’in ilk üç sayısında (1949a, 1950a, 1951a) yayınlanır.

İlk Kongre: Derleme ve Çeviriyazım İçin Bir Model Önerisi

Konseyin, İsviçre'nin Basel kentinde gerçekleştirilen (13-18 Eylül 1948) ilk kongresine *Le Recueil et la Notation de la Musique Folklorique* başlıklı bildiri (1949a, 1949b, 1950b) ile katılır. Etnomüzikolojinin isim babası Jaap Kunts'la birlikte Walter Wiora, Samuel Baud-Bovy ve Marcel Dubois gibi tanınmış bilim insanlarının da yer aldığı bu kongrede, Saygun'un bildirisindeki öneriler oldukça dikkat çekici bulunur.

Saygun bu bildirisinde, ilk bilimsel çalışmalarından başlayarak geliştirdiği iki nokta üzerinde durur. Birincisi, ortak bir derleme yönteminin belirlenmesidir. Saygun'un bu konudaki önerisi toplanan müziksel gerecin *hüviyet kağıdını* çıkarmaktır. Kimlik kartının çıkarılmasında müziksel gereçle ilgili bilgilerin (derlendiği yer, tarih, icracının adı vb.) yanı sıra, konuşulan dil, halkın kökeni, derleme yapılan müzisyenin profesyonel ya da amatör olmasına göre öğrenme sürecinin saptanması, müziğin ritüel ile ilişkili olup olmadığı gibi, tamamlayıcı kültürel özellikleri de göz önüne alan ayrıntılı bir soru listesi sunar. Saygun'un yirmi maddelik soru listesi daha önceki çalışmalarında ortaya koyduğu (1936) ve uyguladığı (1938) listeden birkaç yönüyle farklıdır. Bu farklılığın temelinde ise -açıkça vurgulanmasa da- derlenen müziksel gerecin kültürel çevre ile bağlantılarının saptanması vardır. Derlemenin yapıldığı yerde yaşayan topluluğun ve çevresindeki yerleşimcilerin kökenleri ve inanç özellikleri; konuşulan dil ve lehçe; türkünün derleme yerinde yaşayanların tümü tarafından bilinip bilinmediği, bilinmiyorsa nedeni; seslendirenin profesyonel müzisyen olup olması; seslendirenin mimik ve hareketleri vb. sorular derlenen gerecin kültürel aidiyetini sorgulamaya yöneliktir.

Saygun'un bildirisinde üzerinde durduğu ikinci nokta, alan çalışmasından elde edilen müziksel gerecin doğru biçimde saptanmasına yönelik bir nota yazısı geliştirmek ve bunun uluslararası kullanılabilecek ortak bir çeviriyazım modeline zemin oluşturmasıdır. Tampere olmayan sistemlerle yaratılmış müziklerin notaya alınmasında Batı notasyonunun yeterli olmadığının farkına varan Saygun, bu güçlüğü aşmak için Suphi Ezgi'nin geleneksel Türk sanat Müziği için geliştirdiği nota yazım simlerini çok az değiştirerek kullanır. Nitekim kongre sonunda yapılan tartışmalar ışığında Samuel Baud-Bovy'nin önerisi üzerine, Saygun ile başka ülkelerdeki araştırmacıların bir araya gelip ortak bir çeviriyazım modeli oluşturmaları için bir komite kurulması ve UNESCO tarafından desteklenmesinin önerilmesi kabul edilir (Saygun 1949a: 33, 1949b: 3, 1974: 11).¹⁵

İkinci Kongre: Ritüeller ve Evrimci Yaklaşım

Ertesi yıl (7-11 Eylül 1949) Venedik’de gerçekleştirilen ikinci kongreye *Des Danses D'anatolie et de Leur Caractère Rituel* başlıklı bildirisi ile katılan Saygun, bu bildirisinde halk danslarının kökeninde ritüellerin bulunduğunu öne sürer ve Anadolu’da oynanan birkaç dans örneğini [*sin-sin*, *bengi*, *horon*, *Timur ağa* (Erzurum dansı), *bar* (Turna barı, Tavuk barı)] ele alarak bu danslardaki kimi figürleri çeşitli mitlerle ilişkilendirir (1950a: 10-14, 1975b: 23-27).

Ritüeli ilkel ve gelişmiş toplumlar ekseninde incelemesi nedeni ile Saygun, o dönemde hala evrimci yaklaşımı savunduğu yönünde değerlendirilebilir. Dionisos şenlikleri ile Anadolu’daki bağbozumu şenlikleri arasında ilişki kurar ve Alevilerin cem törenlerini “ilkel insanın dayancasız inancının gereklerine göre düzenlenmiş olan bir tören, başka inanışlarda devam etmektedir” diye yorumlar. Ele aldığı örneklerin ritüel özelliğini dönemindeki toplumsal/kültürel gerçeklik yerine, güncel bağlamdan uzak “eski zamanlar” gibi belirsiz ve evrimselliği savunan bir geçmişle ilişkilendirerek genelleştirmesi etkileyici olmakla birlikte sanıdan öteye gitmez. Çünkü, aksini ispat etmek de doğrulamak da güçtür.

Üçüncü Kongre: Bir Yaklaşım Biçimi Olarak Otantiklik

Saygun, *International Folk Music Council*’in (IFMC) 1950’de 17-21 Temmuz tarihinde Indiana Üniversitesi’nde toplanan üçüncü kongresine *Authenticity in Folk Music* başlıklı bildiri ile katılır. Bildirisinde önce bestecinin öznelliği ile araştırmacının nesnelliğinden hareketle ‘otantiklik’ kavramının önemi üzerinde duran Saygun, daha sonra halk müziğinin ‘otantik’ olarak nitelendirdiği karakteristiklerine, yani özüne nasıl ulaşılması gerektiğini tartışır. Saygun’a göre, işi yalnızca sanatçılık olan bir besteci, konuya kişisel ve öznel bir bakış açısından yaklaşır, araştırmacıyı ilgilendiren nesnel ve bilimsel yönler kendisini kaygılandırmaz ve ödünç aldığı halk ezgilerini istediği gibi kullanabilir. Ancak araştırmacının daha fazla nesnelliğe ve daha az hatalı sonuçlara ulaşmak için ‘otantik’ belgelerle çalışması gereklidir. Dolayısıyla, bilimsel bir inceleme sorunu olan ‘otantiklik’, gerçeğe ve ‘asıl’, ‘öz’ ya da ‘sahici’ kabul edilen müziğe ulaşmanın önündeki en önemli engeldir. Bu nedenle, “yerel ezgiler üzerine bölgesel, bölgelerarası ve uluslararası alanlarda yapılacak çalışmaların temel metodolojisi ‘karşılaştırmalı’ olmak zorundadır” diyerek çözümün karşılaştırmalı incelemede yattığını vurgular (1951a: 7, 2005b: 63).

Saygun'a (1951a: 7, 2005b: 64) göre, halk müziğinin incelenmesi bilimin çeşitli dalları ile ilişkili üç evreden oluşmaktadır: Birincisi “halk müziğini insanoğlunun spontane (kendiliğinden gelişen) bir dili olarak inceleme”, yani dilbilimsel evredir; ikincisi “halk müziğini bilinçaltı inançları dışarı vurma aracı olarak inceleme”, yani toplumbilimsel evredir; üçüncüsü ise “halk müziğini tarihsel bir belge olarak inceleme”, yani arkeolojik evredir. Bu kadar çok evresi olan bir incelemenin büyük bir özenle yapılması gerektiği için, müziğin belge olarak otantikliği büyük bir önem taşır.

Resim 2: Yüzyıl Ortası Folklor Konferansı*, Indiana, Temmuz 1950.¹⁶

Bilimsel çalışmalarında ağırlıklı olarak üçüncü evreye, yani “halk müziğini tarihsel bir belge olarak inceleme”ye odaklanan Saygun’un otantik olana ulaşmak yönünde izlediği ve önerdiği yol, incelenen müzikteki heterojen öğelerin karşılaştırmalı inceleme yoluyla saptanarak elenmesiydi. Saygun’a

* *Soldan sağa yerleşim – Ön Sıra:* Prof. Otto Anderson, Mrs. Lumpkin, Prof. B. Lumpkin, Prof. Erixon, Mr. Jasimoddin, Prof. G. Herzog, Miss M. Karpeles, Prof. M. Barbeau, Prof. Walter Anderson, Dr. Stith Thompson. *İkinci sıra:* Mr. S. O’Suillebhain, Miss S. Poladian, Dr. L. Bødker, Prof. A. Lord, Prof. S. Bayard, Mrs. Saygun, Prof. H. Halpert, Dr. E. Burchenal, Prof. A. Campbell. *Üçüncü sıra:* Dr. J. Baly, Dr. Duncan Emrich, Miss M. Gadd, Miss A. Kaufman, Mr. H. Darington. *Dördüncü sıra:* Mr. J. Mickey, Miss B. Lattimer, Mr. H. Reeves, Mr. L. Austen, Mrs. Sidney Rubertson Cowell, Dr. G. Pullen Jackson, Prof. E. Wells, Mrs. La Farge, *Arka sıra:* Prof. R. Christiansen, Mr. E. Nadel, Mr. V. Dolan, Mr. S. Eskin, Prof. A. Saygun, Prof. B. Bronson, Mr. O. Sanders, Mr. J. Raben, Mrs. Seeger, Mr. C. Seeger.

göre, otantiklik sorununun giderilmesi ise yine karşılaştırmalı olarak yapılacak yatay ve dikey analizlerle mümkündür: Yatay analizde, önce tek bir bölgeden, sonra o ülkenin değişik bölgelerinden ve en sonunda değişik ülkelerden ezgiler karşılaştırmalı olarak incelenir. Dikey analiz ise tarihsel verilerden yararlanarak derinlik bakımından yürütülür ve ‘folklorcu’nun bir arkeolog gibi çalışmasına olanak verir. Saygun, “her bakımdan çökmüş uygarlıkların malzeme kırıntılarını gizleyen höyükleri” benzettiği folklor gereçlerinin, kazıların gün ışığına çıkardığı arkeolojik gereçlerden çok az farklı olduğunu düşünür. Arkeolojik bir kazı gibi derinlemesine yapılan araştırma ve üst üste gelen tabakaların yakından incelenişi, her uygarlığın nasıl katkıda bulunduğunu ve en sonunda her birinin asıl kaynaklarını anlama fırsatını verebilir. Böylece, Anadolu Türkleri, Asya Çeremisleri ve Avrupa Macarları arasındaki bağların otantiklik çabası ile ortaya çıkabileceğine inanan Saygun’a (1951a: 8, 2005b: 65) göre, “otantiklik, tarihçinin bu halkların muhacereti sorununu yeni bir ışık altında incelemesini” de mümkün kılacaktır.

Saygun’un otantiklik yaklaşımı, halk müziğinin önsel (*a priori*) olarak otantik olması gerektiği ilkesinden hareketle belirli bir kültürel pratiğin ya da değerlerin zaman içinde yabancı unsurlarla değişikliğe uğraması ve bozulması tehlikesine karşı direnci de içinde barındırır. Bu yaklaşımda, değişikliğe direnmiş ve korunmuş olan otantik iken, değişmiş ve korunamamış olanın inotantik olduğu varsayılır. Bu nedenle otantikliğin bir yaklaşım biçimi olarak aslında daha en başından itibaren Saygun’un müzik araştırmacılığının merkezinde yer aldığı söylemek mümkündür. Saygun, otantik olanı bilimsel inceleme verisi olarak kabul ederken otantik olmayanı kabul etmeyerek dışladığı yönünde eleştirilebilir. Ancak bu eleştirinin yönü doğrudan Saygun değil, bağlı olduğu iki disiplin -folklor ve karşılaştırmalı müzikoloji- olmalıdır. Çünkü otantiklik, her ikisinde de çoğunlukla geçmişe ait olan ve asıl/sahici kabul edilen “şey”le -ya da şeylerle- ilişkili bir söylem üzerine inşa ediliyordu. Folklor, derleme ve sınıflandırma çalışmaları sırasında saf, bozulmamış olan bir otantiği gözetirken, karşılaştırmalı müzikoloji adını aldığı yöntemle dayalı yapısal analizlerle otantik olanı ortaya çıkartmayı hedefliyordu.

Etnomüzikolojinin Tanımlanma Dönemi ve Saygun

Adler’den II. Dünya Savaşı’na dek yaygın olarak kullanılan, hem müzikolojinin bir dalını hem de bu dalda çalışmalarını sürdüren araştırmacıları ve paylaştıkları yaklaşım ve yöntemleri tanımlayan ‘karşılaştırmalı müzikoloji’ teriminin eksik ve alanı tanımlamaktan uzak olduğu, özellikle 1940’lı yıllardan başlayarak birçok yazıda vurgulandı. Bununla birlikte

etnomüzikolojinin isim babası Jaap Kunst'un başlangıçtaki tanımlaması da alanı 'ilkel', 'Batılı-olmayan', 'halk' ve 'Doğu' müziklerinin incelenmesi ile özdeşleştiren karşılaştırmalı müzikolojininkinden pek farklı değildi.

Etnomüzikolojinin ya da özgün adı ile karşılaştırmalı müzikolojinin inceleme nesnesi: *ilkel* halklardan uygarlaşmış uluslara kadar insanoğlunun tüm kültürel katmanlarındaki *geleneksel* müzik ve çalgılardır. Bu nedenle bizim bilimimiz tüm *kabile* ve *halk müzikleri* ile *Batılı-olmayan* her tür *sanat müziğini* araştırır. Yanı sıra, müziğin sosyolojik görünümlerini de müziksel kültürleşme olarak araştırır. Batı sanat ve popüler (eğlence) müziği bu alana dahil değildir. (1959: 1)

II. Dünya Savaşı'nın ardından kurulan iki profesyonel dernek ile birlikte bu eksikliğin düzeltilmesinin yanı sıra, karşılaştırmalı müzikolojinin baskın yaklaşımlarından kurtulan bir disiplinleşme süreci başladı. 22 Eylül 1947'de Londra'da kurulan ve Saygun'un yönetim kurulu üyesi olarak görev aldığı IFMC'yi, 1955'de *Society for Ethnomusicology* (SEM) ve 1982'de *International Council for Traditional Music* (ICTM) izledi. SEM'in kurucularından David McAllester, Boston'daki kuruluş toplantısında yeni alanın incelenen müzik ile değil yeni yönelim ve yöntemlerle tanımlandığını vurguladı:

Derneğin asıl içeriği uzun uzadıya tartışıldı. Ortaya çıkan genel uzlaşma, 'etno-müzikoloji'nin artık sözde "ilkel müzik" ile sınırlandırılmayacağı ve söylemin katı sınırlarından çok öğrencinin yönelimi ile tanımlandığıdır... 'etno-müzikoloji' terimi, bu disiplin ve onun araştırma alanı için eski 'karşılaştırmalı müzikoloji' terimine göre daha doğru ve tanımlayıcıdır (1956: 5'den aktaran Myers 1992: 7).

1950'lerin ortalarından başlayarak geçerlilik kazanan 'etno-müzikoloji' terimi (aradaki tire SEM tarafından resmi olarak 1957'de düşürüldü) 'karşılaştırmalı müzikoloji'nin yerini aldı. Bu tip incelemenin diğer tüm bilgi alanlarından daha fazla karşılaştırmalı olmadığı görüşü George Herzog, Jaap Kunst, Willard Rhodes, George List, Curt Sachs ve Walter Wiora tarafından tekrar tekrar ifade edildi:

Fakat bugün 'karşılaştırmalı müzikoloji' kullanışlılığını yitirmiştir. Bilginin her dalının altında karşılaştırma yatar.... Müzik tarihinde bile Palestrina'nın Missası'nı Lasso ve Victoria'nın kilerle ya da kendi motetleri ile karşılaştırmadan tartışamayız. Gerçekte tüm düşüncelerimiz karşılaştırmamanın bir biçimidir: mavi gökyüzünden konuşmak onu gri ya da mor olan ile karşılaştırmaktır (Sachs 1961: 15'den aktaran Myers 1992: 7).

Aradaki tirenin düşürülmesi kesin biçimde karşılaştırmalı müzikolojinin baskın yaklaşım ve yöntemlerinden -tarihsel, evrimci ve yayılmacı- kopma anlamına da geliyordu. Alanın kurucuları Jaap Kunst, Helen Heffron Roberts, Curt Sachs, ve Charles Seeger ile öğrencileri Mantle Hood, George List, David McAllester, Alan Merriam, Bruno Nettle ve Klaus Wachsmann tarafından çeşitli alternatifler önerildi (Myers 1992: 10).

1950'lerin sonunda Amerikalı etnomüzikologlar iki kampa ayrıldılar: Alan Merriam'ın başını çektiği antropolojik eğitimliler ve Mantle Hood'un başını çektiği müzikolojik geçmişi olanlar. Merriam 1960'da etnomüzikolojiyi konu bakımından değil yöntem bakımından 'müziğin kültür içinde incelenmesi' olarak tanımladı. 1973'de bu tanımını 'müziğin kültür olarak incelenmesi' diye değiştirdi ve 1975'de ise 'müzik kültürdür, müzisyenlerin yaptıkları ise toplumdur' diyerek kültürel ve toplumsal etkenlere büyük bir vurgu yaptı. Merriam bireysel alan çalışmasını tüm etnomüzikolojik incelemelerin temel parçası olarak dikkate aldı ve müzik kültürlerinin incelenmesi -müzik hakkındaki kavramların, müziksel davranışın ve müziksel tınının araştırılması- için bir model önerdi (Myers 1992: 8). Merriam'dan bu yana etnomüzikoloji, kuramları, yaklaşımları ve modelleri bakımından sürekli sorgulanarak gelişme gösterse de, bugün tüm etnomüzikologların paylaştığı en önemli ilke müziğin ait olduğu kültür içinde -ondan koparılmadan- incelenmesidir. İncelenen müzik ve ait olduğu kültürel bağlam ile ilgili etnografik verilerin toplanmasında uygulanan stratejik yöntem olarak 'alan çalışması' (*fieldwork*) ise hala başköşededir.

Etnomüzikolojinin bir disiplin olarak tartışıldığı ve sınırlarının çizilmeye çalışıldığı yıllar Saygun'un bilimsel çalışmalardan uzaklaştığı döneme denk gelir. 1951 yılına dek karşılaştırmalı müzikoloji anlayışı içindeki bilimsel yaklaşımlara bağlı kalan Saygun, etnomüzikoloji terimini ilk kez 1960'da yayınlanan *Ethnomusicologie Turque* başlıklı yazısında kullanır (1960, 2004). Oldukça kısa olan bu yazının özü, Türkiye'de yapılan etnomüzikolojik çalışmaları anlatmak gibi görünse de, Saygun daha çok arşivcilik üzerinde durmaktadır.¹⁷ Kendisinin, M. Ragıp Gazimihal'in ve Metin And'ın çalışmalarını Türkiye'deki etnomüzikolojik örnekler olarak gösterir (1960: 68, 2004: 112). Ayrıca, Saygun'un terimi hem müzik folkloru hem de karşılaştırmalı müzikoloji alanlarında çalışanları kapsayacak biçimde kullanması da dikkat çekicidir. 1957'de aradaki tireyi (etnomüzikoloji) düşürerek etnomüzikolojiyi karşılaştırmalı müzikolojiden ayrı bir alan olarak tanımlayan SEM'den ve bu kuruluş etrafında toplanan etnomüzikologların çalışmalarından uzak kalan Saygun'un aslında aradaki

‘tire’yi düşürmediği söylenebilir. Alan çalışmasını veri toplama yöntemi olarak kabul etmekle birlikte etnografiye ve kültürel bağlama odaklanan bir etnomüzikoloji yerine, daha çok folklor ve karşılaştırmalı müzikolojinin yöntem ve yaklaşımlarını sürdüren bir etno-müzikoloji algısı içinde kaldığı görülür.

İnceleme Nesnesindeki Değişim: Töresel Müzik

Saygun’un, 1957’de yazdığı Op.35 İkinci Yaylı Çalgılar Dördülü ile başlayan makamsal müziğe yönelme süreci (Aydın 2004: 51), sonrasındaki bilimsel çalışmalarında da aynı müziksel yapıyı inceleme nesnesi olarak seçtiği görülür. Böylece, Saygun’un bilimsel çalışmalarının (1962, 1964a, 1964b) merkezine çektiği kavramlardan biri de ‘töresel müzik’ olur. Önceki çalışmalarında kırdaki ‘folk’a ait “halk müziği”ne odaklanan Saygun, kentteki ‘folk’a ait “sanat müziği”ni de -geleneksel Türk sanat müziği- inceleme konusu edinir. Üzerinde durduğu ve öncekilerden pek farklı olmayan sorunlar ise, müziğin başlangıcı, yapısal köken(ler)i ve evrimleşmedir.

On yıllık bir aradan sonra 1961’de (6-12 Nisan) Tahran’da düzenlenen Uluslararası Müzikoloji Kongresi’ne *Basic Principles of Musical Expression as They are to be Found in the Modal Music of the Middle East* (1964a; 1975a) başlıklı çalışması ile katılır. Saygun bu çalışmasında, geleneksel Türk sanat müziğinin de aralarında bulunduğu Ortadoğu’nun makamsal müziklerinin, aynı kurama dayanmakla birlikte yaratıcılığın duygusal ve içsel öğelerine ilişkin yönleriyle birbirinden farklı olduklarını vurgular. ‘Töresel müzik’ kavramını tüm modal müzikleri kapsayacak biçimde kullanan Saygun, makamsal müziğin özünde bulunan ve tüm Ortadoğu kültürlerinde ortak olarak anımlandırılan kuramsal yapıyı ele alır. Ayrıca Batı terminolojisindeki *mode* teriminin, kendisinin ‘töre’ olarak adlandırdığı modal yapıyı ifade etmekte yetersiz olduğunun, çünkü ‘doğulu’ müzik kültürlerindeki ‘seyir’ olgusunun, aynı modun kullanılmasına karşın, farklı makamları ortaya çıkardığının altını çizer (1964a, 1975a: 4-5). Saygun yine aynı yıl (1961) Budapeşte’de düzenlenen İkinci Uluslararası Müzikoloji Konferansı’na *Quelques réflexions sur certaines affinités des musiques folkloriques Turque et Hongroise* başlıklı bildiri ile katılır. Bildirisinde, Türk ve Macar ezgilerini perde, tartım ve biçim bakımından karşılaştırarak kültürel bağlantıları üzerinde durur (1963: 515-524).

1962’de yayımlanan *La Genèse de la Mélodie* başlıklı makalesinde Saygun, yirmi altı yıl (1936) aradan sonra yeniden ‘Pentatonizm’ problemini ele alır. Ancak bu sefer hem yaklaşımı farklıdır hem de yöntem bakımından izlediği

yolu yeniden tanımlar. En azından ‘yayılmacı’ yaklaşımdan uzaklaşmış, tek bir ‘pentatonik’ köken olmadığı varsayımını ortaya atan ve bu varsayımı farklı kültürlerden müziksel örnekleri analiz ederek sorgulayan bir Saygun çıkar karşımıza. Başlangıçta savunduğu “Pentatonizm, Türk’ün musikideki damgasıdır” ve “Pentatonizm nerede varsa orada oturanlar Türk’türler” tezinden (Saygun 1936, Refiğ 1991: 69) vazgeçmiş olduğunu ilk kez açıkça ortaya koyar ve geçmişte savunduğu bu tezi eleştirmekten de geri kalmaz.

Saygun bu çalışmasında yine karşılaştırmalı yöntemden yararlanmakla birlikte ‘karşılaştırma’, kültürel bağlantıları doğrulamada değil, farklılıkları vurgulamada kullanılan analitik bir yöntemdir artık. Tek sestten başlayıp dek dünyanın farklı bölgelerinden (Kuzey Amerika, Macaristan, Sibirya, Finlandiya, Sırbistan, Makedonya vb.) beş sesli şarkı ve ezgi örneklerini analiz eden Saygun, pentatonizmin yaygınlığını bir kez daha ortaya koymakla birlikte evrimci yaklaşımın savunduğu *polygenesis* (çoklubaşlangıç) varsayımından hareketle tek bir pentatonik kökenin olmadığını vurgular (1962: 300, 1976a: 22).

Uluslararası Modal Müzik Merkezi Projesi

1964’de *The Classification of Pre-modal Melodies* (1964b) başlıklı makalesi yayımlanan Saygun, bu tarihten sonra incelemelerine uzun bir süre ara vermekle birlikte bilimsel alandan uzaklaşmaz. En önemli hedefi ise, Uluslararası Halk Müziği Konseyi (IFMC) ve Etnomüzikoloji Derneği (SEM) benzeri bir oluşumu Türkiye’de gerçekleştirmektir. Ortadoğu ve Akdeniz ülkeleriyle kültürel işbirliği çerçevesinde, ortak bilimsel etkinlikler yapılması önerisinin dışişleri bakanlığı tarafından benimsenmesi sonucu 1966’da Ankara’da düzenlenen “Ortadoğu-Akdeniz Ülkeleri Musikî Kolokyumu”, bu alandaki bütün ülkelerden uzmanların ilgisini çeker (1975b: 9-10). Bu toplantıda alınan kararlardan biri de merkezi Türkiye olan “Uluslararası Modal Müzik Merkezi” kurulmasıdır. Ancak bu karar uygulamaya geçirilemez.

1972 yılında Ankara Devlet Konservatuvarı’ndaki görevinden emekli olarak İstanbul’a yerleşen ve kısa süre sonra İstanbul Konservatuvarı’nda göreve başlayan Saygun, bu kararı uygulamaya geçirmek üzere 1974’de yeniden harekete geçer. Başlangıçtan itibaren yerel müziklerin bir toplumun kültürel dinamiklerini yansıttığını ve bu noktada ayrıntılı olarak incelenmesi gerektiğini vurgulayan Saygun, hayalini kurduğu ve kurulması için çaba harcadığı Modal Müzik Merkezi’nin, müzik incelemesi yapan tüm bilim insanları için bir çekim merkezi olacağını biliyordu. Saygun’un çabalarıyla o yıl gerçekleştirilen 2. İstanbul Festivali kapsamında “Uluslararası Modal Müzik Kongresi” düzenlenir. Anka-

ra'da yapılan ilk toplantının devamı olarak gerçekleştirilen kongrenin ilk amacı “folklorcu ve etnomüzikologlara modal müziğin çeşitli yönlerinin incelenmesi sırasında ortaya çıkan sorunlara eğilme fırsatı vermek” olarak tanımlanır. Kongre’de alınan kararlardan biri de 1966’daki toplantıda alınan Modal Müzik Merkezi kurulması konusundaki kararı hükümete yeniden hatırlatmak olur. Saygun’un birleştirici kişiliği sayesinde toplanan araştırmacıların ısrarlı baskıları sonucunda hükümet, merkezin kurulması için gerekli sorumluluğu üzerine almayı ve finanse etmeyi kabul eder. Ancak bu etkinliğin ardından verilen sözler unutulur ve hem 1966 kararları, hem Modal Müzik Merkezi projesi hem de Saygun bir kenara itilir (*Folklorla Doğru* 1975b: 9-11). Saygun’un bu isteği yönetimin başında kapatılmasına kadar hizmet ettiği Halkevlerinin kurucusu olan CHP olmasına karşın bir türlü gerçekleşmez.

Kapatı: Béla Bartók’s Folk Music Research in Turkey

Saygun’un bilimsel formasyonunda önemli rolü olan ve “ustam” dediği Béla Bartók ile gerçekleştirdikleri alan çalışmasında elde edilen verilere dayanan son kapsamlı bilimsel incelemesi, tarihsel olarak geç kalmış olsa da anlamlı bir kapatı (*Coda*) özelliği taşır. Bu çalışma, elde edilen verilerin kırk yıl sonra günışığına çıkan *Béla Bartók’s Folk Music Research in Turkey*’dir. Benjamin Suchoff’un yayıma hazırladığı *Turkish Folk Music from Asia Minor* başlığını taşıyan ve Bartók’un yayımlama fırsatı bulamadığı incelemelerine dayanan çalışma ile aynı tarihte (1976) yayımlanması dikkat çekicidir. Saygun’un katkıda bulunduğu ve László Vikár’ın yayıma hazırladığı çalışma iki bölümlüdür. Birinci bölüm Bartók’un Amerika’ya giderken Budapeşte’de bıraktığı el yazmalarının tıpkıbasımıdır; ikinci bölümü ise Saygun’un Bartók’un araştırmasına ilişkin düşünce ve eleştirilerini içeren uzun incelemesi oluşturur. Béla Bartók’un çalışmasının eleştirisi, Kurt Reinhard (Bartók 1976: 217-228) tarafından yapılırken, Saygun’un katkıları Yetkin Özer (1987: 34-36) tarafından ele alındı. Bartok ile yürüttükleri çalışmada ortaya çıkan eksiklikleri tamamlamak için yeniden alana (Çukurova) giden Saygun’un yanında kompozisyon öğrencisi Ahmet Yürür vardır. Yalçın Yüreğir kılavuzluğunda gerçekleştirilen alan çalışmasında, bu sefer Saygun bilimsel deneyimlerini aktaran bir ‘usta’, Ahmet Yürür ise ‘folk’a yönelen bir etnomüzikoloji adayıdır (Saygun 1976b:191).

İstanbul Konservatuvarı’nda göreve başladıktan sonraki dönemde Saygun’un yurt dışında basılmış çalışmalarının bir bölümü Türkçeye çevrilererek (1974, 1975a, 1975b, 1976a) yayımlanır. Çeviri ya da yeniden basım olmayan son bilimsel çalışması ise 1982’de Budapeşte’de sunulan ve Türkçesi 1986’da Orkestra dergisinde yayımlanan “Tetrakordal Yapı ve

Mese'nin İşlevi"dir (*Sutstructure Tetracordale et la Fonction de la Mèse*). Çalışma, aslında daha önce ele aldığı (1962, 1964a, 1964b) bir bilimsel sorunu içerir. Eski Yunan modları ile makam sistemi arasındaki ilişkiyi yine karşılaştırmalı ve yapısal olarak analiz eden Saygun, "hem iki tetrakordun kaynaşma noktası, hem de ayrıık bir dizide hiç de merkezde bulunmayan bir merkezi nota" (1986b: 7) olarak tanımladığı "mese"nin işlevini tartışır. Pentatonik dizinin "Küçük Asya'da ve bu yarımadaanın doğu ve güneyinde yer alan ülkelerde, Afrika'nın kuzeyinde, kısacası Akdeniz'in bütün Orta ve Yakın kesiminde yaşayan insan topluluklarının ortak içgüdülerine yanıt verdiği" (1986b: 15-16) sonucunu bir kez daha vurgular. Bununla birlikte Saygun, makamsal müziklerin kökeninde tetratonizmin yattığını, bu nedenle pentakordal değil tetrakordal kuruluşlarla açıklanması gerektiğini öne sürerek 1936'da savunduğu "her iki müziksel sistemin temelinde de pentatonizm vardır" düşüncesinin artık çok ötesinde olmakla birlikte karşılaştırmalı müzikolojinin yöntem ve yaklaşımlarına bağlılığını sürdürür.

Sonuç

Bir bilim insanı olarak Ahmed Adnan Saygun'un müzik araştırmalarının sonuçlarını içeren yayımlanmış çalışmaları üzerine yapılan bu incelemenin de gösterdiği gibi, kimi yazılarda (Gedikli 1987: 9-11, Aydın 2004: 53-64) vurgulandığı üzere, yalnızca etnomüzikoloji olarak tanımlanan inceleme alanının ürünleri olmadıkları görülür. Saygun'un bilimsel çalışmaları bir yandan derleme çalışmalarına verilen önem ile folklorün, öte yandan elde edilen müziksel gereçlerin yapısal ve karşılaştırmalı olarak incelenmesi nedeni ile, etnomüzikolojiye öncü çalışmaların yapıldığı bir alanı tanımlayan karşılaştırmalı müzikolojinin temel yaklaşım ve yöntemlerini yansıtır. Nitekim Melih Duygulu (2004: 69, 81-82) da, "Ahmed Adnan Saygun'un Folklor ve Etnomüzikoloji Çalışmaları Üzerine" başlıklı makalesinde bu iki disiplinin birbirine yakınlığından ötürü Saygun'un bilimsel çalışmalarını folklor ve etnomüzikolojinin kesişim noktasına konumlandırır ve folklor dışındaki çalışmalarını bütünüyle etnomüzikoloji ile ilişkilendirir. Ancak, Duygulu'nun ele alış biçimi de iki bakımdan eksiktir. Birincisi konumlandırmada, ikincisi bütünüyle etnomüzikoloji ile ilişkilendirmede ortaya çıkar. Saygun'un çalışmalarında bir "kesişim noktası"ndan söz edilebilse bile, bu kesişim noktasının bir ucunda folklorün diğer ucunda ise etnomüzikolojinin değil, etnomüzikolojiye öncü çalışmaların yapıldığı bir alanı tanımlayan karşılaştırmalı müzikolojinin bulunduğunu söylemek daha doğru olacaktır. Folklor ile karşılaştırmalı müzikolo-

jinin ortak paydası ise aynı bilimsel nesneye odaklanmaları ve ortak yaklaşımlardan -evrimci ve yayılmacı- hareket etmeleridir. Oysa, ele aldıkları ‘folk’a ait nesne (halk müziği/köylü müziği) ve benzer yaklaşımları nedeniyle birbiriyle bağlantılı görünmekle birlikte, bu iki disiplin daha o dönemde bile görev tanımları bakımından ayrılıyorlardı. Ulusalcılık anlayışına hizmet eden folklor, yerel/halka ait olanın toplanıp/derlenip sınıflandırılarak yeniden işlenmek ya da incelenmek üzere arşivlenmesini görev edinirken; karşılaştırmalı müzikoloji, yine aynı anlayışa hizmet etmekle birlikte, folklorun görevinin bittiği yerde başlıyor ve toplanan nesne olarak müziğin bilimsel yaklaşım ve yöntemlerle analizini görev ediniyordu.

Saygun’un, bu makalenin başında belirtilen dört ana nedenden ivme alan bilimsel çalışmaları, Türkiye yerel müziklerine odaklanmış bir müzik folklorcusunun ve inceleme nesnesi olarak seçilen gereçlerin -halk müziğini olduğu kadar sanat müziğini de konu alır- hemen tümünde köken, yayılış ve evrilme nedenlerini saptamayı hedefleyen bir karşılaştırmalı müzikologun bilimsel formasyonunu tüm açıklığı ile gözler önüne serer. Nitekim, Saygun da kendisini alan çalışması modeli bakımından müzik folklorcusu olarak tanımlarken, toplanan verilerin analizi ve bu analizleri yönlendiren temel varsayımları biçimlendiren yaklaşımlar bakımından karşılaştırmalı müzikoloji alanı içinde konumlandırarak bu iki disiplini birbirinden ayırır. Etnomüzikolojinin, tarihsel-folklorcu yaklaşımlara dayanan karşılaştırmalı müzikolojiden ayrı bir disiplin olarak tanımlandığı dönemde de, Saygun’un, tartışmalara ve yeni kuramlara uzak kaldığı görülür. Gerçekte, aradaki tireyi (etno-müzikoloji) hem yazım (Saygun 1962: 3) hem de yaklaşım ve yöntem bakımından düşürmeyererek 1950’li yılların sonunda vurgulanmaya başlanan ve antropolojiden beslenen etnomüzikolojik yönelimin içine girmez.

Helen Myers’in da (1992: 11) belirttiği üzere, etnomüzikoloji çalışmalarının doğası Guido Adler’den (1885) bu yana biçim değiştirmekle birlikte alan SEM’in (*Society for Ethnomusicology*) 1980’deki 25inci toplantısında iddia edildiği gibi bugün de hala rüştünü ispatlama yönünde çaba harcamaktadır. Yalnızca müzikologlar ve antropologlar değil, Batı-dışı halk söylemlerini kullanan müzik eğitimcileri, müzik terapistleri, Batı-dışı müzik icracıları ve bestecileri de etnomüzikolog etiketini kullanıyorlar. “Koltuk devrilmiş durumda: akademisyenler ise kendi alan çalışmalarını yönetiyorlar ve analiz ettikleri müzik kültürlerini ilk elden deneyimleyerek bilgi üretme yönünde çaba harcıyorlar” (Myers 1992: 11). Koltuğun devrilmesinin nedeni ise hem yapılan işi (etnomüzikoloji) hem de o işi yapanı

(etnomüzikolog), yalnızca edimi yapılan ya da inceleme konusu olan müziksel nesnenin özelliğine (halk, egzotik, Batılı olmayan, geleneksel, etnik vb.) bakarak tanımlamaktır. Ancak göz önünde bulundurulması gereken önemli bir nokta vardır. O da, bir disiplini ve o disipline hizmet edenleri tanımlayan şeyin kullanılan etiketin ya da incelenen nesnenin ne olduğunun değil, uygulanan yöntembilimsel/metodolojik kuramlar olduğudur. Bu noktada, müziği kültürel bağlamında incelemeye odaklanan etnomüzikolojinin, bugün artık inceleme nesnesini yalnızca ‘halk’, ‘Batılı olmayan’, ‘egzotik’, ‘geleneksel’ ya da ‘etnik’ olana ait müziklerle ve onların bulunduğu yerle -kır, köy- sınırlandırmadığı da unutulmamalıdır.

Açıklamalar

- ¹ Bu makalede ele alınan kimi noktalar, Bursa’da (9-10 Mart 2007) düzenlenen “Doğumunun 100. Yıl Dönümünde Ahmed Adnan Saygun” başlıklı IV. Müzikoloji Sempozyumu’nda ve İzmir’de (7 Aralık 2007) düzenlenen “Doğumunun 100. Yılında Besteci, Öğretmen, Araştırmacı, Bilim ve Düşünadamı Yönüyle Ahmed Adnan Saygun” başlıklı panelde sözlü olarak sunuldu.
- ² Saygun hakkındaki çalışmalarda (Duygulu 2004: 82, Refiğ 1991: 126-127) anılan basılmamış bildiri metinleri bu çalışmada kullanılmamıştır.
- ³ Eugène Borrel’in makalesinin İlhami Gökçen tarafından yapılmış Türkçe çevirisi için bk. Borrel 2004: 203-219, ayrıca bk. Gökçen 2006: 349-384.
- ⁴ Duygulu (2004: 71), Saygun’un halk kültürüne yakınlığının çocukluk ve ilk gençlik çağlarına uzandığını öne sürmesine karşın Saygun’un Fransa’ya gitmeden önceki çalışmalarında bu etki görülmez. Aydın (2004: 27), Saygun’un ilk gençlik döneminde kaleme aldığı yapıtlarının bütünüyle Orta Avrupa müziği biçeminde olduğunu, “geleneksel Türk müziklerini ilişkin unsurları” içermediğini vurgular. Dönemin yaygın Fransız kültürü etkisi içinde yetişen ve 31 Ciltlik *La Grande Encyclopedie*’nin müzik maddeleri ile Albert Keim’in “Richard Wagner’in Hayatı ve Eserleri” başlıklı kitabının çevirilerini yapan Saygun’un, 1928’de Avrupa’da eğitim almak üzere girdiği devlet bursu sınavında kendisine etki eden düşünürler sorulduğunda Pascal, Montaigne ve Baudelaire’den söz etmesi, Orta Avrupa, özellikle de Fransız kültürünün genç Saygun üzerindeki baskın etkisini gösterir (Aydın: 2004: 27).
- ⁵ Saygun (1986a: 3), 1986 yılında Orkestra dergisinde yayımlanan “Türk Halk Musikisinde Pentatonizm Broşürü Üzerine” başlıklı yazısında raporu Milli Eğitim Bakanlığı’na verdiğini, ancak Atatürk’ün ilgisine rağmen Bakanlığın yazısını Türk Tarih Kurumu’na havale etmekle yetindiğini belirtir.
- ⁶ Atatürk’e sunduğu raporun ardından 1935 yılında, Kültür Bakanlığı tarafından İstanbul Belediye Konservatuarı’nın türkü derlemelerini incelemek üzere görevlendirilmiş olan Saygun, derleme yöntemine ilişkin önerilerini ve soru listesini aslında ilk kez bu raporda ortaya koymuştur (Saygun 1936).

- ⁷ Yerel derleme çalışmalarının nasıl yapıldığını yerinde izlemek üzere görevlendirilen Akses ve Erkin, ertesi yıl (17 Ağustos 1937) Hasan Ferit Alnar, Halil Bedii Yönetken, Muzafer Sarısözen ve teknisyen Arif Etikan'dan oluşan ekiple birlikte, Ankara Devlet Konservatuarı'nın başlattığı ve Sivas, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Gümüşhane, Trabzon ve Rize illerinde yürütülen ilk derleme çalışmasında yer alacaklardır (Elçi 1997: 79).
- ⁸ İstanbul Konservatuarı Folklor Külliyyatı'nın 15inci defteri olarak yayımlanan "Yedi Karadeniz Türküsü ve Bir Horon" 1938 yılında yayımlanmakla birlikte, bu yayında yer alan Rizeli Kemeççi Sadık'ın seslendirdiği Horon'un (Maçka Oyun Havası; 50-55) çeviriyazımının başlangıç kesiti, 1937 yılında yayımlanan "Rize, Artvin ve Kars Havalisi Türkü Saz ve Halk Oyunları Hakkında Bazı Malûmat" da (Saygun 1937: 13-14) yer alır. Saygun, olasılıkla Rizeli Sadık'ın plak kayıtlarının çeviriyazımlarını Doğu Karadeniz'deki alan çalışmasında topladığı verileri değerlendirirken gerçekleştirmiştir.
- ⁹ İllere gönderilen mektuplarda, her ilin Milli Eğitim Müdürleri aracılığı ile Anadolu'daki okulların müzik öğretmenlerinden ve müzik ile ilgili olan yerli halktan, oralarda çalınıp söylenen halk türkülerinin notalarının gönderilmesi isteniyordu. Bu girişim sonucu konservatuvara bir yıl içinde yüze yakın türkü notası ulaşır.
- ¹⁰ İstanbul Konservatuarı tarafından 1926-1929 yılları arasında dört derleme gezisi düzenlenmiş, Yusufu Ziya Demircioğlu başkanlığındaki bu gezilerde Rauf Yekta, Muhittin Sadık, M. Ragıp Gazimihal, Ferruh Arsunar, Ekrem Besim ve Dürri Turan görev almıştır (Ülkütaşır 1973: 32-33).
- ¹¹ 1939 Nisanı'nda Halkevlerinde müfettişlik görevine başlayan Saygun, "Halkevlerinde Musiki" kitabını Haziran 1939'da tamamlamış 1940'da 2000 adet basılarak Halkevlerine dağıtılmıştır.
- ¹² Saygun'un bu çalışmasında Karacoğlan hakkındaki söylentiden yola çıkarak tanımladığı yaşambetimine ilişkin iddiasının eleştirisi İlhan Başgöz tarafından (1982: 297-302) yapıldı.
- ¹³ Melih Duygulu, Saygun'un müzik araştırmacılığındaki yeni dönemi 1950 yılında ABD'de gerçekleştirilen "Yüzyıl Ortası Folklor Konferansı" ile ilişkilendirir. Ancak, etnomüzikolojinin ortaya çıkışında önemli bir yeri olan Uluslararası Halk Müziği Konseyi'nin (IFMC) kurulma kararının alındığı 1947'deki toplantıda bile, Saygun baş aktörlerden birisidir. İlk kongreden (1948) itibaren Saygun, kendisini etkileyici olduğu kadar eleştirilen bir bilim insanı konumunda bulur (1949a, 1949b).
- ¹⁴ Saygun, bu tarihten önce yurtdışında ilk olarak 1946'da Paris'te *La Musique Anatolie et se Relation Historique* konuşmayı yaptı; ertesi yıl (1947) Uluslararası Halk Müziği Konseyi'nin (IFMC) Londra'daki kuruluş toplantısında *Le Divers Aspects de la Musique Turque* başlıklı bildirisini sundu.
- ¹⁵ Komite, Saygun'un da katılımı ile Cenevre'de toplanır (Saygun 1949b: 3). Bu çalışma grubunun amacı, uzmanların yanlarında getirdikleri ve kendi ülkelerinin değişik bölgelerinden derlenmiş halk müziği kayıtlarını (plaklar) inceleyerek her çeşit halk şarkısı derlemesinde uygulanabilecek bir nota yazım yöntemi saptamaktır. Ancak, incelenen literatürde ortak bir çeviriyazım modelinin belirlendiğine ilişkin bir bilgiye rastlanmamıştır. Bunun nedeni, olasılıkla toplantı sonunda ortak bir çeviriyazım sisteminin mümkün olmadığı sonucuna varılmasıdır. Çünkü, Etnomüzikolojinin uzun bir süre -bugün bile-

tartışma konusunu oluşturan çeviriyazım sorunu Batı notasyonunun Batı dışı kültürlerin müziklerini yansıtmadaki yetersizliğini kesinleştirmiştir.

¹⁶ Ahmed Adnan Saygun ve eşi Nilüfer Saygun'un da yer aldığı bu fotoğraf *Journal of the International Folk Music Council*, Vol. 3, (1951) s.5'ten alındı.

¹⁷ Bu çalışmadan ayrıca Saygun'un koleksiyonunda köylüler ve çocuklar tarafından seslendirilmiş ezgileri içeren 2830 parça olduğunu öğreniyoruz. Saygun, yazısında çocukların seslendirdiği ezgilerin “ne Ankara ulusal konservatuvarında ne de İstanbul konservatuvarında” olmadığını “koleksiyonunun bu bölümünün eşsiz” olduğunu belirtmektedir (1960: 67).

Kaynaklar

- Adler, Guido (1885). “Umfang, Methode und Ziel der Musikwissenschaft”. *Vierteljahresschrift für Musikwissenschaft* 1: 5-20.
- Aracı, Emre (2001). *Ahmed Adnan Saygun: Doğu-Batı Arası Müzik Köprüsü*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- ____ (2004). “Bartók, d’Indy ve Schola Cantorum: Adnan Saygun’un Etkisinde Kaldığı Müzik Adamları ve Akımları”. *Biyografiya* 5. İstanbul: Bağlam Yay. 85-93.
- Arsunar, Ferruh (1937). *Anadolunun Pentatonik Melodileri Hakkında Birkaç Not*. İstanbul: Numune Matbaası.
- Aydın, Yiğit (2004). “Ahmed Adnan Saygun’un Yaşamöyküsü ile Besteci ve Müzikolog Kimlikleri”. *Biyografiya* 5. İstanbul: Bağlam Yay. 21-23.
- Bartók, Béla (1936). *Miért és Hogyan Gyűjtsünk Népzene*. Budapeşte: Ed. Somlo.
- ____ (1940). “Some Problems of Folk Music Research in East Europe”. *Béla Bartók Essays*. Ed. Benjamin Suchoff. New York: St. Martin Press. 173-194.
- ____ (1976). “Türkiye’de Yaptığım Derlemeler”. Çev. Gabriella Kalman ve Ahmet Yürür. *Folklor* 44: 23-34.
- ____ (1991). *Küçük Asya’dan Türk Halk Musikisi*. Çev. Bülent Aksoy. İstanbul: Pan Yay., *Turkish Folk Music from Asia Minor*. Ed. Benjamin Suchoff. Princeton: Princeton University Press, 1976’dan çeviri.
- Başgöz, İlhan (1982). *Folklor Yazıları*. İstanbul: Adam Yay.
- Borrel, Eugène (1922). “La Musique Turque”. *Revue de musicologie*. T. 3e, No. 4e. (Dec., 1922). 149-161.
- ____ (1923a). “La Musique Turque 2 (Suite)”. *Revue de musicologie*. T. 4e, No. 5e. (Feb., 1923). 26-32.
- ____ (1923b). “La Musique Turque (Suite et Fin). Les Oussouls”. *Revue de musicologie*. T. 4e, No. 6e. (May, 1923). 60-70.
- ____ (1931). “Türk Müzikolojisi Hakkında”. Çev. M. Ragıp. *Musiki* 5: 1-2.

- _____ (2004). “Yirminci Yüzyılda Türk Musikisi Bibliografyasına Katkı”. Çev: İlhami Gökçen. *Folklor/Edebiyat* 38: 203-219.
- Canal, Denis-Armand (1987). “Ahmed Adnan Saygun Paris’te (1928-1931)”. *Ahmed Adnan Saygun Semineri Bildirileri*. Ed. Tuğrul Göğüş. İzmir: İzmir Filarmoni Derneği Yay. 28-30.
- Duygulu, Melih. (2004). “Ahmed Adnan Saygun’un Folklor ve Etnomüzikoloji Çalışmaları Üzerine”. *Ahmed Adnan Saygun, Biyografya* 5. İstanbul: Bağlam Yay. 69-83.
- Elçi, Armağan C (1997). *Muzaffer Sarısözen: Hayatı, Eserleri ve Çalışmaları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Folklorla Doğru (1975a). “Uluslararası Töresel Musiki Kongresi”. *Folklorla Doğru* 35: 3-5.
- _____ (1975b). “Kongre ve Sonrası”. *Folklorla Doğru* 35: 9-11.
- Gazimihal, M. Ragıp [Kösemihal] (1928). *Anadolu Türküleri ve Musiki İstikbalimiz*. İstanbul: Zaman Kitaphanesi.
- _____ (1935). *Türk Halk Müziklerinin Kökeni Meselesi*. “Türk Tarihi’nin Anahatları” eserinin müsveddeleri. Seri: III. No.8. İstanbul: Akşam Matbaası.
- _____ (1936). *Türk Halk Musıkilerinin Tonal Hususiyetleri Meselesi*. İstanbul: Numune Matbaası.
- Gedikli, Necati (1987). “Müzik Araştırmacısı ve Folklorcu Olarak Ahmed Adnan Saygun”. *Ahmed Adnan Saygun Semineri Bildirileri*. Ed. Tuğrul Göğüş. İzmir: İzmir Filarmoni Derneği Yay. 9-11.
- Gökalp, Ziya (1970). *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul; M. E. Basımevi.
- Gökçen, İlhami (2006). “Eugène Borrel (Öjen Borrel): Yaşamı, Türk Musikicileri ile İlişkileri, Yazıları/Eserleri, Türk Musikisindeki Yeri”. *Folklor/Edebiyat* 46: 349-384.
- Hasgül, Necdet (1996). Cumhuriyet Dönemi Müzik Politikaları”. *Folklorla Doğru: Dans, Müzik, Kültür* 62. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Folklor Kulübü Yay. 27-48.
- Kunst, Jaap (1959). *Etno-musicology*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- McAllester, David P (1956). “The Organizational Meeting in Boston”. *Ethno-musicology Newsletter* 6: 3-5.
- Muggleston, Erica (1981). “Guido Adler’s ‘The Scope, Method, and Aim of Musicology’ (1885): An English Translation with an Historico-Analytical Commentary”. *Yearbook for Traditional Music* 13: 1-21.
- Myers, Helen (1992). “Ethnomusicology”. *Ethnomusicology and Introduction*. Ed. Helen Myers. New York: W.W. Norton & Company. 3-18.

- Oransay, Gültekin (1983). “Çoksesli Müzik”. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. C. 6. İstanbul: İletişim Yay. 1517-1530.
- Özer, Yetkin (1987). “Bartók’un Türk Halk Ezgileri Araştırmasına Saygun’un Katkıları”. *Ahmed Adnan Saygun Semineri Bildirileri*. Ed. Tuğrul Göğüş. İzmir: İzmir Filarmoni Derneği Yay. 34-36.
- Reinhard, Kurt (1991). “Sonsöz”. *Küçük Asya’dan Türk Halk Musikisi*. Çev. Bülent Aksoy. İstanbul: Pan Yay. 217-228.
- Refiğ, Gülper (1991). *A. Adnan Saygun ve Geçmişten Geleceğe Türk Musikisi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Sachs, Curt (1961). *The Wellsprings of Music*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Saygun, A. Adnan (1936). *Türk Halk Musikisinde Pentatonism*. İstanbul: Numune Matbaası.
- _____ (1937). *Rize Artvin ve Kars Havalisi Türkü saz ve halk oyunları Hakkında Bazı Malûmat*. İstanbul: Nümune Matbaası.
- _____ (1938). *Halk Türküleri: Yedi Karadeniz Türküsü ve Bir Horon*. İstanbul: İstanbul Konservatuarı Folklor Külliyyatı.
- _____ (1940). *Halkevlerinde Mûsikî*. Ankara: Cumhuriyet Halk Partisi Yay.
- _____ (1943). “Folklor Çalışmalarımız”. *Millet İlim Fikir Sanat Mecmuası* 12: 26-32, ayrıca Refiğ 1991:20-30’da.
- _____ (1945). *Yalan: Sanat Konuşmaları*. Ankara: Doğu Matbaası.
- _____ (1947). “Türk Halk Musikisinde Pentatonism”. *Musiki Ansiklopedisi* C.1. 11-15.
- _____ (1948). *Le Divers Aspects de la Musique Turque*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- _____ (1949a). “Le Recueil et la Notation de la Musique Folklorique”. *Journal of the International Folk Music Council* 1: 27-33.
- _____ (1949b). “Halk Türkülerinin Derlenmesi”. *Müzik Görüşleri* 1: 3-4.
- _____ (1950a). “Des Danses d’Anatolie et de Leur Caractère Rituel”. *Journal of the International Folk Music Council* 2: vi+10-14.
- _____ (1950b). “Halk Türkülerinin Notaya Alınması”. *Müzik Görüşleri* 8: 4-5, devamı *Müzik Görüşleri* 9: 3-5.
- _____ (1951a). “Authenticity in Folk Music”. *Journal of the International Folk Music Council* 3: 7-10.
- _____ (1951b). “Bartók in Turkey”. *The Musical Quarterly* 37(1): 5-9.
- _____ (1952). *Karacaoğlan: Yeni Bilgiler, Bir Rivayet, Melodiler*. Ankara: Ses ve Tel Birliği Yay.
- _____ (1960). “Ethnomusicologie Turque”. *Acta Musicologica* 32(2/3): 67-68.

- _____ (1962). “La Genèse de la Mélodie”. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. T. 3. Fasc. ¼. Zoltano Kodály’nin 80. Doğumgünü Armağanı. Budapest: Akadémiai Kiadó. 281-300.
- _____ (1963). “Quelques Réflexions sur Certaines Affinités des Musiques Folkloriques Turque et Hongroise”. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. T. 5. Fasc. ¼. 515-524.
- _____ (1964a). “Basic Principles of Musical Expression as They are to be Found in the Modal Music of the Middle East”. *The Preservation of Traditional Forms of the Learned and Popular Music of the Orient and Occident*. Ed. William Kay Archer. 222-230.
- _____ (1964b). “The Classification of Pre-modal Melodies”. *Folk Music Archivist* 7(1): 15-28.
- _____ (1974). “Halk Musikisinin Derlenmesi ve Notaya Geçirilmesi”. Çev: Mahir Şaul. *Folklorla Doğru* 34: 3-11.
- _____ (1975a). “Ortadoğu Töresel Musikisinde Musiki Anlatımının Temel İlkeleri”. Çev. Ahmet Yürür. *Folklorla Doğru* 38: 3-7.
- _____ (1975b). “Anadolu Dansları ve Bunların Ayinsel Niteliği Üstüne”. Çev. Vedat Aydınoglu. *Folklorla Doğru* 39: 23-27.
- _____ (1976a). “Ezginin Doğuşu”. Çev: A. Adnan Saygun. *Folklorla Doğru* 44: 3-22.
- _____ (1976b). *Béla Bartók’s Folk Music Research in Turkey*. Ed. László Vikár. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- _____ (1981). *Atatürk ve Musiki: O’nunla Birlikte, O’ndan Sonra*, Ankara: Sevdâ-Cenap And Müzik Vakfı Yay.
- _____ (1986a). “Türk Halk Musikisinde Pentatonizm Üzerine”. *Orkestra* 160: 2-18.
- _____ (1986b). “Tetrakordal Yapı ve Mese’nin İşlevi”. Çev. A. Adnan Saygun. *Orkestra* 151: 2-16.
- _____ (2004). “Türk Etnomüzikolojisi”. Çev: İlhami Gökçen. *Folklor/Edebiyat* 39: 111-112.
- _____ (2005a). “Bartók Türkiye’de”. Çev: İlhami Gökçen. *Folklor/Edebiyat* 42: 277-281.
- _____ (2005b). “Halk Müziğinde Otantiklik”. Çev: İlhami Gökçen. *Folklor/Edebiyat* 44: 63-68.
- Stone, Ruth M. (2007). *Theory for Ethnomusicology*. New Jersey: Pearson Prentice Hall.
- Ülkütaşır, M. Şakir (1973). *Cumhuriyet’le Birlikte Türkiye’de Folklor ve Etnografya Çalışmaları*. Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yay.
- Üstel, Füsun (1994). “1920’li ve 30’lu Yıllarda ‘Millî Musiki’ ve ‘Mûsikî İnkılabı’”. *Defter* 22: 41-44.

Ahmed Adnan Saygun as an Ethnomusicologist

İbrahim Yavuz Yükselsin*

Abstract

This article aims to investigate the scientific studies of Ahmed Adnan Saygun, which he performed in the research fields of Folklore and Comparative Musicology, and to discuss his contribution to ethnomusicology. The books, papers and articles that reflect the results of Saygun's research are the sources used in this article. The subtitles of this article, in line with the general discussion, also reflect the factors that played a role on Saygun's formation as a scholar.

Key Words

Adnan Saygun, Béla Bartók, ethnomusicology, comparative musicology, folklore, evolutionism, diffusionism.

* Assoc. Prof., Dokuz Eylül University, Faculty of Fine Arts, Department of Musicology / İzmir
iyavuz@deu.edu.tr

Ахмед Аднан Сайгун как деятель этномузыкологии

Ибрагим Явуз Юкселсин *

Аннотация

Эта статья рассматривает научные работы Ахмеда Аднана Сайгуна, связанные с исследованиями фольклора и сравнительной музыкологией, а также показывает его вклад в развитие этномузыкологии. Вместе с книгами, содержащими результаты его исследований, источниками данной работы явились его доклады и статьи, опубликованные в стране и за рубежом. Подзаголовки статьи также отражают факторы, сыгравшие большую роль в формировании Сайгуна.

Ключевые Слова

Аднан Сайгун, Бела Барток, этномузыкология, сравнительная музыкология, фольклор, эволюционизм, экспансионизм.

* Доц. доктор, университет девятого сентября, факультет изящных искусств, кафедра музыкальных наук / Измир
iyavuz@deu.edu.tr

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi

© Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı

Yayın İlkeleri

bilig, Türk Dünyasının kültürel zenginliklerini, tarihî ve güncel gerçeklerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymak; Türk Dünyasıyla ilgili olarak, uluslararası düzeyde yapılan bilimsel çalışmaları kamuoyuna duyurmak amacıyla yayımlanmaktadır.

bilig'de, sosyal bilimler alanında, Türk Dünyasının tarihî ve güncel problemlerini bilimsel bir bakış açısıyla ele alan, bu konuda çözüm önerileri getiren yazılara yer verilir.

bilig'e gönderilecek yazılarda; alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir makale olması veya daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren, bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır. Türk Dünyasıyla ilgili yazar ve yapıtları tanıtan, yeni etkinlikleri duyuran yazılara da yer verilir.

Makalelerin **bilig**'de yayımlanabilmesi için, daha önce bir başka yerde yayımlanmamış ve ya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.

bilig, Kış/Ocak, Bahar/Nisan, Yaz/Temmuz ve Güz/Ekim olmak üzere yılda dört sayı yayımlanır. Her yılın sonunda derginin yıllık dizini hazırlanır ve Kış sayısında yayımlanır. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurt içi ve dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına ve abonelere, yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde gönderilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

bilig'e gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. Uygun görülmeyenler düzeltilmesi için yazarına iade edilir. Yayın için teslim edilen makalelerin değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite en önemli ölçütlerdir. Değerlendirme için uygun bulunanlar, ilgili alanda iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve Yayın Kurulunun eleştiri ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

bilig'de yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı *Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığına* devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu ve yazım tercihleri, yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yazım Dili

bilig'in yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir. Türk lehçelerinde hazırlanmış yazılar, gerektiği takdirde Yayın Kurulunun kararıyla Türkiye Türkçesine aktarıldıktan sonra yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

Makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

1. **Başlık:** İçerikle uyumlu, onu en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve **koyu** harflerle yazılmalıdır. Makalenin başlığı, en fazla 10-12 kelime arasında olmalıdır.
2. **Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i:** Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı **koyu**, adresler ise normal ve eğik karakterde harflerle yazılmalı; yazar(lar)ın görev yaptığı kurum(lar), haberleşme ve e-posta adres(ler)i belirtilmelidir.
3. **Özet:** Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en az 75, en fazla 150 kelimeden oluşan Türkçe özet bulunmalıdır. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özeti altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Makalenin sonunda, yazı başlığı, özet ve anahtar kelimelerin İngilizce ve Rusçaları bulunmalıdır. Rusça özetler gönderilmediği takdirde dergi tarafından ilave edilir.
4. **Ana Metin:** A4 boyutunda (29.7x21 cm.) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile, 12 punto, 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.5 cm. boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 7.000 (yedibin) kelimayı geçmemelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, **koyu** değil eğik harflerle yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti+eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir.
5. **Bölüm Başlıkları:** Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir ve gerektiği takdirde başlıklar numaralandırılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük, **koyu** karakterde yazılmalı; alt başlıkların sonunda iki nokta üst üste konularak aynı satırdan devam edilmelidir.
6. **Tablolar ve Şekiller:** Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo çiziminde dikey çizgiler kullanılmamalıdır. Yatay çizgiler ise sadece tablo içindeki alt başlıkları birbirinden ayırmak için kullanılmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak dik yazılmalı; tablo adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin hemen altına ortalı şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası eğik yazılmalı, nokta ile bitmeli. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı dik yazılmalıdır. Aşağıda tablo ve şekil örnekleri sunulmuştur.

Tablo 1: *bilig'deki yayınlarla ilgili bilgiler*

Yayın türü	Yayın sayısı	Sayfa sayısı			Kaynak sayısı		
		N	X	SS	N	X	SS
Makale	96	2042	21,3	7,5	2646	27,6	15,8
Kitap tanıtımı	4	30	7,5	4,4	31	7,8	8,3
Toplam	100	2072	20,7	7,9	2677	26,8	16,1

7. **Resimler:** Yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı (yazının üçte birini) aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler. Bu imkâna sahip olmayanlar, bunlar için metin içinde aynı boyutta boşluk bırakarak içine şekil, çizelge veya resim numaralarını yazabilirler.

8. **Alıntı ve Göndermeler:** Alıntılar tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1.5 cm içeride, blok hâlinde

ve 1,5 satır aralığıyla 1 punto küçük yazılmalıdır. Metin içinde göndermeler, parantez içinde aşağıdaki şekilde yazılmalıdır.

(Köprülü 1944), (Köprülü 1944: 15).

Birden fazla yazarlı yayınlarda, metin içinde sadece ilk yazarın soyadı ve 'vd.' yazılmalıdır:

(Gökay vd. 2002).

Dipnot kullanımından mümkün olduğunca kaçınılmalı; yalnız açıklamalar için başvurulmalı ve otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir. Dipnotlarda kaynak göstermek için, metin içi kaynak gösterme yöntemleri kullanılmalıdır.

Kaynaklar kısmında ise, birden fazla yazarlı yayınların diğer yazarları da belirtilmelidir.

Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmalıdır:

"Tanpınar (1976: 131), bu konuda"

Yayın tarihi olmayan eserlerde ve yazmalarda sadece yazarların adı; yazarı belirtilmeyen ansiklopedi vb. eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır.

İkinci kaynaktan yapılan alıntılarda, asıl kaynak da belirtilmelidir:

"Köprülü (1926)" (Çelik 1998'den).

Kişisel görüşmeler, metin içinde soyadı ve tarih belirtilerek gösterilmeli, ayrıca kaynaklarda da belirtilmelidir. İnternet adreslerinde ise mutlaka kaynağa ulaşma tarihi belirtilmeli ve bu adresler kaynaklar arasında da verilmelidir:

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

9. **Kaynaklar:** Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekillerden birinde yazılmalıdır. Kaynaklar, bir yazarın birden fazla yayını olması halinde, yayımlanış tarihine göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise (1980a, 1980b) şeklinde gösterilmelidir:

Karahan, Leyla ve Ülkü Gürsoy (2004). *Kavâid-ı Lisân-ı Türkî* 1893. Ankara: TDK.

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. İstanbul: MEB Yay.

Shaw, Stanford (1982). *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmanca, İstanbul: Sermet Matb.

Timurtaş, F. Kadri (1951). "Fatih Devri Şairlerinden Cemalî ve Eserleri". *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IV (3): 189-213.

Yazıların Gönderilmesi

Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, biri orijinal, diğer ikisi fotokopi olmak üzere (fotokopilerde yazarı tanıtıcı hiçbir bilgi olmamak kaydıyla) üç nüsha olarak CD kaydıyla birlikte *bilig* adresine gönderilir. Yazarlarına raporlar doğrultusunda geliştirilmek ve/veya düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzenlemeler yapılarak CD ve orijinal çıktısıyla en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılır. Yayın Kurulu, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir.

Yazışma Adresi:

Ahmet Yesevi Üniversitesi
bilig Dergisi Editörlüğü
 Taşkent Cad. 10. Sok. No: 30
 06430 Bahçelievler / ANKARA / TÜRKİYE
 Tel: (312) 215 22 06 • Faks: (312) 215 22 09
 www.yesevi.edu.tr/bilig
 bilig@yesevi.edu.tr

Editorial Principles

bilig is published quarterly: Winter/January, Spring/April, Summer/July and Autumn/October. At the end of each year, an annual index is prepared and published in Winter issue. Each issue is forwarded to subscribers, libraries and international indexing institutions within one month after its publication.

bilig is published to bring forth the cultural riches, historical and actual realities of the Turkish World in a scholarly manner; to inform the public opinion of international level scientific studies on the Turkish world.

Articles primarily related to social sciences subjects and those dealing with past and current issues and problems, suggesting solutions are published in *bilig*.

Articles submitted for publication should be original, contributing to knowledge and scientific information in related fields or bringing forth new views and perspectives on previously written scholarly papers. Articles introducing works and personalities of particular importance, informing readers of new activities related to the Turkish world can also be published in *bilig*.

In order for any article to be published in *bilig*, it should not have been previously published or accepted to be published elsewhere. Papers presented at a conference or symposium may be accepted for publication if clearly indicated so beforehand.

Review of Articles

Articles submitted to *bilig* are first reviewed by the Editorial Board in terms of journal's publishing principles. Those which are found unsuitable are returned to their authors to be corrected. Academic objectivity and scientific quality are considered of paramount importance. Those considered acceptable are initially referred to two referees who are well-known for their works in relevant fields. Names of the referees are kept confidential and referee reports are safe-kept for five years.

For publication of articles, two positive reports are required. In case one referee report is negative while the other is favorable, the article may be forwarded to a third referee for further evaluation or alternatively the board, based on the contents of the reports may feel confident to make a final decision. The authors are to consider the criticism, suggestions and corrections offered by the referees and by the editorial board. If they disagree, they are entitled to counter present their views and justifications. Final decision rests with the editorial board. Only original copies of the declined articles are returned upon request. Articles which are not accepted for publication are not returned to their authors.

The royalty rights of the accepted articles are considered transferred to Ahmet Yesevi University Board of Trustees. However the overall responsibility and writing preferences for the published articles belong to the author of the article. Quotations from articles including pictures are permitted with full reference to the article.

The Language

Turkish is the language of the journal. Articles in English or in other Turkish dialects may be published, not to exceed one third of an issue. Articles submitted in other Turkish dialects may be published after they are translated into Turkish, upon the decision of the Editorial Board as necessary.

Style Guidelines

In general, following rules are to apply to writing for *bilig* articles:

1. **Title of the article:** Title should be suitable for the content and one that expresses it best, and should be in bold letters. The title should consist of 10-12 words at the most.
2. **Name(s) and address(es) of the author(s):** Names and surnames are written bold, addresses in normal italic letters; the institution the author is associated with, her/his contact and e-mail addresses should also be specified.
3. **Abstract:** At the beginning, the article should include an abstract in Turkish, briefly and laconically expressing the subject in minimum 75, in maximum 150 words. There should be no reference to used sources, figure and chart numbers. Leaving one line empty after the body of abstract, there should be key words, minimum 5 and maximum 8 words. At the end of the article there should be titles, abstracts and key words in English and Russian. In case Russian abstract is not submitted it will be included by the journal. (An English abstract should also accompany the articles in Turkish)
4. **Main Text:** Should be typed in MS Word program in Times New Roman or similar font type, 10 type size and 1,5 line on A4 format (29/7x21cm) paper. There should 2,5 cm free space on the margins and pages should be numbered. Articles should not exceed 7.000 words. Passages that need emphasizing should not be bold but in italic. Quotations should be in italic and with quotation marks; in quotations less than 5 lines between lines and those longer than 5 lines should be typed with indent of 1,5 cm in block and with 1 line space.
5. **Section Headings:** Main, interval and sub-headings can be used in order to obtain the well-arranged narration of information in the article and these headings may be numbered if necessary. Main headings (main sections, references and appendices) should be in capital letters; interval and sub-headings should be bold and their first letters in capital letters; at the end of the sub-headings writing should continue on the same line after a colon (:).
6. **Tables and Figures:** Tables should have numbers and captions. In tables, vertical lines should not be used. Horizontal lines should be used only to separate subtitles within the table. The table number should be written at the top, aligned to the left, and should not be in italics. The caption should be written in italics, and the first letter of each word should be capitalized. Tables should be placed where they are most appropriate in the text. Figures should be prepared in accordance with black-and-white printing. The numbers and captions of the figures should be centered right below the figures. The figure numbers should be written in italics followed by a full-stop. The caption should immediately follow the number. It should not be written in italics, and the first letter of each word should be capitalized. Below are sample tables and figures.

Table 1: *bilig'deki yayınlarla ilgili bilgiler*

Types of publication	Number	Number of pages			Number of cited works		
		N	X	SS	N	X	SS
Articles	96	2042	21,3	7,5	2646	27,6	15,8
Reviews	4	30	7,5	4,4	31	7,8	8,3
Total	100	2072	20,7	7,9	2677	26,8	16,1

7. **Pictures:** Should be on highly contrasted photo papers. Furthermore, rules for figures and tables are applied to pictures as well. In special cases, color pictures may be printed. The number of pages for figures, tables and pictures should not exceed 10 pages (one-third of article). Authors having the necessary technical equipment and software may themselves insert the related figures, drawings and pictures into the text. Those without, shall leave the proportional size of empty spaces for pictures within the text, numbering them.

8. Citations: Endnotes should only be used for explanation, and at the end of the text.

References within the text should be given in parentheses as follow:

(Köprülü 1944); (Köprülü 1944: 15)

When sources with several authors are referred, the name of the first author is given and for others 'et. al' is added.

(Gökay et al. 2002)

Authors should avoid using footnotes as much as possible. Footnotes should be used only for explanations and numbered automatically. In order to indicate sources in footnotes, authors should use the principles of in-text citation.

Full reference, including the names of all authors should be given in the list of references. If the name of the referred author is given within the text, then only the publication date should be written:

"Tanpınar (1976: 131) on this issue"

In the sources and manuscripts with no publication date, only the name of the author; in encyclopedias and other sources without authors, only the name of the source should be written.

In secondary sources quoted, original source should also be pointed to:

"Köprülü (1926)" (in Çelik 1998).

Personal interviews can be indicated by giving the last name(s) and the date(s); moreover they should be stated in the references.

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

9. References: Should be at the end of the text in alphabetical order, in one of the ways shown below. If there are more than one source by the same author, then they will be listed according to their publication date; sources of the same author published in the same year will be shown as (1980a, 1980b):

Karahan, Leyla ve Ülkü Gürsoy (2004). *Kavâid-ı Lisân-ı Türkî 1893*. Ankara: TDK.

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. İstanbul: MEB Yay.

Shaw, Stanford (1982). *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sermet Matb.

Timurtaş, F. Kadri (1951). "Fatih Devri Şairlerinden Cemalî ve Eserleri". *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IV (3): 189-213.

Submissions

The articles duly prepared in accordance with the principles set forth are to be sent in three copies; one original, two photocopied forms with a compact disc, to *bilig* at the address given below. The last corrected fair copies in original figures are to reach *bilig* not later than one month. Minor editing may be done by the Editorial Board.

Address:

Ahmet Yesevi Üniversitesi
bilig Dergisi Editörlüğü
Taşkent Cad. 10. Sok. No: 30
06430 Bahçelievler / ANKARA / TÜRKİYE
Phone: +90 312 215 22 06 • Fax: +90 312 215 22 09
www.yesevi.edu.tr/bilig
bilig@yesevi.edu.tr